

Sr No 596. (61)
Bibliotheca Indica.
Aitareya Brahmana
of the Rg-Veda

VOL I

Call No II-E-51.
Acc. No 5877.

Traced and Gathered by

A. P. Dutta

28-3-74

BI-13A
V-1

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Published by

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New series Nos. 847, 849, 850, 852, and 861.

THE AITAREYA BRĀHMAṆA

OF THE ṚG-VEDA,

WITH THE

Commentary of Śāyana Āchārya.

EDITED BY

PANḌIT SATYAVRATA SĀMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. I.

Calcutta:

Printed by M. N. SARKAR, SATYA PRESS

1895.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(अथर्ववेद)

भगवत्सायनाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

वङ्गदेशीयास्त्रायितिकसमितेरनुमत्या ज्ञेयेन च,

सामग्रमित्रीसत्त्वव्रतशर्माणां

यथामति संग्रोध्य संप्रदीक्ष्य च सम्पादितम् ।

॥ प्रथमभागः ॥

(प्रथमवितीयपञ्चिकावधः)

कलिकाता-राजन्मन्त्राम्,

१८५२-संवत्सरायां सत्ययन्त्रेण यज्ञतो मुद्रितम् ॥

Q I 134

Sl.no 019321
5877

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

—०—०—

अथैतदन्तरेयं नाम बहुचर्चाग्रणं दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रीयोदादि-
ब्राह्मणानां मध्ययनाध्यापनाविष्ण्वेदात् यदि च नाद्यापि कुत-
कल्पतां गतम्, तथापि स्वाध्यायोऽधेतव्यः इत्येवमादिश्रुत्वादे-
पाठमात्रविधिपर्यवसायित्वमिति मन्यमानानां तेषां प्रायोधिलुता-
र्थाध्ययनप्रवृत्तेः एतदर्थान्विगमाय कृतस्थानतिप्राचीनस्यापि माध-
वीयवेदार्थप्रकाशनमभाष्यस्य दुरापत्वं नितरां सम्प्रचमम् । तदस्य
तत्त्वज्ञितस्यैवास्य प्रकटनाय यत्तमानोऽतत्त्वास्यायितिकसमितरनु-
मति मवाप्य सम्पादने प्रवृत्तः ।

ब्राह्मणश्रुतमन्त्रादीनां भाष्योद्धृतश्रुत्यादीनां च सङ्गताक्षरैः
स्थानानि निर्देष्टुं, तत्त्वययाज्ञिकपदानि च याज्ञिकपञ्चादिभिश्च
परिनाययितुं, टीप्यन्यादिभिर्भाष्याक्षराणां दुर्बोधत्वं मपनोदयि-
तुञ्चास्तोत्रं मे प्रयासः । सञ्ज्ञातंऽस्य सम्पादनं समाप्तोचनं विशेष-
सूचीसङ्कलनं च करिष्यामि यथाज्ञानं मित्वेवमपोष्ठा विद्यते ।

एतस्य पाठशुद्धिं पाठभेदांश्चापादयितुं अनुपदं विवरिष्यमाणानि
द्वादश पुस्तकानि मङ्गल्यं कार्यं मारब्धम् ; अद्याप्यधिकपुस्तक-
वङ्कहाय यत्रो मे न विलयं गतः ।

तदिदं सम्पादनं सीशकपया सम्पूर्णतां माप्य बहुचर्चानां मनु-
ष्यानां, विविधविद्यान्वितनपरायणानां लक्ष्यवर्तिनां च सर्वेषां
प्रमादरणीयता चेदुपागमिष्यत्, फलितं, मन्त्रविद्यया मनीर-
मिषेति शम् ॥

कलिकाता ।

मंस १८५२ ।

}

भामभूमिनीसत्त्वज्ञानमन्त्रा,

(सम्पादकः)

॥ अथ द्वादशादर्शपुस्तकविवरणम् ॥

- क ... ऐतरेयब्राह्मणम्—सम्पादकपुस्तकालयीयम् ;
स्त्री० १८६३ डा० हीग्-सम्पादितम्, सम्पूर्णम्, शुद्धम् ।
- ख ... ऐतरेयब्राह्मणम्—गवर्णमेष्टपुस्तकालयीयम्; १७६६-
संवलिखितम्, अष्टतीयपञ्चमपश्चिकम्, विशुद्धम् ।
- ग ... ऐतरेयब्राह्मणम्—गवर्णमेष्टपुस्तकालयीयं द्विती-
यम् ; १६६० शकलिखितम्, सम्पूर्णम्, विशुद्धम् ।
- घ ... ऐतरेयब्राह्मणम्—वेनारमकलेजपुस्तकालयीयम् ;
१८३६-संवलिखित मसप्तमपश्चिकम्, प्रायःशुद्धम् ।
- ङ ... ऐतरेयब्राह्मणम्—काशीवासिपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरी-
प्रसादस्य ; १८६३-संवलिखितम् सम्पूर्णम्, शुद्धम् ।
- च ... ऐतरेयब्राह्मणम्—आस्यायितिकसोसाइटीपुस्तकाल-
यीयम् ; षष्ठसप्तमपश्चिकाद्वयमात्रम्माचीनं विशुद्धम् ।
- छ वा टी० क ऐतरेयभाष्यम्—आदिब्राह्मसमाजपुस्तकालयीयम् ;
१८०५-संवलिखितमग्रथमद्वितीयपश्चिकामात्रं शुद्धम् ।
- ज वा टी० ख सभाष्यैतरेयकम्—वेनारमकलेजपुस्तकालयीयम् ;
अनतिप्राचीनम्, अष्टतीयपश्चिकम्, प्रायःशुद्धम् ।
- झ वा टी० ग सभाष्यैतरेयकम्—गवर्णमेष्टपुस्तकालयीयम् ; १८-
३२-संवलिखितम्, ५-७-८-पश्चिकाहीन मनन्यशुद्धम् ।
- ञ वा टी० घ सभाष्यैतरेयकम्—कलिकातासंस्कृतकलेजस्य; १६६८-
संवलिखितम्, द्वितीयपश्चिकातः पूर्णं मतिशुद्धम् ।
- ट वा टी० ङ सभाष्यैतरेयकम्—कलिकातासंस्कृतकलेजस्य; १८३६-
संवलिखितम्, चतुर्थपञ्चमपश्चिकाद्वयम्, शुद्धम् ।
- ठ वा टी० च सभाष्यैतरेयकम्—आस्यायितिकसोसाइटीतोलभं;
त्रयोदशाध्यायीयपञ्चमखण्डतः पूर्णम्, अनतिशुद्धम् ।

॥ सङ्केताक्षरसूची ॥

अ० ... अध्यायः ।	कपि०सू० ... कपिलसूत्रम् ।
अथ०सं० ... अथर्वसंहिता ।	का० १ ... प्रथमं काण्डम् ।
अदा० ... अदादिगण्यः ।	का०छ०अ० ... कात्यायनीय- हन्दीऽनुक्रमणी ।
अधि० ... अधिकरणम् ।	काला० ... कात्यायनीयम् ।
अधि०मा० ... अधिकरणमाला ।	को० ... कोपः ।
अनु० ... अनुवाकः ।	ख० ... खण्डः ।
अने० ... अनेकार्थसङ्ग्रहः ।	गा० ना० ... गार्ग्यानारायणीया ।
अम० ... अमरः ।	गृ० ... गृह्यसूत्रम् ।
अर्थ० ... अर्थसङ्ग्रहः ।	गो० ... गोमिनीयम् ।
अव्य० ... अव्ययकाण्डम् ।	गी० ... गीतमीयम् ।
आ० वा आर० ... आरण्यकम् ।	ह० आ० ... हन्दिभार्गिकः ।
आ०त० ... आङ्गिकतत्त्वम् ।	का० ... हान्दोग्यम् ।
आप०य०प०सू० ... आपस्त- म्बोययज्ञपरिभाषासूत्रम् ।	जै० ... जैमिनीयम् ।
आश्व० ... आश्वलायनीयम् ।	टी० ... टीका ।
उ० ... इहैव उपरिष्ठात् ।	त०सं० ... तर्कसङ्ग्रहः ।
उ० आ० ... उत्तरार्धिकः ।	ता०ब्रा० ... ताण्ड्यब्राह्मणम् ।
उणा० ... उणादिः ।	तै०आ० ... तैत्तिरीयारण्यकम् ।
उप० ... उपनिषत् ।	तै०ब्रा० ... तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।
ऋ० सं० ... ऋग्वेदसंहिता ।	त० सं० ... तैत्तिरीयसंहिता ।
ए०सो० ... एसियाइटिकसोसाइटी ।	द्र० ... द्रष्टव्यम् ।
ऐ० आ० ... ऐतरेयारण्यकम् ।	धा०पा० ... धातुपाठः ।
ऐ० ब्रा० ... ऐतरेयब्राह्मणम् ।	ना०मि० ... नारदीयामिका ।

नि० वा निरु० ... निरुक्तम् ।	म० सं० ... मनुसंहिता ।
नि०धा० ... निरुक्ताल्लोचनम् ।	महाभ० ... महाभारतम् ।
निच० ... निचण्टुः ।	मी० ... मीमांसा ।
निवि० ... निविदध्वायः ।	मी०प० ... मीमांसापरिभाषा ।
पे० ... इतः परस्तात् ।	सु० ... सुद्रितम् ।
पे० ... पङ्क्तिः ।	मेदि० ... मेदिनीकरः ।
पा० ... पाणिनीयम् ।	याज्ञ०सं० ... याज्ञवल्क्यसंहिता ।
पा०१ ... प्रथमः पादः ।	या० दे० ... याज्ञिकदेवः
पा० महाभा० ... पातञ्जलं महा-	(का०श्री०सू०टीकाकारः)
भाष्यम् ।	रघु० ... रघुवंश-काव्यम् ।
पा० शि० पाणिनीया शिखा ।	रामा० ... वाल्मीकिरामायणम् ।
पि० ... पिङ्गलसूत्रम् ।	साव्या० ... साव्यायनीयम् ।
पु० ... इतः पुरस्तात् ।	लौ० ... लौगाक्षिभास्करः ।
पृ० ... पृष्ठा ।	वा० ... काव्यायनवार्त्तिकम् ।
प्र० ... प्रपाठकः ।	वा०सं० ... वाजसनेयसंहिता ।
प्राति० ... प्रातिशाख्यम् ।	विश्व० ... विश्वकोषः ।
वृ० ... वृहदारण्यकम् ।	वृ० ... वृत्तिः ।
ब्रा० ... ब्राह्मणम् ।	वेदा०सा० ... वेदान्तसारः ।
भा० ... भाष्यम् ।	वै० ... वैदिकोपकरणम् ।
भा०१ ... प्रथमो भागः ।	शत०ब्रा० ... शतपथब्राह्मणम् ।
भाग०पु० ... भागवतपुराणम् ।	श्वरः ... श्वरस्वामी (मीमांसा-
भू० ... भूमिका ।	सूत्राणां भाष्यकारः) ।
भू०प० ... भूवादि-परस्मैपदी ।	सुसु० ... सुसुतः ।
आ० ... आदिगण्यः ।	श्री० ... श्रौतसूत्रम् ।

श्री०	... श्लोकः ।	साङ्ग्या०	... साङ्ग्यायनीयम् ।
पङ्०	... पङ्क्तिगणनायम् ।	सि०	... सिद्धान्तकौमुदी ।
सं०	... संहिता ।	सू०	... सूत्रम् ।
सा०	... सायणीयम् ।	हे०	... हेमचन्द्रस्य ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ प्रथमपञ्चिका ॥

(१) अथ प्रथमाध्यायः (अग्निष्टोमारम्भः)	...	१२
तत्र प्रथमः खण्डः (दीर्घणीयेष्टिविधिः)	...	१३
अथ द्वितीयः खण्डः (दीर्घणीयेष्टिसुतिः)	...	२८
अथ तृतीयः खण्डः (तत्र संस्कृतिः)	...	३३
अथ चतुर्थः खण्डः (तद्याज्यानुवाक्ये)	...	४१
अथ पञ्चमः खण्डः (तदीयसंयान्याः)	...	४७
अथ षष्ठः खण्डः (तत्र सत्यकथनादिः)	...	५१
(२) अथ द्वितीयाध्यायः (तदेवेष्टिप्रकरणम्)	...	६१
तत्र प्रथमः खण्डः (प्रायश्चीयेष्टिविधिः)	...	६३
अथ द्वितीयः खण्डः (तदहर्हर्माषिः)	...	६७
अथ तृतीयः खण्डः (तद्देवतादिकम्)	...	७३
अथ चतुर्थः खण्डः (उदयनीयेष्टिविधिः)	...	७८
अथ पञ्चमः खण्डः (तद्विशेषविधयः)	...	८३

- (३) अथ तृतीयाध्यायः (तदेवेष्टिप्रकरणम्) ... ८२
 तत्र प्रथमः खण्डः (सोमक्रयदिगुपदेशादि) ... ८२
 अथ द्वितीयः खण्डः (सोमप्रवहणः ऋचः) ... ८५
 अथ तृतीयः खण्डः (सोमोपावहणम्) ... १०७
 अथ चतुर्थः खण्डः (आतिथ्येष्टिविधिः) ... ११२
 अथ पञ्चमः खण्डः (अग्निमन्वनीया ऋचः) ११६
 अथ षष्ठः खण्डः (आतिथ्यायां विशेषविधयः) १२१
- (४) अथ चतुर्थाध्यायः (प्रवर्ग्यप्रकरणम्) ... १४०
 तत्र प्रथमः खण्डः (अभिष्टवोपक्रमः) ... १४०
 अथ द्वितीयः खण्डः (अभिष्टवनीया ऋचः) ... १४३
 अथ तृतीयः खण्डः (अभिष्टवनीया ऋचः) ... १४७
 अथ चतुर्थः खण्डः (अभिष्टवनीयसूक्तानि) ... १४८
 अथ पञ्चमः खण्डः (तद्वैवोत्तरपटलम्) ... १५८
 अथ षष्ठः खण्डः (उपसदिष्टिविधिः) ... १६८
 अथ सप्तमः खण्डः (तानूनस्रविधानम्) ... १७६
 अथ अष्टमः खण्डः (धर्मसम्भारा व्रतोपायनञ्च) १८०
 अथ नवमः खण्डः (आप्यायननिष्ठवे) ... १८८
- (५) अथ पञ्चमाध्यायः (सोमप्रकरणम्) ... १८५
 तत्र प्रथमः खण्डः (राजक्रयब्राह्मणम्) ... १८५
 अथ द्वितीयः खण्डः (अग्निप्रणयनीया ऋचः) १८८
 अथ तृतीयः खण्डः (हविर्हानप्रवर्तनीया ऋचः) २१२
 अथ चतुर्थः खण्डः (अग्नीषोमप्रणयनीया ऋचः) २२१
- ॥ अथ द्वितीयपञ्चिका ॥
- (६) अथ प्रथमाध्यायः (यूपप्रकरणम्) ... २३३

तत्र प्रथमः खण्डः (यूपाविधिः)	...	२३३
अथ द्वितीयः खण्डः (यूपाक्षनम्)	...	२४०
अथ तृतीयः खण्डः (यूपप्रहरणविचारः)	...	२५१
अथ चतुर्थः खण्डः (आप्रीणां विधानम्)	...	२६०
अथ पञ्चमः खण्डः (पर्यग्निकरणाः उपमेयः)	...	२६७
अथ षष्ठः खण्डः (अग्निगुप्तेषु विधिव्याख्यानाः)	...	२७१
अथ सप्तमः खण्डः (अग्निगुप्तेषु व्याख्याशेषः)	...	२८५
अथ अष्टमः खण्डः (पशुपुरोडाशविधिः)	...	२८५
अथ नवमः खण्डः (वपादिद्याग्यामन्त्राः)	...	३००
अथ दशमः खण्डः (मनोतामस्तुविधिः, अङ्ग-		

यागस्य याग्याविधिः, वनस्पतियागविधिः,

स्निष्टकृद्यागविधिः, इडोपह्वानञ्च)

(७) अथ द्वितीयाध्यायः (पशुमेयपातरनुवाकौ)

तत्र प्रथमः खण्डः (पर्यग्निकरणादिविधयः)

अथ द्वितीयः खण्डः (स्तोत्रानुवचनीयाः)

अथ तृतीयः खण्डः (स्वाहाकृतिविचारः)

अथ चतुर्थः खण्डः (वपाधानविधिः)

अथ पञ्चमः खण्डः (प्रातरनुवाकविधिः)

अथ षष्ठः खण्डः (प्रातरनुवाकीया ऋचः)

अथ सप्तमः खण्डः (काम्याः प्रातरनुवाकीयाः)

अथ अष्टमः खण्डः (प्रातरनुवाकानुवचनप्रकारः)

(८) अथ तृतीयाध्यायः (यज्ञप्रकरणारम्भः)

तत्र प्रथमः खण्डः (अपोमपूत्रीयानुवचनम्)

अथ द्वितीयः खण्डः (तद्दिशेषविधयश्च)

- ... अथ तृतीयः खण्डः (उपांशान्तर्यामप्रश्नी) ... ३७८
 अथ चतुर्थः खण्डः (बहिष्यवमानार्थं प्रसर्पणम्) ३८१
 अथ पञ्चमः खण्डः (सवनौयपुरोडाशविधिः) ३८७
 अथ षष्ठः खण्डः (तद्विशेषोपदेशाः) ... ३८२
 (८) अथ चतुर्थाध्यायः (द्विदेवत्वग्रहा ऋतुग्रहाश्च) ... ३८८
 अथ प्रथमः खण्डः (द्विदेवत्वग्रहविधिः) ... ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (द्विदेवत्वग्रहप्रशंसा) ... ४०३
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्रैव विशेषविधयः) ... ४०८
 अथ चतुर्थः खण्डः (,,) ... ४१३
 अथ पञ्चमः खण्डः (ऋतुयाजविधिः) ... ४१७
 अथ षष्ठः खण्डः (इत्थोपज्ञानग्रहशेषभक्षणयोः) ४२०
 अथ सप्तमः खण्डः (तूष्णींशंसविधिः) ... ४२३
 अथ अष्टमः खण्डः (तूष्णींशंसप्रशंसा) ... ४३०
 (१०) अथ पञ्चमाध्यायः (निविदादिप्रकरणम्) ... ४३४
 तत्र प्रथमः खण्डः (आह्वावनिवित्सूक्तानां विधिः) ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (निवित्पदानां व्याख्या) ४३८
 अथ तृतीयः खण्डः (तदनन्तरभाविसूक्तप्रशंसा) ४४३
 अथ चतुर्थः खण्डः (आज्यशस्त्र मैन्द्राग्नशस्त्रश्च) ४४५
 अथ पञ्चमः खण्डः (आज्यशस्त्रकालः) ... ४५०
 अथ षष्ठः खण्डः (होतृजपमन्त्रव्याख्या) ... ४५७
 अथ सप्तमः खण्डः (तूष्णींशंसविधानम्) ... ४६३
 अथ अष्टमः खण्डः (आज्यशस्त्रसूक्तव्याख्या) ४६८

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूचा ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अक्षरपञ्क्तिः	३२४	अनुवचद्वारः	१६२, ४१८
अग्निप्रणयनीयाः	२०२	अनुव्याहारः	४२८
अग्निमयदीवाः	११८	अन्तर्धानयज्ञः	१०८
अग्निविष्करणम्	४४०	अपरदीधी	४०
अग्निटीसः	८	अपानः	७२
अग्नीषोमप्रणयनम्	२३१	अपूपः	३८६
अग्नीषोमप्रणयनीयाः	२२३	अपीनमीयाः	१६४
अग्नीषोमीयः	१८६, ४००, ३८३	अपीर्धामः	८
अङ्गकर्माणि	२०४	अप्रतिष्ठितः	१८
अज्ञातदानम्	१०६	अभिमर्शनम्	१८१
अङ्गिरसामयनम्	८	अभिष्टवाः	१४०
अच्छावाकः	१७८	असताहुतिः	३१६
अच्छावाकीयशस्त्रम्	४४८	अवदानम्	११४
अतिथिः	११३	अष्टाकपाणः	१८, १२०
अतिमानः	८	अवीमपाः (दीवाः)	३४८
अत्यग्निटीसः	८	आशुःक्षरणम्	४१३
अदितिः	६३	आशानैश्चरः	१४, १८०
अभिन्नः	२०२	आशीधः	१०८, ४४०
अभ्यरक्तम्	२०	आशेयः	१८०
अभ्यर्थः	१०८	आत्मन्	३३
अनुप्रहरणम्	२४१	आप्यगलम्	४४०
अनुवच्य	१२४	आप्यकीपाणि	१८४, ४४०
अनुमन्त्रणम्	३८१, ३८३	आत्मन्	३३
अनुयाजर्दवाः	१६०	आतिथिष्टिः	११३, ११६, ११८
अनुवाजाः	६२, ८४, १३४	आदिश्यामानवगन्	४

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
आभ्यर्चनम्	...	उपवादः	४२८
आसीर्षानः	...	उपसङ्गः	१६८, १७४, १८८, १८९
आश्रितः	२६१, २६६	उपाकरणम्	३४१
आयुतम्	...	उपायः	१८८, ४५८
आयुष्टीनः	...	उपाश्रयः	४०८
आरम्भकम्	...	उपाश्रयः	३८९
आरादुपकारकाणि	२८८	उपाश्रयः	३९१
आर्भवपवमानलोचानि	३८५	उपाश्रयः	२०८
आशीः	१०३	उपाश्रयः	२१६
आश्रितः	४०२	उपाश्रयः	८, ३१
आशीनः	३५१	उपाश्रयः	३६०
आश्रयः	४२८, ४३५, ४५८	उपाश्रयः	५६
आश्रितः	३०	उपाश्रयः	४१८
आकाशमनम्	४२३	उपाश्रयः	४१८
आकाशमनम्	३०५, ३०८, ४२२	उपाश्रयः	३७०, ३७४
आश्रितः	६	उपाश्रयः	१६, ३८०
आश्रितः	३०	उपाश्रयः	७
आश्रितः	८	उपाश्रयः	४८२
आश्रितः	३८१	उपाश्रयः	४४८, ४४७
आश्रितः	६३	उपाश्रयः	१०
आश्रितः	३७०	उपाश्रयः	१८६, ३३६
आश्रितः	१८१, ४३८	उपाश्रयः	३८३, ३८६
आश्रितः	१७८	उपाश्रयः	३२०
आश्रितः	१०	उपाश्रयः	७
आश्रितः	१७८	उपाश्रयः	३०१
आश्रितः	२७०	उपाश्रयः	१४५
आश्रितः	१६६	उपाश्रयः	८
आश्रितः	३८०	उपाश्रयः	७
आश्रितः	३३८, ३८५	उपाश्रयः	३८०

शब्दः	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
युक्तकर्माणि	१८८	दीर्घितविभितः	१७
गोष्ठीमः	८	वाङ्मयकपालः	१८०
यावन्तु	१७८	वाङ्मयः	८
घर्मः	११६	चिह्निकाः	४०६
हृतकथं	१८	धामाः	१८३, १८६
हृतपदी	१०६	धाय्या	१३
हृतम्	१५	चिन्ताशानि	१७०
चतुरवर्ती	३३३	भरामसपञ्चिकाः	१८५
चमसितम्	५६	नवकपालः	११७
चमसभक्षणम्	४०२	भाकः	१२७
चमसाध्वयः	३७२	भाराग्रस्थ	७
हृदिः	२१६	भिमदाः	३०८, ३०४
जगितम्	३८०	निर्वापः	१५, ३८८
ज्योतिष्ठीमः	८	निर्विदः	४३४, ४३५
तपः	३५	निष्काम	८७
तान्त्रपुत्रम्	१७८, १८०, १८३	निष्पत्तम्	४४
गौर्यम्	३८७	भिक्षवः	१८१
तदाः	२०१	नेष्टा	१७८
पृष्ठीग्रम्	४२५, ४६	पञ्चावर्ती	३३३
---(त्रिपदः)	४२७	पञ्चावदानाणि	३३३
---(चतुर्पदः)	४३१	पञ्चीभयाजाः	८६
तच्चः	८६	पयस्या	३८०, ३८३, ३८४
अतोयसवनम्	३८०, ३८३	परिधानीया	३१०
पर्याप्तिकहेवताः	३५८, ४५६	परिवापः	३८३, ३८५
विकपालः	१८, ११६	परिचर्या	१७८, १८३
वैद्युतम्	३८०	पर्यप्रकारणम्	३६५
दर्भपिस्तूनम्	३६	पञ्चपदीकाः	२८७, ३१७
दीचनीया	१५, ५८	पितृवचिः	८६
दीक्षा	१५, ५४	पितृम्	३०२

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
उपराजम्	वार्धक्यम् ...	२८०
उरीकाः ...	१४, २६५, ३८८	वर्ज्यम् ...	१०
उरीगुवाका ...	४४, ४७, ४७३	वर्ज्यम् ...	१२८
उरीवक् ...	४६५	वर्ज्यम् ...	१७८
पूर्वदीची ...	३८	वर्ज्यम् ...	१
उचनीनाधि ...	२८५	वर्ज्यम् ...	१७८
गिरा ...	१७८	वर्ज्यम् ...	३५
गिर्वासम् ...	२१	वर्ज्यम् ...	३८२
गीर्वा ...	२८०	वर्ज्यम् ...	१६६
गहतिः ...	८	वर्ज्यम् ...	३८५
प्रकृतिगामी ...	२८	वर्ज्यम् ...	३८०, ५८५
प्रतिप्रख्याता ...	१७८	वर्ज्यम् ...	२७
प्रतिष्ठता ...	१७८	वर्ज्यम् ...	२३०
प्रधानकर्मणि ...	१८८, २७४	वर्ज्यम् ...	२७४
प्रयागदीवाः ...	३६०	वर्ज्यम् ...	२८१
प्रयाजाः ...	६८, ८५, ११५, २६१	वर्ज्यम् ...	१७८
प्रवर्णः ...	१६६, १६८, १८०	वर्ज्यम् ...	४०२
प्रवृत्तम् ...	१६६	वर्ज्यम् ...	४५३
प्रसर्पयम् (वहियवमानार्थम्) ...	२८६	वर्ज्यम् ...	१५
प्रसरः ...	१८४, २५७	वर्ज्यम् ...	४४, ४७, ४७३
प्रसीता ...	१७८	वर्ज्यम् ...	२३५
प्राचः ...	७३	वर्ज्यम् ...	२४३
प्रातरनुवाकः ...	२२८	वर्ज्यम् ...	२८०
प्रातरस्वम् ...	३८०, ३८५	वर्ज्यम् ...	२२८
प्रायचीना ...	६१, ६३, ८८, १२७	वर्ज्यम् ...	१२१
प्रेमः ...	७१५	वर्ज्यम् ...	२३५
फलीकरम् ...	२८७, ३०१	वर्ज्यम् ...	४५
वहियवमानम् ...	२८६, ३८५, ४५३	वर्ज्यम् ...	२८८
वहियानी	वर्ज्यम् ...	४५३

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
वषट्कारः	४१५	सन्निपत्योपकारकाणि	३८८
वसतीवर्षः	३००-३०४	सप्तदशविंशः	१०८
वाग्विसर्गः	२०५, ३८०	समिष्टयजुषि	८६
वाजपेयः	९	सम्भाराः	३०८
वाक्पथः	२८१	सवनपञ्चमः	३८५
विकल्पः	१३८	सवेनाजि (पञ्च)	३८५
विचक्षणम्	५६	सवनीयपुरोडाशाः	३८८, ३८३
विराट्	५३	सवनीयाः	३००, ३८६
वेदः	१, २	सादनम्	३०८
वेनः	१४८	सामिधेनी	३३, ३६, ३१०
वैष्वाः (होमा)	३८२	सारस्वती	३८०
वैश्वः	२८	सत्या	८८
व्यतिषङ्गः	८९	सुब्रह्मण्यः	१०८
व्याघ्रतयः	४३१	सुसप्तहृद्	३९४, ४२८, ४६०
ग्रसनम्	४५२	सोमक्रयणी	१८०, १८८
ग्रमिता	२०२	सोमपाः (देवाः)	४५८
ग्रस्वणि	१३, ४५३	सोमपीथः	४९२
ग्रस्विणः	४४८	सोमप्रवक्ष्यः	१०६
ग्रिचा	१०६	सोमोपावहरणम्	१०८
वक्त्रः	४६५	सौमिकं काण्डम्	१०
सोमप्री	९	सौम्यः	२८०
संथाऽया	४९	शवनम्	४५३
संवत्सरसत्राणि	८	सोकाः	३२०
संसवः	३८	सोकावचनीयाः	३२०
संथा	९	सोकाः	३३५
सञ्ज्ञपनम्	२८१, ३१६	सोपन	४५३
सत्यम्	५६	स्राः	३४०
सदस्यः	१०८	स्रीवाचारः	१८३
सदीमण्डपम्	१००	स्वधा	३८१

क्र.सं.	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
...	... २५४, २५८	सविम्वृत्तिः	... ३८३
...	... ३०८	सर्वोपि	... ३८८, ३९१
सविम्वृत्तप्रवर्तनम्	... २१४	हीता	... ३२, १०८
सविम्वृत्तप्रवर्तनीयाः	... २१४	हीतजपः	... ४२८, ४५८
सविम्वृत्तम्	... १०१, २१४, २२०, २२४	हीनम्	... १०

॥ अथिहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
१२	६	३४	३	४८	१	५३	१२	५४	२
५४	८	६०	१८	६०	२०	६१	२	६१	३
६१	४	६१	६	८४	१४	८२	७	८२	८
८६	६	८६	१३	११२	११	११०	१३	११०	२०
११८	२०	११८	२	१४७	१०	१५८	६	१५८	१५
१८०	१३	१८१	७	१८१	८	१८१	१०	१८५	७
२००	१६	२१२	५	२१३	८	२१२	१३	२४२	१
२५१	११	२५१	१७	२५२	२	२५२	४	२६८	१
२७१	१८	२७२	१३	२८५	१८	२८५	१८	२८५	३
३००	११	३०१	२	३०१	५	३११	१८	३१२	७
३२०	१६	३२०	१४	३३१	७	३३१	१०	३३५	१७
३४७	८	३४८	१२	३४७	१६	३४८	१	३४८	८
३५५	७	३५५	११	३६२	५	३६२	२	३६८	८
४००	१	४०८	८	४१४	८	४१७	१२	४२४	१८
४३०	८	४३८	१६	४४३	१८	४४६	१६	४५०	१
४५१	१०	४५१	१७	४५७	२१	४६२	१०	४६३	१२
४६३	१७	४६८	५	४६८	१५	४६८	१८	४६८	४

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(तत्र)

॥ सायणभाष्यभूमिका ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमैः ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चसितं * वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् —

निर्गमे ; त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधदबुद्धमहीपतिः ।

आदिगन्नाधवाचार्यं † वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसङ्ग्रहात् ।

अपातुर्माधवाचार्यो ‡ वेदार्थं वक्तुं मुद्यतः ॥ ४ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम ? के वा तस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधि-
कारिणः ? कथं वा तस्य प्रामाण्यम् ? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्
असति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते—

ब्रह्मप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिक सुपायं यो ग्रन्थो वेदयति

* निश्चसिता क । निश्चसितं ग । † आदिगन्नायवाचार्यं ग ।

‡ 'हपालः सायणाचार्यो'—इति सुप्रसिद्धं ऐतरेयब्राह्मणक तैत्तिरीयारण्यक-साम-
वेदीय बन्द आरण्यक-उत्तरा भाष्येषु नास्तिप्राथम्यमात्रमात्रेणैव च पाठः ।

स वेदः । अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्तेति । अनुभूय-
मानस्य स्वक्चन्दनवनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्व मौषधादेरनिष्टपरि-
हारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः सिद्धम्, स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुण्यजान्तर-
गतस्य च तत्रात्व मनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भाविजन्मगत सध्यनु-
मानगम्य मिति चेत्, न ; तद्विशेषस्यानभिगमात् * । न खलु
ष्योतिष्ठोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः,—कलस्त्रभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरि-
हारहेतुरित्यसु मर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानमहस्त्रेणापि तार्किक-
शिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति ; तस्माद् अलौकिकोपायबोधको
वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः । अतएवोक्तम्—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥”-इति ।

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तबोध एव प्रयोजनम् । तद्बोधार्थो
चाधिकारी । तेन सहोपकार्योपकारकभावः सम्बन्धः ।

नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रमहिताः सर्वेऽपि वेदाधिकारिणः स्युः ।
इष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्याग्निषः सार्वजनीनत्वात्* सैवम् ;
स्त्रीशूद्रयोः सत्यप्युपायबोधार्थित्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारस्य प्रति-
बद्धत्वात् ; उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं वृथच्छास्त्र मनुपनीतयोः
स्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययन मनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि
तयोस्तदुपायावगमः ? पुराणादिभिरिति ब्रूमः ।

अतएवोक्तम् (भाग० पु० १.४.२५.)—

“स्त्रीशूद्रद्विजवन्मूनान्वयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारत मास्थानं मुनिना कृपया कृतम् ॥”-इति ।

तस्मादुपनीतैरेव त्रैवर्णिकैर्वेदस्य सम्बन्धः । तत्रासाध्यं तु बोध-

कर्मण्येवाङ्मृत एव सिद्धम् । पीरुवेत्येवाङ्मृतं तु बोधकं भेषि-सम्
आप्तिमूलत्वसम्भावनया तत्परिहाराय मूलप्रमाणं भेषि-सम्
प्रमाणम् । न तु वेदो मूलप्रमाणं भेषि-सम् ; तस्य नित्यत्वेन
कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् । एतदेव जैमिनिना सूत्रितम्—
“तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्”—इति (१.१.५.) ।

ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत्पीरुवेय एव, ब्रह्मकार्यत्व-
वचनात् (ऋ० सं० १०.८०.८.)—

“ — — — ऋचः सामानि जग्निरे ।

हृन्दांसि जग्निरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत”—इति हि श्रुतिः ।
अतएव भगवान् वादरायणः (१.१.३.) “शास्त्रयोनित्वात्”—इति-
सूत्रेण ब्रह्मणो वेदकारणत्वं भवोचत् । मैवम् ; श्रुतिस्मृतिभ्यां
नित्यत्वावगमात् । “वाचा विरूपनित्यया”—इति (ऋ० सं० ८.
७५.६.) श्रुतिः, “अनादिनिधना नित्या वागुत्पृष्टा स्वयम्भुवा”—
इति स्मृतिः * । वादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास—
“अतएव च नित्यत्वम्”—इति (१.३.२८.) । तर्हि परस्पर-
विरोध इति चेत्, न ; नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । सृष्टेरूर्ध्वं
संहारात् पूर्वं व्यवहारकालः ; तस्मिन्नुत्पत्तिविनाशादर्शनात् ।
कालाकाशादयो यथा नित्याः एवं वेदोऽपि व्यवहारे कालिदास-
वाक्यवत् पुरुषविरचितत्वाभावाच्चित्यः । आदिसृष्टौ तु काला-
काशादिवेदोत्पत्तिरास्त्रायते । अतो विषयभेदान्न परस्परविरोधः ।
ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य कर्तृदोषासम्भवात् स्वतः सिद्धं
प्रामाण्यं तदवस्थम् । तस्मात्तद्व्यवहारप्रमाणसङ्गावाद् विषयप्रयोजन-

* ‘आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः भूतलयाः’-इति चैतन्यकृष्णसायणवैः ब्रह्मसूत्रस्य
आदिरभाष्यादौ दृष्टः (१. ३. २८ सू० भा०) ।

॥ पातञ्जलमहाभाष्यस्य पञ्चशाङ्गिके चीजुत मिदं वचनम् । :

तस्मिन् ब्रह्मायाससाध्यं बहुमानं व्यर्थं मिति चेत्, न; सत्त्विकीयस्य
ब्रह्महत्याया मानसकायिकत्वादिभेदेन तारतम्योपपत्तिः । मन्त्र-
सङ्कल्पिता, वाचाऽभ्यनुज्ञाता, परहस्तेन कारिता, स्ववह्नुता, पुनः-
ज्ञाता चेत्येवं तारतम्येनावस्थिता ब्रह्महत्या अनेकविधा । अन्त-
स्तत्तरणं मप्यनेकविधं यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । ‘अग्निहोत्रं
शुभ्रयात् स्वर्गकामः’, ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’,
‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’-इत्याद्युच्चावचकर्मणा भेदविध-
फलासम्भवात् स्वर्गो बहुविधोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा ब्रह्महत्यादि-
पापनिवृत्तेरपि बहुविधत्वाद् वेदनेनापि काचित् ब्रह्महत्या
निवर्तत इति योग्यतानुसारेण कल्पताम् । किञ्च तत्तद्विधि-
समाप्ते “य एवं वेद”-इति वचनानि वेदनफलं द्रुवते । तान्यर्थ-
वाद इति चेत्; अस्तु नाम सहामहं वेदितं मपराधम्, तेषां वच-
नानां निधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि ‘यत्परो शब्दः स शब्दार्थः’-
इति न्यायेन स्वार्थं प्रामाण्यं नास्तीति चेत्, महतात्पर्यस्य
विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयत्वानिवारणात् ।
‘आवाणः प्रवन्ते’-इत्याद्यर्थवादस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यं प्रसज्येतेति
चेत्, न; प्रमाणान्तरवाधितत्वात् । “द्विः संवत्सरस्य सख्यं
पच्यते (तै० सं० ५. १. ७. ३.)”-इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावे-
ऽप्यनुवादत्वात् न स्वार्थं प्रामाण्यम्; वेदनफलवचनानि तु नानु-
वादकानि नापि बाध्यानि; तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्त्वेषां स्वार्थं
प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवादीनां विग्रहादिमन्त्रं
न सिध्येत् । अतएवोक्तम्—“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽव-
धारितः । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥”-इति * ।

अतः किं बहुना विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वम् । अतो वेद-
नाय वेदो व्याख्यायते ॥

तस्य च वेदस्य भागद्वयं कल्पसूत्रकारैरुदाहृतम्—“मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति (आप० य० प० सू० ३४.) । तत्र
मन्त्रविषया विचाराः * संहिताव्याख्याने द्रष्टव्याः ; ब्राह्मण-
लक्षणं तु द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० ३३. अधि० ८.)
विचारितम् —

“नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ?

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ।

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः

अन्यद् ब्राह्मणं मित्येतद्भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥”—इति ।

चातुर्मास्येष्विदं मान्यते—‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि’-
—इति (तै० ब्रा० १.६.४.३ ; ७.१.१.) । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं
नास्ति, कुतः ? वेदभागानां मित्यप्तावधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्य-
भागेषु च वाच्यलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्याः शोधयितुं मशक्यत्वा-
दिति चेत्, न ; भागद्वयाङ्गीकारेण मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मण-
मिति लक्षणस्य निर्दोषत्वात् । ननु ब्राह्मणप्रकरणे मन्त्रब्राह्मण-
व्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आन्त्रायन्ते,—“यद् ब्राह्मणानी-
तिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराग्रंसीः (तै० आ० २.
८.)”—इति ? सैवम् ; विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तर-
भेदानां भवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । “देवासुराः संय्यप्ता
आसन् (तै० सं० १.५.१.१.)”—इत्यादय इतिहासाः । “इदं वा
अग्ने नैव किञ्चनासीन्न दीरासीत् (तै० सं० २.२.८.१.)”—इत्या-

॥ सायणभाष्यभूमिका ॥

दिकं जगतः प्रागनवस्थानं सुप्रक्रम्य सर्गप्रतिपादकं सायणजानं
पुराणम् । कस्यस्य चारुणवेतुकचयनप्रकरणे समाख्यायते—
“इति मन्त्राः कस्योऽत काध्वं यदि वशिं हरत् (तै० भा० १.
२४.१.)”—इति । अग्निचयने—“यमगाथाभिः परिगायति (तै०
सं० ५.१.८.२.)”—इति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्य-
वृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नारागंस्यः * । तस्मात् मन्त्रब्राह्मण-
व्यतिरिक्तवेदभागाभावात्सम्बन्धव्यतिरिक्तं ब्राह्मणं मित्येतत्तत्त्व-
मुच्यते ॥

तस्य लक्षणस्य ‘अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १.१.१.)’—
इत्यादिप्रत्ये विद्यमानत्वादिदं ब्राह्मणम् । तच्चेत्तरानुपहा-
दितरायाः पुत्रेण लब्धत्वादितरेयकं मित्युच्यते । महर्षीणां तत्तद-
वेदभागलाभः स्मर्यते,—

‘युगाक्ते तर्हि तान्वेदान् सेतिहासाभ्यर्चयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वम् मनुजानान् स्वयम्भुवः’—इति ॥

प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्य ऐतरेयकत्वे सम्प्रदायविदं एता माख्या-
यिका माचक्षते ।—“कस्य चित् खलु महर्षेर्वैद्व पद्मो विद्यन्ते
स्य । तासां मध्ये कस्याश्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या इत-
रायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । एतच्चारण्यकाण्डे समा-
ख्यायते—‘एतच्च स वै तद्विद्वान्महिदास ऐतरेयः’—इति (ऐ० २
भा० १.८.२.) । तदीयस्य तु पितुर्भार्यान्तरपुत्रेणैव सेहिदित्ययं,
न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद्यज्ञसभायां स महिदास मन्त्र-
प्रायान्थान् पुत्रान् स्वीकृत्य स्थापयामास । तदानीं विष्णुवदनं
महिदास मवगच्छेतराख्या तस्मात्ता स्वकीयकुलदेवतां भूमि मनु-

* ऐ० भा० २.८.२. भाषिणोऽप्युदाहृतम्—“हीता यच्चतराभ्यंस्मृ (भा० सं० २.१.१.)”—इति ।

सा च भूमिदेवता विष्णुसूक्तिं च स्तौति । तत्र सप्तम्या
सप्तम्या महिदासाय दिव्यं सिंहासनं दत्त्वा तत्रैव सुपवेश्य
सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यं भवगमयैतद्ब्राह्मणप्रतिभा-
सनं यं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महिदासस्य मनसा
'अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १.१.१.)'-इत्यादिकं 'सृष्टुते
(ऐ० ब्रा० ८.५.५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादु-
र्भूत् । तत ऊर्ध्वम् 'अथ महाव्रतम् (ऐ० १ ब्रा० १.१.१.)'-इत्या-
दिकम् 'आचार्याः (ऐ० ३ ब्रा० २.६.८.)'-इत्यन्तं मारण्यकव्रतकुर्यं
च ब्राह्मणमाविरभूत्'-इति * ।

तस्यैतरेयस्य प्रादुर्भूते चत्वारिंशदध्यायोपेते ब्राह्मणे चतुःसंख्यो
ज्योतिष्टोमः प्रथमं विधीयते † (१--१७ अ० ५ ख०) ; ततो गवा-
मयनम् (१७ अ० ६ ख०--३३ अ० ३ ख०) ; तत आदित्यानामयनम्
(३३ अ० ३--८ ख०) ; ततोऽग्निरसामयनम् ‡ (८ अ० ३--८ ख०)
ततो द्वादशाहः (१८--२४ अ०) ; ततोऽन्यत्सर्वं § (२५--४० अ०)
प्रासङ्गिकमिति द्रष्टव्यम् । गोष्टोमायुष्टोमादिषु सोमयागीषु
ज्योतिष्टोमस्य । प्राथम्यं सुक्ताम् ¶--“एष वाव प्रथमो यज्ञो

* अग्नीं विव मेतत् ? महाभाष्येण्यनन्तात्मकस्य चतुर्थारण्यकस्यापैतरेयस्यैव कथं न
ब्रह्मणं कृतमिति । तत्राध्यायेनैव तूक्तमिदम्--“तदिदं नवसङ्ख्यानां चत्वारिंशदध्यायानां प्रति-
प्रादिकं श्रव्यं यद्यपि कथंकाष्ठे पठितुं पुनः तद्याप्यरख्ये एवाध्येतव्यं नित्यमिहैव चतु-
र्ध्वारण्यकस्यापि पठितम्'-इति (ए. सो. सु. १८४ प्र०) ।

† तत्रापि प्रथमाध्याये दौचषीयेष्टिः, द्वितीये प्रायचीयेष्टिः, तृतीये आति-
षोष्टीयेष्टिः, चतुर्थेऽभिष्टवाद्यः, पञ्चमे सोमस्रयाद्या इत्येव सुतरां बोध्यम् ।

‡ गवामयनमादित्यानामयनमग्निरसामयनं चैते संवत्सरसप्तविंशेः ।

§ अग्निष्टोमादिकम्, पयस्विभिरादिकम्, राजसूयं सोमस्रज्योर्विंशेऽध्यायैकं वाचत् ।

¶ “अथ यदेन सृष्टं सन्तं ज्योतिर्भूतं महावैश्वानरं जगतिः-सोमं सन्तं ज्योतिष्टोमं
विश्रुतांते”-इति ऐ० ब्रा० १. ४. ५ । ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागीभिधीयते ।

¶ ज्योतिष्टोमं प्रथमं सुपवन्त्यग्निमेव तेन वीक्ष्य प्रतिविष्टुमि गोष्टोमं द्वितीयं सुपवन्त्यन-

यज्ञानां यज्योतिष्टोमः—इति श्रुतिः ॥ तत्र अग्निष्टोमस्य सति संख्येयस्य + अग्निष्टोमः, उक्त्यः, वीकशी, अतिरात्रिसंज्ञितस्य संख्याः अत्रानुक्रमेण वक्ष्यन्ते † । तस्मिन्नपि चतुष्टये अग्निष्टोमः प्रकृतिः ‡ ; तन्मन्त्रानुष्ठेयस्य तस्मिन्नग्निष्टोमे प्रत्यक्षमुत्पत्तिरिति दित्वात् । ‘प्रकर्षेण क्रियते साकल्येनानुष्ठेयं सुपदिक्षति यथा’ सा प्रकृतिः—इति हि तच्छब्दव्युत्पत्तिः । उक्त्यादयस्तु विज्ञेयः ; विशेषस्यैव तत्र प्रत्यक्षोपदेशेन सम्पादितत्वात् । अवशिष्टं तु सर्वं मनुष्ठेयं ‘प्रकृतिवद्विज्ञतिः कर्त्तव्या’—इति न्यायेनैव सम्पाद्यते ॥ अतएवोपजीव्यत्वादग्निष्टोम एवादौ वक्तव्यः ॥

रिच एव तेन प्रतितिष्ठन्वायुष्टोमं ततोऽप्यन्यसुभिर्नैव तेन लोके प्रतितिष्ठन्—इति तै० ब्रा० ७, ११, १ । अग्निष्टोमपञ्चतिष्ठु का० ब्री० ७—११ अथर्ववेद इत्यन्ता ।

* ‘एष वाच प्रथमी यज्ञानां व एतेनाग्निशायिण्येन यज्ञितं गर्त्तपथं शिवं तन्मन्त्रेण वा प्र वा जीयते’—इति ता० ब्रा० १६, १ । ‘एष प्रथमः सोमः । वसुधरे’—इति का० ब्री० १०, ८, २५, २७ ।

† ‘अग्निष्टोमोऽथ अग्निष्टोम उक्त्यः वीकशी वाकपेथी अतिरात्रीऽतीर्थान् इति संख्याः—इति आप० ब्री० ६, ११, १ । ‘सर्वे सोमयामाः संख्या सप्तविधा एवेत्यर्थः’—इति च अथ वही-कोपसंस्कारः । तदर्थं सोमसम्पाद्य एक एव अग्निष्टोमः अग्निष्टोमायाश्चतुः सप्तविधः । तस्य च—अग्निष्टोमसंज्ञा यज्ञायज्ञीयाश्चिन्न यज्ञसमाप्तिर्न सोऽथ अग्निष्टोमः ; तत्रैवाग्निष्टोमे राजन्त्यस्य वीकशिनं गृहीयादिति आभिमाद्यतादूर्ध्वं वीकशिन्यस्य सुतश्चर्त्तं यदा भवतस्तदा सोऽतर्गिष्टोम इत्युच्यते । एव मुक्त्यादयश्च ।

‡ ‘तस्मिन्निष्टोमः प्रथमाध्यावादि, पञ्चदशाध्यावीयचतुर्थखण्डानां यावदुक्तः, पञ्चदशाध्यावीयान्खण्डवीकश्च, वीकशायीयादिचतुःखण्डे वीकशी, ततः पञ्चमखण्डादुक्तः सप्तदशाध्यावीयायखण्डपक्षके अतिरात्र इति विवेकः । ‘एतत्तत्र अग्निष्टोमं प्रथमं सुपयन्त्य-योक्त्यं नय वीकशिनं नयातिरात्रं मनुपूर्वम्’—इति तै० सं० ७, ४, १०, १ ।

§ “अग्निष्टोमं एकाहानां प्रकृतिः”—इति च आप० य० प० सू० १५१ ।

॥ “न प्रकृतावृही विद्यते । विज्ञेयौ यथार्थं मूकः”—इति आप० य० प० सू० १५२, १५४ ।

यद्यपि तस्याभिष्टीमस्य प्रक्रमेऽवश्यं सृष्टिस्वरणं वक्तव्यम् ;
 किमेव यत्समाप्तो ब्राह्मणानां येषां नृत्विजो हृषीत्, इत्यापस्तम्बे-
 त्तभिधानात् (श्री० १०. १. १.), तथापि ऋग्वेदस्य होतृवक्तव्य-
 प्रतिपादकत्वात् *—ऋत्विग्वरणस्य तु होतृत्वाभावात्तदुपेक्षेहेष्टि-
 रादौ विधीयते † ॥

ऋग्वेदस्य होतृत्वं समाख्यायतात् तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
 विचारितम् (जै० सू० १३. अधि० ६.)—

“वेदत्रयोक्तधर्माणां सृष्टिग्भिः सङ्गतस्त्रिभिः,
 अनियत्या नियत्या वाऽनियतिर्वाऽनिरूपणात् ?
 होतृत्वादि समाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।
 निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥”—इति ।

याज्यापुरोषुवाक्यादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः, दोहननिर्वा-
 पादयो यजुर्वेदे, आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे, तत्रास्यैवैते
 धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद् येन केनाप्यृत्विजा यः
 कोऽपि धर्म इच्छया सङ्गच्छत इति चेत्, मैवम् ; होतृ माध्वर्यव
 मौञ्जात् मिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते ; न च समाख्यानस्य
 वाधकं किञ्चित्पश्यामः । तस्मादबोधकत्ववाधितत्वयोरप्राभास्य-

अतिदीर्घावाधायुश्चरुपः प्रकृतिनिष्ठतिविचारस्तु औमिनिदर्शने सप्तमाष्टमवमदशमा-
 श्रावितु विधीयतः कृती द्रष्टव्यः ।

* तथापि—“ऋग्वेदेनैव होतृ मकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोत्रोच्यम्”—इति
 अतः ॥ ११. ५. ८ । “तदा दुर्निरूपत्वाद् यदृचैव होतृ क्रियते यजुषाध्वर्यवं साक्षीतीयं
 चान्यथा विधीयते भवति । अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति ? तस्या विधयेति ब्रूयात्”—
 अत्रिष्वेकीपरिष्ठात् ५. ५. ८ । एव मापस्तम्बीऽप्याह “ऋग्वेदेन होता करोति, सामवेदेनो-
 त्रोच्यते, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वमंत्रा, यचनाह विप्रतिषेधमात्रः कर्मात्”—इति १८—२३ ।

† इति—दीक्षवीथिः । दीक्षवीथ्यांस्त्ववे (१५०) द्रष्टव्यः ।

कारणद्वारेभावाच्छ्रुतिस्मिन्नादिपञ्चकव्यमाश्रित्य सप्तधागीत यन्त्रा
व्यवस्थाप्यन्ते ॥

नखिष्टेरप्यध्वर्युकर्तृकत्वाद्यजुर्वेदे कर्तव्यता ; न त्वेति चेत्
सत्यम् ! तथापीष्टिगतयोर्याज्यानुवाक्ययोर्हीनत्वेनापि कर्तव्यत्वात्
दिष्टेरनुक्ती याज्यानुवाक्ये कुचत्ये इति विशेषसम्बन्धस्य ज्ञातुं मग्न-
क्यत्वात् तदवबोधाय प्रथमं निष्टिर्विधातव्या ॥

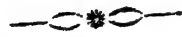
* तथाच जैमिनिदर्शनसूत्रम् -- "श्रुति-स्मिन्ना-वाक्य-प्रकरण-ज्ञान-समाख्यानां समवाय-
परदीर्घस्य अर्थविप्रकर्षात्" -- इति २. २. १४ ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(तत्र)

प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।

॥ ॐ ॥ अग्निर्वै देवाना मवसो विष्णुः परम-
स्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता आग्नावैष्णवं पुरो-
ळाशं निर्वपन्ति दीक्षणीय मेकादशकपालं सर्वाभ्य-
वैनं तद्देवताभ्यो ऽनन्तरायं निर्वपन्त्यग्निर्वै सर्वा
देवता विष्णुः सर्वा देवता एते वै यज्ञस्यान्ये
तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च तद्यदाग्नावैष्णवं पुरोळाशं
निर्वपन्त्यन्तत एव तद्देवान्भुवन्ति तदाहुर्यदेकादश-
कपालः पुरोळाशो द्वावग्नाविष्णू कैनयोस्तत्र ऋग्भिः
सा विभक्तिरित्यष्टाकपाल आग्नेयो ऽष्टाक्षरा वै
गायत्री गायत्र मनेऽश्वत्थकपालो वैष्णवस्त्रिंशदं
विष्णुर्व्यक्रमत सैनयोस्तत्र ऋग्भिः सा विभक्तिर्घृतं
यत्तं निर्वपेत् यो ऽप्रतिष्ठितो मन्येतास्यां वाव स न
प्रतिष्ठति यो न प्रतिष्ठति तद्यद्भुतं तत् स्त्रियै
प्रयोज्ये तदण्डुलास्ते पुंसस्तन्मिथुनं मिथुनेनैवैनं तत्
प्रजया मनुभिः प्रजनयति प्रजास्यै प्रजायते प्रजया

पशुभिर्घ्न एवं वेदार्थवत्तु वा एव भारवदेवतो वा
दर्शपूर्वमासाभ्यां यजत आमवाख्येन वा इविषिष्टा
पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव इविषि तस्मिन् वर्षिषि
दीक्षेतैषो एका दीक्षा सप्तदश सामिधेनी रनुव्यात्
सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चतर्वो हेमन्त-
शिशिरयोः समासेन तावान्त्संवत्सरः संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राधोति य एवं
वेद ॥ १ ॥

अतस्ता मिष्टिं विधातुं तद्देवतारूप मग्निं विष्णुश्चादौ प्रश-
सति— “अग्निर्वै देवानां मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा
अस्या देवताः”—इति । योऽयम् ‘अग्निः’ अस्ति, सोऽयं देवता-
मध्ये अवमः’ प्रथमो द्रष्टव्यः । यस्तु ‘विष्णुः’, सोऽयं ‘परमः’
उत्तमः । ‘वै’-शब्द उत्तार्ये मन्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “अग्निर्मुखं
प्रथमो देवतानां सङ्गतानां सुत्तमो विष्णुरासीत्”—इति हि मन्त्र
आम्नायते । यद्वा ‘वै’-शब्द उपपत्तिप्रसिद्धिर्यः । उपपत्ति-
सर्वं योजनीया,— यद्यपि देवशब्दः साधारणत्वात् सर्वदेवतावाच्यो,
तथाप्यत्र प्रकरणवत्तादग्निष्टोमाङ्गेषु शस्त्रेषु प्रतीयमानाः प्रधान-
देवता विवक्ष्यन्ते । शस्त्राणि च द्वादश * । तेषाम्नायशब्दं प्रथमम् ;

* इयं निवर्क, आग्नावैष्णवस्य इविषी याज्या इति वक्ष्यमि (४ अ०) ।

† तत्र आग्न्यशस्त्रं २, ५, ५—८, मन्त्रशस्त्रं १, १, १—४, मन्त्रतीर्थं शस्त्रं
१, २, ४—१०, निष्पेक्ष्यं शस्त्रं ११—१२, आग्निजायतं शस्त्रं १, १, ८—१४ । एवं
मन्त्रावाक्यशस्त्रादीन् अपि ।

तस्मिन् 'भूरभिर्गोतिः'—इत्यग्निब्राह्मणतः * । आग्निमासते शस्त्र
मन्त्रिमम् ; तस्मिन् 'विष्णोर्नु कम्'—इति विष्णुब्राह्मणतः † । एव
मन्त्रिमसंस्थायां शस्त्रपाठापेक्ष मन्त्रेः प्राथम्यम्, विष्णोरुत्तमत्वं
च । यद्वा, सर्वासु संस्थासूक्तन्यायेनाग्नेः प्राथम्यं विष्णोरुत्तमत्वं ;
अन्तिमसंस्थाया मातोऽर्यामाख्यायां त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रशस्त्रोपेताया
मन्त्रिमं स्तोत्रं शस्त्रं च वैष्णवं मिति तदपेक्षया द्रष्टव्यम् । यद्वा,
प्रथमायां दीक्षणीयेष्टावग्निरिज्यते ; अन्तिमाया सुदवसानीयेष्टौ ‡
वैष्णवी पूर्णाहुतिर्वाजसनेयिभिराज्जाता । सर्वथापि स्तोत्र-
व्यान् यष्टव्यांश्च देवानपेक्ष्यामेः प्राथम्यं विष्णोरुत्तमत्वं च युक्तम् ।
'तदन्तरेण' तयोः प्रथमोत्तमयोरग्नाविष्णोर्मध्ये तत्तच्छस्त्रप्रति-
पाद्याः 'अग्न्याः' इन्द्रवायुादयः 'सर्वाः' प्रधानदेवताः वर्तन्ते ।
तस्मात् सर्वदेवतानां सुभयतो § रक्षकवदवस्थितावग्नाविष्णू
प्रशस्त्यावित्यर्थः ॥

सौमिकेषु यष्टव्यासु स्तोत्रव्यासु च सर्वासु देवतास्त्रगाविष्णू
प्रशस्त्र तद्देवताका मिष्टि* विधत्ते—“आग्रावैष्णवं पुरोडाशं निर्व-
पन्ति दीक्षणीय मेकादशकपालम्”—इति । अग्निश्च विष्णुश्चाग्ना-
विष्णू तावुभौ परस्परव्यासक्तौ यस्य पुरोडाशस्त्रैका देवता सोऽयं
माग्रावैष्णवः ।। यथोक्तदेवतां प्रति हविर्देन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्ताः

* 'आग्नेयं स्तोत्रार्थं संसति'—इत्यादि २, ४, ५ ।

† 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवीचन्' (ऋ० सं १०, १५४, १)—इति वैष्णवीं संसति-
—इति २, १, १४ । 'आग्निमासते शस्त्रे' वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते—इति नि० ७, ६, ४ ।

‡ 'सुदवसानीयेष्टः स्थाने' ख, ग ।

§ " 'सर्वाः' प्रधानदेवतानां सुभयतो"—इत्येवं क, ख ।

॥ 'सास देवता'—इति पा० ४, २, २४ ।

पिष्टपिष्टः पुरोडाश इत्युच्यते ॥ उकारस्यान ऊकारः, अ-
च्छास्त्राध्ययनसम्प्रदायेन प्रापितः ॥ अकटावस्थापितव्रीहिकार-
त्रिष्कृष्य मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां व्रीहीणां मूर्धे प्रक्षेपो निवीयते ।
तत्पूर्वको यागोऽत्र निर्वपेणोपलक्ष्यते ; आन्नाविष्णवं पुरो-
डाशमितिसामानाधिकरण्यानावगतस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यान्
मन्तरेणानुपपन्नत्वात् ;— सति तु यागे सम्बन्ध उपपद्यते ;
'उद्दिश्य देवतां द्रव्यत्यागो यागोऽभिधीयते'-इति यागलक्षणस्य
पूर्वाचार्यैरुक्तत्वात् । 'निर्वपन्तीत्यर्थं शब्दो न वर्तमानार्थः किन्तु
विध्यर्थः । स च लकारो 'लिट्थे' लोटिति (पा० १. ४. ७.)
सूत्रेण विध्यर्थो द्रष्टव्यः । एवञ्च सति शास्त्रान्तरेण संवादो भवति ।
तथाच तैत्तिरीया विस्पष्टं विधिं मामनन्ति—“आन्नाविष्णवं
मेकादशकपालं निर्व्वपन्ति दीक्षिष्यमाणः (सं० ५.५.१.४.)”—इति ।
तत्रैकप्रयोगापेक्ष मेकवचनम् ; अत्र तु बहुप्रयोगगतं सन्नगतं वा
यजमानबहुत्व मपेक्ष निर्वपन्तीति बहुवचनम् । यद्वा, छान्दसो
वचनव्यत्ययः ॥ सोमयागे प्रवृत्तस्य यजमानस्य संस्कारो दीक्ष-
णम् ; तस्य च संस्कारस्य हेतुः कर्मविशेषो 'दीक्षणीया'-शब्द-
वाच्यः । तस्य च कर्मविशेषस्य वाचकेन शब्देन तत्कर्मसाधन

० पुरोडाशपाकादिप्रकारस्तु आपसम्बन्धीयतृत्वम् (१. १२-१५.) आद्यप्रतीय-
सप्तमाष्टमपटलयोः काव्यायनौधयौतृत्वम् २. ४. ५ च द्रष्टव्यः । “अनुक्तं मनुपाकतिं
कर्मस्यैव प्रतिष्ठति मन्त्रसफमात्रं करोति, यावन्तं वा मन्त्रे (आप० त्री० १. १५. ४, ५.)”
इति सूत्राणां पुरोडाशस्वरूपव्याप्यत्वम् । ‘पुरोडाशमेव कर्मं भूला सर्पन्तम्’-इति च
शत० ब्रा० १. ६. २. १ । तैत्तिरीयब्राह्मणीषि पुरोडाशमेव काष्ठे (१. १. ४-८.) च ।

† तथाहि—“वयोशास्य स्वरयोर्मध्यमेव सम्पद्यते स उकारो ऊकारः”—इति ऋक्सूक्तिः ।

‡ ‘व्यत्ययो बहुलम्’-इति पा० १. १. ८५ ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

सुपलक्ष्यते । ततो दीक्षणीयास्त्वकनीसाधनं पुरोडाश मिति
सामानाधिकरण्यं सुपपन्नम् । एकादशसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः एकादशकपालः * तेषु हि पुरोडाशः त्रय्यते † ॥

अथ प्रथमोत्तमयोरग्नाविष्णोः पुरोडाशदेवतात्वे फलितं दर्श-
यति—“सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्व्वपन्ति”—इति ।
‘तत्’ तेनाग्नावैष्णवत्वेन तयोरग्नाविष्णोर्मध्यवर्त्तिनीनां सौमि-
कीनां सर्वासां देवतानां सुपलक्षितत्वात् ‘अनन्तरायं’ निरवशेषं
क्वाचिदपि देवता अविशिष्टा यथा न भवति तथैनं पुरोडाशं यज-
मानाः ‘निर्व्वपन्ति’ एव । अनेन निर्वापेण सर्वा देवतास्तृप्यन्ती-
त्यर्थः । यथा वैयाकरणाः प्रत्याहारेष्वाद्यन्तयोर्वर्णयोर्गृहणेन
मध्यपातिनां सर्वेषां वर्णानां ग्रहणं भिच्छन्ति ‡ । न्यायस्तदीय
एवं व्यवह्रियते—‘तन्मध्यपतितस्तदुग्रहणेन गृह्यते’-इति § । यथा
वा लोके भुञ्जानानां भेकपङ्क्तावुपविष्टानां माद्यन्तयोः ब्राह्म-
णयोः परितोषेण मध्यवर्त्तिनः सर्वे परितुष्टा इति निश्चितम्,
तथेदं द्रष्टव्यम् ॥

* ‘संस्कृतं भक्षाः’-इति पा० ४, २, १६ ।

† एकादशकपालस्थापनप्रकारस्त्वयम्—पूर्वं मध्यमं सुपदधाति, ततः पुरज्जात् १२ती
यम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात् पूर्वं मेकस्य कपालस्थानराजं परिशिष्य पञ्चमम्,
चतुर्थपञ्चमयोन्तरालि षष्ठम्, चतुर्थस्य पञ्चात् सप्तमम्, तस्य पञ्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उन्तरतो
नवमदशमेकादशतमं प्राक्संभ्रानि । किञ्च पुरोडाशस्य कूर्माकारोक्ता वृत्ताकारत्वप्रति-
पादककपालं प्रथमविधेयं तदर्थं कपालचित्तेरपि अर्थाद् वृत्ताकारत्वम् । कपालानि तु उपर-
सुपायिन तथा करणीयानि यथा च कपालचित्तिवेवं वृत्तं सम्पूर्यते ।

‡ तथाचैतत् पाणिनीयं सूत्रम्—“आदिरन्तेन सहैता”—इति १, १, ७१ ।

§ “येन विधिक्षादनस्य”—इति पाणिनीयसूत्रस्य (१, १, ७२) पतञ्जलिहते महाभाष्ये
पठितेवा परिभाषा, परिभाषेन्दु-ग्रन्थे च व्याख्याता (८६) ।

नन्मन्माविष्णोरेन निर्वाणे सन्मन्मः श्रूयते, न तु सन्मन्मसि
तत्ताम्, तत्तायं तासां तत्तिरित्वाग्रह्य तत्तिरित्वा तन्मन्मेन
सर्वदेवतास्तर्भावं दर्शयति—“अग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुः सर्वा
देवताः”—इति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिबोधोत्तमार्थो
वै-शब्दः । तथाच तैत्तिरीयाः पौरोडाशिके काण्डे * सन्मा-
सनन्ति—“ते देवा अग्नी तनूः सन्मदधत तस्मादादुरग्निः सर्वा
देवता इति”—इति (तै० ब्रा० ३. २. ८. १०.) । सौमिकेऽपि
काण्डे † श्रूयते—“देवासुराः संध्यस्ता आसन् ते देवा विभ्यतो-
ऽग्निं प्राविशन् तस्मादादुरग्निः सर्वा देवता इति”—इति (तै०
सं० ६. २. २.) । ‘विप्लु व्याप्ती (शु० १३)’—इत्यस्मादातो-
रुत्पत्तौ विष्णुशब्दः ‡ । व्याप्तिश्च सर्वजगदुपादानकारणत्वेन
सर्वात्मकत्वादुपपद्यते । अतएव स्मरन्ति—“भूतानि विष्णुर्भुव-
नानि विष्णुरिति ।

सर्वदेवतात्मकत्वेनाग्निविष्णू प्रशस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशं-
सति—“एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वी यदग्निश्च विष्णुश्च तद्यदाग्ना-
वैष्णवं पुरोडाशमिर्वपत्यन्त एव तद्देवान्भुवन्ति”—इति । अग्निश्च

* संहितायाः प्रथमकाण्डीयः प्रथमप्रपाठकः समथ एवेष्टिकां उच्यते, तच्चैवास्यांशः
पौरोडाशक इत्यपि । ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डोऽपि तृतीयप्रपाठकश्च तस्यैव शेषः ।

† संहितायाः प्रथमकाण्डोऽपि तृतीयप्रपाठकश्च सौमिकं काण्डम् ; ऋत्विक्काण्डं च
तत्राग्रहम् । तथाप्यवान्तरकाण्डानि नव । तदुक्तं मनुस्मृत्याम्—“अथर्वप्रश्नसि श्रीचि-
तविधिर्वाजपेय्यैर्वा । सर्वाः यज्ञविकाराश्च न वेन्दोरिति भारणा”—इति । तथाच अथर्व-
काण्डम्, ऋत्विक्काण्डम्, दक्षिणाकाण्डम्, तमयविकिकाण्डम्, वाजपेयमन्त्रकाण्डम्, वाज-
पेयविकिकाण्डम्, सवकाण्डम्, यज्ञियमन्त्रकाण्डम्, यज्ञियविकिकाण्डं चेति नवकाण्डात्मकं
सौमिकं काण्डम् ।

‡ निघ० ३. १०. १२ ; ४. २. ३८. । निघ० ५. २. ३ ; १२. २. ७. ८ ।

विष्णुचेत्यनयीर्देवतयोर्यत् शरीरद्वयं भस्ति, 'एते' उभौ 'तन्वी'
 'यज्ञस्यान्वे' सीमयागस्यादावन्ते च वर्त्तमाने । आद्या चान्वा
 वेति विवक्षायां मेकशिषेणान्वे इति भवति ; यथा माता च पिता
 चेत्थं पितरावित्येकशिषः, तद्वत् । आद्यन्तवर्त्तित्वं चाग्निर्वै
 देवानां भवम इत्यत्रैवोपपादितम् (१३ पृ०) । 'तत्' तथा सत्या-
 न्तवर्त्तित्वे सति तादृशदेवताकं 'पुरोडाशं निर्वपन्ति'-इति 'यद्'
 भस्ति, 'तत्' यथोक्तनिर्वापेण 'अन्ततः' यागस्यादावन्ते च 'देवान्'
 सर्वान् 'ऋध्रुवन्त्येव' परिचरन्त्येव । त मेतं सार्थवादं दीक्षणीवेष्टि-
 विधिं तैत्तिरीया अपि विस्पष्टं मामनन्ति— "आग्नावैष्णव मेका-
 दशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो
 देवताश्चैव यज्ञञ्चारभते ऽनिरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदग्ना-
 वैष्णव मेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यज-
 मानो ऽवरुन्ते"-इति (सं० ५. ५. १.) ।

इदानीं यथोक्तविधौ ब्रह्मवादिचोद्यं मुञ्जावयति— "तदा-
 चुर्यदेकादशकपालः पुराठाशो ह्वावन्नाविष्णू कैनयोस्तत्र कृत्तिः का
 विभक्तिरिति"-इति । 'तत्' तत्र कपालसङ्ख्यायां ब्रह्मवादिनः
 'आहुः' चोदयन्ति । एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
 एक मेव द्रव्यम्, तस्य भोक्तारौ 'हौ' देवौ । अनयोः द्वयोः सम-
 प्रधानत्वेन विषमांशस्यायुक्तत्वात् 'तत्र' द्रव्ये 'का कृत्तिः' विभाग-
 कल्पनानिमित्तं किं स्यात् ? 'का विभक्तिः' निमित्तविशेषा-
 भावे नैमित्तिको विभागविशेषः कथं घटेत ? 'इति'-शब्द-
 बोधसमात्यर्थः ॥

ब्रह्मवादिष्वेव मध्ये अभिज्ञानां चोद्यपरिहारं मुञ्जावयति—
 अष्टाकपालं जानेयो ऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रं मन्त्रेऽष्ट-

स्त्रिजपासो वैष्णवकिर्दीदं विष्णुर्विजगत्तः त्रैलोक्यं कृतिः
सा विभक्तिः”-इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशभागोऽमे-
सम्बन्धी । स च सम्बन्धः हृन्दोदारा इष्टव्यः । गायत्र्याख्यं
हृन्दोऽग्नेः सम्बन्धिः ; तयोरग्निगायत्र्योः प्रजापतिमुखजन्यत्व-
साभ्यात् । एतच्च मुखजन्यत्वं तैत्तिरीयाः सममकाण्डे (सं० १. १.
४.) पठन्ति — “प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिहृतं
निरमिमोत त मग्निदेवतान्वसृजत गायत्रीच्छन्दः”-इति । तस्यास्य
गायत्र्याः पादाक्षरेष्वष्टत्वं संख्या दृश्यते । सोऽयं यथोक्तापुरोडाश-
भागस्यान्वेष सम्बन्धः । त्रिषु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशभागो
विष्णोः सम्बन्धी । ‘हि’ यस्मात् कारणाद्विष्णुरिदं सर्वं जगत्
‘त्रिव्यक्रमत’ विराहत्वेन स्वकीयपादविक्षेपेण व्याप्तवान् । तथा
च मन्त्र आम्नायते—“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्”-
इति (ऋ० सं० १. २२. १७.), “त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णु-
र्गोपा अदाभ्यः”-इति (१८) च । ‘सा’ यथोक्ता अष्टसंख्या
त्रिसंख्या च ‘एनयोः’ देवयोः ‘तत्र’ पुरोडाशे ‘कृतिः’ विभाग-
कल्पनाहेतुः । तदनुसारेण ‘विभक्तिः’ तादृशो विभागो अव-
गन्तव्यः ॥

इत्थं सार्थवादेन विधिवाक्येन दीक्षणीयेष्टिं विधाय तस्या
मेवेष्टौ प्रतिष्ठाकामस्य पुरोडाश मपोद्य ब्रुव्यान्तरं विधत्ते—“घृते
चरुं निर्वपेत् यो ऽप्रतिष्ठितो मन्येत”-इति । पुत्रादि-प्रजया
गवादि-पशुभिश्च रक्षितत्वं मप्रतिष्ठितत्वं तादृशोऽहं मिति मन्य-
मानः यजमानः प्रतिष्ठार्थं घृतेन तण्डुलैश्चरुं निष्पादयेत् ।

अप्रतिष्ठितस्यात्यन्तिकं दोषत्वं दर्शयति—“अस्यां वाव स
न प्रतितिष्ठति यो न प्रतितिष्ठति”-इति । ‘यः’ यजमानः प्रजा-

पशुकूपया प्रतिष्ठया वर्जितः, 'सः' 'अस्मा वाक्' ब्रह्माया मधीतस्यां
भूमौ 'न प्रतितिष्ठति' ज्ञाभ्यो न भवति । तस्मादप्रतिष्ठा परि-
हर्तव्येत्यर्थः ।

घृतचरुणा तत्परिहारं दर्शयति—“तद्यदृतं तत् स्त्रियै पयो
ये तण्डुलास्ते पुंसस्तन्मिथुनं मिथुनेनैवैनं तत्प्रजया पशुभिः प्रज-
नयति प्रजात्यै”—इति । ‘तत्’ तत्र घृतपक्षे चरौ ‘यद्’ ‘घृतम्’
अस्ति, ‘तत्’ ‘स्त्रियै * पयः’ स्त्रियाः शोणितम् । द्रवत्वसाम्येन
पयः-शब्दः शोणितं सुपलक्षयति । विलीनस्य घृतस्य ईषद्रूपात्त्व-
साम्येन योषिद्वीजं सुपचर्यते । चरौ ‘ये तण्डुलाः’ सन्ति, ‘ते’
‘पुंसः’ रेतः इति शेषः । खेतत्वं त्वञ्च साम्यम् । ‘तद्’ घृत-
तण्डुलोभयात्मकं चरुं द्रव्यं मिथुनसदृशम् । ‘तत्’ तस्मात् कारणात्
मिथुनरूपेणैव चरुद्रव्येणैव ‘एनं’ यजमानं पुत्रादि-प्रजया
गवादि-पशुभिः च ‘प्रजनयति’ प्रवर्धयति । तस्मादिदं चरु-
द्रव्यं ‘प्रजात्यै’ प्रजननाय प्रतिष्ठारूपाय सम्यद्यत इत्यर्थः ।

चरोः प्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनं प्रशंसति—“प्रजायते प्रजया पशु-
भिर्य एवं वेद”—इति । तावेतौ पुरोडाशचरुपक्षावापस्तम्बेन
दर्शितौ—“दीक्षणीयायास्तन्त्रम् प्रक्रमयत्याग्नावैष्णवं मेकादश-
कपालं निर्वपत्याग्नावैष्णवं वा घृते चरुं पुरोडाशो ब्रह्मवर्चस-
कामस्य घृते चरुः प्रजाकामस्य पशुकामस्य वादित्यं घृते
चरुं द्वितीयं प्रजाकाम-पशुकामस्यैके समामनन्ति”—इति
(श्री० १०. ४. १—४.) ॥

“षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्”—इति पा० २. १. ६२, पा० १. ।

प्रतिष्ठेत्यादिपाठो नास्ति ख-गवीः ।

उक्ताया दीक्षणीयेष्टेः कालं विधत्ते—“आरब्धयज्ञो वा एष
आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत आमावासेन वा हवि-
षेष्टा पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन् बर्हिषि दीक्षितेषी
एका दीक्षा”-इति । ‘यः’ पुमान् ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते’ तेन
सर्वोऽपि यज्ञः प्रारब्धः ; सर्वस्य तदपेक्षत्वात् । सोमयागस्य दर्श-
पूर्णमासविक्रितित्वाभावेऽप्यङ्गादीनां दीक्षणीया-प्रायणीयादीनाम्
दृष्टीनां तद्विक्रितत्वात् अस्ति तदपेक्षा । अग्निहोत्रस्य तदङ्गानां
च तन्निरपेक्षत्वेऽप्याहुवनीयाव्यग्निसापेक्षत्वादग्नीनां च पवमाने-
ष्टिसापेक्षत्वादिष्टीनां दर्शपूर्णमासविक्रितित्वादस्ति परम्परया तद-
पेक्षा । अतस्तदनुष्ठानेन सर्वस्यापि यज्ञस्य प्रारम्भः सिध्यति ।
यद्यपि यन्नारभ्येणैव तदीयदेवतानां पूजयितुं प्रारम्भः सिद्ध एव,
तथापि प्राधान्यस्थापनार्थं प्रारब्धदेवत इति पुनर्देवताभिधानम् ।
यस्माद् दर्शपूर्णमासयाजिना सर्वोऽपि यज्ञ आरब्धप्रायः, अतएव
देवतानां पूजा प्रारब्धप्राया । तस्मादारब्धस्य सोमयागस्यानुष्ठेय-
त्वाद दर्शपूर्णमासानुष्ठानादूर्ध्वं ‘दीक्षेत’ दीक्षणीयेष्टिं कुर्यात् ।
अमावास्याकाले कर्तव्यं हविरामावास्याम्*, तद्वत् पौर्णमासञ्च ।
हविः-शब्दोऽत्र यज्ञं सुपलक्षयति । वा-शब्दो समुच्चयार्थो । अमा-
वास्यादिसम्बन्धिना पौर्णमासीसम्बन्धिना च यज्ञेनेष्टा दीक्षेत ।
उक्तार्थ एव तस्मिन्नित्यादिना प्रपञ्च्यते । हविः-शब्दवत् बर्हिः-
शब्दोऽपि यज्ञोपलक्षकः । तस्मिन्नामावास्यास्य हविषि यज्ञे,
तस्मिन् पौर्णमासास्य बर्हिषि यज्ञे, अनुष्ठिते सति पथादेव
दीक्षेत । तदाह आश्वलायनः—‘दर्शपूर्णमासाभ्या मिष्टेष्टिपशु-
चातुर्मासैरथ सोमेन-इति (४. १. १) ; यजतेति शेषः । इष्टि-

* ‘अमावास्यातुनश्चवेष्टीऽष्ट’-इति पा० ४, १, १६ ।

राप्रयवेष्टिः * । पशुर्निरुद्धपशुबन्धः † । आपस्तम्बोऽप्याह—
 “अथ दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सर मिद्धा सोमेन पशुना
 वा यजते”-इति (श्री० ५. २३. २.) ‡ । एतच्छब्दादुत्तर
 उकारोऽपिशब्दपर्यायः ; एषाव्येका दीक्षा । एव सुक्ते सत्यन्यापि
 काचिद्दीक्षास्तीति सूचितं भवति । अतएव आश्वलायन इष्टि-
 पूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेतुर्भा पञ्चावुदाजहार—“जध्वं दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां यथोपपत्त्येके प्रागपि सोमेनैके”-इति (४. १. २.) ।
 उपपत्तिः द्रव्यादिसम्पत्तिस्ता मनतिक्रम्येति यथोपपत्तिः । दर्श-
 पूर्णमासाभ्यां सूध्वं द्रव्यादिसम्पत्तौ सत्यां सोमेन यजेतेति केषां
 चिन्मतम् ; ताभ्यां प्रागपि सम्पत्तौ सोमयाग इत्यपरेषां मतम् ।
 तैत्तिरीयाश्चेष्टिपूर्वत्वं मभिप्रेत्य वसन्तादिकालविशेषाधान
 मान्नाय पुनः सोमपूर्वत्वं मभिप्रेत्य कालनियम मन्तरेणाधान
 मामनन्ति—“अथो ग्बुलु यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् अथादधीत
 सैवास्यधिः”-इति (ब्रा० १. १. २. ८.) । आपस्तम्बोऽपौद मेव
 सोमाधान मभिप्रेत्य वसन्तादिकालविशेषप्रतीक्षां वारयति--‘नर्तुं
 सूक्ष्मं नक्षत्रम्’ इति (श्री० ५. ३. २१.) § । तस्मात् पक्षद्वयम् ॥

* “आययणं सैन्द्राय मयपाकस्य व्रीहीणा यवानां च” कात्या० श्री० ४. ६. १ ।
 “आययणं व्रीहिश्चामाकयवानाम्” आश्व० श्री० २. ८. १ । “य आहिताग्निराययणेना-
 निद्धा नवाग्रं प्राप्नोयात् तस्य का प्रायश्चित्तिः” ऐ० ब्रा० ७. २. ८ । “आययणं वा यजते”-
 इति च शत० ब्रा० २. ४. ३. १ ।

† कात्या० श्री० षष्ठाध्यायी द्रष्टव्यः । ते० ब्रा० २. २. २. ३ ; ३. ६. ३ ।

‡ कात्यायनोऽप्याह—“दर्शपूर्णमासाभ्यां मिद्धाऽन्येन यजेतेति श्रुतेः”-इति ७. १. १ ।

§ “अथ नक्षत्राणि ; कृत्तिकासु ब्राह्मण आदधीत ०—० वसन्ता ब्राह्मणस्य ०—०
 सोमेन यजामासी नर्तुं सूक्ष्मं नक्षत्रम्”-इति तत्र पाठः । ‘न सूक्ष्मं=नाद्रियेत’-इति
 तटीका दीक्षितेन । “सोमेन यजामासी नर्तुं सूक्ष्मं नक्षत्रम्”-इति आश्व० श्री० २. १. १५ ।

चोदकप्राप्तां पञ्चदशसंख्यां नयवदितुं संख्योन्तरे विधत्ते—
 “सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्”—इति । ‘प्र वो वाजा अभिव्यधः’—
 इत्याद्या (तै० ब्रा० ३. ५. २. १—१२.) एकादशसंख्याकाः १
 ऋचौ वृत्तिसमिन्धनहेतुत्वात्सामिधेन्य इत्युच्यन्ते ॥ तासु “त्रिः
 प्रथमा मन्वाह तिरुत्तमाम् (तै० सं० २. ५. ७. १.)”—इतिवच-
 नात् ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । प्रकृतावेव विहितासु पञ्च-
 दशवृत्तु चोदकप्राप्तासु ये समिध्यमान-ससिद्धवत्यौ द्वे ऋचौ ३,
 तयोर्मध्ये धाव्याभिधेये ऋचौ प्रक्षेप्तव्ये ॥ तथाच आश्वलायनः—
 ‘दीक्षणीयाया धाव्ये विराजी (४. २. १.)’—इति । तत्र ‘पृथु-
 पाजा अमर्त्यः (सं० ३. २७. ५.)’—इत्येका, ‘तं सवाधो यतसूचः’
 (सं० ३. २७. ६.)’ इति द्वितीया । एतच्च प्रयोगसङ्ग्रहकारेणो-

५ तथाहि पक्ष्मी ‘पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह’—इति तै० सं० २. ५. ८. २. ।

१ यद्यपि मूर्ध्नि हादश पठितास्तथाव्यन्तयोः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात् एकादशैव ।

३ पा० ४. २. १२०. वा० ६ । ‘समिधे सामिधेनीभिर्हिता तस्मात्सामिधेन्यौ नान’-
 इति शत० ब्रा० १. २. ५. १ । तासां सुस्पष्टत्वेन मानायते—“ऋधेऽर्धे वा एता निर्भिता
 सामिधेन्यः” इति तै० सं० २. ५. ७. ५ । ‘भिन्नेभ्य ऋविभ्यः प्रवर्तिताकाः सामिधेन्यः’—
 इति च तत्र भाष्ये साधकः ।

४ सामयमाना ऋक् (तै० ब्रा० ३. ५. २.) नवमसामिधेनी—ऋ० सं० ३. २७. ४ ;
 समिद्धवती ऋक् तु (तै० ब्रा० १. २. ५. २.) दशमसामिधेनी—ऋ० सं० ५. २८. ५ । तथा
 आश्वलायनः “य सामिधेन्यः—इत्युपक्रम्याह—‘समिध्यमानो अन्धरे समिद्धो अग्नि आहुतेति
 द्वे’—इति श्रौ० सू० १. २. ७ ।

॥ सामिधेन्य ऋच एकादशैव । तासु प्रथमस्या अग्निनायाय चित्रिःपाठेन पञ्चदशसङ्ख्या
 पूरणीया भवति । सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वं तु पृथुपाजित्वाद्यपरमं इत्यस्य तासु प्रक्षेपीत्यपि
 विधीयते । एव मेकविंशतित्वं सम्पादनीये यथा मयूचां प्रक्षेपणीयता विहिता । ताः प्रक्षेप-
 णीयार्थ एव धाव्या उच्यन्ते (तै० ब्रा० १. २. ७.) । तत्र धाव्यशीर्षाद्यानां वा प्रक्षेपस्य
 समिध्यमान-समिद्धवत्योर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ सामिधेनीषु दशमैकादशौ ।

दाहृतम्—‘अथ दीक्षणीयायां धार्यं भवतः ओषिष्केयस्तमीमही
‘वृषुपाजास्तु’ सबाधः’-इति । “अग्नये समिधमानायानुब्रूहि
(अत० ब्रा० १. ३. ५. २.)”-इत्येव मध्वर्युषा प्रेषितो होता *
सामिधेनौः सप्तदश अनुब्रूयात् ।

ता मेतां संख्यां प्रशंसति—“सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश
मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्त्संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः”-इति । सप्तदश चावयवा यस्य प्रजापतेः
सोऽयं सप्तदशः । तस्मिन्नर्थे वैशब्दोक्तप्रसिद्धिर्द्वादशेऽर्थादिना
स्पष्टीक्रियते । चैत्राद्या मासा द्वादश प्रसिद्धाः । यद्यपि ‘षड्वा
ऋतवः’-इति (३. १. ६.) श्रुत्यन्तराश्लोकप्रसिद्धेश्च वसन्ताद्याः
षट्संख्याकाः, तथापि शीतत्वसाध्येन हेमन्तशिशिरावेकौक्त्य
पञ्चसंख्योच्यते । द्वादशभिर्मसैस्तन्मेलनात्षड्भिः ऋतुभिश्च
यावान् कालो भवति, तावान् कालः संवत्सर इत्युच्यते । स च
संवत्सरः, तत्तदृत्तचितवर्षादिनिष्पादनेन प्रजानां पालकत्वात्
प्रजापतिः । तदीयत्वेन सप्तदशसंख्या प्रशस्त्यर्थः ।

सप्तदशसंख्यावेदनं प्रशंसति—“प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी
राप्नोति य एवं वेद”-इति । संवत्सरात्मकः प्रजापतिः आयतन
माश्रयो यासां सामिधेनीनां प्रजापत्यायतनाः; तदीयसङ्क्रोपेतत्वात्
तदायतनत्वम् । तादृशीभिः सामिधेनीभिः वेदिता ‘राप्नोति’
समृद्धो भवति; सति वेदने तदनुष्ठानप्रवृत्तेः फलप्राप्तिरुपपद्यते ॥

* “अग्नये समिधमानायानुब्रूहि संमं व्रति”-इति आप० श्रौ० ३. १२. १ । ‘हीनेति
शेषः’-इति, ‘वृहीतप्रकारः आर्वापितव्यः’-इति च तद्दीक्षा । ‘वृहिमेकाश्रीवड्वौषडावहाना
मादिः’-इति च पा० ८. २. २१ ।

अथ सोमासोदाक्रियते । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादः इयं
चिन्तितम् (जै० सू० ५—८. अधि० ३.) —

“दर्शादौद्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरतान्नुतेः ॥

‘दर्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यजेत’—इति (तै० सू० ३. ५. ६.)

ब्रह्मा-प्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियतः ? इति चेन्नैवम् ; ‘सोमेन
यज्यमाणोऽग्नौनादधोत’—इत्याधानानन्तरताया अपि श्रवणात् * ।
तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ॥”—इति ।

“विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाधिमः ।

उत्कर्षतो मैव मग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितम्—इति यदुक्तम्,
तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं नियतम् । कुतः ? उत्कर्षश्रवणात् ।
आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया सोमेनेद्वाऽऽग्नीषोमीयो भवति,
यदेवादः पौर्णमासं हविस्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो
भवति—इति (तै० सू० ५. ५. १.) । अस्याय मर्थः । प्रजा-
पतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेतुर्भावुत्पत्नी (तै० सू० ७. १. २. ४.), ततो
ब्राह्मणस्याग्निरेक एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणो न तु सौम्यः ;
सोमस्य तद्देवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत,—
तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्याग्नीषोमीयो भवति;—तस्याग्नीषोमी-
यस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासं मग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं हविः
सोमादूर्ध्वं मनुनिर्वपेत्, तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसम्बन्धी भव-
तीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद् विधीयत इति कश्चित्

* ‘यः सोमेन यज्यमाणोऽग्नौनादधीत, नर्तुं स प्रतीक्षेन्न नचनम्’—इति तत्पूर्वपाठः ।

मन्थते, तथापि पौर्णमासं हविरिति विश्वप्रत्यभिज्ञानाच्च
कर्मान्तरं किं तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वं मुत्कार्यः । तस्माद्
विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः ;— नात्र
दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चिद्यागवाचो श्रूयते, पौर्णमास
मित्येतत् तद्विधानं हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते *, तच्च हवि-
रग्नौषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते ।
तस्मादेकस्यैव हविष उत्कार्यः ; न तु कक्षयोर्दर्शपूर्णमासयोः ।
तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नौषोमीयपुरोडाशसोमपूर्वत्व-
नियमः । इतरत्र चत्रियवैश्ययोस्त्रिवास्यापौष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वं
विकल्पेते ॥”—इति च ।

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम् (जै० सू० ८, अधि० २.)—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।

पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदशेनैतद्विकल्पते ॥

विकृतौ सप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियावन्तात् ।

पाञ्चदश्याविरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तता ॥

अनारभ्य† श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् (१३ पृ०
४ पं०)—इति । ‘प्र वो वाजाः’—इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः
सामिधेन्यः (तै० ब्रा० ३. ५. २. १—१२) । तासां सप्तदश्यं
पूर्वाशयेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ ‘पाञ्चदश सामिधेनी-
रन्वाह’—इति (तै० स० २. ५. ८. २.) विधिः स्यात्, तर्हि

* ‘कश्चिन्नेसाद्युतुनचवेष्ठीऽण्’—इति पा० ४. ३. १६ । पौर्णमासं हविरिदं नेषां सविः-

इति च कुट्टम् तै० ब्रा० १. ७. ४. ४. ।

† अनारभ्यः ख. ग ।

पाञ्चदशसातदशैव विचक्ष्येयाता मिति मोक्षे भूयः ;—विचक्ष्येयं
सातदशं निविशते ; प्रकृती पाञ्चदशावस्थायां सामिधेयिकां
सङ्ग्राहकाङ्गया अभवात् । न च पाञ्चदशसातदशयोः सामान्य-
वस्तुत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् ; पाञ्चदशे प्रकरणात्-
ग्रहणाधिकत्वात् । तस्मात् मित्तविन्दाभ्यरकस्यादिविज्ञाती सात-
दश्य भवतिष्ठते ॥ । न चात्र पूर्वव्यायोऽस्ति ; सातदश्यस्य
चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ॥”—इति ।

तत्रैवान्यविध मपि (जै० सू० १०. अधि० १.)—

“सातदश्यं तु वैश्यस्य विज्ञाती प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्च न सङ्कोचो नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्वन्यदुदाहरन् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्याच समत्वतः ॥

‘सातदशानुभूयाद् वैश्यस्य (तै० स० २. ५. १. २.)’—इति स्थितं
वैश्यनिमित्तिकं सातदश्यं पूर्वव्यायेन विज्ञातिगतं मिति चेत्
सैवम् ; नैमित्तिकेगानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य
वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूप-
तया सावकाशत्वेन दुर्बलम् ; नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाश-
त्वाभ्यां प्रबलम् ; तस्माद् वैश्यनिमित्तिकं सातदश्यं प्रकृतावव-
तिष्ठते ॥

अत्र भाष्यकारो ॥ १ ॥ न्यदुदाहरणम्—‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदो-

० मित्रविन्देष्टिः सातदशैव विचक्ष्येयं भूयते । शत० भा० ११. ४. १. २० । सांख्या० श्री० १.
०. १ । कात्या० श्री० ५. १२. १ । अथर्वकल्पस्तु हविर्यज्ञविशेषः । श्रीऽपि भाजमवे-
यक्षे एव । शत० भा० १. १. ४. ० ; १. १. ४ ।

१ गोमांसाभाष्यकारः प्रवरसाम्नी । १ च० ६ पा० १० सू० ।

‘हनेन पशुकामस्य’—इति । तत्र प्रकृत्यमसंभाव्यत्वाद्गोदोहनं
विज्ञताविति पूर्वपक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य
चमसस्य निष्कामविषयतया सहोचनीयत्वात् प्रकृतावेव गोदोहनं
मिति साहचर्यः ॥”—इति ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम् (जै० सू० १७—१८, अधि ८.)

“सामिधेनीसप्तदश्यं वैश्वधादावपूर्वगौः ।

संहतिर्वीपकारस्य क्षृतायस्वाज्यभागवत् ॥

सामिधेनीचोदकासाः सप्तदश्यन्तु वैश्वधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्य्य मनारभ्योक्तिचोदितम् ॥

अनारभ्य किञ्चिदान्नायते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्
(१३ पृ० ४ पं०)’—इति । तथा वैश्वधे * , अध्वरकक्षायां, पर्णां,
चातुर्मांसेषु, मिश्रविन्दायाम्, आषण्णष्ट्यादौ च पुनः सप्तदश्यं
विहितम् । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यम्,
तथापि श्रुतेन पञ्चदश्येनावरुडत्वाद् विकृतिस्त्वेव निविशते ! तत्रा
सति वैश्वधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्तः सप्तदश सामिधेनः
प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाञ्चभागवत्
क्षृतीपकारत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यचोदकं सापयन्त्यो
वैश्वधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति ; सप्तदश्यन्वनारभ्यवादप्राप्तं मनू-
ष्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ;— वैश्वधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवत् न
विधीयन्ते, किन्तु चोदकप्राप्ता अनूय सप्तदश्यं विधीयते ; तच्च
सप्तदश्यं वैश्वधादिप्रकरणेष्वान्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु
प्राप्तम्, अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु ; तत्रानारभ्यवादो

विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य सातदशस्य सामिधेयस्य तद्विषय-
बोधः, तत्सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ
पाञ्चदशपरारहतत्वेन विवृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति
विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेयसम्बन्ध एव बोधनीयः ।
विवृतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्पनीयः ; प्रत्यक्षप्रकारणे पाठिनेन
तत्त्वित्वे । तत्र सातदशस्य वैमृधादिविवृतिविशेषसम्बन्धे सहसा
प्रतिपन्ने सति तद्विरोधात्, सर्वप्रकृतिसम्बन्धो न कल्पयितुं
शक्यः । अनारभ्यवादसु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदशस्य बाधकः ।
सर्वथापि चतुर्धाकरणवदुपसंहारो न त्वान्यभागवदपूर्वं कर्म ॥
—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तमिष्टिभिः प्रैष मैच्छ
यदिष्टिभिः प्रैष मैच्छंस्तदिष्टीना मिष्टित्वं त मन्व-
विन्दन्ननुवित्तयज्ञो राप्नोति य एवं वेदाहुतयो वै
नामैता यदाहुतय एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्वयति
तदाहुतीना माहूतित्वं मूतयः खलु वै ता नाम याभि-
र्देवा यजमानस्य हव मायन्ति ये वै पन्थानो या स्तुत-
यस्ता वा जतयस्त उ एवैतत् स्वर्गयाणां यजमानस्य
भवन्ति तदाहुत्यदन्यो जुहोत्यथ योऽनु चाह यजति च

कथास्तं होतृत्वाचक्षत इति यवाव स तत्र यवा-
भाजनं देवता असु मावहामु मावहेत्यावाहयति
तदेव होतृर्होतृत्वं होता भवति होतृत्वेन मा चक्षते
य एवं वेद ॥ २ ॥

दीक्षणीयेष्टिं निरूप्य तत्प्रशंसार्थं मिष्टिशब्दनिर्वचनं दर्श-
यति—“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् त मिष्टिभिः प्रैष मैच्छन्
यदिष्टिभिः प्रैष मैच्छंस्तदिष्टीना मिष्टित्वं त मन्वविन्दन्”—इति ।
ज्योतिष्टोमाभिमानी यज्ञपुरुषः, केनापि निमित्तेनापरक्तो
‘देवेभ्यः’ अपक्रान्तवान् । ‘तं’ यज्ञं दीक्षणीया-प्रायणीयादिभिः
‘इष्टिभिः’ ‘प्रैषम्’ अन्वेष्टुम् ‘ऐच्छन्’ इच्छन्ति । यज्ञमाभि-
रिच्छन्तीतीष्टिशब्दस्य व्युत्पत्तिः । यजतिधातोरिष्टिशब्दः सर्वत्र
प्रसिद्धः * ; अत्र त्विच्छतिधातोरिति विशेषः † । अन्विष्य ‘तं’
यज्ञं मनुक्रमेण लब्धवस्तः ।

तज्ज्ञाभवेदनं प्रशंसति—“अनुवित्तयज्ञो राप्नोति य एवं
वेद”—इति । वेदिता तदनुष्ठानेन लब्धयज्ञः फलेन समृद्धो
भवति ॥

पुनरपि दीक्षणीयादीष्टिप्रशंसार्थं तास्त्रिष्टिषु विद्यमानानां
माहुतीनां वाचकं शब्दं निर्वक्ति—“आहुतयो वै नामैता यदा-
हुतय एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्वयति तदाहुतीनामाहुतित्वम्”
—इति । आहुतय इत्युत्कारेण ह्रस्वेन, आहुतय इत्येवं दीर्घेण
युक्तं द्रष्टव्यम् । ह्वयत्याभिरिति तद्व्युत्पत्तिः । शुहोतिधातो-

* “युयजीषिषुभ्यः करणे”—इति पा० १, ५, २४, वा० १ । अम० १, ४, ४१ ।

† ‘मन्वे हविषपचमनविदधूतीरा उदायः’—इति पा० १, २, २६ ।

वत्सवः शब्दः पूर्व प्रसिद्धः ॥ ; अयं - इति प्रसिद्धः ।
विशेषः ॥

इष्टीराहुती च भिक्षित्वा प्रकारान्तरैश्च प्रवर्तते—“अन्तः
खलु वेता नाम याभिर्देवा यजमानस्य इव मायन्ति वे वे पन्थावी
या स्तुतयस्ता वा जतयस्ता उ एवैतत् स्वर्गयाणां यजमानस्य
भवन्ति”—इति । इत्यन्ते देवा यस्मिन्निति इवी ऽच क्षीमकामः ।
‘याभिः’ इष्टिभिस्तत्त्व्याभिराहुतिभिश्च निमित्तभूताभिः ‘देवाः’
‘यजमानस्य’ यज्ञ मागच्छन्ति, ‘ताः’ इष्टय आहुतयश्च ‘जतयः’
—इत्येतत् ‘नाम’ प्रतिपद्यन्ते । ‘खलु’-शब्दो ‘वे’-शब्दश्च प्रसि-
द्धयः । अवन्ति रक्षन्तीत्यवतीर्धातोरुक्तिशब्दः प्रसिद्धः ; ‘आवन्ति’
आगच्छन्ति याभिरित्याहुपूर्वस्वायतिधातोर्वा बर्चविकारिणीति-
शब्दः । यद्वा, तस्मादेव धातोः स्वर्गप्रापकत्वाभिप्रायेणीति-
शब्दो व्युत्पाद्यते ॥ ‘ये’ केचित् ‘पन्थानः’ इष्टिरूपाः स्वर्गस्य
प्रौढमार्गाः सन्ति, ‘याः’ च ‘स्तुतयः’ तन्मार्गावयवरूपा आहुतयः
सन्ति, तद्विविधाः ‘जतयः’ इत्युच्यन्ते । ‘त उ एव एतत्’ त
एवैते द्विविधा अपि मार्गाः ‘यजमानस्य’ ‘स्वर्गयाणाः’ स्वर्ग-
प्रापकाः ‘भवन्ति’ ॥

पुनरपीष्टिप्रशंसार्थं तदङ्गभूतयोर्याज्यानुवाक्ययोर्वक्तारि प्रयुज्य-
मानं होतृशब्दं निर्वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नं भवतारयति—

“तदाहुयदन्वो जुहोत्यथ योऽनु चाह यजति च कस्मात् ते
होतृत्वाचक्षत इति”—इति । ‘तत्’ तास्मिष्टिषु किञ्चिच्छीघ्रम्

* इति पाठः । अन्तःखलु वेता नाम याभिर्देवा यजमानस्य इव मायन्ति वे वे पन्थावी
या स्तुतयस्ता वा जतयस्ता उ एवैतत् स्वर्गयाणां यजमानस्य भवन्ति—इति निब० ७, ४, २ ।

† “आतप्यः”—इति, “हीतारं आतारम्”—इति च निब० ४, ४, ५ ; ७, ४, २ ।

‡ ‘जतिः’ निब० ४, २, १५ ; ‘जतिरपनात्’—इति च निब० ५, १, २ ।

‘आहुः’;—‘यद्’ यस्मात् कारणात्, होतुः ‘अन्यः’ अग्नयुः ‘जुहोति’, तस्मात् तत्कारणात् तद्वातुनिष्पन्नो होतृशब्दस्तस्मात्-
 ध्वयोः युक्तः ; याज्ञिकास्तु त मध्वर्युं होतेति माचक्षते ; ‘अथ’
 ‘यः’ पुमान् ‘अनु चाह’ पुरोऽनुवाक्यां चानुब्रूते, ‘यजति च’
 याज्याञ्च पठति, ‘तं’ पुमांसम् ‘अनुवक्ता’-इति ‘यष्टा’-इति
 चानभिधाय ‘कस्मात्’ कारणात् ‘होता-इत्याचक्षते’? ‘इति’-
 शब्दः प्रश्नसमासार्थः ॥

अभिज्ञाना मभिप्रेतं प्रश्नस्योत्तरं दर्शयति—“यद्वाव स तत्र
 यथाभाजनं देवता असु मावहासु मावहेत्यावाहयति तदेव होतु-
 र्हीतृत्वं होता भवति”-इति । ‘यद्वाव’ यस्मादेव कारणाद्याज्यानु-
 वाक्ययोर्वक्ता ‘सः’ पुमान् ‘तत्र’ यागे ‘यथाभाजनं’ यथास्थानं सर्वाः
 ‘देवताः’ ‘आवाहयति’,—‘असुम्’ अग्निम् ‘आवह’, ‘असुं’ सोमम्
 ‘आवह’ इति * ; ‘तदेव’ तस्मादेव कारणाद्याज्ञिकासिद्धस्य
 होतृस्वरूपस्य सम्पन्नम् । अत्र ण्यन्तस्य बहुधातेऽस्मान्दस्या प्रक्रियया
 निष्पत्तिः ; न तु जुहोतिधातोः । तस्माद्वोमकर्तृत्वानावेऽप्या-
 वाहयितृत्वसङ्गात् ‘होतृत्वम्’ उपपन्नम् ;—‘इति’ अयं याज्यानु-
 वाक्ययोर्वक्तापि ‘होता’ भवत्येव ।

होतृत्ववेदनं प्रशंसति—“होतृत्वेन माचक्षते य एवं वेद”-
 इति । याज्ञिकाः ‘एवं’ वेदितारं होतारं मुख्या ‘होता’-इति
 कथयन्ति ; होतृ कर्मणि कुशलो भवतीत्यर्थः † ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

* “अग्निं सप्त आवह । सोमं आवह । अग्निं आवह”-इत्यादयः तै० ब्रा० ३, ५, ९, ९ ।

† ‘तस्य कर्मम् । कस्य महिषादिभ्यः’-इति गा० ४, ४, ४७, ४८ ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्त्य-
 क्षिरभिषिञ्चन्ति' रेतो वा आपः सरेतस मेवैनं तत्
 कृत्वा दीक्षयन्ति' नवनीतेनाभ्यञ्जन्त्याज्यं वै देवानां
 सुगभि घृतं मनुष्याणां मायुतं पितॄणां नवनीतं
 गर्भाणां' तद्यन्नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति' स्नेनैवैनं तद्भाग-
 धेयेन समर्धयन्त्याञ्जन्त्येन' तेजो वा एतदह्योर्यदाञ्जनं
 सतेजस मेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्त्येकविंशत्या दर्भ-
 पिञ्जुलैः पावयन्ति' शुद्ध मेवैनं तत्पूतं दीक्षयन्ति'
 दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति' योनिर्वा एषा दीक्षितास्य'
 यद्दीक्षितविमितं' योनि मेवैनं तत् स्वां प्रपादयन्ति'
 तस्माद् भ्रुवाद्योनेरास्ते च चरति च तस्माद् भ्रुवा-
 द्योनेर्गर्भा धीयन्ते च प्र च जायन्ते तस्माद्दीक्षितं नान्यत्र
 दीक्षितविमितादादित्यो ऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वापि
 वाभ्यायावयेयुर्वाससा प्रोर्णुवन्त्युल्बं वा एतद्दीक्षितस्य
 यद्वास उल्बेनैवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति' कृष्णाजिन मुत्तरं
 भयत्युत्तरं वा उल्बाक्मरायु जरायुर्नैवैनं तत् प्रोर्णु-
 वन्ति' मुष्टौ कुरुते मुष्टौ वै कृत्वा गर्भोऽन्तः श्रितं मुष्टौ
 कृत्वा कुमारो जायते' तद्वान् मुष्टौ कुरुते' यज्ञश्चैव
 तत्सर्वोच्च देवता मुष्टोः कुरुते' तदाहूर्न पूर्वदीक्षितः

संसवोऽस्मि परिगृहीतो वा एतस्य यज्ञः परिगृहीता
देवता नैतस्यार्तिरस्य परदीक्षिण एव यथा तथेत्यु-
च्य कृष्णाजिन मवभृथ मभ्यवैति तस्मान्मुक्ता गर्भा
जरायोर्जायन्ते सहैव वाससाथ्यवैति तस्मात्सहैवोल्बेन
कुमारो जायते ॥ ३ ॥

इत्य मिष्ट्याहुर्व्यूतिहोत्रशब्दानां निर्वचनेन दीक्षणीयेष्टं
प्रशंस्य तथेष्ट्या दीक्षितस्य संस्कारविशेषान्विधातुं प्रसीति—
“पुनर्वा एत ऋत्विजां गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति”—इति । ‘यं’
यजमानं दीक्षणीयेष्ट्या दीक्षितं कुर्वन्ति, तं यजमानं पुरा माता-
पितरौ कञ्चित्कालं गर्भं क्षतवन्तौ, पुनरप्येन मिदानीम् ‘ऋत्विजः’
यज्ञकाले ‘गर्भं कुर्वन्ति’ गर्भवदसौ संस्कारैः पालनीय इत्यर्थः ॥

एकं * संस्कारं विधत्ते—“अङ्गिरभिषिञ्चन्ति”—इति । अप्सु
क्षपयन्तीत्यर्थः । एतदेवभिप्रेत्य नैत्तिरीया यजमानस्य वपना-
दूर्ध्वं स्नान माग्रनञ्ति—‘अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षा-
तपसी प्रावंशयन्तम्, स्नानि साक्षादेव दोक्षातपसो * अवस्थे’—
इति (तै० स० ६, १.१.२.) । यजमानस्य स्नानकर्तृत्वेऽपि
ऋत्विजां क्षपयित्वा मभिप्रेत्याभिषिञ्चन्तीतुक्तम् ।

उक्ताना मणां प्रशंसा माह —“रेतो वा आपः सरंतस मेवैनं
तत् कृत्वा दीक्षयन्ति”—इति । कार्यकारणयोर्भेदादपां रेत-
स्त्वम् ; वैराजदेहगताद्देतस आप उत्पन्नाः । तथाचारण्यके सृष्टि-

* एवं क ।

† ‘सृष्ट्यादि संस्कारी दीक्षा, आहारादि नियमस्तपः; अप्सु स्नानेन तदुभय मभ्यवधानेनैव
प्राप्नोति’-इति च य तद्वार्थं मानवीयम् ।

प्रकरणे समान्नायते—‘शिश्राद्रेतो रेतस चापः (२. ४. १. ६.)’-
इति । यद्वा, मनुष्यादिशरीरगतं रेतोमूत्रादिकं मर्पा कार्यम् ।
तच्च गर्भोपनिषद्यान्नातम्—‘अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं
मा पृथिवी, यद्द्रवं तदापः’-इति । ‘तत्’ तेनाभिषेचनेन ‘एनं’
यजमानं ‘सर्गतसं’ पुत्रोत्पादनममर्थं ‘कृत्वा’ संस्कुर्वन्ति ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते—“नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति”-इति । सर्व-
स्निन्नपि शरीरदुलेपयन्तीत्यर्थः ॥

नवनीतस्य गर्भस्थानीययजमानयोग्यतां दर्शयति—‘आज्यां
वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणां मायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भाणां
तदाश्वननीतेनाभ्यञ्जन्ति स्वनैवेनं तद्वागधेयेन समर्पयन्ति’-इति ।
आज्यघृतयोर्मंदः पूर्वाचार्यैरुदाहृतः—‘मर्पिर्विलीन माज्यं स्याद्
घृतौभूतं घृतं विदुः’-इति । ईषद्विलीन मायुतं सुरभि योग्यं
प्रियमित्यर्थः । घृतायुतनवनीतेष्वप्येतत्प्रदं मनुवर्त्तते । ननु तैत्ति-
रीया घृतस्य देवप्रियत्वं माभनन्ति—‘घृतं देवानां मस्तु पितॄणां
निष्पन्नं मनुष्याणाम् (स० ६. १. १. ४.)’-इति ॥ ईषद्वि-
लीनं मस्तु ; निःश्रेष्ठेण विलीनं निष्पन्नम् । नायं दोषः ; उभयत्र
नानीतप्रणामारूपार्यवादत्वेन घृताज्ययोः व्यत्ययेन पाठेऽपि विरो-
धःभावात् । तथा सति नवनीतस्य गर्भयोग्यत्वे सति यदि नव-
नीतेनाभ्यञ्जं कुर्युः, तदानीं मेनं यजमानं स्वीचिर्त्तनैव भागेन
समृद्धं कुर्वन्ति ॥

नवनीतज्जनेन संस्कारं विधत्ते—“आस्त्रस्थेनम्”-इति ।

० “नवनीतस्य पातजन्तानिगीऽवस्था. : - पक्तम्, ईषत्पक्तम्, निःश्रेष्ठपक्तं च । द्रव्या-
नुरपत्येषु सुरभि निःश्रेष्ठपक्तम् । अतएव नष्टत्वाः पठन्ति—‘आज्यां वै देवानाम्’-इति
। ऐ० ब्रा० १. १. २. ॥ इति तत्रैव सा० भा० ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

अणोर्दृष्टिप्रसादहेतुत्वेनाङ्गं प्रशंसति—“तेजो वा एत-
दक्षोर्यदाङ्गनं सतेजसं मेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति”-इति । आङ्ग-
नस्याक्षितेजस्त्वं लोके सिद्धम् । तत्प्रकारविशेषः शाखान्तरे “दक्षिणं
पूर्वं माङ्गत्वे”-इत्यादिना विहितः (तै० सं० ६.१.१.५, ६.) * ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते—“एकविंशत्या दर्भपिञ्जलैः पावयन्ति”-
इति । दर्भपिञ्जल-शब्देन कुशसङ्घा उच्यन्ते । तैरेकविंशति-
सङ्घाकैः यजमानं मार्जयित्वा शुद्धं कुर्युः ।

यद्यप्यसावभिप्रेक्षणीयं शुद्धः, तथापि अतिशयेन शुद्धिरित्येव
सभिप्रायं दर्शयति—“शुद्धं मेवैनं तत् पूतं दीक्षयन्ति”-इति ।
पूर्वं मपि शुद्धं मेव सन्तं सेतं यजमानं पुनरपि तत्सेन कुशसङ्घ-
मार्जनेन पूतं कृत्वा संस्कुर्वन्ति । यद्यपि शाखान्तरे †—‘द्वाभ्यां
पावयति, त्रिभिः पावयति’-इत्यादिना सङ्घान्तरविधया बह्वः
पक्षा उपन्यस्ताः, तथाप्येते सर्वे एकविंशतावन्तर्भावादनुवादरूपाः
प्रशंसार्थाः । अतएव तत्रान्तिमे पर्याये एकविंशत्या पावयतीत्युप-
संहारः कृतः ‡ ॥

उक्तैः संस्कारैः संस्कृतस्य दीक्षितस्य प्राचीनवंशाख्यशाला-

* तद्यथा--‘दक्षिणं पूर्वं माङ्गत्वे’; सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आङ्गते, न निधावने; नीचं हि
मनुष्या धावन्ते । पञ्चत्वं आङ्गत्वं, ०—०, अपरिमितं हि मनुष्या आङ्गते । सत्पूजया
आङ्गत्वं, अपतृजया हि नदपया आङ्गते ०—०’-इति । ‘मनुष्याषु शीतानि अङ्गानि वामभाग
पूर्वत्वं प्रसिद्धम् । अङ्गनीपेताङ्गुलीः चतुर्भिः सहसा पुनः पुनः पर्यायेभ्यो निधावन् । तच्च
मनुष्याः कुर्वन्ति । + + + । अयमस्मिता शरीरिका सत्पूजाः । मनुष्याणां
मिथीकामियम एव नास्ति कुतः सत्पूजनियमः’-इत्यादि तत्र । सः० भा० अतएववाङ्मयसि
“अथाङ्गावनन्ति”-इत्यादि ३. १. ३. ८—१६ ।

+ तै० सं० ६. १. १. ७, ८ । तन्मन्त्रा अपि तत्रैव पुराणां १. २. १ ।

‡ द्वाभ्याम्, त्रिभिः, पञ्चभिः, बह्वभिः, सप्तभिः, नवभिः, एकविंशत्या ।

प्रवेशं विधत्ते—“दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति”—इति । दीक्षितस्य प्रवेशार्थं विशेषेण निर्मितः प्राचीनवंशो दीक्षितविमितः ; तं प्रवेशयेयुः ।

पूर्वत्र दीक्षितस्य गर्भत्वाभिधानादीक्षित्येन प्राचीनवंशं योनि-
त्वेन प्रशंसति—“योनिर्वा एषा दीक्षितस्य यद्दीक्षितविमितं
योनि मैवैनं तत् स्वाम्यपादयन्ति”—इति । प्राचीनवंशस्य योनि-
स्त्रोपचारात् ‘तत्’ तेन प्राचीनवंशप्रवेशेन स्वकीययोनिप्रवेशः सम्पा-
द्यते । सोऽयं प्रवेशः शाखास्तरे विस्मष्ट माम्नायते—‘वहिः
पावयित्वास्तः प्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पावयित्वा पूतं देव-
लोकं प्रणयति’ इति (तै० सं० ६. १. २. १.) । आपस्तम्बो-
ऽप्याह—‘आ वो देवाम ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्य’
इति (श्री० १०. ८. १.) ॥

तस्य दीक्षितस्य कञ्चिन्नियमं विधत्ते—“तस्माद् ध्रुवाद योनि-
रास्ते च चरति च” इति । अत्र तिस्तः पञ्चम्यः समस्यर्थे
द्रष्टव्याः । अस्मिन् दीक्षितार्थं निर्मिते देवयजनाख्ये स्थिरस्थाने
स दीक्षितः उपवेशनं सञ्चरणं च कुर्यात् ।

विहितं भयं प्रशंसति—“तस्माद् ध्रुवाद्योर्नर्गर्भा धीयन्ते च
प्र च जायन्ते” इति । यस्माद् गर्भस्थानीयस्य दीक्षितस्य स्थिरं
देवयजनस्थाने योनिरूपे उपवेशनं सञ्चरणं च ; तस्मान्नोक्तेऽपि
स्थिरं योनिमध्ये नवसङ्ख्याकान् मामान् ‘गर्भा धीयन्ते’* । तस्मादेव
स्थिरात् योनिमध्यात् उत्पद्यन्ते ॥

तस्य दीक्षितस्य देवयजनाद् वह्निर्निर्गमनं निषेधति—“तस्माद्

* ‘गर्भाः’ धीयन्ते क ।

दीक्षितं नान्यत्र दीक्षितविमितादादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमिया-
 हापि वाभ्याथावयेयुः”-इति । यस्माद् दीक्षितस्योपवेशनसञ्चरण-
 योर्देवयजन मेव स्थानम्, तस्मात् कारणात् ‘दीक्षितविमिताद्’
 देवयजनदेशाद् ‘अन्यत्र’ वह्निदेशे ‘दीक्षितम्’ ‘अभि’ लक्ष्य
 ‘आदित्यो नोदियाद्वास्तमियात्’ च । किञ्च ऋत्विजो वह्नि-
 वस्थितं दीक्षितं मभिलक्ष्य आश्रावणादिकं न कुर्युः । यद्यपि ध्रुवा-
 द्योनेरास्ते चरति विधानादेवाय मर्थः मित्रः, तथापि मलमूत्र-
 विसर्गाद्यावश्यककार्यार्थं कटाचिह्नहिर्निर्गमन मभ्युपगम्य तत्र
 विशेषाभिधानं मेतत् । कालान्तरे कथञ्चिद्दमनेऽभ्युदयास्तमया-
 श्रवणादिकालेषु सर्वथा न निर्गच्छेदित्यर्थः । तदेतद् दृष्टान्त-
 पुरःसरं शाखान्तरे प्रपञ्चितम्--‘गर्भो वा एष यद्दीक्षितो योनि-
 र्हीक्षितविमितं यद्दीक्षितविमितं मध्येत्य वसेद्यथा योनिर्गमः
 खेदति तादृशं तत्र प्रवस्तव्य मात्मनो गोप्योयायेति ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते--“वाममा प्रोर्णुवन्ति उत्थं वा एतद्दी-
 क्षितस्य यद्वास उत्खेनैवेनं तद्योर्णुवन्ति” इति । सन्वशब्देन गर्भ-
 स्याभ्यन्तरं चर्मवेष्टनं मुच्यते । अयं मर्थः शाखान्तरे स्पष्टोक्तः--
 ‘गर्भो वा एष यद्दीक्षित उत्खं वासः प्रोर्णुतं तस्माद्गर्भाः प्रावृता
 जायन्ते’-इति (तै० सं० ६. १. ३. २.) । वाममो वह्निर्वेष्टना-
 न्तरं विधत्ते--“क्षणाजिनं सुत्तरं भवति” इति । वह्निर्वेष्ट-
 नत्वसाम्येन क्षणाजिनस्य जरायुरूपत्वं दर्शयति--‘उत्तरं वा
 उत्खाज्जरायु जरायुर्णैवेनं तद्योर्णुवन्ति’-इति ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते--“सुष्टो कुरुते”-इति । यजमानो हस्त-

योमुष्टिं कुर्यात् । तत्प्रकारं चापस्तम्बेन स्पष्टं मभिहितः—
'अथाहुर्नीत्यञ्जति । स्वाहा यज्ञं मनसेति हे स्वाहा दिव इति
हे स्वाहा पृथिव्या इति हे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति हे स्वाहा
यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी करोति' इति (श्री० १०.११.३, ४.) ।

गर्भसायेन यज्ञस्य सर्वदेवतानां च धारणेन प्रशंसति—“मुष्टी
वै कृत्वा गर्भाञ्जतिः श्रोत्रे मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते तद्यन्मुष्टी
कुरुते यज्ञं चैव तत्कर्त्तव्यं देवता मुष्टीः कुरुते”-इति । गर्भस्य
मुष्टिद्वये शास्त्रप्रतिध्वयो वै शब्दः । जायमानस्य मुष्टिद्वयं लोके
प्रसिद्धम् । मुष्टिमभ्यं यज्ञधारणं शाखान्तरेऽप्यान्नातम्—“मुष्टी
करोति वाचं यश्चानि यज्ञस्य धृत्यै” इति (तै० सं० ६.१.४.३.) ।

प्रजागन्तरेण मुष्टिद्वयं प्रशंसति—“तदाहुर्न पूर्वदीक्षिणः
संभवोऽस्ति परिगृहीतो वा एतस्य यज्ञः परिगृहीता देवता
नेतस्यार्चिरम्यपगदोन्निग एव यथा तथेति”-इति । तच्च मुष्टीः
करणे प्रश्नमादिनः किञ्चिद्गुणम् ‘आहुः’ । द्वयोर्बहूनां वा यज-
मानानां मन्त्राय सोमाभिपवः ‘संभवः’, स च महान् दोषः ;
तस्मिन्नेव दृगे तस्मिन्नेव काले मन्त्ररथमैर्यजमानः प्रवर्तितत्वात् ।
तदा वा पर्वतेन वा व्यग्रधानरहितयोः समोपवर्तिनोः परस्पर-
मन्त्रध्वनिश्रवणयोग्ययोर्देशयोः स्पृक्षमानाभ्यां यजमानाभ्यां प्रव-
र्तिता यौ सोमयागौ, तयोरेव संभवाख्यो दोषः । तथाच सूच-
कार आह—“संभवोऽनन्तर्हितेषु नद्या वा पर्वतेन वा”-इति
(आ० श्रौ० ६. ६. ११.) । सोऽयं दोषः ‘पूर्वदीक्षिणी नास्ति’ ।
एकस्मिन्नेव दिवसे द्वयोर्यजमानयोर्मध्ये यः पूर्वं दीक्षणीयेष्टिं
करोति, स पूर्वदीक्षा । ‘एतस्य मुष्टीर्मध्ये यज्ञः’ परिगृहीतः,
सर्वाच्च ‘देवताः’ परिगृहीताः ; तदानीं मितरसम्बन्धिनी यज्ञस्या-

प्रवृत्तत्वेन 'तच्च गच्छामः'-इत्येवं यज्ञस्य देवतानां वाऽऽलोचना-
भावात् । पश्चाद्दीक्षणीयेष्टिं कुर्वाणस्यापरदीक्षितस्य यज्ञो देव-
ताश्च सुलभा न भवन्ति ; पूर्व मन्थेन यजमानेनावरुद्धत्वात् ।
तस्मात् 'अपरदीक्षिणः' 'आर्त्तिः' यो विनाशो 'यथा' अस्ति,
'तथा' पूर्वदीक्षिण आर्त्तिर्नैवास्ति । "संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा"-
इत्यादिमन्त्रेण येयं संसवप्रायश्चित्ताहुतिः *, सेय मपरदीक्षिणैव
कर्तव्या ; न पूर्वदीक्षिणेत्यर्थः । 'इति'-शब्दो ब्रह्मवादिवचन-
समाप्त्यर्थः ॥

यदेतत् कृष्णाजिनवेष्टनं विहितम्, तस्यावभृथगमनात् प्रागे-
वोन्मोचनं विधत्ते—“उन्मुच्य कृष्णाजिनं भवभृथं गम्यतेति
तस्मान् मुक्ता गर्भा जरायोर्जायन्ते”-इति । योनिस्थानीयदेव
यजनदेशान्निगेत्यावभृथगमनं गर्भरूपस्य दीक्षितस्य जन्मस्थानीयम् ।
जन्म च लोके जरायुरूपवेष्टनं द्वित्रे सति पश्चात्सम्पद्यते, तस्मा-
दत्रापि जरायुस्थानीयं कृष्णाजिनं उन्मुच्य जन्मस्थानीयं भवभृथ-
देशगमनं कुर्यात् ॥

कृष्णाजिनवहाससोऽपि प्रसक्तं सुन्मोचनं वारयति - “मन्त्रैश्च
वासमाभ्यवैधि तस्मात् महैवोत्खेन कुमारो जायते”-इति । जन्मा-
ख्यस्याभ्यन्तरवेष्टनस्य जन्मकालेऽप्यनिवृत्तिर्दर्शनात् उत्खेयस्याऽऽय-
वस्त्रस्यावभृथगमनकालेऽप्यनिवृत्तिर्दृष्टव्या ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० २८-३१;
अधि० ११.) चिन्तितम्—

“इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टैवोक्तितोऽयिमः ।

युक्तः संस्कार इष्टैव दण्डादिव्यञ्जकत्वतः ॥

* तच्च संवेशाय त्वेत्यादयः पञ्च मन्त्राः तै० सं० १, १७, १ ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आमावेणव मेकादशकपालं निवेपति
दीक्षिष्यमाणः”—इति (तै० सं० ५.६.१.४.) । अथदपि श्रुतम्—
“दण्डेन दीक्षयति”, “अष्टाजिनेन दीक्षयति”—इति (तै० सं०
६. १. ३. २.) । अत्रेष्टिवद् दण्डादीनां मपि साधनत्वविधानात्
सर्वेरियं दीक्षति चेत्, मैवम् ; इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं
हि युक्तम् ; दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कारुं प्रभवन्ति ।
न. चैवं दण्डादेर्वैयर्थ्यम् ; दीक्षितोऽयं मित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्ट-
प्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मादिष्टैव दीक्षा सिध्यति”—इति ॥ १॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

त्व मग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव
इत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये अनुब्रूयाद्यः पूर्वं मनी-
जानः * स्यात् तस्मै त्वया यज्ञं वितन्वत इति यज्ञ
मेवास्मा एतद्वितनोत्यग्निः प्रत्नेन मग्धना सोम
गीर्भिष्टा वय मिति यः पूर्वं मीजानः † स्यात् तस्मै
प्रत्न मिति पूर्वं कर्माभिवदति तत्तन्नादृत्य मग्निर्व-
वाणि जङ्घनत् त्वं सोमासि सत्यतिरिति वार्चनार्थाव

*, † उभयत्रैव निर्विघ्नानपाठः आग्नेयस्य दृष्टे व सूत्रपुस्तकेषु ।

कुर्याद् वृचं वा एष हन्ति यं यज्ञ उपनमति * तस्मा-
 द्वार्चघ्नाविव कर्त्तव्यावग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां मग्निश्च
 विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो
 याज्यानुवाक्ये भवत आग्नावैष्णव्यौ रूपसमृद्धे एतद्वै
 यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभि-
 वदत्यग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ तौ
 दीक्षाया ईशाते तद्यदाग्नावैष्णवं हविर्भवति यौ
 दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ दीक्षां प्रयच्छतां यौ
 दीक्षयितारौ तौ दीक्षयेता मिति त्रिष्टुभौ भवतः
 सेन्द्रियत्वाय ॥ ४ ॥

विवक्षितस्य ह्रीचस्योपोक्षात्वेन दीक्षणीयेष्टिं विधाय तं
 च बहुधा प्रशंस्य प्रसङ्गाद् दीक्षितसंस्कारा विहिताः ; अथ
 विवक्षितं ह्रीचं विधत्ते— “त्व मग्ने सप्रथा अस्ति, सोम यास्ते
 मयोभुव इत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये अनुब्रूयाद्यः पूर्वं मनीजानः
 स्यात्तस्मै” इति । ‘यः’ यजमानः इतः पूर्वं सोमयागं न कृतवान्,
 इदानीं क्रियमाण एव प्रथमः ; ‘तस्मै’ यजमानाय, तदर्थं दीक्षणी-
 येष्टौ ; प्रथमस्याज्यभागस्य ‘त्व मग्ने’ इति (सं० ५. १३. ४.)
 पुरोनुवाक्या, द्वितीयस्य ‘सोम यास्ते’ इति (सं० १. ८१. ८.)
 पुरोनुवाक्या । तदुभय मध्ययुगा प्रेषितौ होता ‘अनुब्रूयात्’ * ॥

* ‘यज्ञ उपनमति’ क ।

† आत्र० श्रौ० —‘प्रेषितौ अपति’ १. १. २७, ‘है है तु याज्यानुवाक्ये’ २. १. ७, ‘देवस्य
 वाचसा याज्यानुवाक्या’ २. १४. १८ ।

उक्तस्य प्रथममन्त्रस्य प्रथमप्रयोगानुकूल्यं दर्शयति—“त्वया यज्ञं वितन्वत इति यज्ञं मेवास्मा एतद्वितनोति”—इति । तस्मिन् मन्त्रे त्वयेत्यादिस्तृतीयः पादः ॥ ; तस्याय मर्थः— हे अग्ने ! क्रियमाणं मन्त्रद्वयं भिमम् ऋत्विजः ‘त्वया’ त्वत्प्रसादेन ‘वितन्वते’ विस्तारयन्ति—‘इति’ । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रवचनेन ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यज्ञं वितनोत्येव’ पूर्वं मविस्तारितं मपि यज्ञं मिदानीं विस्तारयत्येव ॥

अधिकारविशेषेण प्रकारान्तरं विधत्ते—“अग्निः प्रत्नेन मन्त्रना, सोमं गीर्भिश्चा वयं मिति यः पूर्वं मीजानः स्यात्तस्मै”—इति । ‘यः’ यजमानः ‘पूर्वं’ सोमयागं कृतवान्, ‘तस्मै’ यजमानाथ पुनः सोमयागप्रयोगे दीक्षणीयेष्टौ ‘अग्निः प्रत्नेन’ इति (तं० ८. ४४. १२.) प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या, ‘सोमं गीर्भिः’ इति (म० १. ६१. ११.) द्वितीयस्य ॥

तत्र प्रथममन्त्रस्य पुनःप्रयोगानुकूल्यं दर्शयति—“प्रत्नं मिति पूर्वं अर्माभिवदन्ति”—इति । तस्मिन् मन्त्रे यत् ‘प्रत्नं मिति’ पदं तेन पदेन ‘पूर्वेम्’ अनुष्ठितं सोमयागाख्यं ‘कर्म’ अभिधीयते ; ‘पुराणे प्रत्नं प्रत्नपुरातनं चिरन्मनाः’ इति (अम० ३. १. ७७.) प्रत्न-शब्दस्याभिधानकारणं पुरातनपर्यायत्वाभिधानात् ॥

ईजानानीजानमेदेन व्यवस्थितं यन्मन्त्रचतुष्टयं मुक्तम्, सोऽयं पुरः पञ्चः इत्यभिप्रेत्य दूषयति—“तत्तन्नादृत्यम्”—इति । ‘तत्’ तत्र दीक्षणीयेष्टिगतयोरज्यभागयोस्त्वमग्ने इत्यादिकं मनुष्यादिति यन्मतं मस्ति, ‘तत्’ मत्तं ‘न’ आदरणीयम् ॥

॥ पूर्वापाठसंशयम्—‘तव मर्थं’ अपरथा अस्मि जुष्टौ ईसा वरिष्यः । त्वया यज्ञं विनश्यते’—इति ।

॥ आश्व० श्रौ० १. ५. ४५ । तै० ब्रा० ३. ४. ६. ४, ५ ; म० १. ६. १ ।

किं तन्नादिरणीयमित्याशङ्क्याह—“अग्निर्वृक्षाणि जङ्गनत्, त्वं सोमासि सत्यतिरिति बार्हन्नावेव कुर्याद्”—इति । इत्थं शत्रुं हन्तीति वृत्रहा ; वृत्रघ्नः सम्बन्धिनी मन्वी ‘बार्हन्नी’ ; वृत्राणि जङ्गनदिति तसिङ्गासत्सम्बन्धित्वम् । ‘अग्निर्वृक्षाणि’—इति (सं० ६. १६. १४.) प्रथमस्याख्यभागस्य पुरोनुवाक्या, ‘त्वं सोमासि’—इति (सं० १. ८१. ५.) द्वितीयस्य * ।

एतयोर्मन्त्रयोरानुकूल्यं दर्शयति—“इत्थं वा एष हन्ति यं यज्ञ उपनमति तस्माद्बार्हन्नाविव कर्तव्यौ”—इति । ‘यं’ यजमानं ‘यज्ञे उपनमति’ सोमयागे प्रेरयति, ‘एषः’ यजमानो ‘इत्थं’ पाप-रूपं शत्रुं ‘हन्ति’ एव ; ‘तस्मात्’ कारणात् इत्थं हत्वासम्बन्धिनी ‘एव’ मन्वी ‘कर्तव्यौ’ । यथा प्रथममन्त्रे ‘वृत्राणि जङ्गनत्’—इति लिङ्गं मस्ति †, तथा द्वितीयेऽपि ‘त्वं राजीत वृत्रहा’—इति लिङ्गं विद्यते ‡ । तस्मादुभयोरपि तत्सम्बन्धित्वं पूर्वोक्तयोस्तपश्चयोः वितन्वते । प्रज्ञा मित्यानुकूल्यलिङ्गं प्रथमयोरेव मन्त्रयोर्दृश्यते, न तूत्तरयोः तस्मात् तन्नादिरणीय मिति दूषयित्वा उभयलिङ्गसङ्गावादयं पक्षः स्वीकृतः ॥

आख्यभागरूपेऽङ्गकर्मणि पुरोनुवाक्या-युग्मं विधाय प्रधान-कर्मणि हविषि याज्यानुवाक्ये विधत्ते—“अग्निर्मुखं प्रथमो देव-ताना मन्त्रिषु विष्टौ तप उत्तमं मह इत्याम्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः”—इति । प्रथमनिर्दिष्टत्वादग्निर्मुखं मितोपा-

* आख्य० या० १. ५. १८ ! तै० ब्रा० १. ५. ६. १, ९, सं० २. ६. २ ।

† तद्यथा—“अग्निर्वृक्षाणि जङ्गनत् इति लिङ्गस्य विधेयत्वम् । अग्निर्वृक्षः यज्ञ आहूतः ॥”—इति ।

‡ तद्यथा तस्याहः—“त्वं सोमासि सत्यतिरिति राजीत वृत्रहा । त्वं भद्री असि कर्तुः”—इति ।

(तै० सं० २.४.१.२. *) पुरीनुवाक्या ; पञ्चानिर्दिष्टत्वादभिधेति
(तै० सं० २.४.१.४. †) याज्या ‡ । यद्यप्ययानुसारेण अनु-
वाक्यायाज्ये भवत इति विधातव्यम्, तथापि 'अस्यात्तर मिति
व्याकरवसूत्रानुसारेण (पा० २. २. ३४.) याज्या-शब्दस्य पूर्व-
निपातो द्रष्टव्यः § ॥

तयोः ऋचोः कर्मानुकूल्यं दर्शयति—“आग्नावैष्णवी रूप-
समृद्धे एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म्म क्रियमाणं सृग्-
भिवदति”—इति । अग्निश्च विष्णुश्च ययोः ऋचोः प्रतिपाद्यो देवते
भवतः, ते उभे ऋचौ आग्नावैष्णवी । । ते च कर्मानुकूल्येन
रूपेण समृद्धे । न च रूपसमृद्धं वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् ;—कर्म्मणो
यदङ्गं रूपसमृद्धं भवति, 'एतत्' एव 'यज्ञस्य' अङ्गेषु 'समृद्धं'
सम्पूर्णम्, न तु तस्मिन् किञ्चिदपि वैकल्यं मस्ति । केयं रूप-
समृद्धिरिति चेत्, पठ्यमानेयम् 'ऋक्' अनुनीयमानं 'कर्माभि-
वदति' साकल्येन ब्रवीतीति यदस्ति, एवैव रूपसमृद्धिः ॥

*. † ऋचावेतेत्यशाखीये वर्तते ; आग्नावैष्णवे हि प्रपठ्य विहिते (तै० ४. २. १),
तीर्तरीयपाठस्तु किञ्चिद्विभ्र एवेति ।

। 'सर्वेषां मयो ऽन्तं ऽनुवाक्याकर्मा याज्याः'—इति आश० यौ० २. ७, २ ।

§ “याज्यानुवाक्योर्लक्षणं दर्शयति—‘प्रस्तावना पुरीनुवाका भवति ; आतानेव
धातव्यान् प्रागुदत । उपरिष्ठास्य याज्या ; अनिषसाम्नामव प्रति जग्मे’—इति (तै० सं०
२. ४. २. ३.) । सन्नप्रतिपाद्यया देवताया नामधेयं सति । तदस्या अन्ति पूर्वाङ्गे विधत्ते
सा पुरीनुवाक्या ; तस्मात् यस्या मुक्तरावे विद्यते सा याज्या । तथाया—अभिर्मूर्त्ता इति
पूर्वाङ्गे ऽभिगन्धः जिह्वा मधं चक्षुषं चक्षुषाङ्गे ऽभिगन्धः”—इति सा० भा० । ‘अनुवाक्या—
तिष्ठन्त्वाह ; आसीनो याज्यां यजति’—इति च श्रव० भा० १. ४. २. १८, १९ ।

॥ ‘निष्ठक्रादिभ्योऽण्’, ‘देवतादन्ते च’, ‘इट् षष्ठी’, ‘विष्णौ न’—इति पा० ५. २. ४१ ;
७. १. २१ ; ६. १. २८, वा० १ ।

मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताप्रशंसाद्वारेण पुनरपि मन्त्री प्रशंसति—
 “अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षापाली तौ दीक्षाया ईशाते
 तद्यदाग्नावैष्णवं हविर्भवति यौ दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ
 दीक्षां प्रयच्छतां यौ दीक्षयितारौ तौ दीक्षयेता मिति”—
 इति । योऽयं मनिः सर्वेषां देवानां प्रथमः, यश्च विष्णुः सर्वेषां
 सुतमः ; तावभौ देवानां मध्ये दीक्षास्थस्य च व्रतस्य पालयि-
 तारौ । ‘तौ’ उभौ ‘दीक्षायाः’ ‘ईशाते’ स्वामिनौ भवतः । तस्मात्
 तयोर्दीक्षापालकत्वं युक्तम् । तथा सति यद् अग्नाविष्णुदेवताकं
 ‘हविः’ दीक्षणीयेष्टौ ‘भवति’, तदानीं ‘यौ दीक्षायाः’ स्वामिनौ
 देवौ, ‘तौ प्रीतौ’ यजमानाय ‘दीक्षां प्रयच्छताम्’ । उक्तस्यैव
 व्याख्यानं ‘यौ दीक्षयितारौ’- इत्यादिकम् । ‘इति’-शब्दोऽभि-
 प्रायपरामर्शार्थः * ; अनेनाभिप्रायेणाग्नावैष्णवं हविः क्रियते ।
 तस्मान्मन्त्रप्रतिपाद्यावग्नाविष्णू प्रशस्तावित्यर्थः ॥

अनेनाभिप्रायेण मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“त्रिष्टुभौ भवतः
 सेन्द्रियत्वाय”-इति । त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वं श्रुत्यन्तरे युतम्
 —“इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्”-इति” (तै० ब्रा० १. ७. ८. २.) ।
 अतो मन्त्रगतं छन्दो यजमानस्य सेन्द्रियत्वाय भवति ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० २, ३.
 अधि० २.) चिन्तितम्—

* ‘इति ऋग्वेदोऽभिप्रायः’-इत्यादि पाठः भा० १ अ. १ पा. ६ आश्रितो द्रष्टव्यम् ।
 छ० प्राति० १. १८ । अम० को० ३. ४. १९. ७ । छं० अने० को० ७. २१, २२ । सिद्धि०
 अन्व० १९, २३ ।

† तत्र तु त्रिष्टुभिः पाठः । ‘गायत्री पुरीऽनुदास्या भवति, त्रिष्टुप् धाज्या’-इति
 (तै० सं० २. ६. २. ५.) च तद्विधायकं वचनम् ।

“पुरोऽनुवाक्या याज्या विक्रम्याः नः सन्निविताः”

परिवाया समाख्यानादचनाय ससुचयः ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् शुभयोग्यताविकल्पः, तथैवैक-
शुभगतयोरिति चेत्, मैवम्; पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तर-
कालोनयाज्या मन्तरैषानुपपत्तेः । किञ्च ‘पुरोऽनुवाक्या मनुष्य-
याज्या लुहोति’-इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणवि-प्रका-
शनकार्यमैदोत्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते * । अस्मात् ससु-
चयः”-इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

गायत्री खिष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसङ्गायत्री तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गायत्री कुरुत
उष्णिहावायुष्कामः कुर्वीतायुर्वा उष्णिक् सर्व मायु-
रेति य एवं विद्वानुष्णिहौ कुरुतेऽनुष्टुभौ स्वर्गकामः

* पुरोऽनुवाक्या देवताभारणार्था भवति, याज्या तु इषिःप्रदानार्था । तयाहीयं अतपश्च-
युतिः—‘अयं वाऽचतुर्वाक्या ; प्रयच्छति याज्याया’-इति १. ७. १. १७ । अतएवाहवा-
यनेन च सूचितम्—‘सर्वे वा मयेऽर्चंऽनुवाक्यास्ततो याज्याः’-इति १. ७. १ ।

कुर्वीत द्वयोर्वा अनुष्टुभोऽष्टुःषष्टि रक्षराणि त्रय
 इम उर्ध्वा एकविंश लोका एकविंशत्यैकविंश-
 त्वैवेमांलोकान् रोहति स्वर्ग एव लोके चतुःषष्टि-
 तमेन प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं विद्वाननुष्टुभौ
 कुरुते बृहत्वी श्रीकामो यशस्कामः कुर्वीत श्रीर्वै
 यशस्कन्दसां बृहती श्रिय मेव यश आत्मन् धत्ते य
 एवं विद्वान् बृहत्वी कुरुते पङ्क्ती यज्ञकामः कुर्वीत
 पाङ्क्ती वै यज्ञ उपेनं यज्ञो नमति य एवं विद्वान्
 पङ्क्ती कुरुते त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीतौजो वा
 इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुभोजस्वीन्द्रियवान् वीर्यवान् भवति
 य एवं विद्वान्त्रिष्टुभौ कुरुते जगत्वी पशुकामः
 कुर्वीत जागता वै पशवः पशुमान् भवति य एवं
 विद्वान् जगत्वी कुरुते विराजावन्नायकामः कुर्वी-
 तान्नं वै विराट् तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठ मन्नं भवति
 स एव भूयिष्ठं लोके विराजति तद्विराजो विराट्स्व
 वि स्वेष्टु राजति स्वेष्टः स्वानां भवति य एवं वेद ॥५॥

प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये विधाय स्विष्टकृद्गृह्यस्य
 यागस्य फलविशेषाय छन्दोविशेषयुक्ते याज्यानुवाक्ये विधातुकामः
 प्रथमं हे ऋचौ विधत्ते—“गायत्री स्विष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत
 तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः”—इति । ‘स हव्यवाङ्मर्त्यः’—इत्येका
 (सं० ३. ११. २.) गायत्री, ‘अग्निर्होता पुरोहितः’—इत्यपरा

गायत्री (सं० १. ११. १.) ; ते उभे स्विष्टकृत्वागच्छ * संयाज्ये
कुर्यात् । कौटिल्योऽधिकारी १ तेजः शरीरकान्तिः, ब्रह्मवर्चसं
श्रुताध्ययनसम्पत्तिः, तदुभयकामोऽत्राधिकारी । संयाज्यशब्दार्थं
माश्वलायन आह— ‘स इव्यवाळमर्च्योऽग्निर्होता पुरोहित इति
स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयता’-इति (श्री०
२. १. २१.) । स्विष्टकृत्कर्मन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः ॥

गायत्र्या उक्ताफलसाधनत्वं सुयपादयति—“तेजो वै ब्रह्मवर्च-
सङ्गायत्री”-इति । ‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’-इत्यस्या सृचि (सं० १. ६२.
१०.) यद्गायत्रीच्छन्दस्य तेजोब्रह्मवर्चससाधनत्वेन तद्रूपत्वं लोके
प्रमिष्टम् । ज्ञानधीतवस्त्रदर्भतिलकधारणपुरःसरं गायत्रीं जपमानस्य
ब्राह्मणस्य देहे काचिदाकारशोभा दृश्यते, तदिदं तेजः । स च
जपिता वेद मधीते तदर्थं च शृणोति, तदिदं ब्रह्मवर्चसम् । वेदन-
पुरःसरं मनुष्ठातुः फलं दर्शयति—“तेजस्वी ब्रह्मवर्चसौ भवति-
य एवं विद्वान् गायत्रौ कुरुते”-इति । यद्यपि विधिवाक्येऽनु-
ष्ठानमात्रात् फलं सुक्तम्, तथापि वेदनपूर्वकानुष्ठाने तस्मिन्नेव
फले कसिदतिशयो द्रष्टव्यः ॥

फलान्तराय कृन्दोऽन्तरं विधत्ते—“उष्णिहावायुष्कामः कुर्वीत”
इति । [‘अग्ने वाजस्य गोमतः’-इत्येका (सं० १. ७८. ४.)
उष्णिक्, ‘स इधानो वसुष्कविः’-इत्यपरा (सं० १. ७८. ५.) ;
ते उभे शतसंवत्सराभ्युष्कामः कुर्वीत । ॥] गायत्र्या अभ्यर्च्य-

* “स्विष्टकृत्वागच्छमन्त्रम् ते० सं० १. ६. २. ४ । तद्ब्राह्मणम्, तद्विध्वंसनसूचको मन्त्रश्च
तत्रैव भाष्ये । स्विष्टकृत्वागच्छविधिस्तु ते० सं० १. ६. ६. ५ । तद्विचाराम् ली० जे० लू० १.
४, ४१—४५ ; पुनः ४६, ४७ ; ततः ४. १. २८—३२ ।

† अत्रापरे चैवंवत्सनीचिह्नान्तःकृती यज्यः खगयोर्भ दृश्यते, परं प्रयोगनीयः ।

चतुष्टयेनोष्णिक्छन्दसोऽधिकत्वाद् * आयुर्वृद्धित्वं युक्तमित्य-
भिप्रेत्योष्णिगायुषोरभेद माह—“आयुर्वा उष्णिग्”—इति । पूर्व-
वहेदनं प्रशंसति—“सर्वं मायुरेति य एवं विद्वानुष्णिङ्ही कुरुते”—
इति ॥

फलान्तराय छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“अनुष्टुभौ स्वर्गकामः
कुर्वीत”—इति । [‘त्व मग्ने वसून्’-इति द्वे (सं० १. ४५. १, २.)
अनुष्टुभौ ।] अनुष्टुभोः स्वर्गहेतुत्वं सुपपादयति—“द्वयोर्वा अनु-
ष्टुभोश्चतुःषष्टिरक्षराणि त्रय इमं ऊर्ध्वा एकविंश लोका एक-
विंशल्यैकविंशल्यैवेमांल्लोकान् रोहति स्वर्ग एव लोके चतुःषष्टि-
तमेन प्रतितिष्ठति”—इति । श्रुत्यन्तरे (तै० सं० २. ५. १०.
३.) “द्वाविंशदक्षरानुष्टुप्”—इत्यभिधानात् द्वयोरनुष्टुभोर्मिलित्वा
चतुःषष्टिसङ्ख्याकान्यक्षराणि सम्पद्यन्ते † । ‘इमे’ पृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गरूपाः, एकैकस्मादूर्ध्वत्वेन वर्तमानाः, प्रत्येक मेकविंशल्य-
वयवसमूहरूपाः ‘लोकाः’ त्रयो विद्यन्ते । तेष्वेकैकं लोक मेकै-
काक्षरगतयैकविंशतिसङ्ख्याया यजमानः ‘आरोहति’, अन्तिमेन
‘चतुःषष्टितमेन’ अक्षरेण तृतीये ‘स्वर्गे एव लोके’ यजमानः
‘प्रतितिष्ठति’ स्थिरोऽवतिष्ठति । वेदनं प्रशंसति—“प्रतितिष्ठति
य एवं विद्वाननुष्टुभौ कुरुते”—इति ॥

फलान्तराय छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“सृजत्यौ श्रीकामो यश-
स्वकामः कुर्वीत”—इति । श्रीर्धनधान्यादिसम्पत्तिः; यशः सत्कुल-

* तथावेदं पिङ्गलसूत्रम्—‘अनुरचतुरः प्राजापत्यायाः’-इति ३. ११ ।

† “अनुष्टुप्पद्योभनाद् । ‘गायत्री मेव त्रिपदां सती चतुर्थेन पादिनानुष्टोभति’-इति
ब्राह्मणम्”—इति निह० ७. १. ७ । ‘द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः’-इति च
अक्षरप्राप्ति० ११. १७ ।

दानादिजन्या कौर्त्तिः । 'एमा वो अग्निम्'-इति हे (सं० १. १. १, २.), ['उदस्य गोविरस्यात्'-इति (सं० १. १. १.)]
 वृहती श्रीयशसोः कारणत्वेन । वृहत्यासुदुभयरूपत्वं दर्शयति
 —“श्रीर्वै यशश्छन्दसां वृहती”-इति । गायत्र्यादीनां छन्दसां
 मध्ये येषां वृहती, सैव श्रीरूपा यशोरूपा च ; सर्वेषां छन्दसां
 पशुसम्पादनमाश्रये सति वृहती विजय माता ; पशुरूपत्वाच्छ्री-
 रूपत्वम् । तथाच तैत्तिरीया आत्मनन्ति—“छन्दांसि पशुवाजि-
 मयुस्तान् वृहत्युदजयस्तस्माद्वार्हताः पशव उच्यन्ते”-इति (सं०
 ५. ३. २. ३, ४.) । इतरच्छन्दोभिराश्रितत्वादपि श्रीरूपत्वं त
 एवात्मनन्ति—“यानि छन्दांस्यत्यरिच्यन्त, यानि च नोदभवन्,
 तानि निर्वीर्याणि क्षीनान्यमन्यन्त, साग्नवीदु वृहती, मा मेव
 भूत्वा, मा सुपसंश्रयतेति”-इति (तै० ब्रा० १. ५. १२. ३.) ।
 मध्यं ह्येषा मङ्गानां माता, मध्यं छन्दसां वृहतीति मध्यत्वेन
 प्रशंसनाद्यशोरूपत्व मपि द्रष्टव्यम् । वेदनं प्रशंसति—“त्रिय मेव
 यश आत्मन् धत्ते य एवं विद्वान् वृहतीं कुरुते”-इति । 'एव'-
 कारः श्रीयशसोः समुच्चयार्थः ॥

अहीनसत्त्वादुत्तरयज्ञप्राप्तिकामस्य छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“पङ्क्तौ
 यज्ञकामः कुर्वीत”-इति । 'अग्निं तं मन्ये'-इति हे (सं० ५.
 ६. १, २.) पङ्क्तौ । यज्ञस्य पङ्क्तिसम्बन्धित्वं दर्शयति—
 “पङ्क्तौ वै यज्ञः”-इति । ['वे'-शब्दो वक्ष्यमाणबहुविध-
 पाङ्क्तत्वप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थः । वेदनं प्रशंसति—“उपैन् यज्ञो नमति
 य एवं विद्वान् पङ्क्तौ कुरुते”-इति] ॥

वीर्यप्राप्त्यर्थं छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीत”
 -इति । 'वे विक्रपे चरतः'-इति हे (सं० १. ८. ५. १, २.)

त्रिष्टुभी । त्रिष्टुप्छन्दसो वीर्यसाधनत्वेन तद्वृत्तत्वं दर्शयति—
“ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप्”—इति । वीर्यं शैवीरबलम् ।
तस्मैजस इन्द्रियस्य त्रीपलक्षणम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः*,
इन्द्रियं चक्षुरादिपाठवम् । वेदनं प्रशंसति—“ओजस्त्रीन्द्रियवान्
वीर्यवान् भवति य एवं विद्वांस्त्रिष्टुभी कुरुते”—इति ॥

शवादिपशुप्राप्तये छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“जगत्वी पशुकामः
कुर्वीत”—इति । ‘जनस्य गोपाः’—इति द्वे (सं० ५. ११. १, २.)
जगत्वी । पशूनां जगतीच्छन्दःसाध्यत्वेन तत्सम्बन्धं दर्शयति—
“जागता वै पशवः”—इति । वेदनं प्रशंसति—“पशुमान् भवति
य एवं विद्वान् जगत्वी कुरुते”—इति ॥

अप्तुं योग्यं मन्त्रं कामयमानस्य छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“विरा-
जावन्नायकामः कुर्वीत”—इति । ‘प्रेक्षो अग्ने, इमो अग्ने’—इति
द्वे (सं० ७. १. ३, १८.) विराजौ † । अन्नस्य विराजनहेतुत्वेन
विराड् रूपत्वं भाह—“अन्नायकामः कुर्वीतान्नं वै विराट्”—इति ।
तदेव स्पष्टयति—“तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठं मन्त्रं भवति, स एव
भूयिष्ठं लोके विराजति तद्विराजो विराट्त्वम्”—इति । यस्मा-
दन्नस्य विराजनहेतुत्वम् ‘तस्मात्’ कारणाद् ‘इह’ लोके ‘यस्यैव’
पुरुषस्य ‘अन्नं’ प्रभूतं ‘भवति’, ‘स एव’ जनमध्ये अत्यन्तं
शोभते । तस्माद्विराजत्यनेनेति व्युत्पत्त्या विराट्छन्दो निष्पन्नः ।

* विध० २. २. १ । अम० की० ४. ४. २३५ । ऋ० अग्ने २. ५०७ । मा० सा०
१६ । का० उप० २. १३. ५ । अथ० १. ४. १३ ; २०. १० । ‘ओजसिन्धस्य विस्ताररूपं
दीपलं सुच्यते’—इति च आह्वित्यदर्पणे । ‘ओजसिन्धसि धातूनां सवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो
बलं च दीप्तिश्च’—इति विश्वः २. १२. । रघु० ५. २० ।

† द्विजो अन्न इमो अन्न इति संयाज्ये विराजाविष्णुश्च एते प्रनीयात् आ० अ० २. १. १० ।

वेदनं प्रशंसति—“वि स्रेषु राजति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद”—इति । ‘यः पुमान् विराजो महिमान् वेत्ति, सः पुमान् स्वकीयेषु ज्ञातिषु मध्ये विशेषेण ‘राजति’ लौकिकसामर्थ्येण शोभते ; तथा स्त्रीयानां ज्ञातीनां मध्ये वृत्तविद्याविनयादिभिः ‘श्रेष्ठः’ भवति ॥ ५ ॥

इति श्रीमसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराड् यत्तिपदा
तेनोष्णिङ्वा गायत्रौ यदस्या एकादशाक्षराणि
पदानि तेन त्रिष्टुब् यत्तयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुब् न
वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि विर्यन्ति * न द्वाभ्यां यद्वि-
राट् कृत्पञ्चमं सर्वेषां छन्दसां वीर्यं मवरुम्भे सर्वेषां
छन्दसां वीर्यं मश्रुते सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरूपतां
सलोकता मश्रुतेऽन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजया-
न्नाद्यं य एवं विद्वान् विराजौ कुरुते तस्माद् विरा-
जावेव कर्त्तव्यं प्रेङ्गो अग्न इमो अग्न इत्येते कृतं

वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितेन सत्यं मेव
 वदितव्यं मथो खल्वाहुः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं
 वदितुं सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्या
 द्रुति विचक्षणवती वाचं वदेच्चक्षुर्वै विचक्षणं वि
 ह्येनेन पश्यतीत्येतद् वै मनुष्येषु सत्यं निश्चितं यच्चक्षु-
 स्तस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति स यद्यदर्शं मित्या-
 हायास्य श्रद्दधाति यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च-
 नान्येषां श्रद्दधाति तस्माद्विचक्षणवती मेव वाचं
 वदेत्सत्योत्तरा हैवास्य वागुदिता भवति भवति ॥ ६ ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

काव्ये संयाज्ये नानाविधे विधाय नित्ये संयाज्ये विधातुं
 विराट् छन्दः प्रशंसति--“अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट्”
 -इति । ‘अथो’ काव्यसंयाज्याकथनानन्तरं नित्ये संयाज्ये कथ्यते
 इति शेषः । विराडाख्यं यच्छन्दोऽस्ति, ‘एतच्छन्दः’ पञ्चविधवीर्यो-
 पेतत्वेन प्रसिद्धम् । तदेव विस्मृत्यति--“यन्निपदा तेनोष्णिहा
 गायत्री यदस्या एकादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुब् यक्षय-
 स्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुब् न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति
 न द्वाभ्यां यद्विराट् तत्पञ्चमम्”-इति । यस्मात्कारणादियं विराट्
 पादत्रयोपेता ‘तेन’ कारणेनोष्णिगूपा गायत्रीरूपा च भवति ;
 तयोरपि पादत्रयोपेतत्वेन समत्वात् । अतस्तयोः उभयोर्वीर्यं

विद्यमानः । यस्मात्कारणाद् 'अस्याः' विराट्-वादा एकादशा-
क्षरीयताः, 'तेन' कारयेनेयं 'विष्टुप्' रूपा भवति ; तदीयं वीर्यं
प्राप्नोति । यस्मात्कारणादियं 'त्रयस्त्रिंशदक्षरा' विराडिति श्रूयते,
—तत्र, 'प्रेक्षो अग्ने'—इत्यस्या ऋचि (सं० ७. १. ३.) एकोन-
त्रिंशदक्षराणि, 'इमो अग्ने'—इत्यस्या ऋचि (सं० ७. १. १८.)
द्वात्रिंशदक्षराणि ; अतस्तयोः न विराट्त्व मिति चेत्, मैवम् ;
'न वा एकेनाक्षरेण'—इति वाक्येनैव परिहृतत्वात् * । यस्मात्
'विराट्', तस्मादेतदीयं 'पञ्चमं' वीर्यं मस्ति ।

एवंविधविराट्त्वेदं प्रशंसति—“सर्वेषां छन्दसां वीर्यं भव-
रुन्धे, सर्वेषां छन्दसां वीर्यं मश्रुते, सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरू-
पतां सलोकता मश्रुते, ऽन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्रुते, प्रजयान्नाथं य
एवं विद्वान् विराजौ कुरुते”—इति । गायत्र्युष्णिक्त्रिष्टुबगुष्टुब्-
दिगङ्करूपाणां 'सर्वेषां छन्दसां' यस्मात्तथैव मस्ति, तदयं वेदिता
'अवरुन्धे' अभिमुखीकरोति ; कृत्वा च 'अश्रुते' प्राप्नोति । तथा
सर्वेच्छन्दोभिमानिदेवानां 'सायुज्यं' सहभावं, 'सरूपतां' समान-
रूपत्वं, 'सलोकताम्' एकस्थाननिवासञ्च प्राप्नोति । 'अन्नादः'
अन्नभक्षणसमर्थो नीरोगः, 'अन्नपतिः' बह्वन्नस्वामी 'भवति' । न
केवलं स्वयं मैव ; किं तु स्वकीयया पुत्रादिप्रजया सह 'अन्नाद्यम्
अश्रुते' ॥

इत्यं छन्दः प्रशंस्येदानीं विधत्ते—“तस्माद्विराजावेव कर्त्तव्ये”

* वसुतः त्रिंशदक्षरेण विराट् सर्ववेदप्रतिज्ञा ; तथा छाज्जातं तैत्तिरीयैः स्फुटम्—
त्रिंशदक्षरा विराट्—इति (सं० २. ५. १०. ३.) । 'विराजौ दिशः'—इति (४. ५.) च
वेदित्वाच्छन्दःपञ्च तदश्रुतम् । इह त्वाद्याया एकाक्षरानुगुणत्वेन छन्दःशास्त्रमते निवृत्तिरिति
विशेषान्वितं विराट्त्व मपरायास्तु, स्वराब्जिविषयान्वितं मितानुमिमायः (पि० ६. १. ६, १०.) ।

—इति । यस्माद्विराजो ह्युत्तमहिमास्ति तस्मादित्यर्थः । तयोः प्रतीकद्वयं दर्शयति—‘प्रेक्षोऽग्ने’, ‘इमो अग्ने’—इत्येते इति ॥

दीक्षणीयेष्टीं स्विष्टकृतः संयाज्ये विधाय दीक्षितस्य सत्यं वदनं विधत्ते—“वृत्तं वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितस्य सत्यं मेव वदितव्यम्”—इति । मनसा यथावस्तुचिन्तनं मृतशब्दाभिधेयम् ; वाचा यथावस्तुकथनं सत्यशब्दाभिधेयम् । तदुभयं क्रिया दीक्षा ; तद्वैकल्यं विनश्यति । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ कृतेन सत्यं मेव वदितव्यम् न तु किञ्चिदप्यनृतं वदेत् । तदशब्दाभिधानं भित्त्यनुजिघृक्षया प्रकारान्तरे विधातुं प्रसीति—“अथो खल्वाहुः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुं सत्यमंजिता ये देवा अनृतसंहिता मनुष्या इति”—इति । प्रकारान्तरावधार्योऽयम् ‘अग्ने’ शब्दः । ब्रह्मवादिन एवम् ‘वाचः’ शब्दं मनुष्यः कः वाचः ‘सर्वं वाचं सत्यं वदितुं मर्हति ?’ न कश्चिदपि तथा ननु शक्नोति ; ‘देवा’ एव ‘सत्यमंजिताः’ सत्ये नात्यचरन्ताः । इति शब्दो ब्रह्मवादिवचनसमाख्यः ॥

इदानीं सत्यवदनफलमिधर्थं प्रवृत्तगन्तं विधत्ते—‘विचक्षणवतीं वाचं वदेद्’—इति । विचक्षणस्य वचनं तुष्टयात्मकोऽयं मन्त्रः ; तदाहं वाचं प्रयुज्जीत—देवदत्तं विचक्षणं । सा मानय यज्ञदत्तं विचक्षणं । सां वधानेत्येवं तत्परयोगः । तदाहापस्तम्बः—‘चनसितं विचक्षणं मिति नामधेयान्तरं निदधातिः ; चनसितेति ब्राह्मणं विदज्जलेति राजन्त्यवैश्यौ’ इति (१०.१२.७, ८) ॥

* “चनसितं विचक्षणं मिति च प्रतिपादयति देवाः । न विचक्षणं विचक्षणं । इति । यति ‘चनसितेति ब्राह्मणम्’ शब्दात्पतेति शेषः । आसक्त्येतेनैव भारवाहः । ‘तथा देवदत्तं चनसितं’ मित्यत्रान्तरं चनसितम् ।”—इति तृतीया । ‘विचक्षणं चनसितवतीं वाचम्’ इति च शाखाः यौ. १०.१२.७ ।

इत्यन्तरप्रदर्शनार्थः । अथवा कश्चित् पुमान् 'स्वयम्' एव चक्षुषा
स्वल्पमूलादुपेतं स्वाणं 'पश्यति' ; अन्यं बहवः पुरुषाः दूर-
वर्तिनो * पश्यन्तः पुरुषोऽयं मित्वाचक्षते । 'चन'-शब्दोऽपि-
शब्दार्थः ; 'बहूनाम्' अपि 'अन्वेषां' वचनं मयं पुरुषो 'न अहधाति'
किन्तु स्वकीयं चाक्षुषदर्शनं मेव अहधाति । वाजसनेयिनोऽप्या-
मनन्ति—“द्वौ विवदमानावेयाता महं मदर्थं महं मञ्चौष मिति ;
य एव ब्रूयादहं मदर्थं मिति, तस्मा एव अहध्याम”-इति (शत०
ब्रा० १. ३. १. २७.) † । तैत्तिरीयाद्यामनन्ति—“अनृतं
वाचा वदति अनृतं मनस ध्यायति, चक्षुर्वे सत्यं मद्रागित्वाहाहं
मदर्थं मिति तत्सत्यम्”-इति ‡ ॥

तथाविधचक्षुःपर्यायस्य विचक्षणशब्दस्य सत्यसम्पूर्तिहेतुत्वं
सुपपाद्य पूर्वोक्तं विधिं सुपसंहरति—“तस्माद्विचक्षणवती मेव
वाचं वदेत्सत्योत्तरा ह्येवास्य वागुदिता भवति भवति”-इति ।
'अस्य' विचक्षणशब्दोपेतवचनवादिनो § या 'वाग्' अस्ति, सा

* 'बहवः पुरीवर्तिनो' २७, ग ।

† 'चक्षुषा वे सखाट् पश्यन्तः भाङ्गुराक्षोरिति स आहाराद्य मिति तत् सत्यं भवति'-
इति च पुनस्तत्रैवोपरिष्ठात् १४. ४. १०. ८०-८१ ५. १. २ ।

‡ 'अनृतं वदेत्'-इति (तै० सं० २. ५. ५. ६.) विधौ विचारितं च सीमांसायात्
लौ० सू० २. ४. १२, १३ । तदधिकरणं श्रुतं स-व्याख्यानं तत्रैव तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
स्मर्यते । 'अनृतं न वदेदेषः पुंथर्मा वागुवादिनी'-इत्यादि (जै० अथि० सा० १. ४. ४.) ।

§ अथान्ये तु 'विचक्षणवती मेव वाचं वदेत्'-इत्यास्य वचनस्य हि दृष्टविषयमात्रं
कथन-विधानेऽदृष्टविषयकथननिषेधं च तात्पर्यम् ; विचक्षणवतिभ्यश्चान्येभ्योऽपि न
दोष इति नाभिमेतो ब्राह्मणकृत इति । चमसितविचक्षणान्वितनामधेयशब्दस्य विधानानु-
वृत्तः प्रथक् (आप० श्री० १०. १२. ७, ८ ; कात्या० श्री० ७. ५. ७ ; लाट्या० श्री० १. २.
१४.) दीक्षितधर्मान्तर मिति दिक् ।

‘सखीत्तरा’ खरुपेणावृतापि विवेकवैतिमन्त्रासामर्थेन सख्यभूयिष्ठा
एव भवति ; अस्तुतदीयो न सख्यतीत्यर्थः ॥ ‘भवति’-शब्देऽस्मा-
त्भासोऽध्यायसमाख्यः * ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

दार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
मर्यादतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबल्लभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्नायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* दीक्षणीयेष्टिरेव सर्वेष्टिसूत्रम् । अत्राति हि ‘दीक्षणीयेष्टिस्त्रायते ता मेवागु याः
कायेष्टयक्षाः सर्वा अग्निष्टीम मपिशन्ति’ इति (३. ४. २.) । सेवा प्रथमेष्टिः शतपथ-
ब्राह्मणस्य तृतीये काण्डे प्रथमाध्यायतो द्वितीयाध्यायीय-द्वितीयब्राह्मणान् यावच्छ्रूयते, तस्मिन्
सौयं सांस्कृतिकब्राह्मणे च ६ का० १ प्र० १-४ चतु० । एवम् आश० श्री० ४. २. १-१० ।
तथा ‘दीक्षणीयायानम्’ प्रक्रमति-इतरादि आप० श्री० १०. ४-२०. । काण्डा० श्री०
२०. १-२०. । प्रथमकण्डिकायाः पञ्चमकण्डिकायाः षाडशतुत्रं यावत् । अपि तत्रान्यकार्ष-
णायाः समस्तपञ्चकं षष्ठी याज्ञिकदेवेन दीक्षितधर्मान् कतिचित् सङ्गृह्य प्रदर्शिताः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(१५)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ स्वर्गं वा एतेन लोकं मुपप्रयन्ति यत्प्रा-
यणीयस्तत्प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम् प्राणो वै प्राय-
णीय उदान उदयनीयः समानो होता भवति
समानौ हि प्राणोदानौ प्राणानां ऋष्यै प्राणानां
प्रतिप्रज्ञात्यै यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ते देवा
न किञ्चनाशक्नुवन् कर्तुं न प्राजानंस्तेऽब्रुवन्नदिति
त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति सा तथेत्यब्रवीत्सा वै वो
वरं वृणा इति वृणीष्वेति सैत मेव वरं मवृणीत
मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु मदुदयना इति तथेति
तस्मादादित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयो
वरवृत्तो ह्यस्या अथो एतं वरं मवृणीत मयैव
प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन
प्रतीचीं सवित्रीदौची मिति पथ्यां यजति यत्पथ्यां
यजति तस्मादसौ पुर उदेति पश्चास्त मेति पथ्यां
ह्येषोऽनुसञ्चरत्यग्निं यजति यदग्निं यजति तस्मा-
दक्षिणतोऽग्नौ योषधयः पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो

ह्योषधयः सोमं यजति वासोमं यजति तस्मात्
प्रतीच्योऽप्यापो वज्राः स्यन्दन्ते सौम्या ह्यारपः सवि-
तारं यजति यत्सवितारं यजति तस्मादुत्तरतः
पञ्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते सवितृप्रसूतो ह्येष
एतत्पवते उत्तमा मदिति यजति यदुत्तमा मदिति
यजति तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनत्तभिजिघ्रति
पञ्च देवता यजति पाङ्क्तो यज्ञः सर्वा दिशः
कल्पन्ते कल्पते यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यच्चैवं विद्वान् होता भवति ॥ १ ॥

प्रथमे दीक्षणीयेष्टिस्तत्सुतिस्तत्र संस्क्रतिः ।

याज्यानुवाक्ये संयाज्याः सत्योक्तिश्चेति वर्णिताः ॥

अथ प्रायणीयादिकं * विधातुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।
तत्रादौ प्रायणीयशब्दार्थं वदति—“स्वर्गं वा एतेन लोकं सुप-
प्रयन्ति यत्र प्रायणीयस्तत्र प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”—इति । प्राय-
णीयाख्यो यः कर्मविशेषोऽस्ति, ‘एतेन’ यजमानाः ‘स्वर्गं लोकं’
सामौघ्येन प्राप्नुवन्ति । तस्मात्प्रायण्यनेनेतिव्युत्पत्त्या तत्र प्रायणीयनाम
सम्पन्नम् ॥

* ‘दीक्षान्ते प्रायणीयस्’ का० श्री० ०. ५. ११ । ‘दीक्षान्ते’ राजकृत्यः । तदङ्कः
प्रायणीयेष्टिः’ चाश्व० श्री० ४. २. १८ ; २. १ । ‘दीक्षाङ्कः’ परिमसामेषु अमन्तरं यदङ्कः,
तच्छिन्नङ्गि राजकृत्यः कर्त्तव्यः ; सोमः क्रैतव्य इत्यर्थः । यश्चिन्नङ्गि सोमः कर्त्तव्येति, तदङ्कः
प्रायणीया नायेष्टिः क्षायं—इति तटीका मा० ना० ।

अथ विधास्यमानो प्रायश्चीयोदयनीयाख्यौ कर्मविशेषौ स्तः, तौ सह प्रशंसति--“प्राणो वै प्रायश्चीय उदान उदयनीयः समानो होता भवति ; समानौ हि प्राणोदानौ प्राणानां कृत्यं प्राणानां प्रति-प्रज्ञात्यै”-इति । प्राणवायोः प्रायश्चीयकर्मणश्च प्र-शब्दसाम्यादभेदः ; उदानवायोरुदयनीयकर्मणश्चोच्छब्दसाम्यादभेदः । किञ्च प्रायश्चीयोदयनीययोः कर्मणोर्याज्यानुवाक्यादिप्रयोगार्थं मेक एव होता भवति ; प्राणोदानवायू चैकदेहवर्त्तित्वादेकेन होत्रा अनुष्ठेयाभ्यां कर्मभ्यां समानौ ; अतो वायुविशेषयोश्चाभेदः । तच्च कर्मद्वयानुष्ठानं प्राणवायूनां कृत्यं स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय भवति ; तथा प्राणवायूनां प्रत्येकम्, अयं प्राणो अयं सुदान इत्यादिविशेषस्य प्रज्ञानाय भवति । तस्मात्कर्मद्वयं प्रशस्तं मित्यर्थः * ॥

अथ देवताविशेषविधानायाख्यायिका उपक्रमते--“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा न किञ्चनाशक्नुवन् कर्तुं न प्राजानंस्ते ऽब्रुवन्तदिति त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति सा तथेत्यब्रवीत्सा वै वो वरं वृणा इति ; वृणीष्वेति सैत मेव वरं मवृणीत मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु मदुदयना इति, तथेति ; तस्मादादित्यश्चरुः प्रायश्चीयो भवत्यादित्य उदयनीयो वरवृत्तो ह्यस्यै” इति । योऽयं ‘यज्ञः’ सोमयागाभिमानो पुरुषः, सोऽयं केनापि निमित्तेनापरक्तः सन् देवसकाशादुपक्रम्य गतवान् । यज्ञपुरुषे गते सति ‘ते देवाः’ किं मपि यज्ञाङ्गं ‘कर्त्तुं’ शक्तिरहितास्तदभिज्ञानरहिताश्चाभवन् । ततः ते सर्वे समागत्य ‘अदितिं’ प्रार्थितवन्तः । हे अदिते ! त्वत्प्रसादेन वयम् ‘इमं यज्ञं’ कर्तुं ज्ञातुं च शक्ताः भूयास्मेति । ततोऽदितिरङ्गीकृत्य

* ‘हे श्रीर्षे प्रायश्चीयोदयनीये (यज्ञस्य)’-इति निरु० १३.१.७ । ‘श्रिरी वै यज्ञस्मात्तथ्यम्, नाङ्गं प्रायश्चीयोदयनीयो’ अत० ब्रा० ३. २. ३. २० । आतिथेयिष्टिं तृतीयेऽध्याये वक्ष्यति ।

प्रापयितुं कुक्का चरुपिच 'प्रतं वरं वृणोत',—ये सोमवागास्ते
सर्वे 'मग्रायणाः' मदुपक्रमाः; 'मदुदयनाः' मदवसानाश्च 'सन्निवृत्तिः' ।
तस्य वरस्य देवैरङ्गीकृतत्वात् प्रायणीयः प्रारम्भकालीनेष्टिगतचङ्-
रदितिदेवताकः कर्तव्यः ; उदयनीयः समाप्तकालीनोऽपि चङ्-
रदितिदेवताकः कर्तव्यः * । यस्मादस्या अदितेस्तादृशचरुर्वरेण
प्रार्थितः, तस्मात्तथानुष्ठानं युक्तम् ॥ । त मिम मर्थं तैत्तिरीयाश्चास-
नन्ति—“देवा वै देवयजनं मध्यवसायं दिशो न प्राजानन्
तेऽन्वोऽन्यं सुपाधावन् त्वया प्रजानाम त्वयेति तेऽदित्याः सम-
न्ध्रियन्त त्वया प्रजानामिति साब्रवीडरं वृणौ मग्रायणा एव वो यज्ञा
मदुदयना आसन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना मादित्य
उदयनीयः”—इति (सं० ६. १. ५. १.) ।

अदितेर्वरान्तरं दर्शयति—“अथो एतं वरं मवृणोत, मयैव
प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमिन प्रतीचीं सवित्री-
दीचीमिति”—इति । 'अथो' अपिचेत्यर्थः । मयेत्यादिना वरः प्रप-
न्नते । हे देवः ! यूयं मिदं देवयजनं समीचीनं मित्वेवं बहुधा
विचारयन्तः तदर्थं बहुषु देशेषु पर्यटन्तो दिग्भ्रमं प्राप्य प्राच्यादि

* तदर्थं प्रायणीयेत्यां सोमयाग आरभ्यते, उदयनीयेत्यां च न समाप्यते इति व्यक्तम् ।

† अदितिदेवता 'अदितिरदीना देवमाता'—इत्यादिना, 'अदितिर्दांवायनिः'—इत्यादिना
(४. ४. २ ; ११. ३. २.) च निरुक्तं व्याख्याता । 'अभिरप्यदितिरुच्यते'—इति च (११.
१. २.) तत्रैव । इतो ज्ञायते अस्मिन्नादिदख्खनोयां ष्योतिःस्वरूपा ऐश्वरी शक्तिः ; सैवात्य
अगमो जगताः, सैवादितिः, सैव वेदान्तिनां माया, साङ्गद्वन्द्वानां प्रकृतिश्च इति । अतः सर्वं
एवेति भावा आदित्या एव, तच्च मुख्यः सूर्य इति तन्नादित्याग्रशब्दी योगश्च ॥ । कश्यपश्चैवः ;
'कश्यपः पश्यन्ती भवति ; यस्मै परिपश्यतीति सीक्ताम्'—इति हि तै० आ० १, ८, ११ ।
अतएव च कश्यपपञ्चापतेः पत्नी अदितिः, तयोः कृतिर्ब्रह्मा अदितिरिति पीपात्रिकाः
स्त्रीयद्विजयभूतुपदिशन्ति । अ० सं० १, ८, १० ; १०, ७९, ८, २ ; तै० सं० ६, ५, ६, ३० ।

दिशं न ज्ञातवन्तः, अतो भस्मिन् दिग्विधेषु प्रापनाय अहं भस्मिन्
सोमः सविता चेत्येते चत्वारः चतुर्षु देशेषु अवस्थिताः । तथा सति
यथाहं भस्मिन् सा प्राची दिगित्येवं 'मयैव प्राचीं दिशं' बुध्यध्वम् ।
एव मन्त्रादिभिः दक्षिणादयस्त्रिस्तो दिशो बोद्धव्याः । इत्येष
द्वितीयो वरः । एते देवा अनेन चक्षणा तत्र तत्र यष्टुं योग्या
इति तात्पर्यार्थः * ॥

तत्र प्रथमं यागं विधत्ते—“पथ्यां यजति”—इति । पथ्येति
देवताया नामधेयम् † । यद्यपि शाखान्तरे “पथ्यां स्वस्तिं यजति
प्राची मेव तथा दिशं प्रजानाति”—इति (तै० सं० ६. १. ५. २.)
पथ्यास्वस्तिरित्येतं नामधेयं मान्नातम्, तथापि भीमशब्दवन्नामैक-
देशेनात्र व्यवहारः । ननु पूर्व्वं “मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाद्य”—
इत्यदितीर्थाय मान्नातम्, इह तु पथ्यां यजतीत्युक्तौ पूर्वापर-
विरोधः ? इति चेत्, नायं दोषः ; अदितिदेवताया एव पथ्यास्यं
मूर्तान्तरं मिति वक्तुं शक्यत्वात् ॥

उक्तं विधिं मनूय प्रशंसति—“यत्पथ्यां यजति तस्मादसौ पुर
उदेति पथास्तः ‡ मिति पथ्यां श्रोषोऽनुमञ्चरति”—इति । ‘यद्’ यस्मात्
कारणात् पूर्व्वस्यां दिश्यवस्थितां ‘पथ्यां’ देवतां ‘यजति’, तस्मात्
कारणाद् ‘असौ’ आदित्यः ‘पुरः’ ‘पूर्व्वस्यां दिशि ‘उदेति’,

* अस्याः पुनर्दिशपदेश एव वा स्यात् तात्पर्यम् ।

† ‘पथ्या भस्मिन्’—पथ्या अन्तरिक्षम्, तन्निजासात्—इति, तन्निगम-गतं ‘देवगोपा’-
इति तत्पदस्य व्याख्याय च पुनः ‘देवी गोपत्री, देवान् गोपायत्विति, देवा एना गोपाय-
त्विति वा’—इति च निब० ११. ४. ११, १२ । ‘देवाः—माध्यमिका दुःस्थाना वा रश्मयः’—
इति च तट्टीका । अदित्यं मन्तरिचस्थितां क्रत्यावसना एव ‘पथ्या स्वस्ति’—इति गम्यते ।

‡ ‘यत्पथ्यां यजति’—इति पा० ५. १. ११ ।

‘यस्मात्’ * पश्चिमायां दिशि ‘अस्मि’; ‘हि’ यस्मात् कारणात्
‘एषः’ आदित्यः पश्चात्स्थां देवताम् ‘अनु’ इत्य ‘सञ्चरति’, तस्मात्
पूर्यापरयोः दद्यात्समेयासुपपत्तौ । न च पूर्वदिशः पश्चिमासमन्ते
ऽपि पश्चिमदिशः स नास्तीति वाच्यम् ; उदयनीयायां पश्चिम-
दिशि पश्चाया यस्त्वमाणात्वात् । इयोर्दिशोऽस्तसमन्ते सति
आदित्यस्य तदनुसञ्चारो युक्तः ॥

दक्षिणदिग्बर्तिनोऽग्नेर्यागं विधत्ते—“अग्निं यजति”—इति ।
तं विधिं मनूय प्रशंसति—“यदग्निं यजति तस्मादग्निपतो ऽथ
शोधधयः पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो शोधधयः”—इति । यस्मात्
दत्त देवानां दिग्बिषेष्टप्रापनाय दक्षिणदिश्ववस्थितम् ‘अग्निं
यजति’, ‘तस्मात्’ कारणाद् विन्ध्यपर्वतस्य दक्षिणभागे व्रीह्याव्योष-
धयः ‘अग्रे पच्यमानाः’ ‘आयन्ति’ तत्तत्स्वामिगृहेष्वागच्छन्ति ।
विन्ध्यस्योत्तरभागे यवगोधूमचणकादिधान्यप्राप्तुर्यम्, तानि च
धान्यानि माघफाल्गुनयोः पच्यन्त इति पञ्चाङ्गावीजि ; दक्षिण-
दिग्भागे तु यवादिप्राप्तुर्याभावात् प्राप्तुर्याणि च व्रीह्यादीनीति
कार्तिकमार्गशीर्षयोः पच्यमानत्वादये पाकोऽभिहितः । ‘हि’
यस्मात् कारणाद् ‘शोधधयः आग्नेय्यः’ आसां पाकस्याग्न्यधीन-
त्वात् । यथौदनरूपेण वाह्यपाकोऽग्न्यधीनः, एवं बीजरूपेण सस्य-
पाकोऽपि तदन्तर्वर्त्यग्न्यधीन इति द्रष्टव्यम् । तस्मादग्निसम्य-
न्धियां दक्षिणस्थां दिशि अग्रे पाको युक्तः ॥

पश्चिमदिश्ववस्थितस्य सोमस्य यागं विधत्ते—“सोमं यजति”
-इति । तं विधिं मनूय प्रशंसति—“यकोमं यजति, तस्मात्

* अथर्ववेदेषु सर्वत्रैव मूलपुनक्तिषु ‘यस्मात्समेति’-इतिप्रकृतिष एव पाठः ; ततोऽपि
पर्यन्तिप्रतीकयुक्तस्य मिव आध्यम् ।

प्रतीचीऽप्यापो वज्रः स्यन्दते ; सीस्या आपः”-इति । यस्माद्
‘आपः’ सोमसम्बन्धिन्यः, सोमस्वाद्युतकिरणत्वात्, तस्मात् ‘वज्रः
आपः’ ‘प्रतीचीऽपि’ प्रत्यसुखोऽपि सत्यः ‘स्यन्दते’; पश्चिमसमुद्र-
समीपे प्रवहन्तीनां नदीनां पश्चिमाभिमुखत्वदर्शनात् । सोमस्यात्र
पश्चिमदिश्ववस्थितेन तदीयानां मपां तन्मुखत्वं युक्तम् ॥

उत्तरदिश्ववस्थितस्य सवितुर्यागं विधत्ते—“सवितारं यजति”
-इति । तं विधिं मनूय प्रशंसति—“यस्माद्वितारं यजति,
तस्मादुत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते ; सविद्वप्रभूतो
ह्येष एतत्पवते”-इति । सविता प्रेरको देवः । सोऽत्र यस्मादुत्त-
रस्यां दिश्ववतिष्ठते, ‘तस्मात्’ तेन सविता प्रेरितो वायुरुत्तरपश्चि-
मयोरन्तरालवर्तिन्यां, वायव्यां दिशि ‘भूयिष्ठं पवते’ अत्यधिकं
सञ्चरति ॥

ऊर्ध्वदिग्वर्तिन्या अदितेर्यागं विधत्ते—“उत्तमा मदितिं
यजति”-इति । ‘उत्तमाम्’ ऊर्ध्वावस्थिता मित्यर्थः । अतएव तैत्ति-
रीया आमनन्ति—“पथ्याः स्वस्ति मयजन् प्राची मेव तया
दिशम् प्राजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचि
मदित्योर्ध्वाम्”-इति (सं० ६. १. ५. २.) । उक्तं विधिं मनूय
प्रशंसति—“यदुत्तमा मदितिं यजति तस्मादसाविमां वृष्टाभ्यु-
नत्यभिजिघ्रति”-इति । यस्मादूर्ध्वदिग्वर्तिनी अदितिः, ‘तस्माद्’
ऊर्ध्वदिग्वर्तिनी यौः ‘इमाम्’ अधोवर्तिनीं स्वकीयया ‘वृष्टाभ्यु-
नत्ति’ सर्वतः क्षेदयति ; पुनरपि घर्मकाले ‘अभिजिघ्रति’ भूमि-
गतं रसमाभिमुख्येनादत्ते ॥

अत्र पथ्यादीनां ‘चतसृणां’ देवतानां माज्येन यागः ; अदितेः
चरणेति द्रष्टव्यम् । तदाहापस्तम्बः—“चतुर आज्यभागान् प्रति-

दिशं यजति, पथ्यां सस्ति पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पथांशवि-
तारमुत्तरतो मध्ये ऽदिति' हविषा'-इति (१०. २१. ११.) ॥

यथोक्तदेवतागतां सङ्ख्यां प्रशंसति—“पञ्च देवता यजति,
पाङ्क्तो यज्ञः, सर्वा दिशः कल्पन्ते ; कल्पते यज्ञो ऽपि”—इति ।
पथ्याद्यदित्यन्ताः ‘पञ्च देवताः’, यज्ञस्य पञ्चसङ्ख्यायीगात् पाङ्-
क्तत्वं बहुधा वक्ष्यते ; अतो यज्ञे देवताविषया पञ्चसङ्ख्या युक्ता ।
‘दिशः’ अपि प्राच्याद्या जर्हान्ताः पञ्चसङ्ख्याकाः । अतो देवतागत-
पञ्चसङ्ख्या एताः ‘सर्वा दिशः’ ‘कल्पन्ते’ समर्था भवन्ति, पूर्व
मविज्ञाताः सत्यो ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः । ‘यज्ञोऽपि’ अनया ‘कल्पते’
स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“तस्यै जनतायै कल्पते यन्नेवं विद्वान् होता
भवति”—इति । ‘यत्र’ यस्यां ‘जनतायां’ याज्ञिकजनसमूहे ‘होता’
प्रायणीयदेवतानां वेदिता ‘भवति’, तस्यां जनताया मयं होता
स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यस्तेजो ब्रह्मवर्चसं मिच्छेत्पयाजाहुतिभिः प्राङ्-
स इयात् तेजो वै ब्रह्मवर्चसं प्राची दिक् तेजस्वी

ब्रह्मवर्चसौ भवति य एवं विद्वान् प्राड्येति योऽन्नाद्य
 मिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयादन्नादो
 वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निरन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यभ्युते प्रज-
 यान्नाद्यं य एवं विद्वान् दक्षिणैति यः पशूनिच्छेत्
 प्रयाजाहुतिभिः प्रत्यङ् स इयात् पशवो वा एते
 यदापः पशुमान् भवति य एवं विद्वान् प्रत्यङ्येति यः
 सोमपीथ मिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिरुदङ् स इयादुत्तरा
 ह वै सोमो राजा प्र सोमपीथ माप्नोति य एवं
 विद्वानुदङ्येति स्वर्ग्यैषोर्ध्वा दिक् सर्वासु दिक्षु राप्नोति
 सम्यञ्चो वा इमे लोकाः सम्यञ्चो ऽस्मा इमे लोकाः
 श्रियै दीदति य एवं वेद पृथ्यां यजति यत्पथ्यां
 यजति वाच मेव तद्यज्ञमुखे सम्भरति प्राणापाना-
 वग्नीषोमौ प्रसवाय सविता प्रतिष्ठित्या अदितिः
 पथ्या मेव यजति यत्पथ्या मेव यजति वाचैव तद्यज्ञं
 पन्था मपि नयति चक्षुषौ एवाग्नीषोमौ प्रस-
 वाय सविता प्रतिष्ठित्या अदितिश्चक्षुषा वै देवा
 यज्ञं प्राजानश्चक्षुषा वा एतत् प्रज्ञायते यदप्रज्ञेयं
 तस्मादपि मुग्धश्चरित्वा यदैवानुष्ठा चक्षुषा प्रजा-
 नात्यथ प्रजानाति यद्वैतदेवा यज्ञं प्राजानन्नस्यां
 वाव तत्प्राजानन्नस्यां समभरन्नस्यै वै यज्ञस्तायते

ऽस्यै क्रियते' ऽस्यै सम्भियत' इयं चदितिसदुत्तमा
मदिति' यजति' यदुत्तमा मदिति' यजति' यज्ञस्य
प्रज्ञात्वे' स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्वे ॥ २ (८) ॥

प्रायणीयेष्टि' विधाय तत्र प्रयाजानां काम्यप्रकारविशिष्टं
विधत्ते—“यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्, प्रयाजाहुतिभिः प्राङ्
स इयात् ; तेजो वै ब्रह्मवर्चसं प्राची दिक्”—इति । ‘समिधो
यजति’, ‘तनूनपातं यजति’—इत्यादिना विहिताः पञ्च प्रयाजाहु-
तयः * । तासां प्रकृतावनुष्ठानप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“पञ्च

* ‘समिधो यजति’ वसन्त ऋतूनां सवस्वर्थे, ‘तनूनपातं यजति’ शीत ऋतूनां सवस्वर्थे,
‘इहो यजति’ वर्षा एतावद्वर्षे, ‘वर्षिर्यजति’ शरद ऋतूनां सवस्वर्थे, ‘स्वाहाकारं यजति’ हेमन्त ऋतू-
नां सवस्वर्थे—इति तै० सं० २. ६. १. १ । तथान्ताः तै० ब्रा० १. ५. ५. द्रष्टव्याः । तेषु च ‘विभक्तिं
कर्तव्यं’ इति विभक्तविधानं भवति (तै० सं० १. ५. २.) । साय विभक्तयः सूच्यं दर्शिताः
—“अग्राग्रं अग्राग्रं अग्रिनाग्रं अग्रिमग्र इति चतुर्विधं प्रयाजेषु अग्राग्रं विभक्तौर्ददाति”—इति
(आप० ३. १०. ५. २८. ६.) । तदुक्तं पातञ्जले महाभाष्ये पञ्चमश्रुतिके—“विभक्तिं कर्तव्यं ।
याज्ञिकाः पञ्चानि—प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न आत्मनेपु व्यकरणं प्रयाजाः
सविभक्तिकाः शक्याः कर्तव्याः । तथादभ्येयं व्यकरणम्”—इति । तथाच ‘समिधो अग्राग्रं
अग्राग्रं विधत्ते । तनूनपादग्राग्रं आत्मनेपु विधत्ते’—इति च मन्त्रपाठाः सम्पद्यन्ते । अतः
एव श्रूयते अतपयन्नाश्रये ‘व्यत्तु’ वेत्त्येव प्रयाजानां रूपम्—इति २. २. १. २७ । तै०
ब्रा० अनुशासनाद् ‘व्यत्तु’ इति ‘विधत्ते’ भवति । ‘प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे दृष्टव्यानि
तन्नामकान् द्विविधानान्’—इति सा० भा० (अ० सं० ८. १. ११. ५.) । ‘आग्नेन प्रयाजा
दध्यन्ते’ इति च तै० सं० ६. २. ११. ७ । यास्मिन् हि ‘किं ईषताः प्रयाजाः प्रयाजाः ?’
—उत्तरायत्येव बहुविचारानन्तरम् ‘आग्नेया इति तु स्थितिः’—इति निर्णीतम् (निरु० ८. २. ६. ७)
अथ च मौमांसानूवाणि बहुविधा (२. २. २ ; ८. २. ५८, ६० ; १०. १. १४, १५ ; ३. २,
११ ; ३. १. २६, २७ ; ४. १. २३—२८ ; ४०, ४१ ; ५. २. १६.) । तान्यवसन्त्या अपि
करयामि चाष्टौ रचितानि माधवाचार्येण जैमिनीयन्यायमाख्यायामिति ।

प्रयाजान् प्राची यजति । प्रतिदिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनुन-
पातं दक्षिणतः, इङ्गः पश्चाद्, बर्हिर्ऋत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये”-
इति (२. १७. १, २.) । स प्रकारोऽन्नं चोदकप्राप्तस्तु मपोद्य
शरीरकान्तिं श्रुताध्ययनसम्पत्तिं च कामयमानस्य प्रकारान्तरं
विधीयते । ‘यः’ पुमान् ‘तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्’, ‘सः’ पुमान्
‘प्रयाजाहुतिभिः’ ‘प्राड्यात्’ प्रागपवर्गास्ता आचरेदित्यर्थः ।
आदित्योदयेन प्राच्यास्तेजस्त्वम्, तदाभिमुखेन गायत्रीजपानु-
ष्ठानात् ब्रह्मवर्चसत्वञ्च । वेदनं प्रशंसति—“तेजस्वी ब्रह्मवर्चसौ,
भवति य एवं विद्वान् प्राड्येति”—इति ॥

अन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वं विधत्ते—“यो ऽन्नाद्य मिच्छेत्,
प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयादन्नादो वा एषो ऽन्नपतिर्यदग्निः”
-इति । दक्षिणस्यां दिश्वस्थितो ‘यः’ अग्निः, ‘सोऽग्निः’
‘अन्नादः’ भक्षितस्यान्नस्योदराग्निना जीर्यमाणत्वात् । सस्येष्वव-
स्थाय व्रीह्यादिपाकहेतुत्वात्, स्थाल्यादिष्ववस्थायौदनपाकहेतुत्वा-
दन्नपतित्वम् । अतोऽन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वं युक्तम् । वेदनं
प्रशंसति—“अन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यनुते प्रजयान्नाद्यं य एवं विद्वान्
दक्षिणैति”—इति ॥

पशुकामस्य प्रत्यपवर्गत्वं विधत्ते—“यः पशूनिच्छेत्, प्रयाजा-
हुतिभिः प्रत्यङ् स इयात् ; पशवो वा एते यदापः”—इति ।
प्रत्यग्दिश्वस्थितस्य सोमस्य सम्बन्धिन्त्य आपः इति पूर्वं युक्तम् ।
तासां चापां पानहारेण, दृणोत्पादनहारेण वा पशूपकारित्वात्
पशुत्वम् । अतः पशुकामस्य तथाविधं प्रत्यपवर्गत्वं युक्तम् ।
वेदनं प्रशंसति—“पशुमान् भवति य एवं विद्वान् प्रत्यङ्येति”—
इति ॥

अहीमादुत्तराक्षतुषु सोमपाने कामप्रधानोत्तराक्षतुषु विहितम्
—“यः सोमपीथ मिच्छेत्, प्रजायाइतिभिषदद् स प्रयादुत्तराक्ष
वै सोमो राजा”—इति । ‘यः’ सोमवह्नोरूपः, राजमानत्वेन
‘राजा’; तस्योत्तराक्षां दिशि प्रभूतत्वात्तद्रूपत्वम् । अतः सोम-
पानद्वारा अस्थोत्तरापवर्गत्वं युक्तम् । वेदनं प्रशंसति—“प्र सोम-
पीथ माप्नोति, य एवं विद्वानुदडेति”—इति ॥

स्वर्गकामस्याहवनीये प्रयाजहोमविधि मर्त्यवादेनीत्यति—
“स्वर्ग्येवोर्ध्वा दिक्, सर्वासु दिक्षु राप्नोति”—इति । येयं ‘जर्द्धा दिक्’
स्वर्गाय हितैव; तस्मात् स्वर्गकामः उर्द्धां दिशं भावयन्, आहव-
नीय-मध्ये प्रयाजान् यजेतेत्यर्थः । यथा स्वर्गं प्राप्नोति, तथा सर्वासु
दिक्षु ससमृद्धश्च भवति । अतः समृद्धिकामो मध्ये यजेतेत्यव-
गन्तव्यम् । वेदनं प्रशंसति—“सम्यच्चो वा इमे लोकाः, सम्यच्चो
ऽस्मा इमे लोकाः, त्रियै दीदति, य एवं वेद”—इति । ‘इमे’
भूरादयस्त्रयो ‘लोकाः’, ते ‘सम्यच्चः’ स्वस्वोचितभोगप्रदाः; अतो
‘यः’ ‘एवम्’ आहवनीयमध्ये होमं ‘वेद’, ‘अस्मै’ यजमानाय भूरा-
दयः ‘इमे लोकाः’, ‘सम्यच्चः’ स्वस्वोचितभोगप्रदाः सन्तः ‘त्रियै’
धनधन्यादि-सम्पदे ‘दीदति’ प्रकाशते ॥

इत्थं काम्यान् प्रयाजहोमप्रकारान् विधाय पूर्वोक्त-प्रायणीय-
देवताः क्रमेण स्तोतुं प्रथमदेवतां प्रशंसति—“पथ्यां यजति; यत्पथ्यां
यजति, वाच मेव तद्यज्ञसुखे सन्धरति”—इति । पथ्याभिधां देवतां
यजतीति पूर्वोक्तविधिरत्र स्मारितः; प्रयाजविधिभिर्व्यवहितत्वात्
स्तोतव्यस्य स्मारणं मपेक्षितम्; स्मारितस्य स्तोतावन्धेतुं पुनरनु-
वादः । पथ्यायागिन ‘यज्ञसुखे’ सोमयागप्रारम्भे ‘वाच मेव’ मन्त्र-
रूपां ‘सन्धरति’ सम्पादयति । यतो यज्ञादुद्गाररूपाय मार्गाय

हिता पथ्या मन्त्ररूपा वाक् तादृशी ; अतः पथ्यायान एव वाक्-
सम्पादनम् ॥

अग्न्यादिकाद्यतस्त्री देवताः प्रशंसति—“प्राणापानावग्नी-
षोमौ, प्रसवाय सविता, प्रतिष्ठित्वा अदितिः”—इति । मुख-
नासिकाभ्यो वह्निः सञ्चरन्नुष्वासरूपो वायुः प्राणः । स ह्यीष्णं शरीरे
जनयति । ततोऽग्नेः प्राणरूपत्वं प्रतिनिक्षिप्य सुखनासिकाभ्या
मन्तः सञ्चरन्वायुरपानः । स च शरीरे शैल्यं जनयतीति निःश्वासस्य
सोमरूपत्वम् । ‘सविता’ देवः ‘प्रसवाय’ यज्ञकर्म्मणि प्रेरणायोप-
युज्यते । ‘अदितिः’ भूमिः ‘प्रतिष्ठित्वै’ स्थिरावस्थानायोपयुज्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रथमां देवतां स्तौति—“पथ्या मेव
यजति; यत्पथ्या मेव यजति, वाचैव तद्यज्ञं पथ्या मपि नयति”—
इति । अत्रैवकारः पूर्वोक्तस्तुतिविशेषः । तस्याय मर्थः,—देव-
तान्तरं परित्यज्य प्रथमतः ‘पथ्या मेव यजति’, ईदृशं यजनं
‘यद्’ अस्ति, ‘तत्’ तेन यजनेन मन्त्ररूपया ‘वाचैव’ क्रियमाणं
‘यज्ञ’ वैकल्पपरिहारेण समीचिनं अनुष्ठानमार्गं प्रापयति ; देव-
तान्तरस्य प्रथमयागे तु नैतत्क्षम्यवतीति ।

द्वितीयाद्यां देवतां प्रशंसति—“चक्षुषी एवाग्नीषोमौ प्रसवाय
सविता, प्रतिष्ठित्वा अदितिः”—इति । अग्नीषोमयोस्तेजस्वित्वाद्
दिग्विशेषज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिन्द्रियरूपत्वम् । चतुर्थपञ्चमदेवतयोस्तु
पूर्वोक्तस्तुतिरेव समीचीनत्वभिप्रेत्य न पुनस्तत्पाठः । अग्नीषोमयो-
श्चक्षुःस्वरूपत्वे कोऽतिशयः ? इत्याशङ्क्याह—“चक्षुषा वै देवा यज्ञं
प्रजानंश्चक्षुषा वा एतत् प्रज्ञायते यदग्रज्येयं तस्मादपि सुगन्ध-
रित्वा यदैवानुष्ठाय चक्षुषा प्रजानात्यथ प्रजानाति”—इति ।
‘दिवाः’ पुरा यज्ञपुरुषे उत्क्रान्ते सत्यन्विष्य ‘चक्षुषा’ एव प्रज्ञात-

यन्मार्गः कीदृशसि 'चक्षुः' कस्य प्रज्ञायां प्रज्ञायां प्रज्ञायां, तस्मिन् 'चक्षुः' एव प्रज्ञायां । 'तस्मात्' इत्यादिना तद्विषयसिद्धिः । 'चक्षुः' दुर्ज्ञेयं अपि 'चक्षुः' ज्ञातुं शक्यम्, तस्मादेव कारणात् कोऽपि 'चक्षुः' दिग्भेदे ज्ञातः पुरुषो वनेषु बहुधा 'चरित्वा' 'यदैव' यस्मिन्नेव काले 'चक्षुः' ॥ कीनापि प्रयत्नविशेषेण पर्वतारोहणादिरूपेण सूर्योदयादिरूपेण दिग्भेदेष्वपि 'चक्षुः' प्रजानाति, 'चक्षुः' तदानो मेव आत्मादिमार्गं 'प्रजानाति' । तस्माच्चक्षुःस्वरूपाभ्यां भग्नोषोमाभ्यां दिग्भेदेष्वपि ज्ञानं युक्तम् ।

॥ अतएव व्याख्यायाम् 'बहुव्रीह्या - बहुव्रीह्या' इत्याहुः हरिश्चाकी (१. ४. २. १७) इ-
 १. १.), सायणेन त्वात् तत्रापि 'बहुव्रीह्या - बहुव्रीह्या' इति (२. १. २. १२.) । बहुव्री-
 हेत्येव बहुव्रीह्या-बहुव्रीह्या-बहुव्रीह्या-बहुव्रीह्या-इत्याहुः समानायां इत्येव अर्थः । तत्राहुव्रीह्या-
 इत्येव अर्थः । अतएव अतएव, बहुव्रीह्या-बहुव्रीह्या-इत्याहुः (२. १. २. १२.) इति ।

यजमानः 'यजन्' भूमिः 'यजति', 'तत्' तज्जात् 'यजतिम्'
 'यजमाना' चरमदेवता 'यजति' । तादृशं यजनं यदस्ति, तत्,
 क्रियमाणस्य 'यज्ञस्य' यदितिद्वारा देवेषु प्रज्ञात्नाय सम्पद्यते ।
 तच्च देवप्रज्ञानं यजमानस्य स्वर्गलोकावगमाय भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमन्महायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ (८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना
 षणु मनुष्यविशः कल्पन्त इति सर्वा विशः कल्पन्ते
 कल्पन्ते यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पन्ते यच्चैवं विद्वान्
 होता भवति स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्त्रित्यन्वाह
 स्वस्त्र्यसु वृजने स्वर्वति स्वस्ति नः पुत्रकृत्येषु योनिषु
 स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति मरुतो वै देवानां
 विशस्ता एवैतद्यज्ञमुखे ऽचीकृपत् सर्वैश्छन्दोभिर्यज्ञे-
 दित्याहुः सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं
 मजयुस्तथैवैतद्यजमानः सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं
 जयति स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्तिरिति प्रपठे

वेहेति' पथायाः अस्तेहिष्टभावनं यद्य सुपवी राशि
अस्मान्देवानां मपि पन्था मगन्मेत्यन्नेहिष्टभी' त्व
सोम प्रचिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि
या पृथिव्या मिति' सोमस्य त्रिष्टुभावा विश्वदेव'
सत्पति' य इमा विश्वा जातानीति सवितुर्गायत्री
सुवामाणं पृथिवीं द्या मनेहसं' मही मूषु मातरं
सुव्रताना मित्यदितेर्जगत्यावेतानि वाव सर्वाणि
हन्दांसि' गायत्रं त्रैष्टुभ' जागत मन्वन्यान्येतानि
हि' यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्त एतैर्ह वा अथ
हन्तोभिर्यजतः' सर्वैश्चहन्तोभिरिष्ट' भवति य एवं
वेद ॥ ३ (८) ॥

प्रायश्चीयेष्टौ काम्यान् प्रयाजप्रकारान्विधाय देवताश्च प्रशंस्य
तासां देवतानां सम्बन्धिन्वी याज्यानुवाक्ये क्रमेणामिसन्धातुं
प्रस्तौति—“देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अतु
मनुष्यविशः कल्पन्त इति सर्वा विशः कल्पन्त, कल्पते यज्ञोऽपि”—
इति । विश इत्ययं शब्दः प्रजामात्रवाची, वैश्वजातिविशेष-
वाची वा ; सन्ति हि देवेष्वपि जातिविशेषाः । अग्निर्बृहस्पतिश्च
देवेषु ब्राह्मणौ ; “अग्ने महाए असि ब्राह्मण भारत (तै० ब्रा०
३.५.३. ४)”, “ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः”—इति (तै० सं० २.

१ एतन्मन्त्रस्य साहित्यिके ब्राह्मणे, याजुसनेदिब्राह्मणे च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (तै०
सं० २. ५. ८. १, तथा अथ० ब्रा० १. ४. १. ४) ।

१. ८. १.)—इति युतिः । अग्न्यादिजातयसु सृष्टिप्रकरणे
 राजसनेयिभिः सृष्टि विधानात्—“तच्छ्रेयो रूप मत्सृजत चत्रं
 यान्येतानि देवता अत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो
 मृत्युरीशान इति ०—० स विश मसृजत यान्येतानि देव-
 तातानि गणश्च आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा
 मरुत इति ०—० स शीद्रे वरुणं मसृजत पूषणम्”—इति (शत०
 ब्रा० १४. ४. २. २३—२५. १) । एवम् “आदित्यो वै देव
 चक्षुः”—इत्यादिक सुदाहार्यम् ॥ एवं सति देवेषु विशो वैश्व-
 जातिरूपाः प्रजा मरुदादयो याः सन्ति, ता अस्मिन् यागे ‘कल्प-
 यितव्याः’ सम्पादयितव्याः, ‘इति’ एवम् ब्रह्मवादिनः ‘आहुः’ ।
 ‘कल्पमानाः’ सम्पन्नाः ‘ता देवविशः’ ‘अनुसृत्य’ ‘मनुष्यविशः’
 अपि तदनुब्रह्मसम्पद्यन्ते ‘इति’ एवं दैव्यो मानुषश्च ‘सर्वा विगः’
 यजमानस्य सम्पद्यन्ते । तासु सम्पन्नासु द्रव्यलाभात् ‘यज्ञोऽपि’

* “ब्रह्म हि ब्राह्मणः” शत० ब्रा० ५. १. १. ११ ; १२. १. ५. २ ।

† तदायन्तपाठस्तेषु—“ब्रह्म वा इदं मय आसीत् एकं नैव तदैकं सत्त्वं ब्रह्मवत्
 तच्छ्रेयोरूपम्—० रीशान इति तस्मात् अत्रान् परं नास्ति । तस्माद् ब्राह्मणः अग्निय मधमा-
 कृषां राजसूयं च एव तद्यज्ञो दधाति । सैषा अत्रत्य योजिर्यद् ब्रह्म । तस्माद् यद्यपि
 राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्ता उपनिश्रयति स्तो योजिम् । य उ एतं दिनं स्तां स
 योजिं न भक्षति । स पापीयान् भवति । यथा ग्रीवांश्च क्षिप्त्वा । स नैव ब्रह्मवत् ।
 स विश्वः—० मरुत इति । स नैव ब्रह्मवत् । स शीद्रे—० पूषणम् । इयं वै पूषा ।
 इयं वै शीद्रे सर्वं प्रेषति धिदिदं किञ्च । स नैव ब्रह्मवत् । तच्छ्रेयो रूप मत्सृजत धर्मम् ।
 तदैतत् अत्रत्य चक्षुः धर्मः । तस्मात्तस्मात् परं नास्ति । अग्नौ अत्रलीयान् अत्रलीयांश्च
 माशु चतुर्धर्मैः । यथा राजा । एवं यो वै स धर्मः सत्त्वं वै तत् । तस्मात् सत्त्वं वदन्
 माशुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वा वदन् सत्त्वं वदतीति । एतद्वै तदुभयं भवति । तदैतद्
 ब्रह्म अत्र विद् एतः”—इति शत० ब्रा० १४. ४. २. २३—२५. १ उप० १. ४. ११—१५ ।

‡ उपनिषद्दिक् ७. ४. २ ।

‘कल्पते’ अथ योऽनसमसो भवति । अन्वयेन भवति—‘एतत्
जनताये कल्पते यच्च’ विद्वान् ज्ञोता भवति—इति । पूर्वम्
(१० ५०) व्याख्येयम् ।

प्रथमं देवतायाः पुरोऽनुवाक्यां विधत्ते—“स्वस्ति नः पराश
धन्वस्त्वित्यन्वाह”—इति । स एष प्रथमः पादः कल्पनायाः कथा
प्रतीकचङ्चलार्थः ॥ । अस्या सृचि देवविधां वाचकं मन्त्रम्
दर्शयितुं मन्त्रिष्टं पादचयं पठति—“स्वस्त्वम्, वृजने स्ववति,
स्वस्ति नः पुत्रकथेषु योनिषु, स्वस्ति राये मरुतो दधातनेषु”
—इति । ‘इति’ शब्दो मन्त्रसमाख्यार्थः । मन्त्रस्याय मर्थः—‘हे
‘मरुतः’ ! ‘नः’ अस्माकं ‘धन्वसु पथासु’ मरुदेशरूपेषु मार्गेषु
‘स्वस्ति दधातन’ जलप्रदानेन क्षेमं कुरुत । किञ्च सतीत्यपि
‘धम्’, ‘वृजने’ वज्रिते जनशून्ये ‘स्ववति’ स्वर्गयुक्ते मार्गे ‘स्वस्ति’
दधातन । तथा ‘पुत्रकथेषु’ पुत्रोत्पत्तिकरणेषु ‘योनिषु’ कलत्रेषु
‘नः’ अस्माकं ‘स्वस्ति’ दधातन । तथा ‘राये’ धनाय ‘स्वस्ति’ असु
(सं० १०.६३. १५.) । अस्या सृचि मन्त्रच्छन्दः, कथं नीतावतीव
विशां कल्पनं मित्याह—“मरुतो वै देवानां विशस्ता एवैतद्यज्ञ-
मुखे ऽचोऽकृपत् सर्वेऽन्वदोभिर्यजिदित्याहुः ; सर्वेऽन्वदोभिरिद्धा
देवाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवैतद्यजमानः”—इति । ‘एतत्’ एतेन
मन्त्रच्छन्दोपेत-मन्त्रपाठेन ‘यज्ञमुखे’ यज्ञप्रारम्भरूपे कर्मणि ‘ता
देवानां विशः’ ‘अचोऽकृपत्’ कल्पितवान् भवति । अन्वदोभिर्यज
मभिधाय प्रशंसति—“सर्वेऽन्वदोभिरिद्धा स्वर्गं लोकं जयति”—
इति । अष्टोऽर्थः ॥

१. तथाच सूत्रम्—‘स्वचं पादचयम्’—इति आह० श्री० १. १. १० ।

१. यन्त्रोपनिषद्मार्गो भवति, यन्त्र-पुस्तकवीक्षादि ।

मन्त्रविशेषान्, तत्र छन्दांसि च, पञ्चानां देवानां कर्मणोदा-
हरति—“स्वस्ति नः पथास्तु भग्वसु, स्वस्तिरिद्धि प्रपथे येष्टेति
पथायाः स्वस्तेस्त्रिष्टुभावन्ने नय सुपथा राये अस्माना-
देवानां मपि पन्था मगन्तेत्यग्नेस्त्रिष्टुभी; त्वं सोम प्रचिकितो-
मनीषा, या ते धामानि दिवि या पृथिव्या मिति सोमस्य
त्रिष्टुभावा विश्वदेवं सत्यति, य इमा विश्वा जातानीति सवि-
तुर्गायत्री; सुतामाणं पृथिवीं व्या मर्नहसं, महौ मू पु मातरं
सुव्रतानां मित्यदितेर्जगत्वी”-इति । ‘स्वस्ति नः’-इत्यनुवाक्या
(सं० १०. ६३. १५.); ‘स्वस्तिरिद्धि’-इति याज्या (सं० १०.
६३. १६.) । ‘अग्ने नय’-इत्यनुवाक्या (सं० १. १४८. १.); ‘आ
देवानाम्’-इति याज्या (सं० १०. २. ३.) ‘त्वं सोम’-इत्यनुवाक्या
(सं० १. ८१. १.); ‘या ते धामानि’-इति याज्या (सं० १. ८१.
४.) । ‘आ विश्वदेवम्’-इत्यनुवाक्या (सं० ५. ८२. ७.); ‘य
इमा’-इति याज्या (सं० ५. ८२. ८.) । ‘सुतामाणम्’-इत्य-
नुवाक्या (सं० १०. ६३. १०.); ‘महौ मू पु’-इति याज्या
(वा० सं० २१. ५.) * । नन्वत्र त्रीण्येव छन्दांस्युक्तानि, न तु
सर्वाण्येत्याशङ्क्याह—“एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं
त्रैष्टुभं जागत मन्वन्थान्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्ते”-
इति । मुख्यानि ‘सर्वाणि छन्दांसि’ त्रीण्येव, इतराणि तु
मुख्यान्यनुसृत्य वर्तन्ते । मुख्यत्वमेव ‘एतानि’ इत्यादिना
स्पष्टीक्रियते । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘एतानि’ त्रीणि ‘यज्ञे’
‘प्रतमाम् इव क्रियन्ते’ अत्यन्तप्रासुर्येणैव प्रयुज्यन्ते ; ततो मुख्य-

त्वम् । एतदेवम् प्रयच्छति— एते वा पश्यन्ति सर्व-
म् । अतो भिरिष्टं भवति य एवं वेद—इति । अष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमन्महाभारतविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमप्रश्निकायां द्वितीयाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ता वा एताः प्रवक्ष्यो नेहमत्थः । पथिमत्थः
स्वस्तिमत्थः । एतस्य इविषो याज्यानुवाक्या । एताभिर्वा
ब्रह्मा देवाः । स्वर्गं लोकं मजयन्त्यैवैतद्यजमानः । एता-
भिरिष्टा स्वर्गं लोकं जयन्ति । तासु पदं मस्ति । स्वस्ति
राये मरुतो दधातनेति । मरुतो ह वै देवविशो-
ऽन्तरिक्षभाजनास्तेभ्यो ह योनिवेद्यः । स्वर्गं लोकं
मेतीश्वरा हैनं नि वा रोहोर्वि वा मथितोः स
यदाह स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति । तं मरुतो
देवविद्भ्यो यजमानं निवेदयति । न ह वा एनं
मरुतो देवविशः । स्वर्गं लोकं यन्तं निरुन्वते न
विमथन्तं । स्वस्ति हैनं मत्सर्वन्ति । स्वर्गं लोकं मभि-

अथैव वेदं विराजयितुं हविषः खिद्यतः संयाज्ये
 स्यातां ये वयस्विंशदक्षरे सैदग्निरग्नीं रत्यस्त्वन्यान्-
 सैदग्निर्यो वनुष्यतो निपातीत्येते विराड्भ्यां वा इष्ट्वा
 देवाः स्वर्गं लोकं मजयस्तथैवैतद्व्यजमानो विराड्भ्या
 मिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ते वयस्विंशदक्षरे भवतस्त-
 यस्विंशच्चै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
 दित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च तत्प्रथमे यज्ञमुखे
 देवता अक्षरभाजः करोत्यक्षरेणाक्षरेणैव तद्देवतां
 प्रीणाति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तर्पयति ॥ ४ (१०) ॥

पञ्चानां देवानां क्रमेण याज्यानुवाक्ये उदाहृते; अथ संयाज्ये
 वक्तव्ये । तत्रादौ तावदुदाहृता याज्यानुवाक्याः प्रशंसति—
 “ता वा एताः प्रबल्यो नेष्टमत्यः पथिमत्यः स्वस्तिमत्य एतस्य
 हविषो याज्यानुवाक्या, एताभिर्वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं मजयं-
 स्तथैवैतद्व्यजमान एताभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति”—इति । ‘स्वस्ति-
 नः पथ्यास्तु धन्वसु’-इत्याद्याः, ‘महो मूषु मातरम्’-इत्यन्ताः,
 दशर्षा याः पूर्वं सुदाहृताः (७८ पृ०), ‘ताः’ एव ‘एताः’ प्रशब्द-
 नेष्टमत्य-पथिशब्द-स्वस्तिशब्दवत्यः । तत्र । ‘प्र’शब्दः—‘स्वस्ति-
 रिधिं प्रपथे’, ‘तं सोमं प्रचिकितो’-इत्यत्र श्रूयते । ‘नेष्ट’शब्दः—
 ‘अग्ने नय’-इत्यत्र श्रूयते; नयति अतोः कर्तुंस्तथावगमात् ।

* ‘रघी’ क, ङ; ‘रघी’ घ । वस्तुतः संक्षिप्तार्थः ‘दीर्घादिति (पा० ८, १, ८.)’-
 अथि नक्ष वत्तं ‘जातीऽति निष्पत्ति (पा० ८, १, ८.)’-इतीकारः आनुनासिक इति ।

प्रथमाया मृचि चतुर्थे पाद मादाय तत्रत्यस्य मरुत्तस्य
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यं दर्शयति—“तासु पदं मस्ति, स्वस्ति
राये मरुतो दधातनेति मरुतो ह वै देवविशोऽन्तरिक्षभाजना-
स्तंभ्यो ह योनिवेद्यः स्वर्गं लोकं मेतौश्चरा जैनं नि वा रोहोर्वि
वा मयितोः; स यदाह स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति तं मरुद्गरो
देवविद्भ्यो यजमानं निवेदयति; न ह वा एनं मरुतो देवविशः
स्वर्गं लोकं यन्तं निरुन्धते न विमथ्यते”—इति । ‘तासु’ पूर्वोक्तासु
अतु ‘पदं’ पादः, तस्मिन् पादे प्रोक्ताः ‘मरुतः’ देवानां वैश्याः,
अन्तरिक्षे निवसन्ति *, ‘एनं’ यजमानम् ‘नि वा रोहोः’ †
स्वर्गगमनं निरोधुं वा, ‘वि वा मयितोः’ ‡ विशेषेण मयितु
‘मानोद्धृतुं’ विनाशयितुं वा, ते ‘मरुतः’ ईश्वराः §, समर्थाः ।
सोऽयं व्यतिरेकः; बाधस्यान्योन्यस्तत्वात् । ‘सः यदाह’-इत्यादि-
रन्वयः, उक्तबाधसमाधानस्य; तत्रोन्यासात् । यदि हीता
‘स्वस्ति राये’-इत्यादि पादं पठेत्, तदानीं ‘मरुद्गरो यजमानं
निवेदयति’ । ततो ‘मरुतः स्वर्गं लोकं गच्छन्तं यजमानं ‘न’ एव

१. १. § 'इन्दरे तीसृज्-कसुनी' पा० ३. ४. १३ ।

‘विदधते’, नापि ‘विसृजते’ विनाशयन्ति । वेदनं प्रशंसति—
“अस्ति देव मत्सर्जन्ति स्वर्गं लोकं भूमिं य एवं वेद”—इति ।
‘स्वर्गम्’ ‘भूमिं’ लक्ष्यं जिगमिषुम् ‘एनं’ वेदितारं ‘स्वस्ति’ चेभो
यथा भवति तथा मरुतो अतिशयेन प्रापयन्ति ॥

इत्युक्ताः प्रधानहविषो याज्यानुवाक्याः प्रशस्य संयाज्ये
विधत्ते—“विराजावेतस्य हविषः स्विष्टकृतः संयाज्ये स्यातां ये
त्रयस्त्रिंशदक्षरे”—इति । विराट्छन्दस्कानां बहूनां विद्यमान-
त्वात् अयस्त्रिंशदक्षरशब्देन ते ऋचौ विशेष्येते । तयोर्ऋचोः
प्रथमपादावुदाहरति—“सेदग्निरग्नीं प्रत्यस्वन्यान्, सेदग्निर्यो
वनुष्यतो निपातौत्येते”—इति * । विराजौ प्रशंसति—“विराड्भ्यां
वा इष्टा देशाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवेतद्यजमानो विराड्भ्या
मिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति”—इति । ‘तथैवेनत्’-इति दार्ष्टान्तिक-
प्रतिज्ञा ; ‘यजमानः’-इत्यादिकं तद्विवरणम् । ऋचोः अवस्थिता
मन्त्ररसङ्गां प्रशंसति—“ते अयस्त्रिंशदक्षरे भवतस्तयस्त्रिंशद् वै
देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्-
कारश्च ; तत्रार्थमेतन्मन्त्रेण देवता अक्षरभाजः करोत्यक्षरेणाक्षरेणैव
तद् देवतां प्रीणाति देवपानेणैव तद् देवतास्तर्पयति”—इति ।
वषट्कारी देवताविशेषः । ‘तत्’ तथा सति, देवतानां मन्त्राणां
च सङ्ग्राहसाभ्यं सति, यज्ञसुखं यज्ञोपक्रमः ; स च सुत्यादिनां
प्रातरनुवाकादिना भविष्यति, तदपेक्षया प्रायश्चीयेष्टिः प्रथमं
यज्ञसुखम् ; तस्मिन् ‘यज्ञसुखे’ वस्त्रादिकाः सर्वाः ‘देवताः’ सङ्ग्रा-
हसाभ्यां ‘अक्षरभाजः कर्तेति’ । ‘तत्’ तेन देवतानां मन्त्र-

॥ प्रथमपञ्चिकायां ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तिका देवता प्रीतिनामरेण लोचयति । देवतायां प्राय-
श्चित्तं मेवैव मन्त्रम् ; तेनैव प्रायश्चित्तं 'तत्' तदाभी देवताः 'सर्व-
यति' प्रीतिनामरेण विवरण मेतत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्प्रायश्चित्तविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्रयाजवदननुयाजं कर्तव्यम्प्रायणीयमित्याहुर्हीन
मिव वा एतदीदृशितमिव यत्प्रायणीयस्यानुयाजा इति
तत्तन्नादृत्यम् प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्तव्यम् प्राणा व
नयाजाः प्रजानुयाजा यत्प्रयाजानन्तरियाप्राणांस्त-
द्यजमानस्यान्तरियाद्य दनुयाजानन्तरियात्प्रजान्तदा
जमानस्यान्तरियात् तस्मात्प्रयाजवदेवानुयाजवत्क-
र्तव्यम्पत्नीर्न संयाजयेत् संस्थितयजुर्न जुहुवात्तावतैव
यज्ञोऽसंस्थितः प्रायणीयस्य निष्कासं निदध्यात् मुद-
यनीयेनाग्निनिर्वपेद्यज्ञस्य सन्नात्यै यज्ञस्याव्यवस्थो-
दायायो खलु यस्या मेव स्वाध्यां प्रायणीयं निर्व-

पेक्षसा मुदयनीयं निर्वपेत्तावतैव यज्ञः सन्नातः
 ऽव्यवच्छिन्नो भवत्यमुष्मिन्वा एतेन लोके गान्धर्वन्ति
 नास्मिन्नित्याहुर्न त्प्रायणीयमिति प्रायणीयमिति निर्व-
 पन्ति प्रायणीयमिति चरन्ति प्रयन्येवास्मात्लोका-
 द्यजमाना ब्रह्मविद्यायैव तदाहुर्व्यतिषजेद्याज्यानु-
 वाक्या याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदय-
 नीयस्य याज्याः कुर्याद्या उदयनीयस्य पुरोनु-
 वाक्यास्ताः प्रायणीयस्य याज्याः कुर्यात् तद् व्यतिष-
 जत्युभयोर्लोकयोर्ऋध्या उभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठत्या
 उभयोर्लोकयोर्ऋधौत्युभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति प्र-
 तितिष्ठति य एवं वेदादित्यश्चरुः प्रायणीयो भव-
 त्वादित्य उदयनीयो यज्ञस्य धृत्यै यज्ञस्य वर्स-
 नव्यै यज्ञस्याप्रसंसाय तद्यथैवाद इति ह स्माह
 तेजन्त्या उभयतोऽन्तयोर्प्रसंसाय वर्सौ न ह्यत्येव मेवै
 तद्यज्ञस्योभयतोऽन्तयोर्प्रसंसाय वर्सौ न ह्यति यदा
 दित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्प्रादित्य उदयनी
 प्रथयैवेतः स्वस्त्या * प्रयन्ति पथ्यां स्वस्ति मभ्युदन्ति
 स्वस्थेवेतः प्रयन्ति स्वस्थुदन्ति स्वस्त्यादन्ति ॥ ५ (११) ॥
 ब्रह्मैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रायणीय विधाय प्रयाजानुयाजविधौ किञ्चित् विशेषविधानं
न शास्त्रान्तरीयमतं सुपत्न्यस्यते— “प्रयाजवदनमुया-
जम् प्रायणीयं मित्याहुर्हन्ति मिव वा एतदौचित्यं मिव यथा-
प्रायणीयस्यानुयाजा इति”—इति । प्रायणीयेष्टेर्द्वयं सामंतिनात्
जातोदकेन प्रयाजा अनुयाजाश्च प्राप्ताः । “समिन्ना १०० आश्वस्य”
इत्याद्या मन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः (तै० ब्रा० २. ३. ५. १—५.) ।
“देवं वह्निः”—इत्याद्या मन्त्रसाध्यास्तयोऽस्तथा (तै० ब्रा० २. ५.
२. १—३.) । प्रायणीयास्य कर्म प्रयाजोऽपि न शक्यं वर्जितं *
कर्त्तव्यं मिति शास्त्रान्तरीया आहुः १ । तर्हि वा युक्तिः २ । ‘प्राय-
णीयस्यानुयाजाः’—इति यदस्ति, तत् ‘एतत्’ औचित्यं मिव वै; तस्यैव
मित्याहन् ‘इदमित्येव’—इति, विलम्बितं मित्यर्थः । अनुयाज-
विध्यमानेषु कर्मणि विलम्बो भवेत्; तस्मात् न यदृष्ट्या अनु-
याजाः । ‘इति’-शब्दः पूर्वपक्षसमाख्यार्थः । यथा पाठ्यमीष्टे कर्मणि
अनुयाजा वर्धन्ते, ततोदयनीये कर्मणि प्रयाजा वर्जनीया
इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । न मेतं तैत्तिरीया विग्रहः सामान्ति-
प्रयाजवदनमुयाजं प्रायणीयं कार्यं मनुयाजवदपयाजं सुद-
यिम्”—इति (तै० ब्रा० २. १. ५. ३.) । स्तोत्रं पूर्वपक्षं निर-
ष्टे—“तत्तन्नाह्वयम्”—इति । (तस्मिन् प्रायणीयं कर्मः ।

* अनुयाजं मिति दीर्घसाध्यपाठमन्तिरीयापाम्, बहुधा तु अनुयाजं मिति प्रसङ्गः
; वक्ष्यति तदनुपपत्तिं सर्वं आश्वकारीऽपि (५६ पृ०) । परं महर्षेण सर्वेष्वेव तैत्तिरीयापाम्
सुख्यः, तदत्र लिपिकरप्रसादप्रवाद एव हेतुर्गम्यते ।

तथाहि—इत० ब्रा० “तदिदं न भवति, नानुयाजान् यजन्ति”—इत्यादि
भवति, नानुयाजान् यजन्ति—इत्यादि (२. ३. १. २६.)—तथा कात्यायन-
प्रयाजवदनमुयाजप्रतिषेधायां (०. ५. २३.)—इति ॥

इति ख, ग ।

तत्' कथं, अनुयाजवर्जमप्यम्' अत्राह्वीयम् । ०) कर्त्तव्ये
नाम सुपन्थस्यति—“प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्त्तव्यम् ; प्राणा वै
प्रयाजाः प्रजानुयाजा यज्याजानन्तरियात्प्राणास्तथाजमानस्यान्त-
रियाद्यदनुयाजानन्तरियात्प्राणास्तथाजमानस्यान्तरियात्”—इति ।
प्रथमशब्दसामान्याप्यमभावित्वाद्वा ‘प्रयाजाः’ यजमानस्य प्राण-
रूपाः ; पञ्चाङ्गावित्वाद् ‘अनुयाजाः’ पुत्रादिरूपाः ; यदा प्रयाजा
वर्ज्यन्ते, तदा यजमानसम्बन्धिनां प्राणानां मन्तरयो विच्छे-
त्तव्यम् ; अनुयाजवर्जने पुत्रादिविच्छेदः । अयमेव पूर्वपक्षबाधस्तै-
दीयैराह्वातः—“तत्तथा न कार्यं मात्मा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजा
यज्याजानन्तरियादात्मानं मन्तरियाद्यदनुयाजानन्तरियात्प्राणा
मन्तरियात्”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ४.) । यद्यपि प्रायश्चित्ते
प्रयाजवर्जनं मप्रसक्तम्, तथापि उदयनीये तैत्तिरीयोपन्यस्तं प्रयाज-
वर्जनं मभिप्रेत्यायं बाधोपन्यासः । इत्थं पूर्वपक्षे बाधं सुपान्यस्य
बोद्धव्यः प्रातस्त्योभयानुष्ठानस्य प्रतिप्रसवकृतं सिद्धान्तं विभक्तं
—“तस्मात् प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्त्तव्यम्”—इति । यस्मादन्य-
तरस्याग्ने बाधस्तस्मादित्यर्थः । तैत्तिरीया अप्येतदामनन्ति—
“प्रयाजवदेवानुयाजवत् प्रायश्चित्तं कार्यम् ; प्रयाजवदनूयाजवदुदय-
नीयम्”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ५.) । अत्र सर्वतैत्तरिय-
पाठेऽनुयाज इति क्लृप्त उकारः ; तैत्तिरीयपाठे दीर्घ इति
लिखितः ॥

बोद्धव्यं प्राप्तात् पक्षीसंयाजान् समिष्टयजुष निषेधति—“पक्षी
संयाजयेत्, संस्थितयजुर्न जुहुयात्”—इति १ । ततः किं

० कथं विचार्यते एव पक्षी नास्ति न पुच्छते ।

१ पवानुष्ठेयावत्प्राणि दानाः पक्षीसंयाजा उच्यन्ते । तै० ब० दक्षिणपथ

येनाया माह—“तावतेव यज्ञोऽसंख्यतः”—इति । तदानीं यज्ञस्य समाप्तत्वादुत्तरकालीनं सोमक्रयादिकं न प्रवर्त्तते; एतेषा मननुष्ठानमात्रेण यज्ञोऽसमाप्तो भवति, ततः उत्तरानुष्ठानं निर्वाहं प्रवर्त्तते ॥

किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“प्रायणीयस्य निष्कासं निदध्यात् सुदयनीयेनाभिनिर्वपेद्यज्ञस्य सन्तत्यै, यज्ञस्याव्यवच्छेदाय”—इति । भाण्डगतेः लेपरूपो हविःशेषो निष्कासः । प्रायणीयकर्मसम्बन्धिं निष्कासं कस्मिंश्चित् पात्रे स्थापयेत् । ततः सुत्या-

पश्चादिकं कृत्वा आलायार्थं भवन्ति (कात्या० १०.८.१०.) । “ते वै पर्वोः संयाजयिष्यन्तः पतिपरं त्यजिन्—० अथ पर्वोः संयाजयन्ति—० तस्मात् पर्वोः संयाजयन्ति । चतस्रो देवता यजात—० अथ सोमं यजति—० अथ तद्वारं यजति—० अथ देवानां पर्वीर्यजति—० अथापि द्रष्टव्यं यजति—० एव संवेतत् पर्वीर्यं स्वगा करोति”—इति श्रुतं ब्रा० २. १—१५ । तैत्तिरीयकेऽपि—“सोमं यजति”—इत्यादि ‘आजिनं पर्वीर्ययाजाः’—इत्यनेन द्रष्टव्यम् (तै० सं० २. ६. १०.) । तन्मन्त्रादिविधयस्तु, तन्नाम्नान्ते २. ५. १२. १२ । ‘मांसायास्तृतीयाध्यायीयतृतीयपादे चतस्रूलकं सधिकरणं संकं मारचितम्’ (अ० ६. २. २०—२२. अधि० १०.) ।

“अथ समिष्टयजुर्होत—० या वा एतेन यज्ञेन देवता हवति, याभ्य एव यज्ञश्चायते, तां वै तप्ताः उमिष्टा भवन्ति, त्ति—० य यवांसु समिष्टान्मेतज्जुहोति, तस्मात् समिष्टं जुर्होत—० तस्मात् समिष्टे—० इति, यज्ञा—इति श्रुतं ब्रा० १. ८. २. २५—२० । तथा इतिप्रसङ्गेऽपि “समिष्टयजुः” सि २. १ । एता—० इति । तस्मात् पर्वीर्यं कुर, यद् विहितं, वेति, यदतिकरी—० इति, तदेव—० इति—इति तै० सं० ६. १. १०. । इधानं च तत्पर्वकादिव श्रुतं द्रष्टव्यम् (२. ६. १०.) । ‘संवेतं सम्यक्तं साजुर्होति’—इति मातृविदः—इत्यर्थं श्रुतः (वा० सं० ८. २१.) इति सम्यक्कारित्वात् समिष्टयजुरितुराच्यते । स च मन्त्रं चाभ्यर्थ्य कालं समाप्ताती व्याख्यातय—इति । तत्र चाभ्यर्थ्ये (तै० सं० १. १. ४४.) समिष्टयजुर्होतो निरूपितः । “नव समिष्टयजुःषि जुहोति”—इत्यादि श्रुतं ब्रा० ४. ४. १. द्रष्टव्यम् । “समिष्टेऽपि इति (वा० सं० ८. १५.) नव समिष्टयजुःषि जुहोति प्रतिमन्त्रम्”—इति च कात्या० श्रौ० १०. ८. ११ ।

॥ ऐतरीयब्राह्मणम् ॥

दिने ॥ सोमयागस्यावसर्गः उदयनीयेष्टिगतेन इविषा सह तं
 'निष्कास' 'समभिनिर्वपेत्' । एवं सति प्रायणीयशेषस्यानुवर्तमानत्
 धूमयागः सन्ततो भवति; न तु तस्य विच्छेदः प्राप्नोति । तैत्ति-
 रीयायामनन्ति—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीय मभिनिर्व-
 पति, मैव सा यज्ञस्य सन्ततिः”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ५.) ।
 प्रकारान्तरं माह—“अथो खलु यस्या मैव स्यात्प्रायणीयं
 निर्वपेत्तस्या मुदयनीयं निर्वपेत्तावतैव यज्ञः सन्ततो ऽव्यवच्छिद्यो
 भवति”—इति । नात्र निष्कासोऽपेक्षितः किन्तु स्यात्वेऽव्यवच्छिद्य-
 यज्ञस्य सन्ततत्वाद्वावच्छेदराहित्यं सिध्यति । सान्त्तयवच्छेदः
 राहित्ययोऽर्थत एकत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकरूपत्वेन पृथगुपन्यासः ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयेष्टीर्घानुवाक्याव्यवच्छिद्यं विधत्ते
 प्रश्नोति—“अमुस्मिन्ने एतेन लोके राधुवन्ति नास्मिन्नित्याहुः
 प्रायणीय मिति ; प्रायणीय मिति निर्वपन्ति, प्रायणीय मिति
 चरन्ति ; प्रयन्त्येवास्मात्लोकोद्यजमाना इति”—इति । ब्रह्मवादि-
 किञ्चिद् “दोषम् आहुः”—“प्रायणीयम्” इति एवंविधनामो-
 'यत्' कार्यं मस्ति, 'एतेन' कर्मणा, यजमानाः स्मृतेः किं एव समाधि-
 प्राप्नुवन्ति ; 'नास्मिन्' लोके । तैत्तिरीये प्रायणीयम्
 'इति' एतत् नाम, मनसा नाम्नो अपन्ति, चरन्ति ।
 तथैव 'चरन्ति' । तस्य च
 नाम्नो कर्मणा यजमानाः अस्मात्लोकात् काय म्,
 न अस्मिन्लोके कश्चित्कालं प्रतितिष्ठन्ति । तस्मात् प्रायणीय-

सुव्याख्यं मित्रं चतुर्धाध्यायान् वृजति भाष्यकारः—‘यस्यां क्रियायां स्त्री
 इति प्रतिपद्यते, सा सुव्या’—इति । तथाच सुव्यादिने इतास्य अभिप्रायश्चादिबन्धे इत्यादि ।

संस्थाकारो अन्विष्येव; तस्य बन्धनम्, तस्मिन्ध्वं सुमयवादित्य-
 धरुकरणम्; बन्धनस्थानीयेन चरुणा 'यज्ञस्य' धारणं सिध्यति ।
 सति च धारणे यज्ञाङ्गं किञ्चिदपि सस्त्रं लुप्तं न भवति । ततो
 'यज्ञस्याप्रसंसाय' उभयतयकः । अत्र दृष्टान्तं साह—“तद्यथेवाद्
 इति ह स्माह तेजन्वा उभयतोऽन्तयोरप्रसंसाय बसौ न ह्यत्येव
 भवैतद्यज्ञस्योभयतोऽन्तयोरप्रसंसाय बसौ न ह्यति यदादित्यश्चरु
 प्रायणीयो भवत्यादित्य उदनीयः”—इति । 'अदः' दक्ष्यमाणं निद-
 र्शनं यथा भवति तथा दार्ष्टान्तिकम्—‘इति’ एवं कश्चिद्ब्रह्मवादी
 'आह स्म'—‘तेजन्वा’-इत्यादिना । तावेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकां
 स्पष्टीक्रियेते—‘तेजनिः’ रज्जुः, तस्या उभयोः ‘अन्तयोः’ ‘अप्रसं-
 साय’ विश्लेषनिवारणाय लौकिकः पुरुषो 'बसौ' न ह्यति, मर्यादा
 कारी अन्वो बध्नाति, 'एव मेव' चरुद्वयं 'यद्' अस्ति, तत् 'यत-
 यज्ञस्य' उपक्रमोपसंहाररूपयोः 'उभयोरन्तयोः' अशैथिल्याय
 मर्यादाकारबन्धनस्थानीयं भवति ॥

येयं प्रायणीये पथाख्या प्रथमा देवतास्ति, उदयनीये तस्या
 उत्तमात्वं मर्त्यवादेनोक्तयति—“पथ्यैवेतः स्वस्था प्रयन्ति पथां
 स्वस्ति मभ्युद्यन्ति, स्वस्थेवेतः प्रयन्ति स्वस्युद्यन्ति स्वस्तुद्यान्ति”
 —इति । 'इतः'-शब्दः पथ्यैवेतः । आत्मा माज्यहविष्कालः
 देवतानां मध्ये 'पथ्यैव स्वस्था' एतत्पथ्याभिहितैः देव-
 तया 'प्रयन्ति' प्रारम्भन्ते ; प्रादुर्भावे ता देवतां प्रथमं स्वस्थै-
 त्वर्थः । 'पथां स्वस्ति मभि' शब्दद्वयाभिहितां देवतां सम्बुध्य
 'उद्यन्ति' समापयन्ति ; उदयनीये तां देवतां सुत्तमां यजन्ते-
 त्वर्थः । स्वस्ताख्याया देवताया आद्यन्तयोर्यागं सति प्रजमाना-
 'इतः' अस्मिन् कर्मणि 'स्वस्तोव' क्षेमे एव यथा भवति तथा

‘प्रयन्ति’ प्रारभन्ते, तथा ‘स्वस्तुयन्ति’ चेमेण समापयन्ति ।
अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू०
६४—६६. अधि० १५.) चिन्तितम्—

“प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥

उताद्यः पूर्ववन्मैवं मुखस्य प्रकृतत्वतः ।

भक्ष्योऽसु नोपयोक्तव्यः संस्कारस्य गुरुत्वतः ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीय मभि-
निर्वपति” इति (तै० सं० ६.१.५.५.) । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कास-
द्रव्यक उदयनीय मयमानधर्मक मन्यत् अर्थकर्मत्वाद्यः पक्षः ।
सम्बन्धस्योदयनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणस्मात्तावन्मध्यधर्मातिदे-
शश्च उदयनीयस्य धर्मातिदेशस्याप्यसम्भवान्नार्थकर्मत्वम् । यदि
तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽसु, सोऽपीत्यं न
सम्भवति ; उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् ।
तस्यादुदयनीयस्य संस्कारः” इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय-
ब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये षष्ठमखण्डः ॥५॥११॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्हं निवारयन् ।

उभयौ तसो देयाद् विद्यातौ र्थमहेक्षरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुद्धभूपालमाम्नाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजानं
मक्रौणस्तस्मात्प्राच्यां दिशि क्रीयते तं त्रयोदशान्मा-
सादक्रौणस्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते न वै
सोमविक्रय्यनुविद्यते पापो हि सोमविक्रयी तस्य
क्रौतस्य मनुष्यानभ्युपावर्त्तमानस्य दिशो वीर्याणी-
न्द्रियाणि व्युदसौदस्तान्येकयच्चाऽवारुत्सन्त तानि
नाशक्रुवस्तानि द्वाभ्यां तानि तिसृभिस्तानि चत-
सृभिस्तानि पञ्चभिस्तानि षड्भिस्तानि सप्तभिर्नैवा-
वारुन्धत तान्यष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिराशुवत यद-
ष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिराशुवत तदष्टाना मष्टत्वमश्रुते
यद्यत्कामयते य एवं वेद तस्मादंतेषु कर्मस्वष्टावष्टा-
वनूच्यन्त इन्द्रियाणां वीर्याणां मवरुध्यै ॥ १ (१२) ॥

प्रायणीया तदङ्गं च देवतादिक मौरितम् ।

तथैवोदयनीया च तद्विशेषाश्च वर्णिताः * ॥

* तृतीयाध्यायार्थमद्भुतं श्लोक एषः । तत्र पञ्चसु खण्डेषु क्रमान् (१) प्रायणीनिर्दिष्टः,
(२) प्रयाजादिरूपं प्रायणीयाः कथ्यते, (३) प्रायणीयदेवतादिकम्, (४) उदयनीया
तद्विशेषादिति पञ्चांशोऽप्यनिर्दिष्टः इत्यर्थः ।

अथ सोमप्रवहणाङ्गमन्त्रादयो वक्तव्याः । तत्रादौ सोमक्रय-
णस्य दिशं विधत्ते—“प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान
मक्रीणस्तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते”—इति । प्राचीनवंशात् पूर्वस्थां
‘दिशि’ देवं पुरा सोमस्य क्रीतत्वादृत्विग्भिरपि तथा सोमः
क्रीतव्यः इत्यर्थः ॥ प्रसङ्गात्सोमविक्रयिणः प्रत्यवायं दर्शयति—
“तं त्रयोदश मासादक्रीणस्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते ;
न वै सोमविजिग्यनुविद्यते ; पापो हि सोमविक्रयी”—इति । पुरा
संदसरस्य त्र्यंशं मासाः सन्ति नेदानीम् ; देवाः त्रयोदश
मासस्याभिमानिनः पुरुषाः ‘तं’ सोमं क्रीतवन्तः । यस्मात्तदभि-
मानो पुरुषः सोमविक्रयी, तस्मान्नोके तदीयः ‘त्रयोदशो मासो
नानु विद्यते’ शुभकस्मानुकूलो नास्ति । मेघादिभक्तान्त्रादिरक्षि-
तत्वान्नलमाम इत्यभिप्रेत्य तस्मिन्मासे शिष्टाः शुभकस्याणि वर्ज-
यन्ति । अतएवेदानीं मपि ‘सोमविक्रयी’ शिष्टाचारस्यानुकूलो
‘न’ एव ‘विद्यते’ । सोमविक्रयिनः पापरूपत्वे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि-
द्योतनार्थं ‘हि’-शब्दः । अत एव श्रुत्यन्तरे तद्विषयो मन्त्र
एवं व्याख्यायते—“अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ;
ज्योतिरेव यजमाने दधाति ; तममा सोमविक्रयिण सर्प-
यति” इति (तै० सं० ६. १. १०. ४. १) । अत्र ‘तमः’ शब्दः
पापवाची ॥

॥ सोमक्रयाख्यायिकादिकं तु पश्चात् वक्ष्यति, सोमकथप्रकारादयस्तथाप्यनेषु विशेषतः श्रुताः ।

१ ‘अस्मे ज्योतिः’—इत्येकः, ‘सोमविक्रयिणि तमः’—इत्यादयः ; तैत्तिरीयके पृथुते (सं०
१. २. ७.) । तयोरेव व्याख्यानादिदं ब्राह्मणम् ! तत्राद्यस्य विगिथीय एवं सोमं आपमन्त्र्य
—‘अस्मे ज्योतिरिति यस्मात्सूक्तानां यजमानाय प्रयच्छति’—इत्यादि (१०. २६. ११.),
प्रतिपक्षं यत्नम्—‘तस्मात्सूक्तानां मन्त्रि, कं दधित्वं सः संप्राप्य दन्तशूकानां शीघ्रं उप

क्रयादूर्ध्वं प्राचीनवंशं प्रति नीयमाने सोमः पठितव्यानां
 कृत्वा मष्टसङ्गा मादौ प्रशंसति—‘तस्य कृतस्य मनुष्याभ्यु-
 पावर्त्तमानस्य दिशो वीर्याणीन्द्रियाणि व्युदसौ स्तान्येकयचा
 ऽवारुह्यन्त तानि नाशकृवंस्तानि दृष्ट्वा तानि । तैर्भिस्तानि
 चतसृभिस्तानि पञ्चभिस्तानि षड्भिस्तानि सप्तभिर्वावारुह्यन्त,
 तान्यष्टाभिरवारुह्यताष्टाभिरायुवन्त, तदष्टाभिरवारुह्यताष्टाभिग-
 युवन्त, तदष्टाना मष्टत्वम्’ इति । अतः सोमो यदा ‘मनुष्यान्’
 यजमानादीन् ‘अभि’ लक्ष्य आगच्छति, तदानीं ‘तस्य’ सोमस्य
 दिगादीनि ‘व्युदसोदन्’ विशेषेणोक्तान्यभवन् । दिक्शब्दे-
 नाधिष्ठानं सुप्रलभ्यते । गोमं नतुं तदधिष्ठानम्, यच्च वीर्यं
 सोमनिष्ठम् बलप्रदान साधनम्, यच्चन्द्रिं चक्षुर्गाद्विषादवहेतुत्वम्,
 तत्क्षर्वं विनष्टम् । तदानीं तं यजमाना ये मनुष्याः, ‘तानि’ दिगा
 दीनि ‘एकयचा’ अवरोधं स्नाधोने कर्तुम् ऐच्छन्, ततः ‘तानि’
 अवरोधुं ‘नाशकृवन्’ । एवं द्वित्वाद्विषयपदेनतया मन्त्रसङ्ख्याया
 नैवावरोधं कृतवन्तः; अष्टसङ्ख्याया लवरोधं कृत्वा तानि दिगादीनि
 प्राप्तवन्तः । तस्माद्वक्तव्यन्त एभिर्नश्यन्त एभिर्गिति वा व्युत्पत्त्या
 अष्टशब्दो निष्पन्नः । एतत्तद्वत् प्रशंसति—“अश्रुतं यद्यत्कामयते
 य एवं वेद”—इति । तत्कामस्य भयुत इति रीत्यम् । इदानीं
 मष्टसङ्गा विधत्ते—“तस्मादेतेषु कार्यस्यष्टावष्टावनूच्यन्त इन्द्रि-
 याणां वीर्याणां मयैक्यम्” इति । इदानीं प्रसृतं सोमप्रवहणार्थं
 यत्कर्म, तत्र कारिण्यमाणं तस्मान्तरम्, तथाविधेषु प्रत्येकम् ‘अष्ट’

यद्युसीताग्रगण्यं तथा सोमविक्रयिणं विधाति सोमविक्रयिणि तस्य इति—इति (१८.) ।

‘अयिज्ञोमभिर्भिर्मेता तस्यः कर्णः कृत्वा’ इति तै० भा० भा० ।

० तत्र सोमप्रवहणी नामाष्टौ एव उक्तविधेः कर्णं विधातुम् ।

अष्टौ' शब्दो होतागुब्रूयात् । तथाष्टसङ्ख्यायां इन्द्रियाणि वीर्याणि
चावहन्तानि भवन्ति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणार्णवविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

मासाय व्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूजीत्याहोध्वर्यु-
र्भद्रोदभि श्ययः प्रेहीत्यन्वाहार्यं वाव लोको भद्र-
स्तस्मादसायेव ले ताः प्रयान्त्स्वर्गं मेव तं लोकं यज-
मानं गमयति बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति
ब्रह्मा वै बृहस्पतिर्ब्रह्मेवास्माः एतत्पुण्यं मकर्णं वै
ब्रह्मणोऽद्रिपत्ययेमवस्य वर आ पृथिव्या इति
देवयजनं वै वरं पृथिव्यै देवयजन एवैनं तदेवमाय-
यत्यारि शचून् कृणुहि सर्ववीर इति द्विषन्त मेवास्मै
तत्पाप्मानं भ्रातृव्य मपवाधते ऽधरं पादयति सोम
यास्ते मयोभुव इति त्वचं सौम्यं गायत्र मन्वाह
सोमे राजनि प्रोक्ष्यमाणे स्वयैवैनं तदेवतया स्वेन

छन्दसा संमर्धयति सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह
 यशो वै सोमो राजा सर्वो ह वा एतेन क्रीय-
 माणेन नन्दति यश्च यज्ञे लप्सामानो भवति यश्च
 न सभामाहेन सख्या सखाय इत्येष वै ब्राह्मणानां
 सभासाहः सखा यत् सोमो राजा किल्बिषस्पृ-
 दित्येष उ एव किल्बिषस्पृष्टो वै भवति यः श्रेष्ठता
 मश्रुते स किल्बिषं भवति तस्मादाहुर्मानुवोचो
 मा प्रवारीः किल्बिषन्न, सा यातयन्निति पितृषणि-
 रित्यन्न वै पितु दक्षिणा वै पितृ ता मेनेन सनोत्यन्न-
 सनि मेवेन तत् करोत्यर्गहितो भवति वाजिनाये-
 तीन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनं माजगसं हास्त्रे वाजिनं
 नापच्छिद्यते अ एवं वेदागन्तव्यं तन्वाहागतो हि
 स तर्हि भवत्यृतुभिर्वर्धतु जय मित्यृतवी वै सोमस्य
 राज्ञो राजभातरो यथा मनुष्यस्य तेमेवेन तत्सहा-
 गमयति दधातु नः मविता सुप्रजा मिष मित्याशिष
 माशास्ते स नः क्षपाभिरहमिष्टं जिन्वत्वित्यहानि वा
 अहानि राजय क्षपा अहोरात्रं वास्या एता माशिष
 माशास्ते पजावन्तं रयि मस्त्रे पमिन्वत्वित्याशिष
 मेवास्ते या ते धामानि हविषा यजन्तीत्यन्वाह ता
 ते विश्वा परिभस्ते यज्ञं शवस्तानः प्रतर्णः सुवीर

इति गवां नः स्फावयिता । प्रतारयितेधीति तदा-
 हावीरहा प्र चरा सोम दुर्यानिनि गृहा वै दुर्वा
 दिभ्यति वै सीमाद्राज्ञ आयतो यजमानस्य गृहाः
 स यदेता मन्वाह शान्त्यैवैनं तच्छमयति सोऽस्य
 शान्तो न प्रजां न पशून् हिनस्तीमां धियं शिञ्च-
 माणस्य देवेति वारुण्या परिदधाति वरुणदेवत्यो वा
 एष तावद्यावदुपनहो यावत्परिश्रितानि प्रपद्यते
 स्वस्यैवैनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्द्धयति शिञ्च-
 माणस्य देवेति शिञ्चते वा एष यो यजते क्रतुं दक्षं
 वरुण संशिशधीति नीर्यं प्रज्ञानं वरुण संशिशधी-
 स्वेव तदाह ययाति विश्वा दुरिता तरम सुतर्माण
 मधिनाव रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णा-
 जिन् वै सुतर्मा नौर्वाग्वै सुतर्मा नौर्वाच मेव तदा-
 रुह्य तथा स्वर्गं लोक मभि सन्तरति ता एता अष्टा-
 वन्वाह रूपममृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूप-
 ससङ्गं यत्कस्मै क्रियमाणं सृगभिवदति तासां त्रिः
 प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमां ता द्वादश सम्पद्यन्ते
 द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापत्ययतनाभिरेवाभी राधोति य एवं वेद चिः

प्रथमां विरुक्षमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् वसौ न ह्यति
स्थेन्ने बलायादिसंसाय ॥ २ (१३) ॥

मन्त्रगतां सङ्ख्यां विधाय मन्त्रान् विधातुं मादौ प्रेषमन्त्रं
विधत्ते—“सोमाय क्रोताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहीत्याह्लाध्वर्युः”—
इति । यः सोमः क्रोतः, सः क्रयदेशात् प्राचीनवंशं प्रति प्रोक्ष्यते,
नीयते ; तदर्थं मनुकृता ऋचो हे होतः ! अनुक्रमेण ब्रूहि । त
मेवं प्रेषमन्त्रं भध्वर्युः पठेत् । अथ होतुः प्रथमा ऋचं विधत्ते—
“भद्रादभि श्रेयः प्रेक्षीत्यन्वाह” इति । श्रेयं मृक् तैत्तिरीय-
शाखायां मेव माम्नाता * — “भद्रादभि श्रेयः प्रेक्षि बृहस्पतिः पुर
यता ते असु । अथे सवस्य वर आ पृथिव्या आरे शतृन् कण्वहि
सर्ववीरः” इति (सं० १. २. ३. ३.) । तस्यायं मयः—हे सोम !
‘भद्रात्’ भङ्गलात्, भूलोकरूपात् तस्मात् क्रयदेशात् ‘श्रेयः’ श्रेष्ठम्
स्वर्गलोकस्थानीयं प्राचीनवंशदेशम् ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्रेक्षि’ प्रकर्षेण
आगच्छ । तथागच्छतः ‘ते’ ‘बृहस्पतिः’ ‘पुरः एतां पुरतो गन्ता
‘असु’ । ‘अथ’ गमनादूर्ध्वम्, ‘पृथिव्याः’ सस्वन्दिनि ‘आ’ सम-
न्तात् ‘वरं’ श्रेष्ठं देवयजने ‘श्रेयम्’ अवस्य इदं तवावस्थानयोग्यं
स्थानं निश्चिनु । सर्वभ्यः ‘वीरः’ शूरस्त्वं ‘शतृन्’ पापरूपान् यज्ञ-
विघ्नप्रिणः ‘आरे कण्वहि’ दूरे कुरु, निराकुर्वित्यर्थः । तस्या ऋचि
प्रथमपदं व्याचष्ट—“अयं वाय लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः
श्रेयान्स्वर्गं मेव तस्मैकं यजमानं गमयति”—इति । ‘तत्’ तेन

* न तु स्वशास्त्रेति यावत् । अतएवाश्वलायनेन प्रपञ्चं विहितः, न तु प्रतीक-
ब्रह्ममात्रेति दृष्टव्यम् (आश्व० श्रौ० ४. ४. १.) । यथा शैली कल्पभूजकाराणां प्रायः
सर्वमेव ।

प्रथमपादपाठेन ॥ अष्टं मन्त्रम् । द्वितीयपाद मन्त्रस्य व्याचष्टे—
 “हृहस्यतिः पुर एता ते अस्त्विति; ब्रह्म वै हृहस्यतिर्मन्त्र-
 आत्मा एतत् पुरोगव अकर्ण वै ब्रह्मण्वद्विष्यति”-इति । हृहस्यतिः
 ब्रह्मत्वं ब्राह्मणजातिमत्त्वम् “ब्रह्म वै देवानां हृहस्यतिः”-इत्यादि-
 न्युत्पन्तरे प्रसिद्धम् (तै० सं० २.२.८.१. १) । ‘एतत्’ एतेन द्वितीय-
 पादपाठेन ‘अस्मै’ यजमानार्थम् ‘ब्रह्म एव’ ब्राह्मणमेव ‘पुरो-
 गवम्’ पुरोगन्तारम् ‘अकः’ करोति; ‘ब्रह्मण्वत्’ ब्राह्मणसहायोपेतं
 कर्म ‘न वै स्थिति’ सर्वथा नाशं न प्राप्नोति । तृतीयपाद मन्त्रस्य
 व्याचष्टे—“अये भवस्य वर आ पृथिव्या इति, देवयजनं वै वरं
 पृथिव्यै देवयजन एवैनं तदवसाययति; आरे शतून् कृणुहि सर्व-
 वीर इति; द्विषन्त मेवास्मै तत्पाप्मानं भ्रातृव्य मपवाधते ऽधरं
 पादयति”-इति । देवयजनाख्यस्य यागदेशस्य पृथिवीसम्बन्धि-
 श्लेषस्यानत्वात् तच्च ‘एव’ ‘एनं’ सोमं ‘तत्’ तेन तृतीयपादपाठेन
 ‘अस्मै’ यजमानाय द्वेषं कुर्वन्तं पापरूपं शत्रुम् ‘अपवाधते’,
 ‘अधरे पादयति’ निष्कृष्टं पदं प्रापयतीत्यर्थः ॥

होवानुवक्तव्या द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—“सोम यास्ते
 भयोभुव इति त्वं सोम्य गायत्र मन्वाह; सोमे राजनि प्रोह-
 माणे स्वयेदेनं तद्देवतया स्वेन हृन्दसा समर्धयति”-इति । तिसृणां
 ऋचां सङ्गातस्तृचः ॥ स च सोमदेवताको गायत्रीच्छन्दस्कश्च ।
 सोमानयनकाले तं त्वं मनुभूयात् ॥ ‘तत्’ तेनानुवचनेन स्वाक-

१. ‘तस्योक्तं’-इति ख, ग (८३. ३० १० पं०), तस्याऽऽयवत्त्वमत्रैतद् भाष्यम् ।
 २. ब्रह्मण्वद्विष्यतिम् “ब्रह्म वै हृहस्यतिः”, अत्र सोम आसीत्-इति २, ४, ६ ।
 ३. ‘अस्मै तं देवयजनादिनां दत्तं कर्मसि’-इति पा० ६, १, ३४, वा० ।
 ४. स च त्वः ऋ० सं० १.८१.८.१०, ११ । आश्वलायनेनाप्यत्र विहितः (४, ४, ४, १) ।

रूपया 'देवतया' स्वकीयच्छब्दसा च 'एनं' सोमं सृष्ट्वं करोति । अथ नीयमानद्रव्यविशेषः सोमः ; मन्त्रदेवताप्यसावेव । तस्मात् स्नाकरूपत्वम् । गायत्री दुर्गलोकात्सोम मानीतवती । तैत्तिरीयाः कद्रुचेत्यनुवाके समामनन्ति (सं० ६. १. ६. १.) ॥ तस्मात् छन्दसः स्वकीयत्वम् ॥

पञ्चमी सृष्टं विधत्ते—“सर्वं नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह”-इति । सा च संहिताया मेव मान्नाता—“सर्वं नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किस्त्रिषसृत्पितुषणिर्ज्ञेया भरं हितो भवति वाजिनाय”-इति (१०. ७१. १०.) । तस्या ऋचोऽय मर्धः—‘सर्वं सखायः’ यजमानप्रसृतयः ‘सख्या’ सोमरूपेण ‘नन्दन्ति’ तुषन्ति । कीदृशेन सख्या ? ‘यशसा’ यशोहेतुना ‘भागतेन’ समीपे प्राप्तेन, ‘सभासाहेन’ विद्वत्सभां विद्याप्रसङ्गेन सहते अभिभवति सभासाहः, तादृशेन । स तादृशः सोमरूपः सखा, ‘एषाम्’ ऋत्विग्यजमानानां ‘किस्त्रिषसृत्’ किस्त्रिषात् पापात् सृष्टोति पालयति किस्त्रिषसृत् । ‘पितु’-शब्दोऽन्वाची १, तस्य सनिर्दानं येन सोमेन लभ्यते, सोऽयम् ‘पितुषणिः’ । सोमस्य पापनिवारकत्वं मन्त्रप्रदानेन । सर्वशास्त्रप्रसिद्धोत्तमार्थो ‘हि’ शब्दः । तथायं सोमो वाजिनशब्दाभिधेवायेन्द्रियाय वीर्याय वा ‘अरं हितः’ अलम् अत्यन्तं हितो भवतीति । तस्या ऋचः प्रथमं पादं व्याचष्टे—“यशो वै सोमो राजा ; सर्वो ह वा एतेन क्रीयमाणेन नन्दति, यश्च यश्च लक्ष्यमानो भवति, यश्च न”-इति । यशःकारणात् सोमस्य यशस्त्वम् । ‘यः’

* तथा अतपथेऽपि द्रष्टव्यम्—‘इति वै सोम वासीत्’-इत्यादिः १. ९. ४ ।

१. ‘पितुरिषप्रमाण ; पितृणां पिबतेर्वा व्यायतेर्वा’-इत्यादि निष्० ८. १. १ ।

पुमान् ऋत्विग् भूत्वा 'यज्ञे' धनं लभ्यते, 'यज्ञे' द्रष्टुं भोगतः । न
तु धनार्थी ; 'सर्वः' अप्यसौ सोमत्रायणं दृष्ट्वा तुष्यति । द्वितीय-
पाद मन्त्र व्याचष्टे—“सभासाहेन सखा सखाय इत्येव वै
ब्राह्मणानां सभासाहः सखा, यत् सोमो राजा”—इति । योऽयं
राजमानः सोमः, सोऽयं ब्राह्मणसभा मतिभवति, सर्वे ब्राह्मणाः
सोमाधीना भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादे प्रथमं पद मन्त्र व्याचष्टे
—“क्लिबिषस्पृदित्येष उ एव क्लिबिषस्पृदु”—इति । योऽयं
सोमोऽस्ति, 'एष उ एव' क्लिबिषात् पालयति ; सर्वकामहेतोः
सोमयागस्य पापक्षयायानुष्ठातुं शक्यत्वात् । यज्ञानुष्ठाने च
प्रवृत्तानां ऋत्विग्जमानानां कः क्लिबिषप्रसङ्गः ? इत्याशङ्क्याह
—“यो वै भवति, यः अंशता मन्त्रते, स क्लिबिषं भवति”—इति ।
'यः' पुमान् प्रौढे यज्ञे प्रवृत्तो 'भवति', तत्रापि 'यः' 'अंशता'
प्रयोगपाटवाभिमानम् 'अश्रुते' प्राप्नोति, 'सः' तादृशः पुरुषः कर्म-
समाप्ति-व्यगतया पण्डितस्मन्यत्वेन वाग्वैकल्यं कुर्वन् 'क्लिबिष'
भवति' पापं प्राप्नोति । त मेतं पापप्रसङ्गं विस्पष्टयति—“तस्मा-
दाहुर्मा नु वोचो मा प्रचारीः ; क्लिबिषन् मा यातयन्निति”—
इति । यस्मादृत्विजां क्लिबिषं सम्भाव्यते, 'तस्माद्' यजमानाः
एवम् 'आहुः'—हे होतः ! त्वम् 'मा नु वोचः' अन्यचित्तः सन्
पुरोनुवाक्यां मा पठ । हे अध्वर्यो ! 'मा प्रचारीः' व्यग्रतया
प्रचार मन्यमानुष्ठानं मा कार्षीः । 'नु' क्षिप्रं कुर्वन्ती भवन्तः
'क्लिबिष' 'मा यातयन्' मा प्राप्नुवन्तः । 'इति'शब्दो यज-
मानानां मुक्तिसमाप्तिः । इत्थं सम्भावित्वात् क्लिबिषात् सोमः
पालयति । तृतीयपादे द्वितीयपद मन्त्र व्याचष्टे—“पितुषणि-
रिष्यन् वै पितु ; दक्षिणा वै पितु ; ता मेनेन सनीत्वन्नसनि-

मेतेनं तत्करोति”-इति । अन्नवाची पितृशब्दो लब्धव्यत्व-
साध्यात् दक्षिणा मय्युपलक्षयति । ‘तां’ दक्षिणा मेतेन सोमेन
निमित्तभूतेन ‘सनीति’ ऋत्विग्भ्यो ददाति । ‘तत्’ तेन, पितृशब्द-
पाठेन ‘एनं’ सोमम् ‘अन्नसन्निम्’ अन्नदाननिमित्तभूतम् ‘एव
करोति’ । चतुर्थं पादं मनूय तच्च वाजिनशब्दं व्याचष्टे—“अरं
हितो भवति वाजिनायेतोन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनम्”-इति । वेदनं
प्रशंसति—“आजरसं हाम्नी वाजिनं नापिच्छद्यते य एवं वेद”
-इति । जरासमाप्तिपर्यन्तं वेदितुरिन्द्रियवीर्ययोरपच्छेदो न
भवति ॥

षष्ठी ऋतुं त्रिधत्ते—“आगन्तेव इत्यन्वाह”-इति । स च
मन्त्रः संहितायां मान्नातः—“आगन् देव ऋतुभिर्वर्धतु ज्यं
दधातु नः सविता सुप्रजा मिषम् । स नः क्षपाशिरहमिष
जिन्वतु प्रजावन्तं रयि मस्मै समिन्वतु”-इति (४. ५. ७.) ।
तस्यायं मर्थः । सोमो ‘देवः’ ‘आगन्’ इह कर्मणि आगच्छतु ।
आगत्य च ‘ऋतुभिः’ सह ‘ज्यं’ निवासस्थानं ‘वर्धतु’ वृद्धिं प्राप-
यतु । ‘नः’ अस्माकं ‘सविता’ प्रेरकः स देवः ‘सुप्रजां’ गोभना-
पत्यम्, ‘इषम्’ अन्नं च ‘दधातु’ सम्पादयतु । ‘सः’ देवः ‘नः’
अस्मान् ‘क्षपाभिः’ रात्रिभिः, अहोभिः च ‘जिन्वतु’ प्रीणयतु ।
तथा ‘प्रजावन्तं रयिम्’ प्रजोपेतं धनम् ‘अस्मै समिन्वतु’ अस्मासु
सम्यक् प्रापयत्विति ।

अस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभागं व्याचष्टे—“आगतो हि स
तर्हि भवति”-इति । ‘तर्हि’ तस्मिन् क्रयोत्तरकाले ‘सः’ सोमः
‘आगतो भवति’-इति प्रसिद्धम् । उत्तरभागं मनूय व्याचष्टे—
“ऋतुभिर्वर्धतु ज्यं मित्वृतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभातरी यथा

मनुष्यस्य ; तैरेवेन तत्सहाममयति”—इति । यथा ऋषिः प्राण-
चिन्तनुष्यस्य भ्रातरोऽपि मनुष्यजातीयः, तथा राजजातीयस्य
सोमस्य भ्रातरोऽपि राजजातीयः । ‘तत्’ तेन मन्त्रभाषपाठेन
‘तैः’ ऋतुभिः आहूतिभिः ‘सह’ ‘एन’ सोम मन्त्रिन् कर्षयति
‘आगमयति’ । द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“दधातु नः सविता
सुप्रजा मिष मित्याशिष माशास्ते”—इति । आशासनीयोऽपेक्षणीयः
प्रजादिपदार्थ आशीः ; ताम्, अनेन पादपाठेन ‘माशास्ते’ । तृतीय-
पाद मनुष्य व्याचष्टे—“स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वत्वित्य-
हानि वा अहानि, रात्रयः क्षपाः, अहोरात्रैरेवास्मा एता माशिष
माशास्ते, प्रजावन्तं रयि मन्त्रे समिन्वत्वित्याशिष मेवाशास्ते”
—इति । लोकोपसिद्धानि ‘अहानि’ एवात्र मन्त्रोक्तानि ‘अहानि’;
अहोभिरिति वक्तव्ये वर्णविकारेणाहभिरित्युक्तत्वात् * । शब्दा-
न्तरमभ्युदसितुं मिदं व्याख्यानम् ;—एव मत व्याख्यातव्यः
पदविशेषो नास्ति, किन्तु आशीः-प्रार्थनरूपं तात्पर्यं मेवेत्यभिप्रेत्य
‘एव’कारः प्रयुक्तः ॥

आशीः कृत्तं विधत्ते—“या ते धामानि हविषा यजन्तीत्य-
त्याह”—इति । सेय मृक् संहिताया माम्नाता—“या ते धामानि
हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्क्रानः प्रत-
रणः सुवीरो ऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान्”—इति (१. ८१. १८.) ।
‘हे सोम ! ‘ते’ तव ‘धामानि’ यान्युत्तरवेद्यादिस्थानानि, यजमानाः
‘हविषा यजन्ति’, ‘ते’ तव, ‘ता विश्वा’ तानि सर्वाणि स्थानानि
व्याप्येति शेषः । ततो भवान् ‘यज्ञ’ ‘परिभूरस्तु’ परितः प्राप्तवान्
भवतु । किञ्च त्वं ‘गयस्क्रानः’ गयानाम् अस्मदीयानां गवां वर्ध-

* ‘आमहोरात्रैरेवास्मा एता माशिष माशास्ते’—इति पा० १. १. ८५. का० ।

प्रिता, 'प्रतरणः' प्रतारयिता सर्वापदुत्तारणहेतुः, 'सुवीरः' शोभन-
पुत्रपौत्रादिप्रदो भवेति शेषः । हे सोम ! 'अवीरहाः' अस्म-
दीयानां वीरपुरुषाणां हननं मकुर्वाणो 'दुर्यान्' अस्मदीयगृहान्
प्रति 'प्र चर' प्रकर्षेणागच्छ ।

अत्र प्रथमपादस्य स्पष्टार्थत्वबुद्ध्या व्याख्यानं सुपेक्ष्य द्वितीय-
पादं मपि स्पष्टार्थाभिप्रायेणैव पठति—“ता ते विष्ठा परिभू-
रसु यज्ञम्”—इति । तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे—“गयस्मानः
प्रतरणः सुवीर इति ; गवां नः स्फावयिता प्रतारयितैषीत्येव
तदाह”—इति । 'स्फावयिता' वर्धयिता । चतुर्थपादं मनूय
व्याचष्टे—“अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यानिति ; गृहा वै दुर्याः,
बिभ्यति वै सोमाद्राज्ञ आयतो यजमानस्य गृहाः ; स यदेता
मन्वाह शान्त्यैवेनं तच्छमयति ; सोऽस्य शान्तो न प्रजां न पशून्
हिनस्ति”—इति । 'आयतः' आगच्छतः 'सोमात् राज्ञः' 'यज-
मानस्य' 'गृहाः' गृहवर्तिनो वीरपुरुषाः । केनापि परिचर्या-
वैकल्येन राजा कोपं करिष्यतीति मत्वा, तस्मात् सर्वे 'बिभ्यति' ।
तदानीं 'सः' होता यदि 'एताम्' अवीरहेतिपदयुक्तां सृचम्
'अन्वाह', 'तत्' तेनानुवचनेन 'शान्त्या' शान्तिहेतुभूतया सुवीर-
पदोक्त्यैवैतं राजानं 'शमयति' शान्तं करोति, 'सः' च राजा
'शान्तः' सन् 'अस्य' यजमानस्य पुत्रादिकाम् 'प्रजां' गवादिपशून्
'न हिनस्ति' ॥

षष्ठ्यो सृचं विधत्त—“इमां धियं शिष्यमाणस्य देवेति
वारुणा परिदधाति”—इति । इयं भूक् वरुणदेवताका ; तया
'परिदधाति' अनुवचनं समापयेदित्यर्थः । सेयं सृक् संहिताया
मेव मास्माता—“इमां धियं शिष्यमाणस्य देव क्रतुं दत्तं वरुण सं

शिशोधि । अयाति विष्ठा दुरिता तरिम् सुतर्माय मयि कवे
रुहेम—इति (ऋ. ४२. १.) । तस्मात् मयः—हे 'वक्त्र' । हे
'इमां' 'वियं' यन्नालुष्ठानविषयां दुष्टिं 'शिक्षमाणस्य' अभ्यस्यतीत्य-
मानस्य 'क्रतु' यन्निषयं वीर्यम्, 'दक्षं' कौशलं यन्निषयप्रज्ञानं 'सं-
शिशोधि' सम्यगुपदिश । 'यया' वायूपया नावा 'विष्ठा दुरिता'
सर्वाणि पापानि 'अति तरिम्', तादृशीं 'सुतर्माय' सुतु-तरि-
हेतुं वायूपां 'नावम्' 'अधि रुहेम' आधिक्येनारोहणं कुर्म इति ।

वारुण्या समापने कारणम्—“वरुणदेवस्यो वा एष ताव-
द्यावदुपनक्षो यावत्परिश्रितानि प्रपद्यते, स्वयैवेनं तद्देवतया स्नेन
क्षन्दमा समर्पयति”—इति । 'यावत्' काचं सोमः 'उपनक्षः'
वशादिना वक्षः स्यात्, 'यावत्' च 'परिश्रितानि' प्राचीन-
वंशादिस्थानानि 'प्रतिपद्यते', तावत् 'एषः' सोमो वरुणदेवताकः ;
अन्धनस्व वरुणपाशाधीनत्वात्, भावरणस्यापि वरुणाधीनत्वात् ।
'तत्' तथा भति वारुण्या परिदधानो होता 'स्वयैव' सोमसम्ब-
न्धिनैव 'देवतया' 'स्नेन' सम्बन्धिना 'क्षन्दमा' तम् 'एनं' सोमं
ममूहं करोति ॥

अस्या ऋक्स्विष्टुप् छन्दः । सा च ऋष्टुप्, सोम माहर्तुं
द्युलोके गत्वा दक्षिणां तपसा हतवती । तथाच शाखान्तरे श्रूयते
—“सा दक्षिणाभिश्च तपसा चागच्छति”—इति (तै. सं. ६. १.
६. २.) । तस्माद्विदं छन्दः सोमस्य स्वकीयम् ।

* 'उदुल्लसं वरुण पाशम्' (ऋ. सं. १. २४. १५.)—इत्यादि च तत्र मन्त्रलिङ्गम् ।

† 'तदस्यो गतातीति सतः'—इति निबन्ध. १०. १. १ ।

‡ 'वारुणी मे मीतः सोम उपनक्षः'—इत्यादि, वारुण्यार्वा परिवरति स्वयैवेन देव-
तया परिवरतीत्यन्तम् आशङ्क्यम् तै. सं. ६. १. ११ ; एतदीयमन्त्रात् १. २. ७—२ ।

प्रथमपादे शिक्षमाणस्येति पदं व्याचष्टे—“शिक्षमाणस्य देवेति शिक्षते वा एष यो यजते”—इति । पुनःपुनरभ्यासः शिक्षा । यजनशीलस्य सोऽस्ति । द्वितीयपादं मनूय व्याचष्टे—“भूतुं दक्षं वरुणं सं शिशावीति, वीर्यं प्रश्नानं वरुणं सं शिशावीत्येव तदाह”—इति । द्वितीयार्धं मनूय व्याचष्टे—“ययाति विष्णा दुरितां तरिष्य, सुतर्माणं मधि नावं रुहेमेति ; यज्ञो वै सुतर्माणो नौः ; कृष्णाजिनं वै सुतर्माणो नीर्वाण्यै सुतर्माणो नौः ; वाच मेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोकं मभिः सन्सरति”—इति । यत्र यज्ञस्य वा कृष्णाजिनस्य वा प्रस्तावः, तत्र तत्परत्वेन सुतर्माणस्यो व्याख्येयः ; इह तु मन्त्ररूपा वाक् विवक्षिता । ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन वाग्-रूपा मेव नावम् ‘आरुह्य’ ‘तया’ नावा ‘स्वर्गम्’ ‘अभिः’लब्धं सम्यक् स्वर्गं ‘तरति’ ॥

उक्ताः सर्वा ऋचः प्रशंसन्ति—“ता एता अष्टावन्वाह रूप-समृद्धाः”—इति । विवक्षितार्थप्रतिपादकेन रूपेण समृद्धाः * । ता मेव समृद्धिं विशदयति—“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपं समृद्धम् ; यत्कर्म क्रियमाणं ऋगभिवदति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (४५, पृ० ११ पं०) । आद्यन्तयोः ऋचोरावृत्तिं विधत्ते—“तासां त्रिः प्रथमा मनुह, त्रिरुत्तमाम्”—इति । आवृत्तिसहितानां ऋचां सङ्ख्यां प्रशंसति—“ना द्वादश सम्पद्यन्ते ; द्वादश वै मासाः संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः”—इति । वेदं प्रशंसति—“प्रजापत्यायतनाभिरेषाभौ राध्नोति य एवं वेद”—इति । आवृत्तिं

* एता एवाष्टावचः सीमप्रवक्ष्यन्ते उच्यन्ते । आपस्यायनेन तु विहिता विशिष्यतः (४. ४. १, ४, ६), तथा कात्यायनेनापि ७. ८. ३२—३४ । तत्र सीमसीपीत्यानादि-मन्त्राणां तै० सं० १. २. ८ अगु० । तत्राब्रह्मं च ६. १. ११ अगु० ।

प्रशंसति -- "चिः प्रथमां चित्तमा मनुज, यन्नखैव तद्वद्वी
नह्यते, स्थानं बलायाविस्त्रंमाय" इति । 'तत्' तेनावर्तमान
त्वमि रत्नम् । उभयोरन्तयोः स्थिती मण्डाकारौ यन्वी । तद्व-
द्व्यापि 'नह्यति' वध्नाति । तच्च बन्धनं 'स्थाने' स्वर्याय भवति ।
नरेश्वरानुवादातिरिक्ताभ्यां व्याख्यानं प्राबल्य मविस्त्रं सनं च ॥

इति प्रथमपञ्चिकायां विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयोऽध्यायस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अन्यतमोऽनङ्गान् युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तो
ऽयं राजानं मुपावहरेयुर्यदुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरेयुः
पितृदेवत्वं राजानं कुर्युर्यदुक्तयोरयोगक्षेमः प्रजा
विन्देत् ताः प्रजाः परिप्लवेरन् योऽनङ्गान्विमुक्तस्त-
च्छालामदां प्रजानां रूपं यो युक्तस्तच्चक्रियाणां ते ये
युक्तेऽन्यं विमुक्तेऽन्यं उपावहरन्त्युभावेव ते क्षेमयोगौ
कल्पयन्ति देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्तं त-
यतस्थां प्राच्यां दिश्ययतन्तं तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते
दक्षिणस्थां दिश्ययतन्तं तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते
प्रतीच्यां दिश्ययतन्तं तांस्ततोऽसुरा अजयंस्तं

उदीच्यां दिश्ययतन्त तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त
 उदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त ते ततो न पगाजयन्त
 सैषा दिगपराजिता तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा
 यातयेद्देश्वरो हानृणा कर्त्तोस्ते देवा अब्रुवन्नराजतया
 वै नो जयन्ति राजानं करवामहा इति तथेति ते
 सोमं राजान मकुर्वंस्ते सोमेन राज्ञा सर्वा दिशो
 जयन्नेष वै सोमराजा * यो यजते प्राचि तिष्ठ-
 त्यादधति तेन प्राचीं दिशं जयति तं दक्षिणा परि-
 वहन्ति तेन दक्षिणां दिशं जयति तं प्रत्यक्ष मायर्त्त-
 यन्ति तेन प्रतीचीं दिशं जयति त मुदीचस्तिष्ठत
 उपावहरन्ति तेनोदीचीं दिशं जयति सोमेन राज्ञा
 सर्वा दिशो जयति य एवं वेद ॥ ३ (१४) ॥

सोमप्रवहणीकृत् चो विधाय सोमस्य शकटादवरोहणं विधत्ते
 —“अन्यतरोऽनङ्गान् युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तोऽथ राजान सुपाव-
 हरेयुः”-इति । अयदेशे सोमं शकटे प्रक्षिप्य प्राचीनवंशममीपि
 समानीय शकटवज्रयोरभङ्गुहोर्मध्ये कञ्चिदनङ्गाहं विमुच्य इतर
 मविमुच्य ‘राजानं’ शकटादधस्ताद्विजः ‘उपावहरेयुः’ । ‘युक्तः’
 शकटे बधः । ‘विमुक्तः’ शकटाद्वियोजितः । उभयोरनङ्गुहो-
 र्विमोचने दोष मुञ्जावयति + —“यदुभयोर्विमुक्तयोरेपःवहरेयुः
 पिष्टदेवत्वं राजानं कुर्युः”-इति । राज्ञः सोमस्य पिष्टभिः स्वीक-

तत्त्वादयं सोमो देवयोग्यो न भवेत् । उभयोरनङ्गुहीः शकटयोगी-
 ऽपि दोष माह—“यद् युक्तयोरयोगक्षेमः प्रजा विन्देत्, ताः प्रजाः
 परिप्लवेरन्”—इति ; अप्राप्तस्य धनादेः सम्पादनं योगः, प्राप्तस्य
 रक्षणं क्षेमः ; योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः, तदभावः ; ‘प्रजाः’
 विन्देत् लभेत, प्राप्नुयात् । “यो ऽनङ्गान् विमुक्त-
 स्तच्छालामदां प्रजानां रूपं, यो युक्तस्तच्चक्रियाणां, ते ये युक्ते
 ऽन्ये विमुक्ते ऽन्य उपावहरन्तुरभावेव ते क्षेमयोगी कक्षयन्ति”—
 इति । ‘यः अनङ्गान् विमुक्तः’, ‘तत्’ एतत् ‘शालासदां’ गृहावस्थि-
 तानां ‘प्रजाणां’ पुत्रादीनां ‘रूपम्’ ; ‘यः’ अनङ्गान् अधस्ताच्छकटे
 ‘युक्तः’, ‘तत्’ ‘च’ ‘क्रियाणां’ लौकिकानां वैदिकानां च स्वरूपम् ।
 यदा, चक्र मस्यासीति चक्रि शकटम्, तेन चक्रिणा यान्तीति,
 शकटम् गच्छन्तः प्रजाः चक्रियाः, तासां रूपम् । एवं सति ‘ते’
 यजमानानां मध्ये ‘ये’ केचिद् बुद्धिमन्तो यजमानाः ‘अन्ये युक्ते’
 एकस्मिन्ननङ्गुहि शकटबद्धे, ‘अन्ये विमुक्ते’ इतरस्मिन्ननङ्गुहि शक-
 टाद्विद्यो जिते सति मोमम् ‘उपावहरन्ति’ । ‘ते’ बुद्धिमन्तः ‘उभावेव’
 क्षेमं योगं च सम्पादयन्ति । त मिम मर्थं तैत्तिरीयाश्रामनन्ति—
 ‘यदुर्भा विमुच्यातिथ्यं गृह्णीयाद्यन्नं विच्छिन्द्याद्यदुभावविमुच्यं
 यथानागनायातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान् भक्ष्य-
 विमुक्तोऽन्योऽयातिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य सन्त्यर्थः”—इति (सं० १.
 २. १. २.) । नन्वेकत्र मोभावरोहणकाल उच्यते, इतरत्राति-
 थ्यशुद्धिकाल इति न समानविषयत्वम् ? इति चेत्, न ; उभयो-
 रैककालीनत्वात् ॥

अथाख्यायिकामुखेन सोमोपावहरणस्यैशानीं दिशं विधत्ते—
 “देवायुरा या एषु लोकेषु समयतस्त ; त एतस्यां प्राच्या दिशः

यतन्त, तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते दक्षिणस्यां दिश्यतन्त, तांस्ततो
 ऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिश्यतन्त, तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते
 उदीच्यां दिश्यतन्त, तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते उदीच्यां प्राच्यां
 दिश्यतन्त ; ते ततो न पराजयन्त ; सैषा दिगपराजिता ;
 तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा यातयेद्देवरो हान् । नीः—
 इति । 'समयतन्त' सङ्ग्रामं मकुर्वन् । प्राच्यादिषु स्वतस्त्रिंशु दिक्षु
 देवानां पराजय आसीत्, ऐशान्यां दिशि नास्ति पराजयः ;
 तस्मात्तस्यां 'दिशि' सोमोपावहरणाय 'यतेत' प्रयत्नं कुर्याद् 'वा',
 'यातयेत्' प्रयत्नं कारयेद् 'वा' । एवमेव वैकुण्ठराहित्यं
 प्रमुर्भवति । अथवा सोमस्य राज्ञो विजयित्वेनोत्तरत्रैश्वर्यं
 देवासुरा वा इत्यादिना लौकिकस्य राज्ञ ऐशान्यां दिशि
 श्रुत्यप्रेरणं प्रतिपादितम् ॥

इदानीं सोमस्य जयहेतुत्वं दर्शयति—“ते देव
 राजतया वै नो जयन्ति, राजानं करवामहा इति ;
 सोमं राजानं मकुर्वन्स्ते सोमेन राज्ञा सर्वा दिशो जयन्ते ते
 राजा, यो यजते, प्राचि तिष्ठत्यादधति ; तेन प्राचीं दिशं जयति ;
 तं दक्षिणा परिवहन्ति, तेन दक्षिणां दिशं जयति ; तं प्रत्यक्ष
 मावर्तयन्ति, तेन प्रतीचीं दिशं जयति ; तं मुदीचस्तिष्ठत उपा-
 वहरन्ति, तेनोदीचीं दिशं जयति ; सोमेन राज्ञा”—इति । 'ते
 देवाः' परस्परमेवम् 'अब्रुवन्'—अस्माकं राजाभावात् प्राच्यादि-
 दिक्षु पराजय आसीत्, असुराणां जय आसीत् ; ततो 'राजानं'
 सम्पादयामः 'इति' विचार्य 'सोमम्' एव 'राजानं' कृत्वा प्राच्यादि-
 दिक्षु जयम् प्राप्ताः । एवं सति 'यः' यजमानः सोमयागं करोति,
 'यवः' एव । सोमो राजा यस्येति बहुव्रीहिः । अतः सोमास्यस्वामिनः

प्रसादादयं यजमानः सर्वं जयति । तत्प्रत्यक्षं मिति चेत्, तद्वन्तः
—सोमवाहनायै शकटे 'प्राचि तिष्ठति' प्राङ्मुखोऽवस्थिते सत्सु-
खित्वास्तत्र सोमम् 'प्रादधति' प्रक्षिपन्ति, 'तेन' सोमसम्पत्तिश्चक-
टस्य प्राङ्मुखत्वेन यजमानः प्राच्यां दिशि जयं प्राप्नोति । शकटस्थितं
सोमं 'दक्षिणा परिवहन्ति' शकटं दक्षिणाभिमुखत्वेन पर्यावृत्य
वहन्ति, तेन दक्षिणस्यां दिशि जयः । ततः शकटं प्रत्यङ्मुखम्
'प्रावर्त्तयन्ति', 'तेन' प्रचीच्यां दिशि जयः । 'उदीचस्तिष्ठतः'
उदङ्मुखेनावस्थितात् शकटात् 'तं' सोमम् 'उपावहन्ति', 'तेन'
उदङ्मुखत्वेन उदिच्यां दिशि जयः । एवं सोमराजप्रसादात्
यजमानः सर्वा दिशो जयति । अत्रार्थवादेन विधेया उच्येयाः ० ;
—प्राङ्मुखे शकटे सोम मादध्युः, ततो दक्षिणाभिमुखत्वेन परि-
वहेयुः, ततः प्रत्यङ्मुखत्वेनावर्त्तयेयुः, तत उदङ्मुखात् शकटात्
सोम सुपावहरेयुरिति ॥ एतत् सर्वं मभिप्रेत्यापस्तम्बः सञ्ज्ञप्राह—
"प्रच्यवस्व भुवस्सत इति प्राचो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिण भावर्त्तन्ते"—
इति ०—० "अयेण प्राग्वंशं प्रागौष सुदगौषं वा शकटं मव-
स्थाप्य"—इति (१०. २६. १—११.) । वेदनं प्रशंसन्ति—"सर्वा
दिशो जयति य एवं वेद"—इति । अन्यशब्दादेकश्रुतस्यापि 'सर्वा
दिशो जयति'—इतिवाक्यस्य द्विरावृत्तिः कर्तव्या ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१४) ॥

‘हविरातिथ्य’ निरूप्यते ‘सोमे राजन्यागते’ सोमी
 वै राजा यजमानस्य गृहानागच्छति तस्मा एत *
 ‘हविरातिथ्य’ निरूप्यते ‘तदातिथ्यस्यातिथ्यत्व’ नव-
 क्रपालो भवति नव वै प्राणाः प्राणानां कृत्स्नै
 प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै वैष्णवो भवति विष्णुर्वै यज्ञः
 स्रयैवैनं तद्देवतया स्वेन छन्दसा समर्द्धयति सर्वाणि
 वाव छन्दांसि च पृष्ठानि च सोमं राजानं क्रीत
 मन्वायन्ति यावन्तः खलु वै राजान मनुयन्ति तेभ्यः
 सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियते ऽग्निं मन्यन्ति सोमे राज-
 न्यागते तद्यथैवादी मनुष्यराज आगते † ऽन्यच्छिन्
 बाह्व्युच्चाणं ‡ वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवाच्चा
 एतत् क्षदन्ते यदग्निं मन्यन्त्यग्निर्हि देवानां
 पशुः ॥ ४ (१५) ॥

सोमोपावहरणं विधायातिथ्येष्टिरूपं कर्म विधत्ते—“हविरा-
 तिथ्य’ निरूप्यते सोमे राजन्यागते”—इति । प्राचीनवंशसमीपे
 ‘सोमे राजनि’ समागते सति, तस्यातिथिरूपत्वात् तदीय माति-
 थ्याख्यकर्मसम्बन्धि हविर्निर्वपेत् । यद्यप्यस्य हविषोऽतिथिर्देवता
 न भवति, विष्णुदेवताया वक्ष्यमाणत्वात्, तथापि सोमस्यातिथि-
 रूपस्य उपचाराय क्रियमाणत्वादातिथ्य मिति कर्मनाम युक्तम् ।

* ‘तथादित’ क । † ‘मनुष्यराजनागते’ क । ‡ ‘नानुच्चाण’ क, ख, ग ।

एतं देवाभिप्रायं विस्मृत्यति—“सोमो वै राजा यजमानस्य स्वर्ग-
नागच्छति, तस्मा एतद्विरातिष्व निवस्यते; तदातिष्वस्मातिष्व-
त्वम्”-इति । त्रिधिविशेष मनपेक्ष भोजनार्थं कस्यचिद् गृहं प्रति
अकस्माद्यः समागतः, सोऽतिथिः । सोमोऽपि तथाविधत्वादतिथि-
रित्युच्यते । तत्सम्बन्धित्वात् ‘आतिथ्यम्’ इति नामधेयम् ॥ ।

हविर्विशेषं विधत्ते—“नवकपालो भवति, नव वै प्राणाः,
प्राणानां ऋतैः प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै”-इति । नवसु कपालेषु
संस्कृतः पुरोडाशो ‘नवकपालः’ । पुरुषस्य शिरोगतेषु सप्तसु क्षिप्तेषु
वर्त्तमानाः सप्त प्राणाः, अधोभागावस्थितयोर्वर्तमानौ द्वौ ; एवं
नवसङ्ख्याकाः प्राणाः । तथा चान्धत्र श्रूयते—“सप्तेमे शीर्षस्थाः
प्राणा हाववाक्षौ”-इति । एवं सति कपालगता नवसङ्ख्या
‘प्राणानां ऋतैः’ स्वव्यापारसामर्थ्याय भवति । सामर्थ्यं च
प्राणोऽयं मोहश्च इति सर्वे प्राणाः प्रज्ञाता भवन्ति ॥

द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—“वैष्णवो भवति विष्णुर्वै यज्ञः
स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्चयति”-इति । विष्णुर्देवता
यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैष्णवः । विष्णोर्व्यापित्वात् सर्वयज्ञस्वत्व-
त्वम् । तथा सत्त्वातिथिरपि यज्ञत्वात् ‘विष्णुः’ स्वकीया देवता
भवति । तथा ‘देवतयैव’ समृद्धं करोति । यद्यप्यत्र मन्त्राविहित-

० “अथ यज्ञादातिथ्यं नाम । अतिथिर्वा एव एतस्यागच्छति यत् सोमः शीतकाला
एतद्, यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महर्षाय वा महर्षाय वा पवित्रे, तदहं आगच्छेत् । हविर्देवानां
मेषं सत्त्वा एतदातिथ्यं करोति । तदाहुः । पूर्तोऽतीता गृह्णीयादिति यत्र वा अर्चयन् आगतं
नापचारान्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा हावपिती भवति”-इत्यादि श्रुतं ॥ वा० १.४.१.२.५ ।
‘कीर्तं शोभं शकटे संस्थाप्य प्राचीनवस्त्रं प्रति आनीयमामिऽतिशुद्धे वा सिद्धि’ निर्वपति, शिद्धि-
मातिथ्या’-इति मी० अधि० टी० ४. २. १४ ।

त्वात् तच्छब्दो न प्रकृतम्, तथापि यज्ञस्य विहितत्वाद्याध्यानु-
वाक्ययोरवश्यभावेन छन्दोऽर्थसिद्धम् । तेन स्वकीयेन 'छन्दसा' यज्ञं
सदृशं करोति । ते च याज्यानुवाक्ये आश्वलायनेन दर्शिते—
“इदं विष्णुर्विचक्रमे, तदस्य म्रियं मभिषाधो अश्याम्”—इति (श्री०
४. ५. ३.) । तयोश्च गायत्री विष्टुष्वेति छन्दोद्वयम् । तेन
छन्दोद्वयेनास्य यज्ञस्य सदृशिः । अत्र शाखान्तरोक्तान् “अग्ने-
रातिथ्य मसि विष्णवे त्वा”—इत्यादिकांश्च निर्वापमन्त्रान् * इति
निधाय तत्प्रशंसारूप मर्थवादं दर्शयति—“सर्वाणि वाव छन्दांसि
च पृष्ठानि च सोमं राजानं ब्रूत मन्वाथन्ति ; वावन्तः खलु वै
राजानं मनुयन्ति, तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियते”—इति । गायत्री-
विष्टुबिन्द्यादीनि सर्वछन्दांसि, बृहदथन्तरवैरूपादिसामभाष्यानि
बृहत्सोत्राणि, तदुभयाभिमानिनो देवा अनुचराः सन्तो राजानम्
अनुयन्ति यजमानगृहं प्रत्यागच्छन्ति । आतो राजा सहागतेभ्यः
‘सर्वेभ्यः’ सह ‘आतिथ्यम्’ कर्तव्यम् । तथा सति ‘अग्नेरातिथ्य
मसि’-इत्यादिभिः मन्त्रैः (तै० सं० १.२.१०. १—५.) । सर्वेषां
मनुचराणां गायत्र्यादौर्नां वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीया
आमनन्ति—“यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति, सर्वेभ्यो वै तेभ्य
आतिथ्यं क्रियते ; छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्ने-
रातिथ्य मसि विष्णवे त्वेत्याह, गायत्रिया एवैतेन करोति ;
सोमस्यातिथ्य मसि विष्णवे त्वेत्याह, विष्टुभ एवैतेन करोति”—
इत्यादि (तै० सं० ६. २. १. १.) ॥

* अग्नेरातिथ्य मसि इति पञ्च निर्वापमन्त्राः तै० सं० प्रथमे काण्डे (१. २. १०. १—५.)
युक्ताः ; सर्वे (६. २. १.) च ते व्याख्याताः ; आपस्तम्बेन विहिताश्च ‘अग्नेरातिथ्य मसि’
त्येतेः प्रतिमन्त्रम्—इति (१०. २०. ८.) ।

अथातिथेरग्निमन्त्रेऽग्निमन्त्रेण सायनायाम्—“यतुर्हीना-
तिथर मासाय सञ्चरयजूंषि व्याचष्टे । यजमानं वाचयन्तीत्येके ।
पशुवन्निर्मन्याः सामिधेन्यश्च”-इति (श्री० १०.३१.१०—१२.) ।
आश्वलायनोऽप्याह—“अथातिथेरङ्गान्ता । तस्या अग्निमन्त्रेणम्”
-इति (श्री० ४. ५. १, २.) । तदिदं मन्त्रिमन्त्रेण विधत्ते—
“अग्निं मन्त्रन्ति सोमे राजन्यागते तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते
ऽन्यस्मिन् वार्धत्युच्चाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवास्मा एतत्
क्षदन्ते यदस्मिन् मन्त्रन्त्यग्निर्हि देवानां पशुः”-इति । लोके ‘यथैव’
‘अदः’ अतिथिसत्कारणम्, तथैव सोमस्यापि ‘तत्’ सत्कारणं द्रष्ट-
व्यम् । तावेतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकी मनुष्यराज इत्यादिना सप्तो-
क्तिर्यते । महति मनुष्यभूपतौ वा, ‘अन्यस्मिन्’चिद् विद्यावृत्तादि-
सम्पन्नत्वेन ‘अर्द्धति’ पूज्ये महति ब्राह्मणे वा ॥ गृहं प्रत्यागते सति
अतिथिसत्कारार्थं शास्त्रकुशलाः शिष्टाः कञ्चित् ‘उच्चाणं’ वृषभं
‘वा’, ‘वेहतं’ गर्भघातिनीं वृद्धां गां ‘वा’, ‘क्षदन्ते’ हिंसन्ति । अयं
संस्कारः स्मृतिषु प्रसिद्धो युगान्तरधर्मी द्रष्टव्यः ॥ ‘एव मेव’
अत्रापि ‘अग्निं मन्त्रन्ति’-इति ‘यद्’ अस्ति, ‘एतद्’ ‘अस्मै’ सोमाया-
तिथिसत्कारार्थं ‘क्षदन्ते’ ; अस्मेदेवपशुत्वाद् ;—यथानुष्ठानं हव्यं
वहति, तथा अग्निरपि हव्यं वहति, तस्मादग्नेः पशुसाम्यम् ॥

* अतपश्च य शुत मय मेव (११५ पृ० ‘४’) ।

१. ‘दक्ष्यां भवन्ति । आचार्यं अस्तिञ्ज् द्वावकी राज्ञ विवाहः प्रियोऽतिथिरिति’-
इति गी० ४०. ४. १०. २२, २३ ।

२. अतः पा० ३. १. १. १। गी० ४०. ४. १०. १। ‘मदीचं वा मदीचं वा यीति-
यायैपयश्चमेत्’-इति याज्ञ० सं० १. १. २। “दाशकीप्री सभदाने”-इति पा० १. ४. ७१।
‘मदीचंतिथिः’ सि० की० । अथीनरचरिते (४) च—‘वीचियायाभागताय वसतरौ मदीचं’
वा निर्दिष्टम् ४२४मधिकम्, -इति ।

अथ मीमांसा । सप्तमाध्याये तृतीयपादे (जै० सू० १७.
अधि० ६.) चिन्तितम्—

“वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽग्निहोत्रवत् ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

स गौणवृत्ति मायित्य धर्मातिदिशत्यतः ॥

आतिथेयष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुतौ वैष्णव-
शब्दो राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दव-
न्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः । विष्णुर्देवता यस्येति विग्रहे
विहिततद्वितप्रत्ययो * देवता मभिधत्ते, न तु धर्मान् ; तस्मा-
न्नातिदिशति”—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरभि त्वा
देव सवितरिति सावित्री मन्वाह तदाहुर्गदग्नये
मथ्यमानायानु वाचाहाथ कस्मात्सावित्री मन्वाहेति

सविता वै प्रसवाना मीशे सविदप्रसूता एवैनं तन्म-
न्यन्ति तस्मात्सावित्री मन्वाह मही द्यौः पृथिवी च
न इति द्यावापृथिवीया मन्वाह तदाहुर्यदग्ने
मथ्यमानायानु वाचाहाथ कस्माद् द्यावापृथिवीया
मन्वाहेति द्यावापृथिवीभ्यां वा एतं जातं देवाः पर्य-
गृह्णांस्ताभ्या मेवाद्यापि परिगृहीतस्तस्माद् द्यावा-
पृथिवीया मन्वाह त्वा मग्ने पुष्करादधीति तृच
मानेयं गायत्र मन्वाहाग्नौ मथ्यमाने स्वयैवैनं
तदेवतया स्वेन ऋन्दमा समर्ह्यत्यथर्वा निरमन्यतेति
रूपममृद्ध मेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म
क्रियमाणं मृगभिवदति स यदि न जायेत यदि चिरं
जायेत राजाधरो गायत्रो ऽनूच्या अग्ने हंसि न्यचिण
मिल्लेता रक्षसा मपहत्यै रक्षांसि वा एनं तद्भ्रातृभन्ते
न जायते यदि चिरं जायते स यद्येकस्या मेवा-
नूक्तायां जायेत यदि द्वयोरथोत ब्रुवन्तु जन्तव इति
जाताय जातवती मभिरूपा मनुब्रूयाद्यद्यज्ञेऽभिरूपं
तत्समृद्धं मा यं हस्ते न खादिन मिति हस्ताभ्यां
ह्येनं मन्यन्ति शिशुं जात मिति शिशुरिव वा एष
प्रथमजाता यदग्निं विभति विशा मग्निं स्वध्वर
मिति यद्वै देवानां नेति तदेषा मीडमिति प्र देवं

देववीतये' भरता वसुवित्तमं मिति' प्रक्रियमाणा
 याभिरूपा' यद्यच्चे ऽभिरूपं तत्समृद्धं मा खे योनौ
 निषीदत्वित्येष ह वा अस्य खो योनिर्यदग्निरग्नेरा
 जातं जातवेदसीति' जात इतरो जातवेदा इतरः
 प्रियं शिशितातिथि मित्येष ह वा अस्य प्रियोऽधिति-
 र्यदग्निरग्नेः' स्थोन आ गृहपति मिति' शान्द्या मेवैनं
 तद्वात्यग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा
 हव्यवाङ् जुह्वास्य इत्यभिरूपा' यद्यच्चे ऽभिरूपं तत्
 समृद्धं' त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्यतेति'
 विप्र इतरो विप्र इतरः' सन्नितरः सन्नितरः' सखा
 सख्या समिध्यसं इत्येष ह वा अस्य खः सखा' यद-
 ग्निरग्नेः स्तम्भजयन्त सुक्रतुं पुरो यावान माजिषु
 स्त्रेषु क्षयेषु वाजिन मित्येष ह वा अस्य खः क्षयो
 यदग्निरग्नेर्' यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इत्युत्तमया
 परिदधाति' यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञ मयजन्त' यदग्नि-
 नाग्नि मयजन्त' ते स्वर्गं लोक मायंस्तानि धर्माणि
 प्रथमान्यासन्' ते ह नाकं महिमानः सधन्त' यत्र
 पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इति' छन्दांसि वै साध्या
 देवास्ते ऽयं ऽग्निनाग्नि मयजन्त' ते स्वर्गं लोक माय-
 नादित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च' ते ऽग्रेऽग्निनाग्नि मयजन्त'

ते त्वेने लोक मायन्तेषां स्वर्गाहुतिर्देवाहुति-
 र्द्यदि ह वा अप्यब्राह्मणोक्ती यदि दुरुक्तोक्तो वसति
 ऽथ प्रेषाहुतिर्गच्छत्येव देवान् न पाप्मना संसृज्यते
 गच्छत्यस्याहुतिर्देवान् नास्याहुतिः पाप्मना संसृज्यते
 य एवं वेद ता एतास्त्रयोदशान्वाह रूपसमृद्धा एतद्दे-
 वज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्मा क्रियमाणं मृगभि-
 वदति तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह चिरुत्तमा ताः सप्त-
 दश सम्पद्यन्ते सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादशमासाः
 पञ्चतवस्तावान्त्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजा-
 पत्यायतनाभिरेवाभी राधोति य एवं वेद त्रिः
 प्रथमां चिरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् वसति नष्टति
 स्थेन बलायाविस्त्रंसाय ॥ पू (१६) ॥

अग्निमन्त्रनं विधाय तत्रत्या ऋचो विधातुं प्रैषमन्त्रं विधत्ते
 —“अग्नये मयामानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति । तत्र प्रथमा
 ऋचं विधत्ते —“अभि त्वा देव सवितरिति सावित्री मन्वाह”—
 इति । सविता देवता गायत्र्या ऋचः, सा सावित्री । अथ च
 अभि त्वा देव सवितरिति सविता मन्त्रदेवत्वेन श्रूयते, तस्मादिय
 ऋक् (सं० १. २४. ३.) सावित्री । अथ प्रैषानुवचनमन्त्रयो-
 र्वैद्यधिकारण्यरूपं चोक्तं सुज्ञावयति—“तदाहुर्त्यदन्नये मयामाना-
 यानु वाचाहाय कस्मात्सावित्री मन्वाहेति”—इति । ‘तत्’ तत्र ब्रह्म-
 वादिनचोक्तम् ‘आहुः’ । ‘यद्’ यस्मात्कारणादध्वर्युः ‘अग्नये मयामा-

मानाय'-इति शब्दार्थे 'अनुब्रूयता' 'वाचा' प्रैवत्यर्थः 'आह' इति
तस्मात् कारणात् आमेयी होवासुवक्तव्या ; तां पारेष्यन् 'अहं'
अनन्तरं 'कस्मात्' काग्याहोता 'सावित्रीम्' कृचम् 'अनुब्रू'
'इति'-शब्दबोधनमाख्यर्थः । तस्य बोधोत्तरं माह--"सवित्री
वै प्रसवाना मीशे, सविष्टप्रसूता एवैन तन्मन्यन्ति ; तस्मा-
सावित्री मन्वाह"-इति । योऽयं 'सविता' देवः, स एव 'प्रसवानां'
कधीस्त्रुजातानाम् 'इशे' स्वामी भवति । अस्मा सति 'तां' तेन
मन्त्रपाठेन सवित्रानुजाताः 'एवं' सन्तः 'एनम् अग्निं' समन्ति ;
'तस्मात्' कारणात् 'सावित्रीम्' कृचम् 'अनुब्रूयात् ॥

द्वितीया सूचं विधत्तं--"मन्त्री . . . दृष्टिर्वी च ह इति
द्यावापृथिवीया मन्वाह" इति (सं० ६.१२.११) । द्यावा
पृथिवी च तेनैव यस्या कृचः, सेयं द्यावापृथिवीया । अत्रापि
पूर्वबोधोपपत्तिरङ्गी दर्शयति--"तदा यावन्ते मन्त्रमन्त्रायानु
वाचाहाय कस्माद् द्यावापृथिवीया मन्त्रमन्त्रायानु द्यावापृथिवीभ्यां
वा एतं जातं देवः पथग ताभ्या मन्त्राणि परिगृहीतः । माह
द्यावापृथिवीया मन्वाह" इति । पुरा माहोत उताम सन्ति
द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतवन्तः, 'मन्त्राणि' ताभ्या मन्त्राणि
गृहीतः । . . . -पावर्कः अग्निर्भूम्या परिगृहीतः । प्रकाशः
सूर्यरूपोऽग्निः । परिगृहीतः । 'तस्माद्' वा परिगृहीतः द्यावा
पृथिवीदेवताक । कचोऽनुब्रूयन् युक्तम् ॥

तृतीयाद्यास्तिस्म कचो विधत्तं--"अग्निं पुष्कराद्वर्षति
(सं० ६.१६.१२--१३) । अग्निं गायत्र्या मन्त्राणां सप्तमानि
स्मर्यैवैनं तद् देवता स्वेन च्छन्दसा समर्च्यते"-इति । अस्या
कचस्य अग्निदेवतात्वेन वैयधिकरणवीथि-पुण्यात् स्मर्यैवत्या

दिना प्रशंसैव क्रियते । गायत्रीच्छन्दोऽग्नेः सामकीयम् ; उभयोः
प्रजापतिमुखजन्मत्वात् (१६ पृ०) । प्रथमाया ऋचि द्वितीयप्राह
मनूष्य प्रशंसति—“अथर्वा निरमन्यतेति रूपसमृद्धं मेतद्वै यन्नस्य
समृद्धं यद्रूपसमृद्धं ; यत् कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति”—इति । अथ-
र्वास्थ ऋषिः निःशेषेण मन्यनं कृतवानित्युच्यते । तदेतद्वचनं
मग्निमन्यनस्यानुकूल्येन रूपेण समृद्धम् ॥

इत्य सुक्तास्त्रिमन्यनान्स्मृत्तु पञ्चसु, अनुक्तासु षष्ठप्रवृत्तीना ऋचा
मनुवचनात् पूर्वं नैमित्तिकाः काश्चिद्वचो विधत्ते—“स यदि न
जायेत, यदि चिरं जायेत, राक्षोघ्नो गायत्री ऽनूचाः”—इति ।
पञ्चाना ऋचा मनुवचने सति तस्मिन् काले ‘यदि’ ‘सः’ अग्निः न
उत्पद्येत, तत उत्पत्तिलिङ्गं धूमादिरूपं यदि न दृश्येत ; दृश्य-
मानेऽपि वा लिङ्गे ‘यदि’ सहसा नोत्पद्यते, किन्तु विलम्बेन ;
तदानीं सहसा तदुत्पत्त्यर्थं रक्षोघ्ननलिङ्गोपेता गायत्रीच्छन्दस्का
ऋचोऽनुव्र्यात् । प्रतीकग्रहणेन ता ऋचो दर्शयति—“अग्ने हंसि
न्यक्षिण मित्येताः”—इति (सं० १०.११८. १-८.) । अग्ने हंसी-
त्यादिके सूक्ते नवर्चो विद्यन्ते ; एता रक्षोघ्ननलिङ्गकाः * ।
तामा मनुवचने प्रयोजन माह—“रक्षसा मपहृत्यै”—इति । कः
प्रसङ्गो रक्षसा मित्याशङ्क्याह—“रक्षांसि वा एनं तर्ज्जालभन्ते,—
यदि न जायते यदि चिरं जायते”—इति । यस्मिन् काले मत्थ-
मानस्य वज्रेः सर्वथानुत्पत्तिः, विलम्बो वा भवेत्, तदानीम् ‘एनं’

* तथाचानुकल्पते—“अग्ने हंस्यवचय सामकीयव चाग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्री तु”—इति ।
आशङ्क्यायनेनापि सूचितम्—“अगाधमाने त्वं तस्मिन् वाचसन्निधौ हंसि न्यक्षिण मिति एत
मावधत्”—इति श्री० १. १६. ३, ४ ।

वङ्गि 'रक्षांसि' एव 'आत्मनो' संस्पृशन्ति, प्रतिबध्नन्तीत्यर्थः ।
ततो रक्षोहननाय ता ऋचः पठनीयाः ॥

। नैमित्तिका ऋचो विधाय प्रकृता मेव षष्ठी सूचं विधत्ते—
“स यदेकस्या मेवानूक्तायां जायेत, यदि द्वयोरप्येतं ब्रुवन्तु
जन्तव इति ; जाताय जातवती अभिरूपा अनुब्रूयाद्”—इति ।
रक्षोघ्नीनां सूचां मध्ये 'यदेकस्या मेव' पठितायां 'सः' वङ्गिः
'जायेत', 'यदि' वा 'द्वयोः' पठितयोस्तप्येते । एवं द्वतीयादीनां
सुपलक्षणम् । 'अथ' इदानीं मुत्पत्तिश्च एव 'उत ब्रुवन्तु'—
इत्येताम् (सं० १. ७४. ३.) 'अनुब्रूयात्' । सा च 'जातायाभि-
रूपा' जातस्थानेरनुब्रूयात् । तदेवानुब्रूय 'जातवतीम्'—इति-
शब्देन स्पष्टीक्रियते । जातं जन्मवाचि पदं तदस्या मस्तीति
जातवती : तस्या ऋचो द्वितीयः पाद एव पठ्यते, “उदग्नि-
वृषहाजनि”—इति । तस्मिन् अजनोति जन्मवाचकं पदं मस्ति ।
अस्या ऋचोऽभिरूपत्वं प्रशंसति—“यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्तत्सृष्टम्”—
इति ॥

सामो सूचं विधत्ते—“आ यं हस्ते न स्वादिनम्”—इति ।
अनुब्रूयादिति शेषः । सा च संहितायां पठिता—“आ यं हस्ते न
स्वादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशा मग्निं स्वधरम्”—इति ।
(सं० ४. १६. ४०.) । तस्या अयं मर्थः—‘यं’-शब्दः प्रसिद्धवाची,
‘न’-शब्दः लपमार्थः । ‘यं’ मन्थनेन प्रसिद्धम् ‘अग्निं’ ‘हस्ते न’ हस्ते इव
ऋत्विजः ‘आ बिभ्रति’ समन्ताद्धारयन्ति, तत्तद्वृत्तिजां हस्ताभ्यां
मन्थनं हस्तधारणसदृशं ‘शिशुं’ जातम् न-इत्यनेन दृष्टान्तोऽभि-
धीयते,—जातं शिशुं मिव ; यथा सद्यः समुत्पन्नं शिशुं हस्ताभ्यां
धारयन्ति, तद्वत् । जीदृशं मग्निम् ? विशां स्वधरं शोभनाधरो

यागो यस्मान्नेः सोऽयं स्वध्वरः, 'विशा' प्रजानाम् कृत्विग्-यजमान-
रूपाणां मध्वरनिष्पादकम् । पुनरपि कौटुम्भम् ? 'खादिनं' इति-
रादीनां भङ्गक मिति । अस्मा दृष्टिं प्रथमपादे इत्ताशब्देन
विवक्षितं मर्थं दर्शयति—“इत्ताभ्यां स्त्रेणं मन्वन्ति”—इति । 'हि'
यस्मात् 'एनम्' अग्निं 'इत्ताभ्यां मन्वन्ति', तस्मात्तस्ते धारणं
मुपपद्यते । द्वितीयपादे पूर्वभागं मनूय तात्पर्यं दर्शयति—
“शिशुं जातं मिति शिशुरिव वा एष प्रथमजातो यदग्निः”—
इति । योऽग्निर्मन्वनेन प्रथमं मुत्पन्नः, एष शिशुना सदृश इत्ये-
तस्य भागस्य तात्पर्यम् । द्वितीयपादस्योत्तरभागं तृतीयपादं चानु-
वदति—“न विभति विशा मग्निं स्वध्वरम्”—इति । अत्र नेति
पदं व्याचष्टे—“यद्वै देवानां नेति तदेषा मोऽमिति”—इति ।
'देवानां' सम्प्रत्ययिनि भस्मे कचित् कचित् 'न इति' पदं 'यद्'
पवाप्ति, 'तद्' 'यदा' देवप्रतिपादकानां मन्त्राणां 'नेति' पदम्,
'मोऽम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । लोके प्रतिषिद्धवाची नेति शब्दः,
वेदेऽङ्गोक्तारवाची न ; 'न', 'मोम्' इत्यस्य पदस्यार्थं वर्तते । तथा
सति लोकवैयर्थ्यस्य दृष्टत्वात् उपमार्थोऽपि वक्तुं शक्यते ।
तदेतदुभयं निकृष्टकारिणोक्तम्—“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्”
-इति, “उपरि द्रादुपाचार उपमार्थीयः”—इति च (निर्० १.२.१.) ।
अयं च नेतिशब्दः 'शिशुं जातं न' इत्युपमेयादुपरिष्ठात्प्रयुज्यते,
तस्मादुपमार्थीयः । 'देवानाम्' इत्यत्र देवप्रतिपादकानां मन्त्राणां
मन्त्रन्तीति व्याख्यातम् ; यद्वा, दकारवकारयोर्विपर्ययेन वेदानां
मन्त्रन्तीति व्याख्येयम् ॥

* 'यदे नेतिवि बो मिति तत्'—इति च अतः जा० १. ४. १. ०.

१ वाति च परस्तात्—'मो मिति वे देवं तथेति मानुषम्'—इति ३, १. ४ ।

अष्टमी ऋचं विधत्ते—“प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तम-
मिति प्रक्षियमाणायामिरूपा”-इति । अनुवक्तव्येति शेषः ॥
आहवनीये प्रक्षियमाणोऽयं मथितोऽग्निः प्रक्षियमाणः । तस्येय
ऋगनुरूपा । कथं मिति चेत्, तदुच्यते ;—‘देववीतये’ देवानां
कामायाभिलाषाय ‘वसुवित्तमम्’ अतिशयेन हविर्लक्षणाधनाभिज्ञं
‘देवं’ मथित मग्निम्, हे ऋत्विजः ! ‘प्र भरत’ आहवनीये प्रहरत,
प्रक्षिपत ; तस्मात् प्रक्षियमाणानुरूपत्वम् । अत्र ‘जातायानुब्रूहि’^१
-इत्यध्वर्युणा प्रेषितो जाता, पूर्वोक्ताम् ‘उत ब्रुवन्तु जन्तवः’-इत्येता
मनुब्रूयात् । तथा ‘प्रक्षियमाणायानुब्रूहि’-इत्येवं प्रेषितः ‘प्र देवम्’-
इत्यादिका ऋचं ब्रूयात् । एव सुतरा अपि । तदेतत्त्वं तैत्तिरीयाः
सङ्गृह्यामनन्ति—“अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याह, सावित्री ऋच
मन्वाह, सवितृप्रसूत एवैनं मन्यति ; जातायानुब्रूहि, — प्रक्षिय-
माणायानुब्रूहीत्याह, काण्डे काण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्चयति
गायत्रीः सर्वा अन्वाह”-इति (सं० ६. ३. ५. ३.) । प्र देव
मित्यस्या ऋचः प्रक्षियमाणायामिरूपत्वे यज्ञाङ्गमृद्धिरूपं प्रयो-
जनं दर्शयति—“यद्यज्ञेऽभिरूपं तत् समृद्धम्”-इति । अस्या ऋच
स्तृतीयपाद मनुादति—“आ से योनौ निषीदत्विति”-इति ।
अयं मथितोऽग्निरागत्य ‘स्वे’ योनौ स्वकीयस्थाने आहवनीयाख्ये
नितरा उपविशत्विति पादस्यार्थः । तस्मिन् पादे योनिपदं
व्याचष्ट—“एष ह वा अस्य स्वी योनिर्यदग्निरग्नेः”-इति ।
आहवनीयाख्या यः ‘अग्निः’ अस्ति, ‘एष वा’ ‘अस्य’ मथितस्य
‘अग्नेः’ स्वकीयं स्थानम् ॥

१ ‘जातायानुब्रूहि’ इति (सं० ६. १६. ४१.) इति आश्व० श्रौ० २. १६. ७ ।

२ ‘यद्यपि यज्ञाङ्गमृद्धिरूपं तत् समृद्धम्’-इति (पा० ८. २. २१.) मुनिः ।

नवमी मृचं विधत्ते—“आ जातं जातवेदसीति” इति ।
 अनुब्रूयादिति शेषः । सा चैवं संहिताया माज्जाता—“आ जातं
 जातवेदसि प्रियं शिश्रीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम्” इति
 (सं० ६. १६. ४२.) । अस्याय मर्थः—हे ऋत्विजः ! इदानीं
 ‘जातम्’ एन मग्निम्, पूर्वं मेव स्थिते ‘जातवेदसि’ आहवनीयेऽग्नी
 ‘शिश्रीत’ शाययत, स्थापयत । कीदृशम् ? ‘प्रियम्’ आहवनीयस्य
 प्रीतिहेतुम्, ‘अतिथिम्’ इदानीं मागतत्वादतिथिरूपम्, ‘स्योने’
 सुखकरे आहवनीये ‘आ गृहपतिम्’ आगत्य गृहस्त्रामित्वेन
 वर्त्तमानम् । तस्या मृत्ति प्रथमपादे पदद्वयं व्याचष्टे—“जात
 इतरो जातवेदा इतरः” इति । ‘इतरः’ इदानीं मधितोऽग्निः,
 भदाः सम्यक्त्वात् ‘जातः’-इतुरच्यते ; ‘इतरः’ पूर्वसिद्धाहवनीयो-
 ऽग्निरिदानीं जात मिम मग्निं वेत्तीति ‘जातवेदाः’-इतुरच्यते ।
 द्वितीयपादे मृत्त्यु व्याचष्टे—“प्रियं शिश्रीतातिथि मितेष ह
 वा अस्य प्रियोऽतिथिर्यदग्निरग्नेः” इति । यः ‘अग्निः’ मधनी-
 यन्नः, ‘एषः’ एव ‘अस्य’ पूर्वसिद्धस्याहवनीयस्य ‘अग्नेः’ ‘प्रियः’
 च ‘अतिथिः’ च । तृतीयपादे मृत्त्यु व्याचष्टे—“स्योन आ
 गृहपति मिति, शाक्या मेयनं तद्धाति” इति । ‘स्योने’ सुखरूपे
 पूर्वानीं स्थापनं यदस्ति, ‘तत्’ तेन स्थापनेन नूतन मेव
 मग्निं ‘शाक्या मेव’ स्थापयति ; पूर्वान्नेः सुखनिवासहेतुत्वात्
 शान्तित्वम् ॥

दशमी मृचं विधत्ते—“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपति-
 गुवा, हव्यवाङ् जुहास्य इत्यभिरूपाः यद्यग्ने अभिरूपं तत्समृद्धम्”-
 इति । अनुच्यति शेषः । अस्याय मर्थः—“अग्निना” आधार-
 भूतनाहवनीयेनानुगृहीत इदानीं प्रकृतः ‘अग्निः’ सम्यग् दीप्यते ।

कीदृशोऽग्निः ? 'कविः' विद्वान्, आकूताभिन्नः ; अतएव 'गृह-
पतिः' यजमानस्य गृहस्य पालकः, 'युवा' नूतनः, देवेभ्यो हव्यं
यहतीति 'हव्यवाट्', होमसाधनभूतः । जुहुरेवास्त्वं मुखं यस्यासौ
'जुह्वास्' । सेय मृक् (सं० १. १२. ६.) प्रक्रियमाणानिगुण-
धीर्त्तनात् तस्यामेरुरूपा । तदेतदानुरूप्यं प्रशंसति—'यद्
यक्ने ऽभिरूपं तत् समृद्धम्'-इति ॥

एकादशी मृचं विधत्ते—“त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेष
सम्पत्ता”-इति । अनुब्रूयादिति शेषः । हे नूतन ! 'अग्ने !' 'त्वं'
सिद्धेन आहवनीयेन 'अग्निना', 'समिधसे'-इति तृतीयपादगतेन*
पदेन योज्यम् । उभयोर्वर्ग्योर्विद्यमानत्वात् सम्यगनुष्ठाननिर्वाह-
कत्वाद् वा सच्छब्दवाच्यत्वम् । “अग्ने महाः असि ब्राह्मण भारत”
-इति- (तै० ब्रा० १.५.२.) श्रुतेः ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् विप्र-
त्वम् । तदेतदुभयं विशदयति—“विप्र इतरो विप्र इतरः, सन्नि-
तरः सन्नितरः”-इति । तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“सखा
सखा समिधस इत्येष ह वा अस्य सः सखा यदग्निरग्नेः”-
इति । यः अग्निः आहवनीयाख्यः 'एष' एव 'अस्य अग्नेः'
मथितस्य स्वकीयः 'सखा' ॥

द्वादशी मृचं विधत्ते—“तं मर्जयन्त सकृत् पुरोयावान्
माजिषु, स्वेषु ऋषेषु वाजिन मिति”-इति (सं० ८. ८४. ८.) ।
अनुब्रूयादिति शेषः । हे ऋत्विजः ! 'तं' नूतन मग्निं 'मर्जयन्त'
शोधयन्त । कीदृशम् ? शोभनस्य क्रतोः निर्वाहकम्, 'माजिषु'
सक्तामिषु 'पुरोयावान्' पुरोगन्तारम्, 'स्वेषु ऋषेषु' स्वकीयेषु गृहेषु
आहवनीयादिषु 'वाजिनम्' अश्वयन्तं गच्छन्तं वा ; जयशब्देन

* स एष तृतीयपादः—“सखा सखा समिधसे”-इति सं० ८. ४९. १४ ।

उदाहृतमृचः पादं व्याचष्टे—“यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञ मयजन्त यज्ञ-
भिर्नाम्नि मयजन्त ते स्वर्गं लोकं मायन्”-इति। ‘अग्निना’ क्रिय-
माणेन नूतनेन, पूर्वसिद्ध माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘मयजन्त’
पूजितवन्तः इति ‘यद्’ अस्ति, तेन कारणेन ‘यज्ञेन वै देवा यज्ञ
मयजन्त’-इत्युच्यते। उभौ यज्ञशब्दौ स्वकारणभूत मग्निद्वय सुप-
सङ्ख्यतः। देवशब्दे नेदानीं देवत्वेन वर्त्तमानाः पूर्वसिद्धा ऋत्विजो
विवक्षिताः; ‘ते’ च पूर्वं मनुष्ठितेन ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्ताः। अत्रापि
पादत्रयं पठति—“तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्, ते ह नाकं
महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः”-इति। इदानीं
देवत्वेन वर्त्तमानैः पूर्वसिद्धैः ऋत्विग्-यजमानैः यानि ज्योति-
ष्टोमादीनि कर्माण्यनुष्ठिताति, ‘तानि’ सर्वाणि ‘प्रथमानि’
‘धर्माणि’ आदिसृष्टिकासौनानि सुकृतिसाधनानि ‘आसन्’। ‘ते
ह’ ते चानुष्ठातारः ‘महिमानः’ महस्वोपेतारः ‘नाकं सचन्त’ तं
सुखम्, यत्कं दुःखम्, तद्गृहितो भोगो नाकः, सम्प्राप्तवन्तः। ‘यत्र’
यस्मिन् लोके ‘पूर्वं’ साध्याः पूर्वसृष्टिगताः यज्ञादिसाधकाः, इदानीं
यज्ञादिभिः साध्वत्वेन वर्त्तमानाः, ‘देवाः’ ‘सन्ति’ वर्त्तन्ते; तं
नाकं सचन्तीति पूर्वचान्वयः। चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“हृन्दांसि वै साध्वा देवास्ते ऽग्ने ऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोका मायन्”-इति । ‘हृन्दांसि वै’ गायत्र्यादिच्छन्दोऽभिमानिन एव ‘साध्वाः’ इदानीं जनैः पूज्याः ‘देवाः’ । ‘ते’ एव पूर्वच्छन्देन ‘अग्निना’ मथितेनाग्निना आहवनीयम् ‘अग्निम्’ अयजन्त, पूजित-वन्तः । ‘ते’ च तेन यागेन ‘स्वर्गं’ प्राप्ताः । न केवलं हृन्दो-देवा एव चतुर्थपादे विवक्षिताः, किन्तु अन्येऽपीत्याह—‘आदि-त्याह्वैवेहासन्नङ्गिरसश्च ते ऽग्ने ऽग्निनाग्नि मयजन्त ते स्वर्गं लोका मायन्”-इति । इदानीं मादित्यशब्देनाभिधेया ये देवाः, अङ्गिरः-शब्देनाभिधेया ये च ऋषयः, ते द्विविधा अपि ‘इहैवासन्’ भूमा-वैव पूर्वच्छन्दौ मनुष्यरूपेणावस्थिताः । ‘तेऽग्ने’-इत्यादि पूर्ववत् । तदेवं चतुर्थपादतात्पर्यद्वयं सुक्तम् । यद्वा, हृन्दांसीत्यादिक मेव चतुर्थपादतात्पर्यम्, आदित्यादिक मितरपादतात्पर्यं मिति द्रष्टव्यम् ॥

येय माहवनीयेऽग्नी मथिताग्निप्रक्षेपलक्षणा आहुतिः, तां प्रशंसति—‘हैषा स्वर्गाहुतिर्यदग्न्याहुतिर्यदि ह वा अप्यब्राह्म-णोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजते ऽथ हैषाहुतिर्गच्छत्येव देवान्, न पाप्मना संसृज्यते”-इति । अग्निरूपद्रव्याहुतिर्या विद्यते, ‘सैषा’ स्वर्गाय हिता १ । ‘यदि ह’ इत्यादिना स्वर्गत्व मेव स्पष्टीक्रियते । ब्राह्मणं विधायकं वाक्यम्, तेन प्रेरितो ब्राह्मणोक्तः,—तद्विपरीतः; पण्डितश्चान्यः स्तुतुर्वाय यत् किञ्चिद् योऽनुष्ठति, सोऽयम् ‘अब्राह्म-

० एष मुक्तः गायत्रेण संज्ञितामार्थं पञ्चधा व्याख्यातः ; यस्मिन् च स्वमते आख्याय-
नते वेति विधा व्याख्यातः (१२. ४. ६, ७.) । आदित्यादीनां मन्त्राणां नैरुक्तमते विभिन्ना
एव (२. ४. १ ; ११. २. ४.) ।

† स्वर्गा । ‘तर्कं हितम्’-इति (पा० ५. १. ५.) ।

कीर्तः' । 'पौरुषेयार्थविरुद्धं विधिवाक्यं दुरुक्तम्, तेन प्रेरितो दुरुक्तोक्तः । अथवा स्मृतिषु अत्राङ्गणत्वेन प्रतिपादिता यी ऽस्ति, सोऽयं मन्त्राङ्गणोक्तः । तद्यथा,—

“अत्राङ्गणान् पट् प्रोक्ता इति, शातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यसु राजभृत्यः स्याद् द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

तृतीयो बहुयाज्याख्यबतुर्योऽश्रितयाजकः ।

पञ्चमो ग्रामयाजो च षष्ठो ब्रह्मबन्धुः स्मृतः ॥” इति * ।

यद्यपि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्य जीवनहेतुत्वेन विहितत्वाद् अनिविहाः, तथापि यावता जीवनं निष्पद्यते, तावदेव याजनं शास्त्रेणङ्गीकृतम् ; यस्तु सत्यपि जीवने धनाधिक्यवाञ्छया याजं नगोक्तः, सोऽयं बहुयाजो विवक्षितः । यः पुमान् श्रौत-
कर्मण्यधिकृतः, अनादरेण स्वयं श्रौतं वानुतिष्ठति, अन्यथापि नानुष्ठापयति, किन्तु स्मार्तकं परः सन्ननुतिष्ठत्यनुष्ठापयति च, सोऽयं मथोक्तयाजकः । ग्रामे नगरे च योग्या अयोग्याश्च यावन्तः सन्ति, एताभिर्नापि तावतां सर्वेषां याजको ग्रामनगरयाजौ । यः पुमान् यातः सूर्याद्याप्राक् मन्थ्यां नोपास्ते, सार्धं चास्तमयाप्राक् नोपास्ते सोऽयं ब्रह्मबन्धुः । एते षड्ब्राह्मणत्वे स्मृतिवृक्ताः । दुरात्म्यपयादरूपाणि वचनानि दुरुक्तानि, तैरभिप्रेत्यो दुरुक्तोक्तः ।

‘अत्राङ्गणोक्तः’ वा ‘दुरुक्तोक्तः’ वा यद्यपि ‘यजनं’, ‘अथ’ अपि

* अत्राङ्गणान् पट् प्रोक्ता इति वाक्येन तत्त्वसाधना । आद्यो राजभृत्यस्तस्य द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्वावतुर्यो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु, एतस्मैषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान् यः पूजां सादित्या चैव पवित्रमात्रं नोपासीत विजः सन्त्यां च षष्ठोऽब्रह्मबन्धुः—इति पाठः आ० त० पूतः ।

+ यद्यपि, मन्थ्यां यद्वा जीविष्य कर्मणि जीवित्वा । याजनाध्यापने चैव विद्यमानं प्रतिग्रहं—इति आ० त० पूतः ।

‘एषा’ आहवनीये हुता मयिता अग्न्याहुतिः देवान् प्राप्नोत्येव ।
ततो यजमानस्य यापसंसर्गो ‘न’ भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“गच्छत्यस्याहुतिर्देवान् आस्याहुतिः यापना
संसृज्यते य एवं वेद”—इति । उक्तार्थवेदिता यद्यपि यत्किञ्चित्
कर्म विकल मनुनिष्ठति, तथापि तत्सर्वं सकलं भवति ॥

न्यूनाधिकमङ्गाराभ्रमव्युदासाय विहितानां सृचां सङ्गमं दर्शयति
—“ता एतास्त्रयोदशान्वाह रूपसमृद्धाः”—इति । राक्षोघ्नीनां नैमि-
त्तिकत्वात् (१२१ पृ० ७५०) परित्यागेनेतरास्त्रयोदशसङ्गमः ॥ ।
तासु मथ्यमानस्य जायमानस्य प्रक्रियमाणस्याहवनीयेन संश्लेष-
मानस्य न प्रतिपादंगानानुकुलेनैव रूपेण समृद्धाः । ता सैतां
समृद्धिं प्रशंसति—“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमुद्धं यत्कौश-
क्रियमाणं भृगुभिर्वदति” इति । आद्यन्तयोः सृचोः आहृत्ति-
विहितम्, आहृतानां मङ्गारापमसा वेदनप्रशंसाम्, आहृत्तिप्रशंसां
च दर्शयति—“तासां त्रिः प्रथमा सन्वाह, चिरुतमा, ताः समादश
सम्पद्यन्ते, सप्तदशो वै प्रजापतिर्होदशमः साः पञ्चतैवस्तावान्क्ष-
पत्तरः, सन्वाहः प्रजापतिः, प्रजापत्या यतनाभिरेवामी गधोति य
एवं वेद, त्रिः प्रथमां चिरुतमा सन्वाहं यज्ञस्यैव तद् वसौं नर्हति
स्येन्ने वनायाविस्त्रमाय”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१०३ पृ०) ॥ ५

इति ओषत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१६) ॥

० एतास्त्रयोदशान्वाहानि त्रिगमः हुताग्रा मनुकनेचैकवाक्यताः (१. ५. ११०) । यस्तुतो-
ऽत्र नैमित्तिकमरिताः साकल्येनेह दाविमतिः जडयो विहिताः ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

समिधाग्निं दुवस्यताप्यायस्व समेतु त इत्या-
ज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूप-
समृद्धे एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म
क्रियमाणं मृगभिवदति सैषान्नेय्यतिथिमती न
सौम्यातिथिमत्यस्ति यत्सौम्यातिथिमती स्याच्छ्रवत्सा
स्यादेतत् त्वेवैषातिथिमती यदापीनवती यदा वा
अतिथिं परिवेविषत्यापीन इव वै स तर्हि भवति
तयोजुषाणेनैव यजतीदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रिय
मभि पायो अश्या मिति त्रैष्णाव्यौ त्रिपदा मगूच्य चतु-
प्यदया यजति सप्त पदानि भवन्ति शिरो वा एतद्य-
ज्ञस्य यदातिथ्यं सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव
तत्प्राणान् दधाति होतारं चित्रयं मध्यस्थं प्र प्राय
मग्निर्भरतस्थ शृगव इति स्थितकृतः संयाज्ये भवत
आतिथ्यवत्यौ रूपसमृद्धे एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूप-
समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति तिष्ठभौ भवतः
सेन्द्रियत्वायेकान्तम् भवतीकान्तेन वा एतेन देवा
अराधुवन्द्यदातिथ्यं तस्मादेकान्तं मेव कर्त्तव्यम्
प्रयाजानेवात्र यजन्ति नानुयाजान् प्राणा वै प्रया-
जानुयाजास्ते य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रया-

जा योऽवाञ्चस्तेऽनुयाजाः स योऽवानुयाजान्यजेद्यथे-
मान् प्राणानालुप्य शीर्षम्वित्सेत्तादृक्तदतिरिक्तं तत्
स मु वा इमे प्राणा विट्ते ये चेमे ये चेमे तद्यदेवात्र
प्रयाजान्यजन्ति नानुयाजास्तत्र स काम उपाप्नो-
योऽनुयाजेषु योऽनुयाजेषु ॥ ६ (१७) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

आतिथ्येष्टिमध्ये कर्तव्य मग्निमन्त्रेण मुञ्चता तदिष्टिशेषं
विधत्ते — “समिधाग्निं दुषस्यताप्यायस्व समेतु त इत्याज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये भवत आतिथ्यवर्त्यौ रूपसमृद्धेः एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं
यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगमिवदति”-इति । “समिधा-
ग्निम्”-इति (सं ८ ४४. १.) प्रथमाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या ।
“आप्यायस्व समेतु ते”-इति (मं १. २१. १६.) द्वितीयस्य ।
प्रथममन्त्रस्य द्वितीयपादे ‘एतैर्वीधयतातिथिम्’-इति श्रूयमाणत्वात्
‘आतिथ्यवर्त्यौ’ । तदेतद्वान्तिवति — “सैषादेय्यतिथिमती, न
सौम्यातिथिमन्त्रस्ति, यस्सौम्यातिथिमती श्वाच्छ्रवत्सा स्यात्”-इति ।
सौम्या तु अतिथिशब्दोपेता नास्ति ; आप्यायस्वत्वस्या मुचि
अतिथिशब्दस्याश्रवणात् । यदि सौम्यातिथिशब्दोपेता ‘स्यात्’,
तदानीं ‘श्रवत्’ अश्रवत् ‘सा’ सौम्या पुरोनुवाक्या भवेत्, न
त्वसावतिथिमती, तस्मादातिथ्यवत्याविति द्विवचनं मयुक्तं
मित्यर्थः । आक्षेपं समाधत्ते — “एतत्त्वैवपातिथिमती यदापी-
नवती”-इति । ‘तु’ शब्दः आक्षेपनिवारणार्थः । आपीनं भभि-
हतिः, तद्वानकस्य ‘आप्यायस्व’-इति शब्दस्य विद्यमानत्वादियं

सौम्यापीनवती; यदापीनवत्त्वमस्ति, 'एतत् एव' एतेनापीनवत्त्वेन एव 'एषा' सौम्या 'अतिथिमती' सम्पद्यते; आपीनत्वस्यातिथ्युपलक्षकत्वात् * । तदेवोपलक्षकत्वं विशदयति— "यदा वा अतिथिं परिवेविषत्यापीन इव वै स तर्हि भवति"—इति । तम् 'अतिथिं' गृह्णामी 'यदा' एव 'परिवेविषति' परिवेषणेन पात्रे भोज्यप्रक्षेपेण भोजयति, 'तर्हि' तस्मिन् भोजनोत्तरकाले 'सः' अतिथिः 'आपीनः इव' उदरपूर्णा वृद्धिं प्राप्त इव 'भवति' एव; तस्माद्बृद्धिवाचक आप्यायस्वेतिशब्दोऽतिथिलक्षकः, अतो द्विवचनं पुरोऽनुवाक्यात् च युक्तम् ॥

आज्यभागयोर्याज्यां विधत्ते— "तयोर्जुषाणेनैव यजति"—इति । प्रकृतावान्मातौ "जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु"—इति, "जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु"—इति च । तेनैव † मन्त्रेण यजेत । अग्निर्वृत्ताणीत्यादिके प्रकृतिगते (४४ पृ०) पुरोनुवाक्ये चोदक-प्राप्ते अपोद्य, यथा समिधाग्निमित्यादिके विहिते (१३२ पृ०) तद्व्याज्यान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधिः ॥

प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये विधत्ते— "इदं विष्णुर्विच-क्रमे, तदस्य प्रियमभिपाद्यो अग्न्यामिति वैष्णव्यौ"—इति । याज्यानुवाक्ये कुर्यादिति शेषः ‡ । तयोर्विभागं विधत्ते— "त्रिपदा मनूय चतुष्पदया यजति"—इति । "इदं विष्णुः"—इति (सं० १.२२.१७.) त्रिपदा, तां पुरोनुवाक्यारूपेणानुब्रूयात् ;

* अतएवाह आश्वलायनः— "धायं, अतिथिमती,— समिधाग्निं दुग्धस्ताप्यायस्व समेतु त इति"—इति श्रौ० ४. ५. ३ ।

† 'जुषाणः'—इतिपदयुक्तमन्त्रद्वयेति भावः । तौ मन्त्रौ तै० ब्रा० ३. ५. ६, आवातौ

‡ आश्व० श्रौ० ४. ५. ३ । ११४ इ० ४ पं० ।

“सदस्य मियम्”-इति (सं० १.१५.४.५.) चतुष्पदा, तथा ‘यजेत’
याज्यारूपेण तां पठेत् । ऋग्वेदयगतां पादसङ्ख्यां प्रशंसति—
“सप्त पदानि भवन्ति ; शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं, सप्त वै
ग्रीर्षन् प्राणाः ग्रीर्षन्नेव तत्प्राणान् दधाति”-इति । आतिथेयष्टे-
र्यज्ञशिरोरूपत्वाच्छिरसि छिद्रवर्त्तिनां प्राणानां सप्तत्वादत्र षाड-
सङ्ख्याया यज्ञस्य शिरसि सप्त प्राणाः स्थापिता भवन्ति ॥

संयाज्ये विधत्ते— “होतारं चित्ररथ मध्वरस्य, प्र प्रायः
मग्निर्भरतस्य मृण्व इति स्विष्टकृतः संयाज्ये भवत आतिथ्य-
वत्यौ रूपसमृद्धे ; एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपममृद्धं, यत्कर्म्म क्रि-
माण मृगभिवदति”-इति । “होतारम्”-इति (सं० १०.१.५.)
पुरोनुवाक्या, “प्र प्रायम्”-इति (सं० ७.८.४.) याज्या । प्रथ-
माया ऋचः चतुर्थपादे ‘श्रिया त्वग्नि मतिथिं जनानाम्’-इति-
श्रूयमाणत्वादातिथ्यवत्वम् ; द्वितीयस्या अपि चतुर्थपादे ‘दुतानो
देव्यो अतिथिः’-इति । मन्त्रद्वयगतं छन्दः प्रशंसति—“त्रिष्टुभौ
भवतः सेन्द्रियत्वाय”-इति । “इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्”-इतिश्रुत्यन्त-
रात् * त्रिष्टुभ इन्द्रियहेतुत्वम् ॥

अत इडाभञ्जणादूर्ध्वभावि कर्त्तव्य मपि चोदकेन प्राप्तम्, तदे-
तद् वारयति—“इळान्तं भवतौळान्तेन वा एतेन देवा अराधु-
बन्धदातिथ्यं ; तस्मादिळान्तं भव कर्त्तव्यम्”-इति । पुरोडाश-
सम्बन्धि यदेतदिडाभागभक्षणम्, तदन्तं भवातिथेयष्टिरूपं कर्म्म
भवेत् ; तावतैव समृद्धिसिद्धेः । द्विविध मिडाभक्षणम्,—अनु-
याजयागात् पूर्वं सुत्तरकालीनं च । तयोः पूर्वकालीन मन्त्रान्तत्वेन
दर्शयितुं मनुयाजान् निषेधति—“प्रयाजानेवाच यजन्ति, नानु-

प्राणां”-इति । अनुयाजानां यजने दोषं प्रकटयति—“प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा ये ऽवाचस्ते ऽनुयाजाः ; स यो ऽनानुयाजान्यजेद्यथेमान् प्राणानालुप्य शीर्षन् धिक्सेत्, तादृक् तत्”-इति । प्र-शब्दसाम्यात् प्रयाजानां प्राणत्वम्, तदनुवर्तिसाम्यादनुयाजानां मपि प्राणत्वम् । तथासति ‘ते य इमे शीर्षन् प्राणाः’ शिरस्त्वस्थिताः श्वासादिकारिणः प्राणाः ये केचित् सन्ति, ‘ते’ प्रयाजरूपाः प्रकटत्वसाम्यात् । उत्तमाङ्गवर्तित्वेन प्राणानां प्रकटत्वम् ; प्रयाजानां च प्रथमानुष्ठानत्वेन प्रकटत्वम् । ‘ये’ तु ‘अवाचः’ नामैरधस्ताद्वर्तमाना अपानवायादयः, ‘ते’ अनुयाजरूपाः ; निष्कटत्वसाम्यात् । अपानवायादीनां मध्याङ्गवर्तित्वेन निष्कटत्वम् ; अनुयाजानां च पश्चाद्भाविनेन निष्कटत्वम् । एवं सति ‘यः’ पुमान् ‘अत्र’ आतिथेयष्टौ ‘अनुयाजान् यजेद्,’— लोके कश्चित् ‘यथा’ ‘इमान्’ अर्वाग्देशवर्तिनोऽपानवायादीन् ‘आलुप्य’ कृत्वा ‘शीर्षन् धिक्सेत्’ शिरसि स्थापयितुं मिच्छेत्, तथैव ‘सः’ पुमान् ‘तत्’ कर्तुं मिच्छेत् । अधोदेशवर्तिप्राणस्थानीयानुयाजानां यज्ञशिरःस्थानीयातिथयः कर्मण्यनुष्ठानं मयुक्तम् । तथा पुत्रादिप्रजास्थानीयानां अनुयाजानां शिरःस्थानीयेऽनुष्ठानं मयुक्तं मित्यपि द्रष्टव्यम् * ॥

दोषान्तरं माह—“अतिरिक्तं तत्स मु वा इमे प्राणा विद्धे ये चेमे ये चेमे”-इति । ‘ये चेमे’ शिरसि योग्याः प्राणाः, येऽप्यसौ नीचदेशे स्थिताः प्राणाः, ते सर्वे ‘समु विद्धे’ सम्भूयैकत्र शिरसि

* ‘प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा इति ब्राह्मणम्’-इति निब० ८. ३. ७ । ‘प्राणा वै प्रयाजाः अपाना अनुयाजास्तस्मात् प्रयाजाः प्राची इत्यने तस्मिं प्राणरूपम् प्रथमोऽनुयाजास्तदपानरूपम्’-इति ब्रत० ब्रा० ११. २. ७. २० ।

अतिष्ठेरन् । 'तत्' च 'अतिरिक्त' योम्यस्थानीयादधिकं शिरोरूप
मातिथ्यं कर्म । चक्षुरादीनां मेव प्राणानां योम्यस्थानम् ; न
त्वधोदेशवर्तिनां अपानादीनां तत्रावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥

नन्वनुयाजानां मनुष्ठानाभावे कर्माङ्गसाकल्यलक्षणः फल-
विशेषो न प्राप्येतेत्याशङ्क्याह— "तद्यदेवात्र प्रयाजान्यजन्ति
नानुयाजांस्तत्र स काम उपामो योऽनुयाजेषु योऽनुयाजेषु"-
इति । 'तत्' तस्मिन्नातिथ्यकर्माणि यदि 'प्रयाजान्' एव 'यजन्ति',
'न' तु 'अनुयाजान्', 'अनुयाजेषु' 'यः' 'कामः' फलविशेषः, 'सः'
सर्वोऽपि 'तत्र' कर्माणि प्राप्तो भवति । यथा लोके कश्चिदाहो-
लिकादिभारं वहन्तु बह्वेषु मध्ये कस्यचिदशक्ती भत्या भवशिष्टा
एव वहन्ति, तद्वदित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

अत्र सोमांसा । दशमाध्यायस्य सप्तमपादे (जै० सू० ३८, ३९.
अधि० १२.) चिन्तितम्—

"प्रायश्चीयातिथ्ययोः किं वित्कल्पे शंयिष्ठान्तते ।

अनियतेर्विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्ययोः ॥

शंयिष्ठान्तत्ववाक्याच्च नियतेर्विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादो 'न' वाक्यं दोषवाद्गुल्य मन्यथा ॥

* 'शिरो वे यज्ञस्यातिथ्यम्'—० नरकपालः पुरोडाशो भवति—० अग्निं मन्यति—०
अग्रयं मण्यमानायाश्चक्षुरीणि—० अग्रिमभिजुहोति—० तद्विकल्पं भवति—० नानुया-
जान् यजन्ति—इति श्रुतं ब्रा० ३. ४. १. १—२६ । 'यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्णीयाद्'—०
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्या नवकपालः पुरोडाशो भवति—० अग्निं मन्यति—०
यथायजुरेवैतत्—इति तै० सं० ४. २. १. २ ; १. २. १० । 'अथातिथ्येकाणां'—इत्यादि आश्व०
श्री० ४. ५. १—० । 'मातिथ्यम्'—इत्यादि, 'इकाणं' भवति ध्रौवं त्रुतप्रदानं गृह्णात्यापतय
इति—इत्येकम् कात्त० ८. १. १—१८ । 'अथातिथ्यायास्तनं प्रकर्मति'—इत्येकम्
'इकाणां सतिष्ठते धारयति ध्रौवं माव्य माव्यम्'—इति श्रुतं आश्व० श्री० १०. ३०, २१ ।

अथेतिष्टोमे श्रूयते—“शंयुन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते; न पत्नीः
संयाजयन्ति, इति, (शत० ब्रा० १.२.३.२३.), “इकान्तातिष्ठा
सन्तिष्ठते; नानुयाजान् यंजन्ति”—इति च (शत० ब्रा० १. ४. १.
२. ६. *) । प्रकृतौ यदा होता “तच्छंयोः” इति (तै० ब्रा० १.५.
११.१.) जपति *, तदानीं मध्वर्युः परिधीनस्त्रीं प्रक्षिपति † ।
अदाह कल्पसूत्रकारः—“अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परि-
धीन् प्रहरति”—इति (१२.६.७.) । ततो इविःशेषेषु भक्षितेषु
पत्नीः संयाजयन्तीति क्रमः । पत्नीसंयाजानां सुपरि फलीकरण-
प्रायश्चित्तहोम-कपालोद्वासनैरितिः समाप्यते । एवं स्थिते विकृति-
रूपायाः प्रायणीयेष्टेः शंयुवाकान्तत्वम्,—आतिथेष्टेरिडाभक्षणा-
न्तत्वं च विकल्पितं स्यात् । कुतः ? निषेधवाक्याभ्यां प्रकारद्वय-
प्रतीतेः । तथाहि,—शंयुन्तत्वेङ्गान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंया-
जानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंस्थार्धम् । पत्नीसंया-
जानुयाजव्यतिरिक्तं नास्ति निषेधपरिसंख्या । तेन प्रकृति-
वद्यथाप्राप्तं कपालोद्वासनान्तत्वं मनयोरितिः प्रतीयते ; विधि-
वाक्येन शंयुङ्गान्तत्वम् । तेन त्रीह्रियववहिकल्पः ? इति प्राप्ते
ब्रूमः ;—विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शंयुन्तत्वं मिडान्तत्वं च तयोः
प्रति नियतम्, पत्नीसंयाजाद्यभावस्तुर्थमिह ; ततो नजपदयुक्त
सुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः ‡ ; अन्यथा बहवो दोषाः

* आप० श्रौ० १०. २१. २२. २४ ; २१. २३. १५ । प्राश्न० श्रौ० ४. १. २ ; ५. १ ।
कात्या० श्रौ० ७. ५. २२—२७ ; ८. १. १८ ।

† शंयुवाकान्तत्वव्याख्या तु तै० सं० २. ६. १०. द्रष्टव्या ।

‡ ‘परिधीन् परिदधाति’—० मन्वर्थे इति (वा० सं० २.३.) इति कात्या० श्रौ० २.८. १ ।

§ नित्यप्राप्तं अनुव्रदति । यथा नागरिक्षे न दिवि आप्रियेतस्य इति—इति श्रवणः ।

प्रत्यक्षेण । विकल्पो तावदष्टौ दीपाः प्रसिद्धाः * , परिसंख्यायां च
त्रयो दीपाः † ; विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यमेदोऽपरो दोषः ‡ ।
ततः शंयिङ्गान्तत्वं नियतम्—इति ॥

तच्चैवान्वयिग्नितम् (जै० सू० ४०—४२, अधि० १२.)—

“तच्चैव शंयिङ्गे पूर्वं ऽपरे वा स्वेच्छयाथवा ।

परे एवाथवा पूर्वं एवाद्यो द्विविधः श्रुतेः ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगौः ।

पूर्वकवाक्यतायाति पूर्वं एवाविरोधतः ॥

प्रायणीयातिथयोः निर्णीते शंयिङ्गे, पुनः सन्दिह्यते ;—
प्रकृतौ द्विविधे शंयिङ्गे,— पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ;
विहिते चात्र चोदकप्राप्ते । तत्र द्विविधश्रुतेरर्थे चोदकेनातिदिष्टे
सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीकार्ये ;—इत्येकः पक्षः ।
अदि प्रायणीया पूर्वशंयुक्ता, आतिथया च पूर्वङ्गान्ता स्यात्, तदानीं
मन्तव्यविधिर्नैव ताभ्यां शंयिङ्गाभ्यां मूर्ध्वप्राप्तानां पत्नीसंयाजानां
अनुयाजानां च वारितत्वाच्च निषेधो व्यर्थः स्यात् ; परयोः शंयि-
ङ्गयोरन्तत्वे तु ताभ्यां शंयिङ्गाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषां मन्निवारणात्

* विकल्पय द्विविधः । व्यवस्थितः ऐकिकश्च । तत्र इच्छाविकल्पे ऽष्टौ दीपाः । ‘प्रमा-
णाप्रमाणस्यपन्तितामप्रकल्पना । प्रमाणाविवर्तनानिभ्यां प्रत्येकं सट्दोषता’-इति । ‘ब्रीहिसि-
धंजित’, ‘यवैर्यंजित’-इति चैतदुदाहरणम् । कातायनमूर्ध्वं तद्व्याख्यायां तत्पठती चेन्न
विचारः कृतः (श्री० १. ४. १३--१६.) । मीमांसया द्वादशाव्यायीयतृतीयपादे तु विकल्प-
विचारा नष्टव उपदिष्टाः ; तत्र ‘एकार्णाञ्च विकल्पंरन्, समुच्चये ह्यष्टाणि ; स्यात् प्रधानस्य’-
इति कृतं यथैकविकल्पत्ववचनम् (१९. २. १०.) ।

† ‘निधिरसन्न मन्त्रासौ नियमः पाक्षिके सति । तच्च भान्धव च प्रमासौ परिसंख्येति
गीयते’-इति, ‘शुभार्थस्य परित्यागादन्तु तावत्स्य कल्पनात् । प्राप्तस्य नात्र इतीतं परिसंख्या
निवृत्त्या’-इति च, एतयोक्तद्वयव्याप्तिना मीमांसार्थसङ्गुहे द्रष्टव्यानि ।

‡ ‘य एव हि श्रुतसंयत्तसंयाजस्य दोषः, स एवाश्रुतकल्पनायाम्’-इति ब्राह्मणं श्रुतः ।

तन्निवारणाय सार्वको निषिद्धः । तस्मात्पर एव ग्रन्थिषु बाधेन
इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तम् (१३७ द.)
स च पूर्वयोः ग्रन्थिद्वयोरन्तत्वेऽपि एकवाक्यता मापद्यानुवादकत्वे-
नोपदिश्यते; असञ्जातविरोधिभ्यौ हि पूर्वे; तस्मात् ते एव बाधे
इति राक्षान्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१७) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन्
पुमर्थान्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(१३)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन् न वो ऽह
मन्नं भविष्यामीति नेति देवा अब्रुवन्नन्न मेव नो
भविष्यसीति तं देवा विमेशिरे स हैभ्यो विहृतो न
प्रबभूव ते होचुर्देवा न वै न इत्यं विहृतो ऽन्नमवि-
ष्यति हन्तेमं यज्ञं सम्भरामेति तथेति तं सञ्जग्मुः
सम्भृत्योचुरश्विनाविमम् भिषज्यत मित्यश्विनौ वै
देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यू तस्मादध्वर्यू घर्मं सम्भ-
रतस्तं सम्भृत्याहतुर्व्रत्तन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामो
होतरभिष्टुहीति ॥ १ (१८) ॥

सोमप्रवाहिका अग्निमन्यनीया ऋचस्तथा ।

यातिष्ठास्तद्विशेषाश्च तृतीयाध्याय ईरिताः ॥

अथ प्रवर्ग्यादयो वक्तव्याः । तदर्थं मादावाख्यायिका भाह --

“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन्न वो ऽह मन्नं भविष्यामीति नेति देवा
अब्रुवन्नन्न मेव नो भविष्यसीति, तं देवा विमेशिरे, स हैभ्यो
विहृतो न प्रबभूव ते होचुर्देवा न वै न इत्यं विहृतो ऽन्नम् भवि-

यति, इमेन यज्ञं सम्भरामिति तथेति तं सम्भृत्—इति । अत्र
शब्देनात्र प्रवर्ग्यो विवक्षितः । तदभिमानो देवः केनापि निमित्ते
नापरतोऽन्येभ्यो देवेभ्यः उक्तान्तवान् । हे देवा ! युष्माकं मन्त्रं
'अन्नं न भविष्यामि' इत्येव सुक्लृमणकाले प्रोक्तवान् । ततो देवाः
तदुत्क्रमणं 'नेति' प्रतिषिध्य सर्वथा त्व मस्माकं मन्त्रं भवेति प्रार्थि-
तवन्तः । प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि यज्ञविस्तृतेवाना मन्त्रं, तदभिमानो
च पुनरपि देवैः वाधितं तदन्नत्वं नाङ्गीचकार । 'तम्' अन्नङ्गी-
कर्तव्यं प्रवर्ग्यं पुरुषं देवाः 'विमेधिर' ताडनमस्तृणादिभिर्हिंसि-
तवन्तः । स च प्रवर्ग्यो देवैर्विशेषेण वाधितः 'एभ्यः' देवेभ्यो 'न
प्रवभूत्' प्रभूतो नाभूत्, अन्नत्वेनावस्थातुं न शक्त इत्यर्थः । ततो
देवाः परस्परं मेवं विचारितवन्तः । एवं 'विहृतः' विशेषेण
वाधितः प्रवर्ग्यो 'नः' अस्माकं मन्त्रं नैव भविष्यतीति सम्पूर्णं मन्त्रं
न भविष्यति । तं 'मिमं प्रवर्ग्याख्यं यज्ञं 'सम्भरामः' उचितैः
साधनैः सम्यक् पोषयाम इति । सम्भृतिहेतुदर्शननिमित्तजन्मर्ष-
योक्तव्यो 'हन्ता' शब्दः । 'तथेति' परस्परं मङ्गीकृत्य 'तं' प्रवर्ग्यं
'सम्भृत्' साधनसम्पादनेन सम्यक् पोषितवन्तः ॥

॥ २ ॥ देवदेवीनां साधनानां सम्पादनं विधत्ते—“तं सम्भृत्यो-
क्तुं विवक्षितं (सम्यक्त मित्यश्विनौ वै देवानां भिषजावशि-
नावश्वर्यं, तस्मात्त्वयं अन्नं सम्भरतः” इति । देवाः प्रवर्ग्य-
कर्त्रीपुरुक्तं महावारादि सन्धारं 'सम्भृत्य' स्वकीयावशिनी,
एतेव मृत्युः । हे अश्विनौ ! 'हन्ता' प्रवर्ग्यपुरुषदेहं अस्माभिः
त्रिसितं युवां भिषज्यतम् औषधैः एतस्य समाधानं कुरुत मिति ।
देवानां सन्धिः भिषजावशिनी, तस्मात् त्वयार्थेन युक्तम् । किञ्च
देवानां यज्ञकर्त्रीवशिनी 'अश्वर्य' । अतएवान्यथ कस्यचिन्नस्त्वस्य

ब्राह्मणे पठ्यते—“अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह; अश्विनी हि देवाना
मध्वर्युं प्राप्ताम्”—इति * । अतोऽपि कारणादश्विनोर्यज्ञसमाधान-
कारणं युक्तम् । तस्मात्कारणादध्वर्युं उभाभ्यामग्निभ्यां यज्ञशरीरं
चिकित्सितम् । तस्मादिदानीमध्वर्युं ‘धर्मं’ सम्भरतः प्रवर्ग-
साधनं सम्पादयेताम् । तदेतत्तैत्तिरीयाः “देवा वै सत्र मासत”—
इत्यश्विननुवाके (तै० आ० ५. १.) प्रवर्गविषयमुपाख्यानं प्रप-
ञ्चयन्ति । तस्मिन्नाख्याने यज्ञस्य प्रवर्गरूपं शिरो धनुषः कोट्या
छिन्नमित्युक्त्वा पश्चादेतदाब्रूयते—“तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन यज-
मानाः । नाशिषोऽवाकृत्यतः ; न सुवर्गं लोकमभ्यजयन् । ते देवा
अश्विना ववुवन् । भिषजौ वै स्थः । इदं यज्ञस्य गिरः प्रतिधत्त
मिति । तावन्नूतां वरं वृणावहे । ग्रह एव नावन्नापि गृह्यता
मिति । ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् । तावेतद् यज्ञस्य गिरः
प्रत्यधत्ताम् । यत्प्रवर्गः । तेन सशिर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः । अवा-
शिषोऽकृत्यतः । अभिसुवर्गं लोकमजयन् । यत्प्रवर्गं प्रवृणक्ति ।
यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति”—इति (तै० आ० ५. १. ५—७.) ।

प्रवर्गसाधनानि सम्पादितवतोऽस्योरनुज्ञापनमन्त्रं प्रेषमन्त्रं
च विधत्ते—“तं सम्भृत्याह तुर्बहन् प्रवर्गेण प्रचरिष्यामो होत-
रभिष्टुहीति”—इति । ‘तं’ प्रवर्गकर्मापयुक्तं साधनसमूहं ‘सम्भृत्य’
सम्पाद्य चतुर्णां मध्वर्युणां मध्ये अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येतावुभा-
ध्वर्युं ब्रह्माणं होतारं च प्रत्येवं ब्रूयाताम् । हे ब्रह्मन् ! वयमृत्विजः
सर्वे प्रवर्गाख्येन कर्मणा ‘प्रचरिष्यामः’ अनुष्ठस्यामः । सोऽय

* अश्विनोर्बाहुभ्यामित्येतन्मन्त्रं तैत्तिरीयाभाष्ये संज्ञितायां (१. २. १. १.), तस्य
ब्राह्मणेन सपि तत्रैवाहं (२. ६. ४. १.); ब्राह्मणयज्ञेऽपि वहुष (१. २. २. १. २. १.),
आरण्यकेऽपि च (५. २. ५.) ।

मनुष्माणः मन्त्रः (तै० आ० ४. ४. १.) । हे 'होतः' । तन्
'अभिष्टुहि' प्रवर्गस्तुतिरूपाः सर्वा ऋचः पठ । सोऽयं प्रथममन्त्रः
(तै० आ० ४. ४. २.) । 'इति'-शब्दो मन्त्रद्वयसमाख्यार्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (१८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रतिपद्यते । ब्रह्म
वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद्विषज्यतीयम् पित्रे राष्ट्रे-
त्यय इति वाग्वै राष्ट्री वाच मेवास्मिंस्तद्वधाति महा-
न्मही अस्तभायद्विजात इति ब्राह्मणस्पत्या ब्रह्म वै
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद् भिषज्यत्यभि त्वं देवं सवि-
तार मोष्ठोरिति सावित्री प्राणो वै सविता प्राण
मेवास्मिंस्तद्वधाति संसीदस्व महाः असीत्येवैनं
समसादयन्नञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्य-
मानायाभिरूपा यद्यत्तेऽभिरूपं तत्समृद्धं पतङ्ग मत्त
मसुरस्य मायया यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा

नो अग्ने सुमना उर्यताविति द्व द्व अभिरूपं यद्वज्रं
 अभिरूपं तत्समृद्धं 'कृणुष्व पाजः प्रसिति' न पृथ्वी
 मिति पञ्च राजोद्भूतो रक्षसा मपहत्यै परित्वा
 गिर्वणो गिरो ऽधि द्वयो रदधा उक्थ्यं वचः 'शुक्रं ते
 अन्यद्वज्रतं ते अन्यदपश्यद्भोपा मनिपद्यमानमिति'
 चतस्र एकपातिन्यस्ता' एकविंशतिर्भवन्त्येकविंशो
 ऽयं पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मै-
 कविंशस्त मिस मात्मान मेकविंशं संस्क्रुते ॥२(१८)

होतुरभिरुपायास्तृत् प्रथमा मृचं विधत्ते—“ब्रह्म जज्ञानं
 प्रथमं पुरस्तादिति प्रतिपद्यते ; ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं
 तद्विपज्यति”—इति । 'प्रतिपद्यते' तेन मन्त्रेण होताभिष्टवं प्रार-
 भते इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मण्यदेन देवानां मध्ये ब्राह्मणजानि-
 रूपो बृहस्पतिरुच्यते ; तस्मादनेन मन्त्रेणोपक्रमे सति 'ब्रह्मणैव'
 ब्राह्मणजाल्यैव 'एनं' प्रवर्गा 'तद्' 'विपज्यति' चिकीर्षते ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते—“इयं पित्रे राश्रोत्यग्र इति, वाग्वै
 राश्रो, वाच मेवास्मिंस्तद्वधाति”—इति । अस्मिन्मन्त्रे द्वितीयान्तो
 राश्रोऽगन्तो वाचं ब्रूते, 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन 'आस्मिन्' प्रवर्गे
 'वाच मेव' सम्पादयति ॥

तृतीया मृचं विधत्ते—“महान्महो अस्तभायद्विजात इति
 ब्राह्मणस्यत्या, ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद्विपज्यति”—इति । अस्या
 मन्त्रस्य चतुर्थपादे बृहस्पतिर्देवतेति श्रूयमाणत्वात्, बृहस्पतेश्च
 ब्राह्मणसामित्वादिय मृक् 'ब्राह्मणस्यत्या' ॥

चतुर्थी मृचं विधत्ते—“अभि त्वं देवं सवितारं भोक्सीमिति सावित्री; प्राणो वै सविता प्राण मेवास्मिंस्तद्धानि”-इति । सवितारमिति श्रुतत्वादिय मृक् ‘सावित्री’; पठनीयेति शेषः । प्राणस्य देहन्द्रियप्रेरकत्वात् सवितृत्वम् । ‘तत्’ तेन मन्त्रेण ‘अस्मिन्’ प्रवर्गे ‘प्राण मेव’ सम्पादयति ॥

ता एताश्चतस्रः शाखान्तरगता आश्वलायनेन पठिता द्रष्टव्याः (श्री० ४. ६. ३. १—४.) ॥

पञ्चमी मृचं विधत्ते—“संसीदस्व महा७ असौतोर्वेनं समसादयन्”-इति । अनेन (सं० १. ३६, ८.) मन्त्रेण ‘एनं’ प्रवर्गाख्यं महावीरं खरशब्दाभिधेये सन्नापनस्थाने ‘समसादयन्’ स्थापयेयु-
रित्यर्थः ॥

षष्ठी मृचं विधत्ते—“अञ्जन्ति यं पथयन्तो न विप्रा इत्यन्व-
मानायाभिरूपा; यद्यज्ञेऽभिरूपं तस्ममृदम्”-इति । अस्मिन्मन्त्रे (सं० ५. ४३. ७.) अञ्जन्तीतिपदस्य श्रुतत्वादाज्येन ‘अन्मानाय’ महावीराख्याय श्रूयमाणत्वात् येन शृक् ‘अभिरूपा’ भवति ॥

सप्तमी मारुत्य द्वादशीपर्यन्ताः षड्विंशो विधत्ते—“पतङ्ग मत्त
मसुरस्य सायया, यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने, भवा नो अग्ने सुमना
उपेताविति द्वे द्वे अभिरूपे यद्यज्ञेऽभिरूपं तस्ममृदम्”-इति ।
पतङ्गं मिति संहिताया सास्त्रान्त्याह्वयोः ॥ प्रतीके (सं० १०.
१७७. १, २.) । यो नः सनुत्य इति द्वयोः ॥ प्रतीके (सं० ६. ५.
४, ५.) । भवा नो अग्ने इति द्वयोः ॥ (सं० ३. १८. १, २.) ।

* ‘संसीदस्व महा७, असौति संसाधमानं’-इति कथ्यः (प्राश्न० श्री० ४. ६. ३.) ।

† ‘अञ्जन्ति यं पथयन्तो न विप्रा इत्यन्वमानं’-इति कथ्यः (५. ६. ३.) ।

‡, ६. ॥ ‘पतङ्गं—उपेताविति द्वयोः’-इति कथ्यः (४. ६. ३.) ।

एतासां सर्वासा मभिष्टूयमानार्थप्रतिपादकत्वादभिरूपत्वम् । तच्चा-
वैतास्तृप्तु बुद्धिमता योजनीयम् ॥

त्रयोदशी मारभ्य सप्तदशीपर्यन्ताः पञ्चर्चो विधत्ते—“क्षणेष्व-
पाजः प्रसितिं न पृथ्वी मिति पञ्च राक्षोघ्नो रक्षसा मपहत्यै”—
इति (सं० ४. ४. १—५.) ॥

अष्टादशी मारभ्यैकविंशत्यास्तस्य ऋचो विधत्ते—“परि-
त्वा गिर्वणो गिरो, अधि द्वयोरदधा उक्थं वचः, शुक्रं ते अन्यद्यजतं
ते अन्यद्, अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मिति चतस्र एकपातिन्यः”—
इति । एकस्य मन्त्रस्य पातः प्रतीकम्, एकपातः, सोऽयं यासु
ऋतु, ता ‘एकपातिन्यः’ । “परि त्वा गिर्वणः”—इति (सं० १. १०.
१२.) यत् प्रतीकम्, तत् संहितायां क्रमेणास्त्रातानां चतसृणां
प्रतीकं मित्याशङ्केत ; ‘चतस्रः’—इति ब्राह्मणोऽभिधानात् । एवम्
“अधि द्वयोः” (सं० १. ८३. ३.), “शुक्रं ते” (सं० ६. ५८. १.),
“अपश्य गोपाम्” (सं० १. १६४. ३१ ; १०. १७७. ३.)—इति
त्रिषु शङ्कोदियात्, एतद्व्यावृत्त्यर्थम् ‘एकपातिन्यः’—इत्युच्यते ।
एकैकस्य ऋचः प्रतीकान्येतानि मिलित्वा ‘चतस्रः’ इति तात्प-
र्यार्थः ॥

संख्यान्तरभ्रमथ्युदासायोक्तमन्त्रगतां संख्यां प्रशंसति—“ता
एकविंशतिर्भवन्ति”—इति । तां संख्यां प्रशंसति—“एकविंशोऽयं
पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पादा आत्मैकविंशस्त मिम
मात्मान मेकविंशं संस्क्रुते”—इति । ‘अयं पुरुषः’ मनुष्य-
देहो जीवनोपेतः, एकविंशतिसंख्यानां मवयवानां समूहरूप-
त्वाद् ‘एकविंशः’—इत्युच्यते । ‘दश हस्त्याः’—इत्यादिना तदेव
स्पष्टीक्रियते । आत्मशब्देन मध्यदेहो जीवात्मा वा

अभिधीयते । तैर्मन्त्रैः 'प्राणानम्' एव संख्यासामान्यात्
'संस्तुयते' ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (१८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

स्रक् द्रुप्तस्य धमतः समस्वरन्निति नव पाव-
मान्यो नव वै प्राणाः प्राणानेवास्मिंस्तद्वधात्ययं
वेनस्त्रीदयत्पृश्निगर्भा इत्ययं वै वेनोऽस्माद्वा ऊर्ध्वा
अन्ये प्राणा वेनत्यवाञ्चो ऽन्ये तस्माद्देनः प्राणो वा
अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण
मेवास्मिंस्तद्वधाति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते तपो-
पवित्रं विततं दिवस्पदे विद्यत्पवित्रं धिषणा अत-
न्वतेति पूतवन्तः प्राणास्त इमे ऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्राः
पुगीय इत्येतानेवास्मिंस्तद्वधाति ॥ ३ (२०) ॥

अथैकसूक्तगताः काथिहचो विधत्ते-- "स्रक् द्रुप्तस्य धमतः
समस्वरन्निति नव पावमान्यो नव वै प्राणाः प्राणानेवास्मिंस्तद्व-
धाति"-इति । अस्मिन् स्रक् द्रुप्तस्येति सूक्ते (मं० ८. ७३.)

पञ्चमानदेवताका सृचो नवसंख्याकाः ; अतः संख्यासाम्नात्
पाठेन 'अस्मिन्' प्रवर्ग्यभिमानिनि पुरुषे नवच्छिद्रवर्त्तिनः
'सन्' स्थापयति ॥

अथैका सृचं विधत्ते—“अयं वेनोद्यत् पृश्निगर्भा इति”—
इति । एतन्मन्त्रगतस्य वेनशब्दस्य नाभिपरत्वं मभिप्रेत्य प्रशं-
सति—“अयं वै वेनोऽस्माद्वा ऊर्ध्वा अन्ये प्राणा वेनन्त्यवाञ्छोऽन्ये ;
तस्मादेनः प्राणो वा अयं मन्त्राभेरिति तस्मात्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम्
प्राणमेवास्मिंस्तद्वधाति”—इति । शरीरमध्येऽवस्थितं नाभिं हस्ते-
नाभिनीय प्रदर्शयन् 'अयं वै वेनः'—इत्युच्यते । तस्य नाभेर्वेनत्वं
कथम् ? इति चेत्, उच्यते ;—‘अस्मात्’ नाभेः ‘ऊर्ध्वाः’ ‘अन्ये
प्राणाः’ चक्षुरादयः केचित् प्राणविशेषाः ‘वेनन्ति’ चरन्ति, तथा
नाभेः ‘अवाञ्छः’ अपानवायादयः केचिद् ‘वेनन्ति’ चरन्ति ।
‘तस्माद्’ वेनन्त्यस्मादवधिभूतानाभेरितिव्युत्पत्त्या वेनशब्दाच्चो
‘नाभिः’ । नाभिशब्दाच्चत्वं कथम् ? इति चेत्, तदुच्यते ;—
‘अयं’ नाभिः प्राणाधारत्वेन स्वयं प्राणरूपः ‘सन्’ इतरानूद्भवत्ति-
नोऽधीवर्त्तिनश्च प्राणानुद्दिश्य प्रत्येकं ‘नाभिः’ नाभैषीरितेष्टं
वदन्निव मर्यादारूपत्वेनावस्थितः । ‘तस्माद्’ अयं देहमध्यवर्ती
‘नाभिः’ भवति । नैव भीतिं कुर्वित्यभिप्रेत्य मर्यादात्वेनावस्थान
मेव ‘नाभिः’ नाभिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मादयं वेन इति-मन्त्र-
पाठेन ‘प्राण मेव’ ‘अस्मिन्’ प्रवर्ग्ये स्थापयति ॥

अथैकत्र मन्त्रात् सृगद्वयम्, अन्यत्र संमानाता मेका सृचं
विधाय सह प्रशंसति—“पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्यते, तपो-
ष्पवित्रं विततं ऋषिष्यदे, वियत्पवित्रं धिषणा अतन्वतेति पूत-
वन्तः ; प्राणास्त इमे ऽवाञ्छो रितस्वो मूत्राः पुरीथ इति तानेवास्मिं-

‘सहस्रमति’-इति (सं० ६. ८३. १, २.) । अथ “वियत्यवितम्”-इतिमा
शास्त्रान्तरगता सूत्रकारिण पठिता (आश्व० श्रौ० ४. ६. २.) ।
निष्पद्येतेषु मन्त्रेषु शुद्धिवाचिनः पवित्रशब्दस्य विद्यमानत्वादेते
‘पूतवन्तः’ यज्ञपुरुषस्य प्राणस्थानीयाः । पूर्वं सुदाहताः (१४७ पृ०
नव) मन्त्रविशेषा यज्ञपुरुषस्य नामेरुद्धं भाविप्राणस्थानीयाः ।
पवित्रं ते वितत मित्याद्यास्त्रयो मन्त्रा ये सन्ति, ‘ते इमे’ नामेः
‘अवाञ्चः’ अधोदेशप्राणस्थानीयाः । तेषु रेतसे हित एकः प्राणः *,
मूत्राय हितो ऽपरः प्राणः । तयोर्भयोर्गोलकद्वारस्यैकत्वेऽपि
स्वरूपेणैन्द्रियभेदात् पृथङ् निर्देशः । द्वारान्तरसञ्चारी पुरीषाय
हितस्तृतीयः प्राणः । ‘इति’ उक्तान् ‘एतानि’ चैव प्राणान्
मन्त्रत्रयपाठेन ‘अस्मिन्’ प्रवर्गे स्थापयति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२०) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति ब्राह्मणस्य स्थं
ब्रह्म वै बृहस्पतिं ब्रह्मणैवैनं तद्विषज्यति प्रथमं
यस्य सप्रथमं नामेति घर्मतन्वः सतनु मेवैनं तत्

* (रेतस्यः) ‘तर्षा’ हितम्-इति पा० ५. १. ५ ।

स्रष्टुं करोति रथन्तर माजभारा वसिष्ठः भरद्वाजो
 बृहदाचक्रे अग्नेरिति बृहद्रथन्तरवन्त मेवैनं तत्करो-
 त्यपश्यं त्वा मनसा चेकितान मिति प्रजावान्
 प्राजापत्यः प्रजा मेवास्मिंस्तदधाति काराधद्वोवा-
 श्विना वा मिति नव विष्कन्दसस्तदेतद्यज्ञस्यान्तस्य
 विक्षुद्र मिव वा अन्तस्य मणीय इव च स्थवीय इव च
 तस्मादेता विष्कन्दसो भवन्त्येताभिर्हाश्विनोः कक्षी-
 वान् प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोक मजय-
 दुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
 य एवं वेदा भात्यग्निरुषसा मनीक मिति सूक्तं
 पीपिवांस मश्विना धर्मं मच्छेत्यभिरूपं यद्यज्ञे ऽभि-
 रूपं तत्समृद्धं तदु चैष्टुभं वीर्यं त्रिष्टुब् वीर्यं मेवा-
 स्मिंस्तदधाति यावाणेव तदिदं जरथ इति मृक्तं
 मक्षी इव कर्णाविव नासेवेत्यङ्गसमाख्या य मेवा-
 स्मिंस्तदिन्द्रियाणि दधाति तदु चैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्
 वीर्यं मेवास्मिंस्तदधातीळे यावापृथिवी पूर्वचित्तय
 इति सूक्तं मग्निं धर्मं सुरुचं यामन्निष्टय इत्यभिरूपं
 यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धं तदु जागतं जागता वै पशवः
 पशून्मेवास्मिंस्तदधाति याभिरमु मावतं याभिरमु
 मावत मित्येतावतो हात्राश्विनौ कामान् ददशतु-

सामेवास्मिन्सहधाति तैरेवैनं तत् समर्पयत्वैरुच-
दुषसः पृश्निरग्निय इति रुचितवती रुच मेवास्मि-
न्सहधाति द्युभिर्गुभिः परिपात मन्त्रानित्युत्तमया
परिदधात्यरिष्टेभिरग्निना सौभगेभिः मित्रो मित्रो
व्रतणो मा महन्ता मदितिः सिसृ पृथिवी उत
द्वीरित्येतैरेवैनं तत् कामैः समर्पयतीति नु पूर्वं
पठलम् ॥ ४ (२१) ॥

अथ सूक्तविशेषा विधातव्याः ; तत्रैकोनविंशत्युचं सूक्तं
विधत्ते—“गणानां त्वा गणपतिं हवामहे इति ब्राह्मणस्यत्यम्,
ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिब्रह्मणैवेनं तद्विषज्यति” इति । तस्मिन् सूक्ते
(सं० २. २३.) प्रथमाया ऋचः तृतीयायां व्येधराजं ब्रह्मणा
ब्रह्मणस्पते—इतियूयमाणत्वादिदं सूक्तं तद्विषज्यतिदेवताकम् ।
‘ब्रह्म वै’ इत्यादिकं पूर्ववद् लोकोपयोग्यम् (१४४ पृ० १२ पं०) ॥

उच्चात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“प्रथमं गन्धं सप्रथमं दामेति
धर्मतत्त्वः सतनु मेवैनं तत् सरूपं करोति” इति । अस्मिन् सूक्ते
(सं० १०. १८.) पठिताः प्रथमेत्यल्लयास्त ऋचो (१—२) ‘धर्म-
तत्त्वः’ प्रथमस्य शरीरस्थानोऽयः । तत् मन्त्रपाठेन ‘गन्धं’ प्रथमं
‘सतनु’ शरीरोपेतं करोति । सतनु मित्यस्यैव व्याख्यानं ‘सरूपम्’
इति । यद्वा, तस्मिन् शरीरे शोभनरूपमहितं प्रथमं करोति ।
अस्मिन् सूक्ते प्रथमद्वितीययोः ऋचोर्ध्वोऽनुर्ध्वो पादौ, ताव-

१. सिय सूक्त—“गणानां त्वा गणपतिं हवामहे इति तृतीया सप्तमयवस्तमम् । श्वेध-
राजं ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते चानः यन्त्रदृतिभिः सोमं सादयन् ॥” इति ।

ब्रूय प्रशंसति—“रथन्तर माजभारा वसिष्ठः, भरद्वाजो वृहदाचके
अप्नेरिति ; वृहद्रथन्तरवन्त मेवैनं तत्करोति”—इति । सामद्वयवा-
चिनीः रथन्तरशब्दवृहच्छब्दयोरत्र श्रूयमाणत्वात्तत्पाठेन प्रवर्ण्यं
सामद्वयोपेतं करोति * ॥

तृचात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“अपश्यं त्वा मनसा चेकितान-
मिति प्रजावान् प्राजापत्यः ; प्रजा मेवास्मिंस्तदधाति”—इति ।
एतत्-सूक्तगतानां तिसृणां सृचां (सं० १०. १८१. १—३)
पृथग्विनियोग भाष्यलायन आह—“अपश्यं त्वेत्येतस्याद्यया
यजमान मीक्षते, द्वितीयया पत्नीं, तृतीययाऽऽत्मानम्”—इति
(श्रौ० ४.६.३.) । अस्य च सूक्तस्य ऋषिः ‘प्रजावान्’-इत्येतन्ना-
मकः । स च प्रजापतिः पुत्रः । तदोद्यपाठेन ‘प्रजां’ सम्प्रा-
दयति ॥

सूक्तान्तरे नवसङ्ख्या ऋचो विधत्ते—“काराधद्वीत्वाग्निना वा
मिति नव विच्छन्दस्तदेतद्यज्ञस्यान्तरुयं विस्तुद्र मिष वा
अन्तस्थ मण्णोय इव च स्थण्णोय इव च तस्मादेता विच्छन्दसो
भदन्ति”—इति । काराधदित्यस्मिन् सूक्ते विद्यमाना ऋचो नव-
सङ्ख्याकाः (सं० १.१२०.) । ताश्च विविधेन छन्दसा युक्ताः । तच्च
विविधत्वं मनुक्रमणिकायां सूक्तम्—“आद्या गायत्री, द्वितीया
ककुप्, तृतीया-चतुर्थी काविराण्णष्टरूप्यौ, पञ्चमी तनुशिरा १,

* तच्च सामद्वयं सामगाना मारण्यके २. १. २१ ; १. १. २० । तयोर्विन्धुषी तु ह०
षा० ३. १. ५. १, २ । तयोर्विधायकवचनानि च ता० ब्रा० ७. ६. ६, ५ ।

† ‘प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री’-इति (१. ६.), ‘मन्व्यमग्नेत् तदुप्’-इति (३. २.),
‘नवकथीर्गर्धो जागतः काविराट्’-इति (४. ५.), ‘नव वराजचवोदशैर्नष्टरूपी’-इति
(४. ६.), ‘एकादशिनीः परः षट्कस्तनुशिरा’-इति (३. ३.) च का० ह० ५० ।

यस्माद्विदुर्वाग्, विष्टारवृत्तौ, कतिः, विराट् १, तिष्ठो
गायत्रः ३”-इति । यद्यप्येतद् द्वादशर्चं सूक्तम्, तथापि त्रै-
वर्चीचापेक्षिता इति नवेतुक्तम् । ‘तदेतत्’ सूक्तम्, प्रवर्ग्याख्यस्य
‘यज्ञस्य’ ‘अन्तस्थम्’ उदरगतवयवस्वरूपम् । लोकेऽपि ‘अन्तस्थं’
शरीरगतमध्यस्थावयवजातं, ‘विस्तुद्र मिव वै’ विविधत्वेन तारत-
म्येन खल्य मेव भवति । तद्यथा,—किञ्चिन्मांसनाद्यादिकम्
‘अणीय इव च’ अत्यन्तं सूक्ष्म मेव भवति ; अन्यच्च मांसनाद्या-
दिकं ‘स्थवोय इव च’ अत्यन्तं स्थूल मेव भवति । यस्मादुदरगत
मवयवजात मोडशम्, ‘तस्मात्’ तत्स्थानीया ‘एताः’ ऋचो
‘विच्छन्दसो भवन्ति’ । उत्तमलोकप्राप्तिहेतुत्वेन तां ऋचः
प्रशंसति—“एताभिर्होश्विनोः कक्षीवान् प्रियं धामोपागच्छतु,
स परमं लोकं भजयद्”-इति । ‘कक्षीवान्’ इत्येतन्नामकः कश्चि-
दृषिः । स च काराधदिति-‘एतेरताभिः’ ऋग्भिर्जयं कृत्वा
‘अश्विनोः’ यत् ‘प्रियं’ ‘धाम’ स्थानं तत्राप्नोत् । ततस्ताभ्या
मनुगृह्योतः ततोऽप्युत्तमं लोकं जितवान् । एतद्-वेदनं प्रशं-
सति—“उपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य
एवं वेद” इति ॥

पञ्चमं सूक्तान्तरं विधत्ते—“आ भात्यग्निरूपसा मनीक
मिति सूक्तम्”-इति (सं० ५. ७६. १—५.) । अग्निष्टवार्थं पठे-
दिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । प्रथमाया ऋचयतुर्थपादं पठित्वा

० षष्ठी ऋक् यद्यपि पादमङ्गय्याणिक् न भवति, तथाप्यस्य सङ्गय्याणिगिण्यर्थः ।

१ ‘अष्टिनीमन्थं दशकीं विष्टारवृत्तौ’-इति (५. ५), ‘जागतावष्टक्य कतिः’-इति
(५. २), ‘दशकास्त्रयी विगङ्गेकादशका वा’-इति (४. ७) च जा० छ० ५० ।

१ दशम्यादाक्षिन्नी गायत्रिः ; परं नेह विनियोज्या ।

तन्मुखेन सूक्तं प्रशंसति—“पौपिवांस मग्निना घर्म्मं मच्छेत्यभि-
रुधं, यद्यज्ञे ऽभिरुधं तत्समृद्धम्”—इति । हे अग्निनी ! ‘पौपि-
वांसम्’ अभिप्रवृष्टं ‘घर्म्मम् अच्छे’ प्रवर्ग्य मभिलक्ष्यतेत्यत्र मग्निना
प्रदेऽवगम्यते । एतत् सूक्तं प्रवर्ग्यस्थानुरूपम् । सूक्तगतं हृन्द
प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब् वीर्यं मेवास्मिंस्तद्दधाति”—
इति । ‘तदु’ तच्च सूक्तम् ॥

अष्टमं सूक्तान्तरं विधत्ते—“आवाणेव तदितर्यं जरथे इति
सूक्तं मघी इव कर्णाविव नासेवेत्यङ्गसमाख्याय मेवास्मिंस्तदि-
न्द्रियाणि दधाति”—इति (सं० २. ३६. १—८.) । तस्य सूक्तस्य
पञ्चम्या ऋचि द्वितीयपाद एव मान्नानः—“अघी इव चक्षुषा
यात सर्वाक्” इति । षष्ठ्या ऋचुस्तथाऽऽमेव मान्नानम्—
“नासेव जस्तन्वी रक्षितारा कर्णाविव सुभृता भूत मस्मे”—इति ।
एवं च सति ‘अङ्गसमाख्याय मेव’ अन्निकर्णनासादिरूपाण्य-
ङ्गानि पुनः पुनः कथयन्नेव ‘अस्मिन्’ घर्म्मं ‘इन्द्रियाणि’ स्थाप-
यति । सूक्तगतं हृन्दः प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्
वीर्यं मेवास्मिंस्तद्दधाति”—इति ॥

पञ्चविंशत्युचं सूक्तान्तरं विधत्ते—“इळे आवापुथिवी पूर्व-
चित्तय इति सूक्तम्” (सं० १. ११२. १—२५.) इति । प्रथमाया
ऋचौ द्वितीयपाद सुदाहृत्य तद्वारा सूक्तं प्रशंसति—“अग्निं
घर्म्मं सुरुचं यामन्द्रिष्टय इत्यभिरुधं यद्यज्ञे ऽभिरुधं तत्समृद्धम्”—
इति । अग्निं मित्यादिके द्वितीयपादे ‘सुरुचं घर्म्मम्’-इति शोभन-
दीप्तियुक्तः प्रवर्ग्यः पठितः ; तस्मादिदं सूक्तं मनुरूपम् । तत्सूक्तगतं
हृन्दः प्रशंसति—“तदु जागतं जागता वै पशवः पशून्मेवास्मिंस्तद्द-
धाति”—इति । पुरा कदाचित् सोमं माहर्त्तुं दुर्गलोके गता

जगती ; त मौहर्षु मयक्ता सती पशून् दीक्षां च आहूतवती ;
तस्मात् 'पशवः' 'जागताः' । एतच्च कद्रुचेत्यनुवाके तेत्तिरीयैः
समाज्जातम्—“सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् ; तस्माज्जागती
क्ष्ण्वासां पश्यत्यतमा”—इति (सं० ६. १. ६. २.) । अतस्तदीय-
पाठेन पशून् सम्पादयति । सूक्तगताखृक्षु सर्वासु विद्यमान
मर्थं सुपजीव्य सूक्तं प्रशंसति—“याभिरसु मावतं याभिरसु मावत
मित्येतावतो ह्यावाश्विनी कामान् ददृशतुस्तानेवास्मिंस्तद-
धाति ; तैरेवैनं तत्समर्पयति”—इति । अस्य सूक्तस्य प्रथमाया
ऋचि द्वितीयार्धमेव साम्जातम्—“याभिर्भरे कारं मंगाय जिन्वय-
स्ताभिरु पु जतिभिरश्विना गतम्” इति । तस्याय मर्थः—हे
अश्विनी ! युवां 'अंगाय' तन्नाम्नः पुरुषस्योपकाराय 'भरे' तुष्टे
'कारं' विजयङ्गत्वा 'याभिः' 'जतिभिः' पालनैः अंगनामकं तं
पुरुषं 'जिन्वय' प्रोषययः, 'ताभिरु पु' तादृशोभिर्योतिभिः
पालनैः 'आगतम्' इह कर्मणि समागच्छत मिति । द्वितीयस्या
ऋचि द्वितीयार्धं मेव साम्जातम्—“याभिर्भियो ज्वयः कर्म-
न्निष्टये ताभिरु पु जतिभिरश्विना गतम्” इति । तस्याय
मर्थः—हे अश्विनी ! 'इष्टये' अभीष्टमिष्टार्थं कर्मण्यनुष्ठीयमाने,
लौकिके वैदिके वा सर्वस्मिन् 'कर्मणि' 'याभिरुतिभिः' 'धियः'
प्राणिनां बुद्धीः 'अवयः' रक्षयः, 'ताभिः' एतेतिभिः आगच्छत
मिति । एवं सर्वाखपृक्षु अर्थोऽनुसन्धेयः । त मर्थं सर्वं सामान्य-
वाचिना सर्वनामशब्देन परासृज्य श्रुतिर्याभिरित्येकेन वाक्येन
सङ्गृह्णाति । 'याभिः' 'जतिभिः' 'असुम्' ईदृशम् 'आवतं' युवां
रक्षितवन्ताविति । सर्वेषां सृगर्थानां सङ्गाहिकां वीक्षा मभिप्रेत्य
“याभिरसु मावतम्”—इति द्विः पठ्यते । ताखृक्षु यावन्तः कामाः

श्रूयन्ते, तावन्तः कामाः इह कर्मणि 'अग्निनी' 'ददृशतुः' कटा-
क्षेणानुगृहीतवन्तौ । तत्सूक्तपाठेन तानेव सर्वान् कामान् अग्निन्
प्रवर्गेयजमाने वा सम्पादति । ते च कामाः समृद्धाः सम्पद्यन्ते ।

अन्यां काञ्चिद्वचं विधत्ते—“अरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इति
रुचितवती ; रुच मेवास्मिंस्तदधाति”-इति (सं० ८. ८३. ३.) ।
अस्या मृचि अरुचदिति श्रुतत्वात् रुचितम्, अभीष्टकान्तिर्वा
अस्या मस्तोत्यसौ 'रुचितवती' ; सा पठनीया । तस्याः पूर्वोक्त-
सूक्ते ॥ स्यान्विशेष आश्वलायनेन दर्शितः—“प्रागुक्तभायाः अरु-
चदुषसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेत्तोत्तरणाद्वेदेन पत्नी भीक्षते”-इति
(यौ० ४.६.३.) । तन्मन्त्रपाठेन यजमाने कान्तिं सम्पादयति ।

सूक्तस्थान्तिभयर्चाभिष्टवेन पूर्वभागस्य समापनं विधत्ते—
“दुर्भिरक्तुभिः परि पात मन्त्रानिगुप्तमया परिदधाति” इति ।
तस्या ऋचो ऽवशिष्टं पादत्रय मन्त्र्य क्त्वास्व मन्त्रतात्पर्यं दर्श-
यति—“अरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः, तन्नो भिचो वरुणो मा-
महन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौरितोर्तरेवैनं तत्कामैः
समर्हयति” इति । तस्या ऋचोऽय मर्धः—हे अग्निनी ! 'दुर्भिः'
दौर्गतिभिः, दुर्लभोक्तोचितभोगैर्वा, 'अक्तुभिः' अञ्जलभाधनद्रव्यैः
आज्यतैलादिभिः, 'अरिष्टेभिः' हिंसापरिहारेः 'सौभगेभिः' सर्व-
भोगसम्पत्तिप्रसङ्गैः सौभाग्येण अस्मान् 'पातं' रक्षतम् । 'तत्'
तथासत्यनन्तरं 'नः' अस्मान् मित्रावरुणादितिसमुद्रपृथिवीदुः-
देवताः सर्वा अपि 'सामहन्ताम्' अतिशयेन पूजयन्त्विति ।

* 'तस्याः' अरुचदिति तस्याः, 'पूर्वोक्तसूक्ते' ईदृशोक्तिपाठे (१३१ ३०) ।

+ 'उक्तभायाः' पञ्चविंशतितभायाः अनिभायाः 'प्राक्' पूर्वम् ; ननु अवशात्तस्याः कश्चि-
मिति यावत् । 'दुर्भिरक्तुभिः'—इत्येवम् ऋक् ईदृशानि तन्मन्त्राख्या ।

तस्मात्तपाठेन 'एनं' यजमानम् 'एतैरेव कामैः' कुम्भिरक्तुमिदि-
त्यादिशब्दोक्तैः फलैः समृद्धं करोति । अभिष्टवस्य * पूर्वभाग
मुपसंहरति— "इति तु पूर्वं पटलम्"—इति । 'ब्रह्मजज्ञानम्'-
इत्यारभ्य (१४३ पृ०) 'पृथिवी उत द्यौः'-इत्यन्तेनोक्तप्रकारेण
अभिष्टवस्य पूर्वी भागो वर्णितः † । अत्र भागद्वयकल्पन मेकै-
कस्मिन् भागे प्रथमोत्तमयोः ऋचोरावृत्त्यर्थम् । अतएवोक्तम्—

"आद्यान्त्यत्रित्वमिदार्थं पटलद्वितयं कृतम् ।

अन्यथाभिष्टवस्यैक्यात् त्रित्वं तत्रैव वै भवेत्"—इति ‡ ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि

एतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२१) ॥

* 'अभिष्टवनं' नाम प्रथमस्य सप्ताशीतिभिस्तपसः । पतः । "यथैव सभिष्टुष्टि" इति
सम्यक्प्रादुर्गतम् । तत्र यत् क्रियाकारं संज्ञकमाणादि तदात्तप्रादुर्गतम्, तदपि वभगात्
कर्तव्यमेव—इति आश्वलायनवृत्ती नावायणः । अननभिष्टवनं न प्रथमं त्रित्वं हीना
कृतावान् यथा स्पष्टा कथयति (आश्व० या० ४. ६. १) । 'ऋचं स्रव सनवान्
स्रवः प्रभुत्यावकात्'—इति अत्र तत्रैव 'स्रवः' नामन्यक्तम् (४. ६. २) ।

† आश्वलायनोऽप्याह—'इति तु पूर्वं पटलम्'—इति ४. ६. ३ ।

‡ चतुर्थाध्याये ४. ७. ५ ।

अथोत्तर मुपह्वये' सुदुर्घा धेनु मेतां' हिङ्गुखती
 वसुपत्नी वमूना' मभि त्वा देव सवितः' स मी वत्सन्न
 माहभिः' सं वत्स इव माहभिर्यस्ते स्नानः शशयो
 यो मयोभूगौरिमीमेदनु वत्सं मिषन्तं' नमसेदुप सी-
 दत' सञ्जानाना उप सीदन्नभिङ्गा दशभिर्विवस्ततो'
 दुहन्ति सप्तैका' समिद्धो अग्निरश्विना' समिद्धो
 अग्निर्षणारतिर्दिवस्तदु' प्रयत्नतम मस्य कर्मा-
 त्मन्वन्नभो दुहते घृतं पय' उच्छिष्ट ब्रह्मणस्पते'
 ऽधुक्षत पिष्यधी मिषं मुष द्रव यत्रमा गोधुगोष' गा
 सुते सिञ्चत श्रिय' ना नून मश्विनोर्हृषिः' स मु त्य
 महतीरप इत्येकविंशतिरभिरूपा यद्यज्ञे ऽशिख्यं
 तत्समृद्धं सु दु प्य देवः सविता हिङ्गुखदेत्यनूच्छिष्टति
 प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुपैति' गन्धर्व इत्या पद मस्य
 रक्षतीति' खर मवेक्षते' नाके सुपर्णे मुपयत्यतन्त
 मित्युपविशति' तप्तो वां घर्मी सज्जति स्खहीतोभा
 पिबत मश्विनेति' पूर्वाहणे यजत्यग्ने वीहीत्यनुषष्ट-
 करोति' स्विष्टकृद्वाजनं' यदुस्त्रिया स्वाहुतं घृतं पयो'
 ऽस्य पिबत मश्विनेत्यपराहणे यजत्यग्ने वीहीत्यनु-
 षष्टकरोति' स्विष्टकृद्वाजनं' त्रयाणां ह वै हविषां'

स्विष्टकृतेन समवयन्ति सोमस्य चम्पेस्य वाजिनस्य वा
 स यदनुवषट् करोत्यग्नेरेव स्विष्टकृतो ऽनकारिणो
 विश्वा आशा दक्षिणसादिति ब्रह्मा जपति स्वाहा-
 कृतः शुचिर्देवेषु धर्मः समुद्रादूर्मि मुदियन्ति वेनो
 द्रप्सः समुद्र मभि यज्जिगाति मखे सखाय मभ्यावह-
 त्वोर्ह्वं ज षु ण जतय जर्ह्वी नः पाह्यंहससं घे मित्या
 नमस्विन इत्यभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धं
 पायक शोचे तव हि क्षयं परीति भक्ष माकाङ्क्षते
 हृतं हविर्मधुहविरिन्द्रतमे ऽग्नावश्याम ते देव धर्मं
 मधुमतः पितुमतो वाजवतो ऽङ्गिरस्वतो नमस्ते अस्तु
 मा मा हिंसीरिति धर्मस्य भक्षयति श्येनो न योनिं
 सदनं धियाकृतमा यस्मिन्त्वप्र वासवा इति संसाद्य-
 मानायान्वाह हविर्हविष्णो महि सद्य दैव्य मिति
 यदहस्त्यादयिष्यन्तो भवन्ति सृयवसाङ्गवती हि
 भृया इत्येतमया परिदधाति तदेतदेवमिधुनं यद्
 धर्मः स यो धर्मस्तच्छिन्नं यौ शफौ तौ शफौ योप-
 यमनी तं शोणिकपालि यत्पयस्तद्रे तस्तदिद मग्नी
 देवयोन्या प्रजनने रेतः सिच्यते ऽग्निर्वै देवयोनिः
 सो ऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भवत्यृद्धमयो

* 'वीर्यमनो पीते' अ ।

यजुर्मयः साममयी वेदमयी ब्रह्ममयी स्मृतमयः
सम्भूय देवता अयेति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतन
यज्ञक्रतुना यजते ॥ ५ (२२) ॥

पटलान्तरं प्रतिजानीते—“अथोत्तरम्” इति ॥ पटल सुच्यत
इति शेषः । पटलशब्दः समूहवाची ‘समूहं पटलं न ना’—
इत्यभिधानकारैरुक्तत्वात् (अम० ३.३.२००.) । उत्तरभागस्थो
सत्त्वसमूहः कथ्यते इत्यर्थः ॥

तत्रैकविंशतिसङ्ख्याका ऋचः तत्तत्प्रतीकग्रहणेन विधत्ते—
“उपह्वये सुदृशा धेनु मतां ; हिङ्गुण्वतो वसुपत्नो वसूनाम् ; अभि
त्वा देव सवितः ; स सो वक्त्र मातृभिः ; स वक्त्र इव मातृभिः ;
यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः ; गौरतो मेदत् वसं मिषन्तं, नम-
सेदुप मोदत ; सङ्गानाना उप मोदसभिन्नः ; आदशभिर्विवस्वतो ;
दुहन्ति सभकां ; समिञ्जी अग्निरश्विना ; समिञ्जी अग्निर्वृणारति-
देवम् ; तद् प्रयत्नवस मभ्य कर्म ; आत्मन्वन् नथो दुहन्त धृतं
पयः ; उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यर्ते ; भुञ्जत् पिप्पुषी मिषम् ; उपद्रव पशसा
गांधुगोषम् ; आ सु तं सिञ्चन् पिप्यन् आ नून मश्विनोर्हृदि पिः ;
स सु त्यं महतीरप इत्येकविंशतिः भिरूपाः ; यद्यज्ञे अभिरूपं, तस्मै
भृहम्” इति । विहितास्तुतु ;—“उप ह्वये” इति (सं० १.१६४.२६.)
प्रथमा, हिङ्गुण्वति इति (सं० १.१६४.२७.) द्वितीया, ‘अभि
त्वा’ इति (सं० १.२४.३.) तृतीया, ‘स सो वक्त्रम्’ इति (सं०

आद-माधनेऽपेक्षं सेवाह ‘अथोत्तरम्’ इति । यथापि तत्रात्रान्तरं प्रयोजनीयम् ;
अपिच ‘अथोत्तरम्’ (४. ७. ३.)—इत्यधिकम् ।

८.१०४.२.) चतुर्थी, 'सं द्रव' इति (सं० १.१६४.४८.) पञ्चमी, 'यस्ते स्नानः' इति (सं० १.१६४.४८.) षष्ठी, 'मोमेत्' इति (सं० १.१६४.२८.) सप्तमी, 'नममेत्' इति (सं० ८.११.६.) अष्टमी, 'सञ्जानानाः' इति (सं० १.७२.५.) नवमी, 'आ दशभिः' इति (सं० ८.७२.८.) दशमी, 'दुहन्ति सप्तैकाम्' इति (सं० ८.७२.७.) एकादशी ; 'समिद्धो अग्निर-
ध्विना' इति द्वादशी, 'समिद्धो अग्निरवृण्णा रतिर्दिवः' इति त्रयोदशी, एतदुभयं शास्त्रान्तरगत माध्वलायनेन पठितम् (श्री० ४. ७. ४.) ; 'तदु प्रयच्छतमम्' इति (सं० १.६२.६.) चतुर्दशी, 'आत्मन्वन्' इति (सं० ८.७४.४.) पञ्चदशी ; 'उत्तिष्ठ' इति (सं० १. ४०. १.) षोडशी, तस्या विनियोग माध्व-
लायने आह—'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्येता मुक्तावतिष्ठते' इति (श्री० ४. ७. ४.) ; 'अधुच्छत्' इति (सं० ८. ७२. १६.) सप्त-
दशी, तद्विनियोग माह—'दुग्धाया अधुच्छत्' इति (श्री० ४. ७. ४.) ; 'उप द्रव' इत्यष्टादशी, तद्विनियोगं चाह—'आह्निक-
नाम उप द्रव' इति ; मेयं शास्त्रान्तरगता माध्वलायनेन पठिता (श्री० ४. ७. ४.) ; 'आ सुने' इति (सं० ८. ७२. १२.) एकोनविंशी,
तदनुनम् इति (सं० ८. ८. ७.) विंशी ; अनयोर्व्यत्ययेन प्रयोग-
माह—'आसिच्यमान आ नून मग्निनोर्दधिरिति गव्ये, आ
मिश्रत त्रिय मित्याजे' इति (श्री० ४. ७. ४.) ; 'स सु
इति (सं० ८. ७. २२.) एकविंशी, तद्विनियोगं चाह—
'सिक्तयोः स सु त्ये' इति (श्री० ४. ७. ४.) । मेयं षड्वा-
विंशतिः घर्षदुहो धेनोर्दीह्नस्यानुरूपाः ; तासुचु दोहनी-
चितानां दृश्यमानत्वात् ॥

यति—“उदु ष्य देवः सविता हिरण्येत्यनूत्तिष्ठति ; प्रेतु ब्रह्मण-
स्मतिरित्यनुमैति ; गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति* खर मवेक्षते ;
नाके सुपर्ण सुप यत्पतन्तमितुपविशति† ; तप्तो वां घर्मी नक्षति
स्वहीतोभा पिबत मश्विनेति पूर्वाह्ने यजति”—इति । महावीर
मादायोत्तिष्ठत्सु अन्येषु ‡ होता ‘उदु ष्य देवः’-इत्यनेन (सं० ६.
७१.४.) मन्त्रेण ताननूत्तिष्ठेत् ; तेषु गच्छत्सु ‘प्रेतु ब्रह्मणस्मतिः’-
इति (सं० १. ४०. ३.) मन्त्रेणानुगच्छेत् । ‘खरः’ प्रवृज्जन-
स्थानम् । ‘तप्तो वाम्’-इत्याषा शाखान्तरगतत्वात् सूत्रकारेण
पठिता (४. ७. ४.), ‘उभा पिबतम्’-इति स्वशाखागता (सं० १.
४६.१५.) ; ताभ्या सुभाभ्यां ‘पूर्वाह्ने यजति’ तदुभयं याज्यारूपेण
पाठेन पठेत् । प्रवर्ग्यस्य कालद्वये ऽप्यनुष्ठेयत्वात् पूर्वाह्ण इति
विशेष्यते ।

विनियोगसहितं मन्त्रान्तरं विधत्ते— “अग्ने वीहीत्यनुवषट्-
करोति स्विष्टकृद्भाजनम्”—इति । पूर्वोक्तयोर्याज्ययोः पाठान्ते
वीषडिति यदुच्चारणं सोऽयं प्रथमो वषट्कारः ; तत ऊर्ध्वं मन्त्रे
वीहीतुमर्थं वीषडिति यत्पठनं सोऽयं मनुवषट्कारः । एतं मन्त्रं
होता पठेत् । हे ‘अग्ने !’ ‘वीहि’ खाद, भक्षयेत्यर्थः † । घर्मस्य
यजेत्यध्वर्युणा प्रेषितो होता पूर्वोक्तं याज्याद्वयं सवषट्कारं यदा
पठति, तदानीं मध्वर्युरश्विना घर्मं पात मिति मन्त्रेण जुहोति
पुनरपि अग्ने वीहीति होवा पठिते सत्यध्वर्युः स्वाहेन्द्रावडिति
जुहोति । तदेतत्सर्वं मापस्तस्य आह—“आश्राव्यप्रत्याश्राविते सग्ने

* सं० ८. ८३. ४ ।

† सं० १०. १९३. ६ ।

‡ तथैव सूत्रकारस्य विधानात् (आश्र० त्री० ४. ७. ४.) ।

यति घर्मस्य यजेति; यस्मिन्ना घर्मं पात मिति वषट्कते कुर्वीति; स्वाहेन्द्रावहित्यनुवषट्कतः”-इति (श्री० १५.१०.११.) । यदु-
तदनुवषट्कारेण यजनम्, तदेतत् ‘स्विष्टकृत्तज्ञानम्’ स्विष्टकृत्-
स्थानीय मित्यर्थः ॥

यथा पूर्वाह्ने याज्यापाठः, तथा अपराह्णकालानुष्ठानेऽपि विधत्ते
—“यदुस्त्रिया स्वाहुतं घृतं पयोऽस्य पिबत मग्निनेत्यपराह्णे
यजत्यग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति स्विष्टकृत्तज्ञानम्”-इति । ‘यदु-
स्त्रिया स्वाहुतम्’-इत्येषा शाखान्तरगतत्वादाखलायनेन पठिता
(श्री० ४. ७. ४.) ; ‘अस्य पिबतम्’-इति स्वशाखागता (सं० ८.
५. १४.) । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् (१६२ पृ०) । अत्र मुख्यस्विष्ट-
कृत्तहितत्वात् तन्नोप माशङ्क्य परिहरति—“त्रयाणां ह वै हविषां
स्विष्टकृते न समवद्यन्ति; सोमस्य, घर्मस्य, वाजिनस्येति; स यदनु-
वषट् करोत्यग्नेरेव स्विष्टकृतो ऽनन्तरितैः”-इति । सोमो वक्षी-
रमः, घर्मः प्रवर्ग्यहविः, वाजिन मामिन्द्रानुनिष्यादि नौरम्;
एतेषां स्विष्टकृत्यं मवदानं न कुर्युः । न चैतावता तन्नोपः, ‘सः’
हीता ‘अनुवषट् करोति’ इति ‘यद्’ अस्ति, तदेतत् स्विष्टकृत्तज्ञान-
कस्य ‘अग्नेः’ ‘अनन्तरितैः’ अन्तरायो लोपः, तन्निवृत्त्यर्थं भवति ॥

अथ ब्रह्मणः शाखान्तरप्रसिद्धेन मन्त्रेण जपं विधत्ते—“विष्वा
आशा दक्षिणसादिति ब्रह्मा जपति”-इति । इय मृगाश्रला-
यनेन पठिता (४. ७. ४.) ।

प्रासङ्गिकं ब्रह्मजपं विधाय होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीया ऋचः
सप्त विधत्ते—“स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मः ; समुद्रादूर्ध्वं मुदियति
वेनो; द्रुषः समुद्र मभि यज्जिगाति; सखे सखाय मभ्या ववृत्स्व;
जह्वं ज पु ण जतय ; जह्वी नः पाश्वान्सस ; तं चे मित्या नम-

स्मिन् इत्यभिरूपा ; यद्यत्र ऽभिरूपं तत् समुद्रम्'-इति । 'खाद्या-
कृतः'-इत्येषा प्रथमा । सा च शाखान्तरगतत्वादाश्रयायनेन पठिता
(४.७.४.) । 'समुद्रादूर्मिः'-इति (सं० १.१२३.२.) द्वितीया,
'द्रव्यः समुद्रम्'-इति (सं० १०.१२३.८.) तृतीया, 'सखे सखायम्'-
इति (सं० ४.१.३.) चतुर्थी, 'जङ्घं जं षु णः'-इति (सं० १.३६.१३.)
पञ्चमी, 'जङ्घो नः पाहि'-इति (सं० १.३६.१४.) षष्ठी, 'तं घे
मित्या'-इति (सं० ८.६८.१७.) सप्तमी । घर्मप्रकाशकत्वादेताः
'अभिरूपाः' ।

होतुरेकयज्ञी प्रवर्गग्रहयिः शेषभक्षणप्रतीक्षां विधत्ते—“पावक
शेषे तव हि क्षयं परीति भक्ष माकाङ्क्षते”-इति । समन्त्रकं
भक्षणं विधत्ते—“हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे ऽन्नावश्याम तं देव
घर्म मधुमतः पितुमतो वाजवतोऽङ्गिरस्वतो नसस्ते अनु मा मा
हिंसोरिति”-इति । अतिशयेनाय भैक्ष्यवानिन्द्रतमः ; तादृशे-
ऽनौ प्रवर्ग्याख्यं 'हविः' 'हुतं', तच्च 'मधु' माधुर्योपेतं, हं 'घर्म
देव' प्रवर्गरूपदेव ! 'ते' त्वदीये हविःशेषम् 'अश्याम' भक्षयेम ।
कीदृशस्य ते ? 'मधुमतः' माधुर्योपेतस्य, 'पितुमतः' अन्नवतः
अन्नसाधनस्य, 'वाजवतः' गतिमतः स्वर्गप्राप्तिसाधनस्य, 'अङ्गिर-
स्वतः' अङ्गिरोभिर्महर्षिभिः अनुष्ठानकाले भक्षितत्वेन तदुक्तस्य,
द्रवमाय 'ते' तुभ्यं 'नमोऽस्तु' । 'मा' मां भक्षयन्तं 'मा हिंसीः' ।
'इति' अनेन मन्त्रेण घर्मस्य शेषं भक्षयेत् । अयं मन्त्रोऽन्येषा
मपि भक्षयितृणां साधारणः । अतएव तैत्तिरीयैरप्यास्नातः
(आर० ४.१०.११. *) ॥

अथ होतुर्नैकद्वयं विधत्ते—“श्रोनो न योनिं सदनं धिया
कृत मा यस्मिन्सप्त वासवा इति संसाधमानायाम्बाह”-इति ।
‘श्रोनो न योनिम्’-इति (स० ८.७१.६.) पूर्वा, ‘मा यस्मि-
न्सप्त’-इत्यपरा ; सेयं शाखान्तरगतत्वादाश्वलायनेन पठिता (श्री०
४.७.४.) यदा प्रवर्गपात्राणि संसाधन्ते, तदा होता मन्त्रद्वय-
मिदं मनुब्रूयात् ।

बहुषु दिनेषु पूर्वाह्णाप्यह्नयोः प्रवर्गाख्यं कर्मासुधीयते,
तत्रोत्तमदिने अपराह्णकालीने प्रवर्गाख्ये काचिद्वच मधिकां
विधत्ते—“हविर्हविषो महि सन्न दैव्य मिति यदह्णत्वादयि-
ष्यन्तो भवन्ति”-इति । ‘यदह्णः’ यस्मिन्नहनि ‘उत्सादयिष्यन्तः’
प्रवर्ग्यं सुहासयितुं सुदुःक्ताः ‘भवन्ति’, तस्मिन्नहनि ‘हविर्हविषः’-
इत्येताम् (स० ८.८३.५.) ऋचं मधिकां सुपोत्तमरूपां मावपेत ॥

अथ कयाचिद्वचा अभिष्टवस्य समाप्तिं विधत्ते—“सूयवसाङ्ग-
वती हि भूया इतुत्तमया परिदध्याति”-इति (सं० १.१६४.४०.) ।
अन्तिमाप्राचीनेषु प्रवर्गेषु पूर्वोक्ता मधिका मप्रक्षिप्यैवानया
परिदध्यात् । अन्तिमे तु तां प्रक्षिप्य पश्चादनया परिदध्यात् ।
तदाहाश्वलायनः --“सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यात्,
उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविषो महि सन्न दैव्य मित्यावपेत”-
इति (श्री० ४.७.४.५.) ।

अथ पूर्वोक्तस्य प्रवर्गकर्माणां प्रशंसार्थं मिथुनव्यापाराकारेण
रूपकं दर्शयति—“तदेतद्देवमिथुनं यद् धर्मः ; स यो धर्मस्त-
च्छ्रियं, यो शफो तो शफौ, योपयसनी ते श्रोणिकपाले, यत्पय-
स्ताद्रेतस्तदिदं मग्नी देवयोन्मां प्रजनने रेतः सिच्यते ; ऽग्निर्वै देव-
योनिः ; सो ऽग्नेर्देवयोन्मा आहुतिभ्यः सम्भवति”-इति । ‘यत्पयः’

प्रवर्ग्याख्यं यत्कर्मोक्तिः, 'तदेतद्देवमिधुनं' देवसम्बन्धि मिधुन-
व्यापारः । तत्कथं मिति चेत्, उच्यते—'स यो घर्मः' प्रवर्ग्याख्य-
हविराश्रयभूतो महावीराख्यो मृन्मयपात्रविशेषो योऽसावस्ति *,
'तच्छिश्नं' प्रजननेन्द्रियरूपम् । तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां गृहीतुं
मशक्यत्वात् तद्गृहणसमर्थोऽदुस्वरकाष्ठनिर्मितौ 'शफौ' शफ-
नामानौ विदेते, 'तौ' प्रजननेन्द्रियस्य पार्श्ववर्त्तिनौ शफाविव
समृद्धेते च; उदुस्वरकाष्ठाभ्यां शफनामकाभ्यां महावीरस्य मध्यम-
भागे धृतत्वात् । तस्याधस्तादाधारार्थं मुदुस्वरकाष्ठनिर्मिता
'उपयमनी'-शब्दाद्या दर्वी 'या' विद्यते, सेयं शरीरसम्बन्धिनौति
'श्रोणिकपाले' श्रोणिद्वयमध्यगत मस्थिद्वयम् । उपयमन्या एकत्वे-
ऽप्यधस्तात् महावीरस्य कदाचिद्दक्षिणभागे कदानिदामभागे तदा-
रणात् कपालद्वयरूपत्वम् । महावीरगते तस्मै आन्ये प्रक्षेप्तव्यं
'यत्पयः', 'तद्रेतः' स्वरूपम् । 'तदिदं' रेतोरूपं माज्यमिश्रं पयः
'अग्नी' देवयोनिरूपे 'प्रजनने' उत्पत्तिस्थाने 'रेतः' मिच्यते' रेतो-
रूपेण प्रक्षिप्यते । अग्निदेवयोनित्वप्रसिद्धार्थो 'वे' शब्दः । अग्नेः
कर्मण्यनुष्ठाय देवरूपेण जायमानत्वात् सा प्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । सैव

* तत् घृतं पयःप्रवेपादिना प्रक्षीयते 'घर्मः' स्वाद्यविशेषः; स एव प्रक्षेपः प्रजननं सूच्यते ;
सादृश्यात् प्रजननवत्त्वनाम्य कर्मणः समाख्या प्रवर्ग्य इति । तत्र च घर्मपाकाद्यं घृतिर्मितः
काष्ठाहमिषेव एव महावीरः । गौण्या तु हस्या घर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः—इति शीघ्रं च
पदानि समानार्थानीति विवेकः । 'घटा' सदराहविहृतवर्गीकवपादिसम्भारेः सम्भ्रूयमाणत्वं
दर्शापक्षी भवति, तदा प्रजापतिरितेति वास्य नाम ; सर्वोक्तानां सम्भ्रूयत्वं दर्शापत्रस्य समाहितं
नाम ; प्रजननदर्शापत्रस्य घर्म इति नाम ; उद्गासनदर्शापत्रस्य महावीर इति नाम ; एताभि-
र्दर्शाभिरवस्थावत् यत् स्वरूपम्, तेन रूपेणादित्य इति नाम ; स प्रवर्ग्य एव मीतानि नामान्य-
कृतं '—इति ते० आ० सा० भा० ५. ११. १ । तथा ब्रत० जा० १४. १. १. १०. ११ ।
एवमादिकं तु सर्वं स्तुतार्थं बोध्यम् ।

प्रतिष्ठिः सोऽग्नेरित्यादिनाः सटीक्रियते । 'सः' यजमानी इति
वीमिरूपादग्नेरनुष्ठिताभ्यः 'आहुतिभ्यः' देवतारूपः 'सम्भवति'
उत्पद्यते ।

उक्तार्थवेदनं तद्देदनपूर्वकं मनुष्ठानं च प्रशंसति—“सम्भूयो
यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयो ऽष्टतमयः सम्भूय देवता
अप्येति य एवं वेद ; यच्चैवं विद्वानेतेन यज्ञक्रतुना यजते”—इति ।
वेदशब्देनाथर्ववेदः, सर्ववेदसमष्टियुक्तिर्विधीयते । ब्रह्मशब्देन हि
स्थगर्भः । अमृतशब्देन परमात्मा । ता एकैकदेवताः सर्वाः
'सम्भूय' एकोक्त्य समष्टिरूपम् 'अप्येति' प्राप्नोति । वेदन-
मात्रेण शनैः ; तस्मात्सर्ववेदकपूर्वकानुष्ठानेन तु सहसेति विशेषी
द्रष्टव्यः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तितम्यब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवाभिरा वा एषु लोकिषु समयतन्त' ते वा असुरा
इमानेव लोकान् पुरो ऽकुर्वन्त' यथैज्रीयांसो बलीयांस'
एवं ते वा अयस्मयी मेवेमा मकुर्वन्त' रजता मन्तरिषा

* 'अथप्रयाससाधनेन वेदनेन'—इत्यादि पूर्वोक्तं (४ ४०) संज्ञावेदं सूक्तम् ।

इरिणी दिव ते तथेमाँल्लोकान्* पुरोऽकुर्वत ते देवा
 अब्रुवन् पुँरो वा इमेऽसुरा इमाँल्लोकानक्रत पुर
 इमाँल्लोकान् प्रति करवामहा इति तथेति ते सद
 एवास्याः प्रत्यकुर्वताग्नीध्र मन्तरिक्षाद्विधिनि दिव-
 स्तथेमाँल्लोकान् पुरः प्रत्यकुर्वत ते देवा अब्रुवन्मुपसद
 उपायामोपसदा वै महापुरं जयन्तीति तथेति ते या
 मेव प्रथमा मुपसद मुपायस्तथैवैनानम्माँल्लोकादनु-
 दन्त यां द्वितीयां तयान्तरिक्षाद्यां तृतीयां तया
 दिवस्तांस्तथेभ्यो लोकेभ्यो नुदन्त ते वा एभ्यो लोकेभ्यो
 नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त ते देवा अब्रुवन्मुपसद
 एवोपायामेति तथेति त इमाँल्लोकाः सतीरुपसदो
 द्विर्द्विरेकैका मुपायंस्ताः षट् समपद्यन्त षड् वा
 ऋतवस्तान् वा ऋतुभ्यो नुदन्त ते वा ऋतुभ्यो नुत्ता
 असुरा मासानश्रयन्त ते देवा अब्रुवन्मुपसद एवो-
 पायामेति तथेति त इमाँल्लोकाः षट् सतीरुपसदो द्विर्द्वि-
 रेकैका मुपायंस्ता द्वादश समपद्यन्त द्वादश वै
 मासास्तान् वै मासेभ्यो नुदन्त ते वै मासेभ्यो नुत्ता

* 'तथेमान् लोकान्' छ, टी० ख, 'तथेमान् लोकान्' ग, घ, 'तथेमान् लोकान्' छ, 'तथे-
 मान् लोकान्' टी० क । 'तथेमान् लोकान्' टी० ग । एव निह खण्डे 'सवेतैव पदान्तस्य नस्य
 से सभ्यौ (पा० प. ४. ४०) लिपिअरप्रमादजाः पाठाः ।

असुरा अर्धमासान्श्रयन्त ते देवा अब्रुवन् उपसदा
 एवोपायामेति तथेति त इमा द्वादश सतीरुपसदा
 द्विद्विरेकैका मुपायंस्तान् चतुर्विंशतिः समपद्यन्त चतु-
 र्विंशतिर्वा अर्धमासान्श्रान्वा अर्धमासेभ्यो ऽनुदन्त ते
 वा अर्धमासेभ्यो नुत्ता असुरा अहोरात्रे अश्रयन्त
 ते देवा अब्रुवन् उपसदावेवोपायामेति तथेति ते
 या मेव पूर्वाह्ण उपसदा मुपायंस्तयैवैनानङ्गो ऽनुदन्त
 या मपराह्णे तथा रात्रेस्तथोभाभ्या महो-
 रात्राभ्या मन्तरायंस्तस्मात्पूर्वाह्ण एव पूर्वयोप-
 सदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णे ऽपरया तावन्त मेव तद्
 द्विषते लोकं परिशिनष्टि ॥ ६ (२३) ॥

प्रवर्ग्याख्यं कर्म * परिसमाप्य, उपसदाख्यं कर्म वक्तुं माह्या-
 यिका माह—“देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त; ते वा असुरा
 इमानेव लोकान् पुरो ऽकुर्वन्त, यद्यौजीयांसो अलीयांस एव ते वा
 अयस्त्रयी मेवेमा मकुर्वन्त, रजता मन्तरिक्षं, हरिणीं दिवं; ते तथे-
 मांलोकान् पुरो ऽकुर्वन्त, ते देवा अब्रुवन् पुरो वा इमे ऽसुरा इमां-

* तथा चेमाणि प्रवर्ग्यकर्माणि :- शान्तिपाठः, महावीरगर्भकल्पम्, तत्संस्काराः, प्रेक्षाः,
 महावीरभ्यापनम्, तदभिमन्त्रणम्, अभिमन्त्रितस्य तस्यावचक्षणम्, महावीरस्य तस्य आर्य-
 पयःप्रक्षेपकर्म प्रवृत्तम्, तथा प्रणीतस्य चर्मस्य हवनौघे यागः, तच्छर्मसेवाप्रहीतकीर्तनः, तस्यैव
 दध्नादिद्रव्यपूरणरूपं मुद्रासनम्, विविधनैमित्तिकचर्मप्रायश्चित्ताणि, धर्मभक्षणम्, मार्जन-
 चेति । तै० आ० ४, ५५० । कात्या० यौ० २६ अ० ।

लोकान्नात, पुर इमांलोकान् प्रतिकरवामहे इति, तथेति ; ते
 सद एवास्याः प्रत्यकुर्वतामन्नीध्र मन्तरिक्षाद्विधानि दिवस्तथे
 मांलोकान् पुरः प्रत्यकुर्वत-इति । देवाश्चासुराश्च लोकत्रय
 विधौ 'समयतन्त' परस्परं युद्धं कृतवन्तः । तदानीम् 'असुराः'
 'इमानेव' भूरादीन् चीन् 'लोकान्' 'पुरोऽकुर्वत' प्राकारवेष्टिताणि
 नगराणि कृतवन्तः ; 'यथा' लोके महान्तो राजानः, अभ्यधिकेन
 योजसा शरीरशक्त्या सम्पन्नाः, अभ्यधिकेन सैन्यरूपेण बलेन च
 सम्पन्नाः, प्रौढानि दुर्गाणि कुर्वन्ति, एव मेतं कृतवन्तः । तच्च
 'इमाम्' भूमिम् 'अयस्मयीं' लोहप्राकारयुक्ताम् 'अकुर्वत' ; 'अन्त-
 रिचं' लोकं च रजतप्राकारवेष्टितां पुरीं मकुर्वत ; दुर्लोकं
 'हरिणीं' हिरण्मयीं सुवर्णप्राकारवेष्टितां पुरीं मकुर्वत । 'तथा'
 उक्तानगरनिर्माणकृतस्योपसंहारः । तस्मिन् मर्थे सर्वं तैत्तिरीया
 सङ्क्षिप्यामनन्ति—“तेषां मसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाथ
 रजताथ हरिणी”-इति (सं. ६. २. ३. १.) ! ततः 'ते देवाः'
 विचारयन्तः परस्परं मिदम् 'अनुवन्'—'असुराः' इमे' भूरादीन्
 'इमान् लोकान्' 'पुरीं वै' स्वकीयनगराण्येव कृतवन्तः ; यतो
 यथ मपि 'इमान्' भूरादीन् 'लोकान्' पुरः अस्वदीयनगराणि
 'प्रतिकरवामहे' असुराणां प्रतिकूलानि सम्पादयामः । 'इति'
 एवं विचारं परस्परं मङ्गलित्य विधु लोकाश्चसुराः क्वाचिद् देश-
 विशेषे यथा स्वकीयानि नगराणि कृतवन्तः, तथा देवाः 'अस्याः'
 वृधिव्याः सकाशात् 'सद एव' 'प्रत्यकुर्वत' सौमिकवेद्यां प्राचीन-
 वंशात्पूर्वभावि सदोनामकमण्डप मेवासुरप्रतिकूल मकुर्वत ; अन्त-
 रिचलोकादाम्नीध्रनामकं धिष्या मकुर्वत * ; द्युलोकाद्विधान-

* धिष्या मिति सिकतीपकीर्णानां पुरीपस्त्राणां नामधेयम् । तत्र 'आभीधीयं' पूर्वम्,

नामके द्वे प्रकटे • प्रकृतं । 'ते देवा' इत्यादिवाक्येयस्य । असुरनिर्मितपुरचयप्रतिकूलं सद-आत्मीय-हविर्दानरूपस्य वन्तः । असुरैर्लोकत्रये प्रीडासु तिस्रसु दुर्गरूपासु पुरीषु निमित्तासु देवासु स्वरक्षार्थं सदःप्रभृतौनि त्रीणि दुर्गाणि विजयं प्राप्ताः ॥

तं विजयं † दर्शयति—“ते देवा अमुवसुपसद उपायामोपसदा वै महापुरं जयन्तीति तथेति ; ते या मेव प्रथमा सुपसद सुपायं स्तयैवैनानस्मालोकादनुदन्त ; यां द्वितीयां तयान्तरिक्षाद्यां तृतीयां तथा दिवस्तांस्तयैभ्यो लोकेभ्योऽनुदन्त”—इति । विजयार्थिनः 'देवाः' परस्परमिदम् 'अमुवन्',—उपसदास्यान् होमान् 'उपायाम' अनुतिष्ठाम । लोकेषु 'उपसदा वै' परत्वीयदुर्गसमीपावस्थानेन दुर्गावरोधरूपेणैव महत्या सेनया दुर्गवेष्टनेन, सर्वे राजानो महतीं दुर्गरूपां पुरं 'जयन्ति' । अतो वयं मय्युपसदनहेतुभूतान् होमान् करवाम । 'इति' विचार्य तिस्र उपसदो हुत्वा लोकात्रयनिर्माताभ्यो दुर्गरूपाभ्यः पुरीभ्यः असुरान् निःसारितवन्तः । तत्र “या ते अग्ने ज्याशया तनूः”—इत्यनेन (वा० सं० ५. ८. १.) मन्त्रेण साध्या उपसत् प्रथमदिनेऽनुष्ठितत्वात् प्रथमा ; “या ते अग्ने रजःशया

*** ; पट् सदसि ;—प्रत्यङ्सुखवार मपरेण हीतुः, दक्षिणपूर्वेणोदुम्बरीं नैषावदक्ष, हीतदक्षिणा सुतरेण चतुर्दः समान्तरान्, ब्राह्मणाणां सि-पीठ-निष्ठस्थानाकानाम् ; चाग्नी-धाद दक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखी मार्जालीयम्—इति (कात्या० श्रौ० ८. १६—१९.) अष्टौ धिष्ण्यानि विहितानि । तत्र निरुद्धे ऽग्निमन्त्रयनानन्तरं चाग्नीध्रीय-धिष्या एव प्रथम मग्निपूजनम्, ततो हीतदक्षिणादी (कात्या० श्रौ० ६. १०. १४.) ।

• सीमरूपहविर्दारके द्वे प्रकटे हविर्दाने इत्युच्यते । सीमरूपपाद् दक्षिणस्य तयोर्नैष्ठ्ये भवतः ।

† 'विजयप्रकारे' न ।

तनूः—इत्यनेन (वा० सं० ५. ८. २.) मन्त्रेण साध्या द्वितीयदिने ऽनुष्ठितत्वाद् द्वितीया ; “या ते अग्ने हरःश्रया”-इति (वा० सं० ५. ८. ३) मन्त्रेण साध्या तृतीयदिने ऽनुष्ठेयत्वात् तृतीया * । युक्तेन ताः पुरीजेतु मशक्ता देवाः उपसधीमैर्जितवन्तः । तथाश्च शाखान्तरे श्रूयते—“ता देवा जेतुं नाशक्रुवन्, ता उपसदैवा-जिगीषन्”-इति (सं० ६. २. ३. १.) ।

लोकत्रयान्निःसारिताश्चासुराः यदा वसन्ताद्यृतुदेवान् शरणं प्राप्ताः, तदा तदानीं मेवैकैकस्मिन् दिने द्विर्द्विरनुष्ठेयाभिः षड्भिस्तान् असुरान् वसन्ताद्यृतुदेवताभ्यो निःसारितवन्तः । तमिमं मर्थं दर्शयति—“ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त, ते देवा अन्नवक्षुपसद एवोपायामेति तथेति, त इमास्तिस्त्रः सतीरुपसदो द्विर्द्विरैकैका सुपायंस्ताः षट् समपद्यन्त, षड् वा ऋतवस्तान् वा ऋतुभ्यो ऽनुदन्त”-इति । ततो मासान् शरणं प्राप्यावस्थितानां मसुराणां षट्दिनेष्वनुष्ठिताभिरावृत्ताभिर्द्वादशोपसद्भिर्निःसरणं कृतम्, तदिदं दर्शयति—“ते वा ऋतुभ्यो नुत्ता असुरा मासान-श्रयन्त, ते देवा अन्नवक्षुपसद एवोपायामेति तथेति, त इमाः षट् सतीरुपसदो द्विर्द्विरैकैका सुपायंस्ता द्वादश समपद्यन्त, द्वादश वै मासास्तान् वै मासेभ्यो ऽनुदन्त”-इति । मन्त्रत्रयेण दिनत्रये ऽनुष्ठेयास्तिस्त्रः ; पुनरप्यावृत्त्यान्यस्मिन् दिनत्रये ऽनुष्ठिताः षट् भवन्ति ; एकैकस्मिन् दिने द्विरनुष्ठितत्वात् द्वादश सम्पद्यते ।

* तैत्तिरीयसंहितायान्वयं पाठः—“या ते अग्ने ऽयाश्रया रजाश्रया हराश्रया तनूर्वषिष्ठा गृहरेणोऽथ वचो अपावचो त्वं वचो अपावचो खाहा”-इति १. २. ११, २ । ‘अथ या ते अग्ने ऽयाश्रया रजाश्रया हराश्रया तनूर्वषिष्ठा गृहरेणोऽनेतादृश आवातः ; तस्मिन्नया-श्रयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा ज्ञवन्ति’-इत्यादि च तत्र साधयः ।

अनेनैव न्यायेन द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठितमभिव्यक्तुर्विशतिस्त्रिंशत्संज्ञित-
 र्धमासदेवताभ्यो निःसारितवन्त इत्येतद्दर्शयति—“ते वै मासेभ्यो
 नुत्ता असुरा अर्धमासानश्नयन्त, ते देवा अशुक्लपुसद एवोपाया-
 मेति तथेति, त इमा द्वादश सतीरुपसदो द्विर्द्विरैका मुपायंस्ता-
 द्धतुर्विंशतिः समपद्यन्त, चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासास्ताम्वा अर्धमा-
 सेभ्यो ऽनुदन्त”-इति । ततोऽहोरात्रदेवौ शरणं गतानां असुराणां
 कालविशेषद्वयानुष्ठानेन निःसारणं दर्शयति—“ते वा अर्धमासेभ्यो
 नुत्ता असुरा अहोरात्रे अश्नयन्त, ते देवा अशुक्लपुसदावेवोपाया-
 मेति तथेति, ते या मेव पूर्वाह्णे उपसद मुपायंस्तयैवैनानाहो
 ऽनुदन्त, या मपराह्णे तथा रात्रेस्तांस्तथोभाभ्या महोरात्राभ्या
 मन्तरायन्”-इति । ‘अन्तरायन्’ अन्तरितान् कृतवन्तो निःसा-
 रितवन्त इत्यर्थः । एकैकस्मिन्दिने एकैकस्या उपसदो द्विरनु-
 ष्ठानाय कालद्वयविशेषं विधत्ते—“तस्मात् सुपूर्वाह्णे एव
 पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णे ऽपरया तावन्त मेव तद् द्विषते
 लोकं परिशिंशति”-इति । यस्मात् पूर्वाह्णापराह्णौ कालविशेष-
 महोरात्राभ्यां शत्रूणां निःसारणहेतू, ‘तस्मात्’ तस्मिन्नेव कालद्वये
 ऽनुष्ठातव्यम् । एवं सति यावानहोरात्रयोः सन्ध्याकालः, ‘तावन्त
 मेव’ ‘द्विषते’ द्वेषिणे ‘लोकं’ स्थानविशेषं ‘परिशिंशति’,—तस्मात्
 कालात् निःसारितत्वेन सन्ध्याकाल एव असुराणां परिशिंशते ॥

अथ एकैकस्मिन्दिने द्विर्द्विरनुष्ठेया उपसदो ज्योतिष्टोम-
 त्रिषु दिनेष्वनुष्ठेयाः ; अग्निचयने षट्सु दिनेषु ; अहीन-
 सत्रयोर्द्वादशदिनेषु । तथाच तैत्तिरीयैरास्मातम्—“तिस्र एव
 साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वाय”-इति (सं०
 ६. २. ५. १.) । तथा “षडुपसदोऽनेचित्यस्य भवन्ति”-इति च

नृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । आश्वलायनस्त्वेव माह—“एकाहानां तिसृणां
षड् वा, अहीनानां द्वादश, चतुर्विंशतिः संवत्सर इति ॥
—इति (४.८.१३—१६.) । गवामयनाख्ये संवत्सर इति ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै. ४. २ ;
अधि० २.) चिन्तितम्—

“आवृत्तिरूपसद्यो वा सङ्ख्यैकैकशोऽथवा ।

त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्थासमुदायगा ॥

प्रथमामध्यमान्येति प्रकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्य द्विरभ्यासे षट् सङ्ख्यापि प्रसिध्यति ॥

अनेख्यने व्यूयते—“षडुपसदः” इति । तत्र चोदकप्राप्तानां
तिसृणां सुपसदां पूर्वन्थायेनाहत्वा षट् सङ्ख्या सम्पादनीया ; सा
आवृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य युक्ता । यथा दण्डेन भूपदेशं
अभिमानः पुरुषः आमूलाग्रं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनः पातयति ; न
तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति । यथा वा त्रिवारं रुद्रा-
ध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्तते ; न त्वध्यायैकदेशः
एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते । तथा तिसृणां सुपसदां
समुदाय आवर्त्तनीयः ? इति चेत्, मैवम् ; प्राकृतक्रमवाधप्रसङ्गात् ।
प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरभाविदिने होतव्या प्रथमोपसत्, ततः ऋतु-
दिने द्वितीया, ततोऽप्यृतुदिने तृतीया ; ता एताः सङ्गदनुष्ठाय पुन-
रुपरितनदिनेऽनुष्ठायमानायां प्रथमां त्रिरभ्यसेदित्येवं स्वस्थानविह्वल्य तासां आवृत्तिः कार्या । न

* एव मेवाध्यायिकापूर्वकं सुपसद्विधानं अतपथेऽपि ३. ४. ४. १—२० । तथा
तिसृतीयकेऽपि सं० ६. २. २. ४ ।

वाध्यायदृष्टान्तो युक्तः ; अनुवाकसमुदायस्यैव वाध्याय-
स्यैव वाद्विधानात् । न त्विह समुदायस्योपपत्त्यम् ; तस्मात्
प्रत्येकं सुपसदावर्त्तनीया ॥

इति श्रीमन्महाभारतार्थविरचिते माधवीये वेदायं ताशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः
पठः खण्डः ॥ ६ (२२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

जितया वै नार्हेता यदुपसर्दोऽसपत्ना वा
पताभिर्देवा विजिति व्यजयन्तासपत्ना विजितिं
विजयते य एवं वेद या देवा यधु लोकेषु या नृपु
या मासेषु या गर्धमासेषु या सप्तोपाचर्यो विजितिं
व्यजयन्तां विजितिं विजयते य एवं वेद ते देवा
अनिभयुरश्नाकं विमेमाणं सन्निधुं ममुरा आभविष्य-
न्तीति ते व्युत्क्रान्त्यामन्वयन्तां नदीं सुभिदक्रामदिन्द्रो
रुद्रे वीरुण आदिवैष्वं इत्यतिविष्वदैवैस्ते तथा व्युत्क्र-
स्यामन्वयन्तं तेऽब्रुवन् कनः यः एवं न इमाः प्रिय-
तमासन्वन्ता अस्य वरुणस्य राज्ञो गृहे सन्निदधा-

महे' ताभिरेव नः स न सङ्गच्छातै' यो न एतदति-
 क्रामाद्य' आलुलोभविषादिति तथेति' ते वरुणस्य
 राज्ञो गृहे' तनूः सव्यदधत' ते यद्वरुणस्य राज्ञो गृहे'
 तनूः सव्यदधत' ततानूनममभवत्तानूनमस्य तानू-
 नम्रत्वं' तस्मादाहुर्न सतानूनमिणे' द्रोग्धव्य मिति
 तस्माद्विद मसुरा नान्त्राभवन्ति ॥ ७ (२४) ॥

अथोपसदः प्रशंसति—“जितया वै नामैता यदुपसदोऽसपत्ना
 वा एताभिर्देवा विजितिं व्यजयन्त”-इति । ‘उपसदः’ याः सन्ति,
 ‘एताः’ ‘जितया वै नाम’ जयहेतुत्वात् जितय इत्येवं नाम प्रति-
 पद्यते । जयहेतुत्वमेवासपत्ना भित्तादिना स्पष्टीक्रियते । ‘देवाः’
 ‘एताभिः’ उपसद्भिः ‘असपत्नां वै रिग्जिता सन् विजितिं’ विशिष्टं
 जयं ‘व्यजयन्त’ विशेषेण प्राप्तवन्तः । ‘यदनेन प्रशंसति—’ ‘असपत्नां
 विजितिं विजयते य एवं वेद’ इति । सामान्याकारिणो वेदनेन
 प्रशंस्य पुनः पूर्वाक्तार्थवादानुक्रमेण विशेषाकारेण प्रशंसति—
 “यां देवा एषु लोकेषु, या सृष्टेषु, या मासेषु, या सर्वमासेषु,
 या महारात्रयोर्विजितिं व्यजयन्त, तां विजितिं विजयते य एवं
 वेद”-इति ।

अथ तानूनमस्य नाम निर्वक्तुं माख्यायिका भाह—“ते
 देवा अग्निभयुग्मभाक् विप्रेमाण मन्विद मसुरा आभविष्यन्तीति ;
 ते व्युत्क्रस्यामन्वयन्ताग्निर्वसुभिर्दक्रामदिन्द्रो रुद्रैर्वरुण आदित्यै-
 र्वृक्षस्यैर्विश्वेदेजैः”-इति । असुरैः सह युद्धार्थं सुद्यताः ‘देवाः’
 स्वसेनाया मध्ये परस्पर मेळकस्य सेनानीत्वलक्षणं ज्येष्ठत्वं मभ्युप-

गच्छन्तः परस्परविरोधिनी भूत्वापद्यन्ते 'अविभक्त्युः' मनसि भीतिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते --- 'अस्माकं विप्रेमाणा मनु' परस्परप्रेमराहित्यं मनुवीक्ष्य असुरा इदं मन्त्रदीयं राज्यम् 'आभ-
विशन्ति' सर्वतः प्राप्यन्तीति । ततस्तं देवा व्युत्क्रम्य परस्पर-
विभागेन तस्माद्देशादपद्यन्ते स्वसम्बन्धिभिर्गन्धिभिः सह 'असम्ब-
न्धन्त' पर्यालोचनं कृतवन्तः । ततस्तत्र 'अग्निः' देवो 'वसुभिः' अष्ट-
भिर्गन्धिभिः सहितः पृथक् 'उदक्रामत्' । एवम् 'इन्द्रः' 'रुद्रैः'
सप्त, 'वरुणः' 'आदित्यैः' सह, 'बृहस्पतिः' 'विश्वेदेवैः' सह पृथ-
गुदक्रामत् । अत्र चतुर्विधैव विभाग उक्तः ; शास्त्रान्तरे तु
पञ्चभा । तथा चास्मायते --- 'देवासुराः संयत्ता आसन्, ते देवा
मित्रो विप्रिषा आसन्, तेऽन्योऽन्यस्मै ज्येष्ठायतिष्ठमानाः पञ्चधा
व्यक्रामन्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यै-
र्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इति (तै० सं० ६, २, २, १.) ॥

एवं परस्परं विभज्यावस्थितानां देवसमूहानां पर्यालोचनपूर्वकं
कालं दर्शयति --- 'ते तथा पुरातन्यामन्ययन्तः, ते जुवन् हन्त या
एव न दमः प्रियतमास्तन्वस्ता वासः वरुणस्य राज्ञो गृहे
सन्निदधामहे ; ताभिरेव नः स न भद्रं जनते, यो न एतदति-
क्रामाय आतुलोभविषादिति नयेति, ते वरुणस्य राज्ञो गृहे
ननु मशृदधन्' इति । स्वकार्यहानिनिमित्तदुःखपरिहारोपाय-
दर्शननिमित्तचर्षकोत्तनार्थं 'हन्त' गच्छन्तः । अस्माकं मत्सन्तं
प्रिया याः पुत्रकनधादिरूपाः 'तन्वः' मन्त्रा, 'ताः' शर्वाः 'अस्य
वरुणस्य राज्ञो गृहे सन्निदधामहे' पदोद्वेगेण स्थापयामः । तथा
एव 'नः' अस्माकं मध्ये 'यः' कोऽपि 'एतदतिक्रामात्' उल्लङ्घ-

॥ अतएव तु मूल एव सन्निधः शास्त्रान्तरमन्त्रादः 'एते आहः' इति १. ४. २. १ ।

वेत्, उल्लङ्घ्य च 'आनुलोभयिषात्' स्वपुत्रकलत्रादीनेव लोभयितुं
मिच्छेत्, गुप्तमनुष्यमुखेनानेतुं मिच्छेत्, 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः'
तादृशः पुरुषः 'ताभिरिव' 'न सङ्गच्छाते' पुत्रकलत्रादिभिः न
सङ्गच्छताम् । इत्येतं समयं सर्वेऽप्यङ्गीकृत्य वरुणगृहे स्वपुत्रादि-
शरीराणि स्थापितवन्तः । परस्परविरोधे सति वयं मेवासुभाना
मिदं लोकत्रयं साधयाम इति विचार्यमं समयं कृतवन्तः । सोऽयं
शाखान्तरे स्पष्टं मान्नायते—“तस्मिन्यन्नासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृ-
व्येभ्यो रक्षामो याँभ्यो विप्रियाः स्त्री या न इमाः प्रियास्तनु-
वस्ताः समवद्यामहे । ताभ्यः सनिर्कृच्छादो नः प्रथमोऽन्यो-
ऽन्यस्मै वृक्षादिति” इति (सं० ६, २, २, १.) ॥

इदानीं निर्वचनं दर्शयति—“तं यद्वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः
सद्यदधत्, तत्तानूनम् सभवत्तानूनप्लवस्य तानूनप्लवम्” इति ।
यस्माद्वरुणगृहे वृक्षादितनूरवस्थायां, परस्परसम्बन्धाय शपथरूप
माज्यस्पर्शनं कृतवन्त इति शेषः । तस्मादिदं माज्यस्पर्शनाख्यं
तानूनप्लवं कर्म अभवत् । इदं च तस्मात्प्रसूतत्वेन विस्पष्टं
मभिहितम्—“आतिथ्याया धीवात् मुचि चमसे वा तानूनप्लवं
समवद्यात् । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपनये त्या गृह्णामी-
त्येतैः प्रतिसम्बन्धम् । अनाष्टुटं मसोति यजमानसप्तदशाः ऋत्विज-

१. “तुभ्यतिर्गङ्गासिन्धो यजमानस्य मिमी द्रोक्षन्वा २ वन एकसत्प्रा वज्रसार्धं
ममादधितुं धृतस्पर्शनपूर्वकं समन्तं गन् शपथ करणं तदेव 'तानूनप्लव' कर्म ; परस्परं वा
वृक्षादिशब्दा एव वयं यथा विभागकार्यसम्बन्धनाय धर्तव्यमस्मै इत्याकारः सौकार इति ।

“अथर्व” इति प्रस्तावार् मन्त्रार मुञ्जतार मितार्थः ।

वृक्षाणां वृक्षाणाच्छसिनः काशीनां पीतार मिति वृक्षाणः ।

पीतार मेषवरुण सक्तावाकं यत्नमत्त मिति पीतम् ।

उपतारं धनीतारं मनिर्कृतारं मज्जलम् मित्प्रदानम् ।

मदमेव सप्तदशं कीर्षीसक्तिः समानगता—इति आप० यो० १०१, ६, १०१

स्तानूनपत्रं' समवसृजन्ति । अतु मे दीक्षा मिति यजमानः"-
इति (श्री० ११, १, १-३.) । तनूनां पुत्रादिशरीराणां नपत्रं
नपतन मतिशयितं निमित्तीकृत्य क्रियमाणत्वात् अस्य कर्मणः
तानूनपत्रं नाम सम्पन्नम् ॥

प्रसङ्गालोक्यवह्निरे कश्चिद्वर्मं दर्शयति - "तस्मादाहुर्न
सतानूनपत्रिणि द्रोणव्य मिति"-इति । तस्मादेवाः परस्परद्रोह-
परिहाराय शपथं कृतवन्तः, 'तस्माद्' ब्रह्मणादिन एवम् 'आहुः'—
'सतानूनपत्रिणि' मरु शपथकारिणि 'न द्रोणव्यम्' । 'इति' शब्द-
तदुक्तिसमाख्यर्थः । देवभस्वन्विशपथविशेषवाचिना तानूनपत्र-
शब्देन शपथसंज्ञा भुपनस्यति । ब्रह्मिणः मरु क्रियमाणं तानू-
नपत्रं यस्यास्ति सोऽयं सतानूनपत्री ॥

प्रायश्चित्तं परियमाप्य प्रकृत मनुमरिणः तस्मादिदं मनुमा-
नान्वाभवन्ति'-इति । 'तस्माद्' तस्मादेव कारणदेवानां पर-
स्परस्वच्छन्दपात् अभुताः 'इदं' लोकाययं 'नान्वाभवन्ति' नैव
समन्तात्प्राप्नुवन्ति ॥

यद्व्येतानूनपत्रं कर्म उपसृजतः पूर्वं मनुडेयम्, तथाप्यु-
पसृजतः कृतविजयप्रसन्नः बुद्धिस्तन्वादवाभिर्दत्तम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्तावण्यायेविर्निर्भते भाष्येन विद्वत्प्राकाशे

इति प्रथमपञ्चिकायां वतुशीर्षाये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२४) ॥

समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिषदति जघ्निवतीर्या-
ज्यानुवाक्याः कुर्यादग्निर्ववाणि जङ्घनद् य उय
इव शर्याहा त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमी-
वर्हद् विष्णुर्विचक्रमे चीणि पदा विचक्रम इत्येता
विपर्यस्ताभिर्गपराहणे यजति घ्नन्तो वा एताभिर्देवाः
पुरो भिन्दन्त आयन्यदुपसदः सच्छन्दसः कर्त्तव्या न
विच्छन्दसो यद्विच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवामु तद् गण्डं
दध्यादौश्वरो ग्लावो जनितोस्तस्मात् सच्छन्दस एव
कर्त्तव्या न विच्छन्दसस्तद् ह आहोपाविर्जानश्रुतेय
उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे यस्मादप्यश्लीलस्य
आत्रियस्य मुखं व्येव ज्ञायते तप्तमिव रभतीवेत्याज्य-
विषो ह्युपसदो ग्रीवामु मुखं मध्याहितं तस्माद् आ
तदाह ॥ ८ (२५) ॥

अथातिथ्यकर्म्मण्यस्तीर्णस्यैव बर्हिष उपसत्स्वगुह्यं विधत्ते
—“शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं, ग्रीवा उपसदः, समान-
बर्हिषो भवतः ; समानं हि शिरोग्रीवम्”-इति । आतिथ्य-
कर्म्मणो यज्ञशिरोरूपत्वादुपसदां च ग्रीवारूपत्वात्, तयोरेवयवयो-
र्मध्ये लोके विच्छेदादर्शनादत्राप्यविच्छेदायातिथ्योपसत्कर्म्मणोः
‘समानबर्हिषो’ एकैकबर्हिषा युक्ते कर्त्तव्ये । आतिथ्यकर्म्मण्य-
स्तीर्णं बर्हिर्नामो प्रवृत्तम् ; इडान्तत्वेन तत्र कर्म्मसम्पत्पत्वात् ।

तच्चापस्तम्बे नोक्तम्—“इडान्ता सन्तिष्ठते ; धारयति ध्रौव मा-
ज्यम्”—इति (१०. ३१. १५, १६.) । शाखान्तरे च बर्हिषो-
रनुवृत्तिरान्नाता—“यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषो-
मीयस्य”—इति ।

अथोपसत्सु द्रव्यदेवताविधानार्थं प्रस्तौति—“इषुं वा एतां
देवाः समस्कुर्वत ; यदुपसदस्तस्या अग्निरनीक मासीत्, सोमः
शल्यो, विश्वस्तजन्, वरुणः पर्णानि, ता माज्यधन्वानो विसृ-
जंस्तया पुरो भिन्दन्त आयन्” इति । ‘यदुपसदः’ या उपसद-
देवता अग्न्यादिकाः सन्ति, ‘एताम्’ अग्न्यादिरूपाम् ‘इषुं वै’
वाण मेव ‘देवाः’ ‘समस्कुर्वत’ संस्कृतवन्तः, अग्न्यादीन् वाणा-
वयवरूपेण संयोजितवन्त इत्यर्थः । योऽयम् ‘अग्निः’, सोऽयं तस्या
इषोः ‘अनीकं’ सुखम् ‘मासीत्’ ; पत्युक्ताङ्गामूलान्द्रुर्वर्ती भागो
सुखम्, तस्योपरि वर्त्तमानो लोहविशेषः ‘शल्यम्’ ; तस्य लोहस्य
तीक्ष्ण मयं ‘तेजनम्’ ; ‘पर्णानि’ वाणमूलं स्थापितानि, पक्षिणां
पद्माणि । शल्यादिरूपेण सोमविकृताणां योजिता । वरुणोऽत्र
प्रशंसार्थं मेवोपादीयते, न तु देवतात्वेन ; तदीययोर्वा ज्ञानवाक्ययो-
रनभिधास्यमानत्वात् । अतएव शाखान्तरे वरुणं परित्यज्याग्नेया-
दय आभ्रायन्ते—“त इषुं समस्कुर्वताग्निं सनीकः सोमः
शल्यं विज्जं तेजनम्”—इति (तै० सं० ६. २. ३. १.) । ‘ताम्’ एता
मिषुं देवाः ‘आज्यधन्वानः’ सन्तो विसृष्टवन्तः, ‘तया’ विसृष्टेष्वः
तेषां ममुराणां ‘पुरो भिन्दन्तः’ विदारयन्तः ‘आयन्’ आगच्छन् ॥

इदानीं द्रव्यदेवतां विधत्ते—“तस्मादेता आज्यहविषो
भवन्ति”—इति । यस्मादग्नेयादयो वाणरूपाः, आज्यं च धनुःस्त-
तः तन्भाद्राण्यहविष्का एता अग्न्यादिदेवता उपसत्सु भवेयुः ॥

उपसदङ्गभूतं व्रतोपायनं विधत्ते—“चतुरोऽप्ये स्नानान्
व्रतमुपैत्युपसत्, चतुस्मन्निर्हीपुर्नोक्तं शल्यस्तेजनं पर्णानि”-
इति । ‘उपसत्सु’ अनुष्ठेयमानासु ‘अप्ये’ प्रथमदिने सायङ्काले
चतुरः स्नानान् व्रतमुपैति व्रतशब्देनात्र पयःपानमुच्यते,—गोश-
र्षं स्नानेषु यावत्पयस्तावत् । पूर्वीक्तस्य वाणस्य चतुःसन्धित्वादनी-
यावत्पयवचतुष्टयोपेतत्वात् स्नानानां चतुःसङ्ख्या युक्ता । अनेनैव
प्रकारेण द्वितीयोपसद्दिने प्रातःसायङ्कालयोः, तृतीयदिनस्य
प्रातःकाले चैकैकन्यूनां स्नानसङ्ख्यां विधत्ते—“द्वौ स्नानान् व्रत-
मुपैत्युपसत्, द्विषन्निर्हीपुः शल्यश्च ह्येव तेजनं ; चैकं स्नानं व्रतमुपै-
त्युपसत्स्वेका ह्येवपुरित्याख्यायत एकया वीर्यं क्रियते”—इति ।
एतासां स्नानसङ्ख्यानामुक्ताः कालविशेषाः आपस्तम्बे नोदाहृताः
—“चतुरः सायं दुह्यन्तीन् प्रातर्द्वौ सायं मेकमुत्तमे”—इति (११,
२०.) । यथोक्तं सङ्ख्याविशेषं प्रशंसति—“परोवरीयांसो वा
उत्तमे लोकाः अर्वागंह्यांसः परस्तादयानौरुपसद उपैत्येषा मेव
तत्काला समिजित्वै”—इति । ‘इमे’ पृथिव्यन्तरिक्षदुःसप्तलोकाः
‘उत्तमे’ आकाशः, ‘अर्वागंह्यांसः’ परस्तादूर्ध्वभागे निवसन्तः अत्यन्तं विस्तृताः,
‘अधोक्’ अधोभागे ‘अंह्यांसः’ अतिशयेनाणुवक्त्रुचिताः ; सत्य-
लोकादणुः दुर्लोकः, तस्मादप्यणुरन्तरिक्षलोकः, तस्मादप्यणुः
अनुरागलोकः । एवं सतुःपसदोऽपि ‘परस्तादूर्ध्व’ लोकस्थानीयात्
प्रथमदिनादारभ्य तत्तद्दिनान्तरदिनेषु स्नानसङ्ख्याङ्कासेन ‘अर्वा-

१, १ पौर्वाणिकमतनेनो लिखो सायणस्य ; वस्तुतस्तय एव लोकाः ; - कान-
नमगदनात् पृथिव्या अतिधृद्वले च युतेस्तात्ये मिति दिक् ।

जीवयैति अस्तिःतीति यदस्ति, तद् 'इषा मेव लोकाणाम्'
समिधयाः स्रवति ॥

अथ पूर्वार्थावराज्योर्व्यवस्थिताः सामिधेनीर्विधत्ते—“उप-
सद्याः षोडशसु” इमां मे अग्ने समिधं मिमा सुपसदं वनेरिति
तिस्रस्तिस्रः सामिधेन्यो रूपसमृद्धा एतद् यज्ञस्य समृद्धं बहूप-
समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति—इति । ‘उपसद्याय’-
इत्याद्या आन्नाताः ‘तिस्रः’ ऋचः (सं० ७.१५.१—३.) पूर्वार्धे
सामिधेन्यः । ‘इमां मे अग्ने’-इत्यादिका आन्नाताः ‘तिस्रः’ ऋचः
(सं० २. ६. १—३.) अपराधे सामिधेन्यः । भस्मान्तरशङ्खाव्यु-
दाहेन ‘वै’-शब्दार्थः कृत्स्नार्थपाठः । “उपसद्याय उपसदं वनेः”—
इति उपशब्दयोगेन रूपसमृद्धिः * ॥

याज्यानुवाक्या विधत्ते—“जघ्नियतीर्याज्यानुवाक्याः कुर्याद्”—
इति । जघ्नि-धात्वर्थयुक्ताः ‘जघ्नियतीः’ तथाविधा ऋचः उदा-
ह्रति—“अग्निर्वृत्राणि जघ्नदुः य उग्र इव शर्यङ्हा ; त्वं सोमामि
सत्पति ; गयस्क्रानो अमीवहा ; इदं विष्णुर्विचक्रमि ; त्रीणि पदा
विवक्रम इतोताः”—इति । ‘अग्निर्वृत्राणि’-इति (सं० ६. १६. ३४.)
पुरोनुवाक्या, ‘य उग्र इव’-इति (सं० ६. १६. ३८.) याज्या ; त्वं
सोमामि’-इति (सं० १. ८१. ५.) पुरोनुवाक्या, ‘गयस्क्रानः’-इति
(सं० १. ८१. १२.) याज्या ; ‘इदं विष्णुः’-इति (सं० १. १२. १०.)
पुरोनुवाक्या, ‘त्रीणि पदा’-इति (सं० १. १२. १८.) याज्या । ‘एताः’

* ‘लघुकारता मिति स एव आस्य ढकारः समृद्ध्या संप्रयुक्तः’-इति ऋक्-भातिः ।

† ‘इमां मे अग्ने समिधम्’-इति प्रतीकवानस्यपरोऽपि मन्तः (सं० १०. ७०. १.),
परः ‘वनेः’-इत्यस्य उपसदबहूपसद्विहितभूतस्य तथायववात्रान्न तस्य बहवः
मृगभिरपि भावः ।

चाग्वादिदेवानां क्रमेण द्रष्टव्याः । पूर्वाह्ने पुरीषवाक्या उक्ताः
तासां मपराह्णं याज्यात्वम् ; तथा तत्रत्यानां याज्यानां मपराह्णं
पुरीषवाक्यात्वं च विधत्ते—“विपर्ययाभिरपराह्णे यजति”—इति ॥
यद्योक्तयाज्यानुवाक्यायुक्ता उपसदः प्रशंसति—“जनतो वा
एताभिर्देवाः पुरो भिन्दन्त आयन्वदुपसदः”—इति । या उक्तमन्त्रो-
पेताः ‘उपसदः’ सन्ति, ‘एताभिर्देवाः’ असुराणां तिस्रः ‘पुरः’
विन्दार्यन्तः असुरांश्च हिंसन्त आगताः । उदाहृतासु याज्यानु-
वाक्यासु सर्वासु यदेकविधं छन्दो दृश्यते, न तु विलक्षणम् ; तद-
न्यव्यतिरेकाभ्यां विशदयति—“सच्छन्दसः कर्त्तव्या न विच्छन्दसः”
—इति । समानं छन्दो यासां ताः ‘सच्छन्दसः’ ; विलक्षणं छन्दो
यासां ताः ‘विच्छन्दसः’ । विलक्षणे बाध माह—“यद्विच्छन्दसः
कुर्याद् ग्रीवासु तद् गण्डं दध्यादीश्वरो ग्लावो जनितोः”—इति ।
विलक्षणच्छन्दसा मनुष्ठाने ग्रीवास्थानीयासूपसत्सु, गण्डमालास्थ-
रोगस्थानीयं दोषं ‘दध्यात्’ उत्पादयेत् । तथा सति क्षीता यज-
मानस्य ग्लानिविशेषान् ‘जनितोः’ उत्पादयितुम् ‘ईश्वरः’ समर्थो
भवेत् । अस्वपक्षे बाध मुक्ता स्वपक्षे सुपसंहरति—“तस्मात्
सच्छन्दस एव कर्त्तव्याः, न विच्छन्दसः”—इति ।

उपसदा माज्यहविष्कत्वं प्रशंसति—“तद् ह तस्मादोपाविर्जान-
श्रुतेय उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे यस्मादध्यक्षीलस्य श्रीत्रियस्य
मुखं व्येव प्रायते त्वम मिव रेभतीवेत्याज्यहविषो ह्यपसदो ग्रीवासु
मुखं मध्याहितं तस्माच्च स तैदाह”—इति । ‘तद् ह’ तत्किञ्चेवोक्तार्थे
कश्चिदुक्तान्त उच्यते इति शेषः । ‘उपाविः’ नामकः कश्चिद्विधिः,
स तु ‘जानश्रुतेयः’ जनश्रुतायाः जियोऽपत्यं पुमान्, ‘उपसदां
किल वै’ उपसज्जामकानां कर्मणा भव विधायके ‘ब्राह्मणे’, ‘तद्’

वाक्यम् 'आह' ॥ किं माहेति तदुच्यते,—'यस्मात् कारणात्
'अग्नीसस्य' अपि कुरूपस्य 'ओत्रियस्य' वेदशास्त्रविदः 'मुखं' 'तस्मिन्'
मिव' दैन्यहीनतया दृष्टियुक्तं मिव 'रभतीव' वेदशास्त्रपाठोपेतत्वा-
च्छंसन्निव 'वि एव ज्ञायते' विशेषेणावश्यं प्रतीयते । 'इति' एतद्वये-
वचनम् । तस्य वचनस्याभिप्राय उच्यते—ग्रीवास्थानीयाः 'उपसदः'
आज्यहविष्काः, अतएव शोभनाः ; लोकेऽपि शोभमानास्तु ग्रीवास्तु
'अध्याहितम्' आश्रितं 'मुखं' ओत्रियसम्बन्धि दृष्टाद्युपेतं दृश्यते,
'तस्मात्' कारणात्, शोभनग्रीवाहितमुखसाम्यं आज्यहविष्काल्
मित्यभिप्रेत्य स ऋषिः तद्वाक्यम् 'आह' ॥

अथ मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० २८, ३।

अधि० १४.) चिन्तितम्—

“यदातिथ्यावर्हिरेतदुपसत्स्यतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाद्यस्तदीयस्योपसंज्ञतेः ॥

वर्हिःश्रुत्यैकताभावात्तन्निदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपसंज्ञिष्य वर्हिरेतत्प्रयुज्यते ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यदातिथ्यायां वर्हिस्तदुपसदां तदग्नी
योमीयस्य च”—इति । ज्योतिं सोमशकटे अवस्थाप्य प्राचीनवशं प्रत्या-
नयनेऽभिसुखो या मिष्टिं निर्वगति, सद्य मातिथ्या । ततः ऊर्ध्वं
त्रिषु दिनेषु अनुष्ठेयमाना उपसदः । औपवसथेऽत्र दिने ऽनुष्ठेय
सोऽग्नीयोमीयः । तच्चानियमैर्निश्चितं यद् वर्हिः, तद्यदि तस्य
इष्टः आच्छिद्योपसक्तु विधीयते, तदग्नी मातिथ्याविधानं मनर्थकं
स्यात्—यदि ततोपयुक्तं मितरत्र विधीयते, विनियुक्तं विनि-
योगरूपो विरोधः स्यात् ; तस्मादातिथ्यावर्हिषो ये धर्मा आश्र-
वास्तत्वादयः, ते धर्मा उपसत्सूपसंज्ञियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यं

मिति प्राप्ते, ब्रूमः ;—बर्हिःशब्दस्य भर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा
प्रसज्येत, नुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्रति-
भाति ; अतः साधारण्यं मत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद् बर्हि-
रुपादीयते, तत् न केवलं मातिथ्यार्थं, किन्तुपसदर्थं मग्नीषोमी-
यार्थं चोपादेयं मिति विधिवाक्यस्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नी-
षोमीयास्तयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः—इति ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० ४२ ४३ अधि० १८.)

चिन्तितम्—

“आतिथ्यादिगते बर्हिषुक्षणादि पृथङ् न वा ।

आद्यां ऽतन्त्रप्रसङ्गत्वात् प्रसङ्गोऽनिवारणात् ॥

“यदातिथ्यायां बर्हिषादुपसदां तदग्नीषोमीयस्य”—इति श्रुतम् ।
तत्र बर्हिस्त्रयाणां साधारण्यं मिति चतुर्थं निरूपितम् (जै० सू० ४. २.
३०. अधि० १४.) । तस्मिन् साधारण्ये बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्काराः
प्रतिकर्मा पृथगनुष्ठेयाः । कुतः ? तन्त्रप्रसङ्गयोदवासम्भवात् ।
न तावत् तन्त्रं मस्ति, दर्शगतयागत्रययदेककालीनत्वाभावात् ;
नापि प्रसङ्गः, एकस्य तन्त्रमध्येऽन्यथापठितत्वादिति प्राप्ते, ब्रूमः ;
—बर्हिष एकत्वात् भक्त्योक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्य-
पेक्षा नास्ति । ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्याः,
तत उपसदस्त्रग्नीषोमीयस्य च प्रसङ्गसिद्धिर्न वारयितुं शक्यते”—
इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्माधवाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य ११ अध्यायिकायां चतुर्थाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२५) ॥

देववर्म वा एतद्यत् प्रयाजाश्चानुयाजाश्चाप्रयाज-
मननुयाजं भवतीष्वै संशित्या अप्रतिशराय सक्तद-
तिक्रम्याश्चावयति यज्ञस्याभिक्रान्त्या अनपक्रमाय
तदाहुः क्रूरमिव वा एतत् सोमस्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति
यदस्य घृतेनान्ते चरन्ति घृतेन हि वज्रणेन्द्रो वृत्र
महंस्तद्यदंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताः मिन्द्रायैक-
धनविद् आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय
प्यायस्वाप्याययास्मान्स्वखीन् सन्त्या मेधया सस्ति ते
देव सोम सुत्या मुह्य च मशीयेति राजानमाप्याय-
यन्ति यदेवास्य तत् क्रूरमिवान्ते चरन्ति तदेवास्ते-
तेनाप्याययन्त्यथो एनं वर्द्धयन्त्येव द्यावापृथिवीर्वा एष
गर्भो यत्सोमो राजा तद्यदेष्टा राय एष्टा वामानि
मेधे भगाय ऋतमृतवादिश्यो नमो दिवे नमः
पृथिव्या इति प्रस्तरे निहवते द्यावापृथिवीभ्यामेव
तन्नमस्कुर्वन्त्यथो एने वर्द्धयन्त्येव वर्द्धयन्त्येव ॥ ६ (२६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथोपसक्त, प्रयाजानुयाजांश्च निषेधति—“देववर्गं वा एतद्यज्याजाश्चानुयाजाश्चाप्रयाज मननुयाजं भवतीत्ये संश्रित्या अप्रतिशराय” इति । ये प्रयाजा ये चानुयाजाः सन्ति, तदुभयं देवानां ‘वर्गः त्रै’ कवचस्थानीयम् । अतएव शास्त्रान्तरे समामनन्ति—“यज्याजानुयाजा इज्यन्ते, वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते, वर्गं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै”-इति (तै० सं० २. ६. १. ५.) । एवं सत्युपसदास्थं कर्म प्रयाजानुयाजरहितं कर्त्तव्यम् ; कवचस्थानुपयुक्तत्वात् । परकीयप्रहाराद्रुक्तार्थं हि कवचं सम्पाद्यते, नात्र प्रहारः सम्भवति ; पूर्वोक्ताया इषोस्त्रीक्ष्णत्वेन सक्रययोगादेव मारितेषु शत्रुषु प्रहर्तृणा मभावात् । एवं सति यदि कवचं सम्पाद्यते, तदानीं स्वकीयाया इषोरतीक्ष्णत्वं शङ्केत, स्वस्य च शत्रुभिः सम्पादिता प्रतिहिंस, शङ्केत ; तच्चायुक्तम् । तस्मात् ‘इष्वै संश्रित्यै’ स्वकीयस्य वाणस्य तस्यक् तीक्ष्णत्वार्थम् ‘अप्रतिशराय स्त्रेषु शत्रुकर्तृकप्रतिहिंसायाः शङ्कापरिहारार्थं च प्रयाजानुयाजवर्जनं युक्तम् । तथा चाश्वलायन आह—“स्त्रिष्टकदादि लुप्यते, प्रयाजा आज्यभागौ च”-इति (श्रौ० ४.८.८.) । स्त्रिष्टकदादिष्वन्तर्भावादनुयाजलोपो युक्त एव ।

अत्राग्नीषोमविश्वरूपाणां देवानां वात्सल्यवर्णार्थं सुत्त-रस्माद्देवादाहवनीयस्य दक्षिणदेशं प्रत्यसक्तदतिक्रमणं प्रातम्, तद्वारयितु माह—“सक्तदतिक्रम्यानावयति, यज्ञस्याभिक्रान्त्या अनपक्रमाय”-इति । वेद्याहवनीययोर्मध्ये सक्तदेवातिक्रम्य दक्षिणदिश्यवस्थितेषु बहुषु यागेषु प्रत्येक भाग्यावणं कुर्यात् । एवं प्रत्युपसद्यज्ञस्य सर्वत आक्रमणं भवति, सर्वं भवति । अन्यथा, पुनः पुनरुत्तरस्यां दिशि गमने, लब्धावसरः सन् यज्ञोऽप्यपक्रमेत् ।

तस्मात्सकदेवातिक्रमणं युक्तम् । तदाज्ञापस्तस्यः—“ध्रीवादष्टी सुह्रां
सृष्ट्वाति, चतुरपभृति । घृतवति ग्रन्धे सुहृपभृतावादाय दक्षिणा
सकदतिक्रान्त उपांशुयाजवत्प्रचरति”-इति (श्री० ११.३.८, १०.) ॥

अथ समन्त्रकं सोमाप्यायनं विधातुं प्रस्तौति—“तदाहुः क्रूर
मिव वा एतस्मिन्स्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति; यदस्य घृतेतान्ते चरन्ति;
घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रं मृहन्”-इति । ‘तत्’ तत्र ब्रह्मवादिनः
एवम् ‘आहुः’—‘सोमस्य राज्ञः’ ‘अन्ते’ समीपे ‘घृतेन’ द्रव्येण
तानूनपत्रमञ्जकं कर्म ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्तीति ‘यद्’ अस्ति,
तत् ‘एतत्’ सोमस्य राज्ञः समीपे ‘क्रूर मिव वै’ उग्र मिव कर्म
‘चरन्ति’; ‘हि’ यस्मात्कारणात् घृतरूपेण ‘वज्रेण’ ‘इन्द्रः’ ‘वृत्रं’
वृत्तवान्, तस्मात् घृतकर्म क्रूरम् । तच्छाखान्तरं विस्मृतं मान्वा-
तम्—“घृतं वै देवा वज्रं क्षत्वा सोमं मघन्नन्तिकं मिव
खलु वा अस्थितचरन्ति यत्तानूनपत्रेण प्रचरन्ति”-इति (तै०
सं० ६. २. २. ४.) ।

तस्य क्रूरकर्मणः परिहाराय विधत्ते—“तद्यदंशुरंशुष्टे देव
सोमाप्यायता मिन्द्रायैकधनविदं आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मा
त्व मिन्द्राय प्यायता प्यायताम्भान्तमस्मीन् सन्ध्या मेधया स्वस्ति
ते देव सोमं सुत्या सुहृन्मशीयेति राजानं माप्याययन्ति; यदेवास्व
तत् क्रूर मिवान्ते चरन्ति, तदेवास्म्येतेनाप्याययन्त्यथो एनं वई-
यन्त्येव” इति । ‘यद्’ यस्मात्कारणात् सोमस्य राज्ञः समीपे घृत-
साधनकं तानूनपत्रं कर्म क्रूरम्, ‘तत्’ तस्मात् कारणात् कौर्य-
परिहाराय ‘अंशुरंशुः’-इति मन्त्रेण ॥ सोमं राजानं माप्याययेयुः ।

* ऐतरेयब्राह्मणम् अथर्ववेदः (१.२.११.१.), परं तत्र ३ मे पादो वृत्तिः

जलेन प्रोक्ष्य माप्यायनम् । एवं सति 'यत्' क्रूरं जीवरितं
'तत्' सर्वम् 'एतेन' प्रोक्षणेन 'माप्यायन्ति' गमयन्ति ; अपिच
'एने' सोमं 'वर्धयन्त्येव' । मन्त्रस्याय मर्थः—हे 'सोम ! देव !'
इन्द्रार्थे 'ते' त्वदीयः 'चंसुः' त्वदवयवः 'माप्यायताम्' वर्धताम् ।
कौटशायेन्द्राय ? 'एकधनविदे' सोमरूपं यदेकं धनं तदेति
विन्दते वेति एकधनवित्, तस्मै एकधनविदे, 'तुभ्य' त्वदर्धम्
'इन्द्रः' वर्धताम्, इन्द्रार्थे च 'त्वं' वर्धस्व । 'सखीन् अस्मान्' 'सन्ध्या'
क्षेत्रेण, 'मिधया' यज्ञप्रतिपादकग्रन्थधारणशक्त्या च 'माप्यायय'
वर्धय । हे 'सोम ! देव !' 'ते' 'स्वस्ति' क्षेमोऽस्तु । यस्यां
क्रियायां सोमः 'सूयते' अभिषूयते सा सुत्या । 'उत्' उत्तमा
समाप्तिविषया ऋक् यस्यां सुत्यायां सेयम् 'उट्टक्' । तां 'सुत्याम्
उट्टचम्' 'अशीय' प्राप्नुयाम् ; विघ्न मन्तरेण समाप्तिपर्यन्त मनु-
तिष्ठेय मिति (वा० सं० ५, ७, १,) । श्रौतः 'इति'-शब्दो मन्त्र-
समाप्त्यर्थः ॥

समन्तकं निष्कवं विधत्ते—“द्यावापृथिव्योर्वा एष गर्भो यत्
सोमो राजा, तण्डेष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगाय ऋत सृत-
वादिभ्यो नुभो दिवे नमः पृथिव्या इति प्रस्तरे निष्कवते ; द्यावा-
पृथिवीभ्या मेव तत्रमस्तुर्वन्त्ययो एने वर्धयन्त्येव वर्धयन्त्येव”—इति ।
यः 'सोमो राजा एषः' 'द्यावापृथिव्योः' एव 'गर्भः' ; 'यद्' यस्मा-
देवं 'तत्' तस्मात् गर्भरत्नाय 'प्रस्तरे' एतन्नामके दर्भसुख्यौ 'निष्क-
वते' सम्पणयन्ति, नमस्कारोपचारं कुर्युरित्यर्थः । तदेतत् द्यावा-
पृथिवीभ्या मित्यादिना स्पष्टीक्रियते । अपिच 'एने' द्यावापृथिव्यौ

विभिन्नाः—'यत्' गुरुं 'उट्टे', 'प्यायय सखीन्', 'सुत्या मशीय'—इति । “आदिषु मीमेता
माशासौ”—इति च तत्राश्रयम् (तं० सं० ६, २, २०) । वाजसनेयिगान् 'सुत्या मशीय'—इत्येव ।

‘वर्धयन्त्येव’ उवाच दुर्लभं कुर्वन्त्येव ॥ निष्कवप्रकाशं भाषसांभवेन दर्शितः—“अथ निष्कवते—दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षिणान् पाणीतुत्तानाम् कृत्वा सव्यान् नीच एष्टा रायः प्रेषे भगायेति”—इति (श्री० ११.१.१२.) । अस्मादभुगदय मिच्छन्तीतिष्टा प्रस्तरः सोमो वा । देहीति पद मध्याहर्त्तव्यम् । हे ‘एष्टः !’ ‘वृषे’ अत्रार्थे ‘भगाय’ सौभाग्यार्थं च ‘रायः’ धनानि ‘प्रदेहि । यथा ‘एष्टा’-इति प्रथमान्तम् ; तदानीं ‘प्रदेदात्वित्यध्याहारः । किञ्च, ‘एष्टा’ वामानि अन्यानपि कामान् प्रददातु । ‘ऋतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्यो देवेभ्यः, ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा ‘ऋतं’ सत्यं धदामीति शेषः । तदेव सत्यवचनं स्पष्टं सुच्यते—‘दिवे’ दुर्लोकदेवतायै ‘नमः’ अस्तु, ‘पृथिव्यै’ भूलोकदेवतायै ‘नमः’ अस्त्विति (वा० सं० ५.७.२. *) । श्रौतः ‘इति’-शब्दो मन्त्रसमाख्यर्थः ॥ वर्धयन्त्येवेत्यध्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥

अत्र सीमांसा । दशमाध्यक्षस्य सप्तमे पादे (जै० सू० ४३.४६, अधि० १४.) चिन्तिम्—

“उपमत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं समाचरेत् ।

यावदुक्तोऽथवाद्यन्तु लोदकस्याविचारणात् ॥

सौवाचारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिमङ्गया ।

अपूर्वार्थत्वतो वान्त्योऽनुवादः प्रतिषेधगीः ॥

ज्योतिष्टोमे विहितासूपमत्सु पठ्यते—“अप्रयाजास्ता अननुयाजाः”—इति (कात्या० श्रौ० ६.१०.२२, २३. †) । तत्र निषिद्धान्

* एष च मन्त्रः श्रूयते तैत्तिरीयसंहिताया अपि (१.२.११.२.), परं न तत्र ‘एष्टा वामानि’-इति ; तथा वाजसनेयिकाया । “यावापिषीभ्या मिव नमस्तु यास्मिन् लोके प्रतिष्ठितम्”—इति च तन्मात्रम् (टी० सं० ६.२.२.) ।

† इह तद्धि ‘अप्रयाज अननुयाजम्’-इति (१८८ ३०) ।

प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वा अवशिष्टं चोदकप्राप्तं मङ्गजातं सर्वं
माचरणीयं मिति प्राप्ते, ब्रूमः;—प्रकृतौ विहित एव स्त्रीवाधारः
पुनरिह विधीयते, स च चोदकप्राप्तं मन्यत् सर्वं मङ्गजातं परिचष्टे;
अन्यथा पुनर्विधानवैध्यर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम्;—
अतएव श्रुतिरत्र स्त्रीवाधार मभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विद-
धाति—“नान्या माहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्या माहुतिं पुरस्ता-
ज्जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् सुवेणाधार माधारयति”—इति ॥ । अयं
मर्थः—स्त्रीवाधारः सर्वत्र यज्ञस्य मुखम्, तथा सति, यदि कश्चि-
न्नन्द उपसन्नयोगादौ स्त्रीवाधारं महुत्वा, तस्य स्थाने काश्चिदन्या
माहुतिं जुहुयात्, तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात्; तस्मात्
स्त्रीवाधार आदौ कर्त्तव्य इति ? न एतद् युक्तम्; चोदकप्राप्तस्या-
धारस्याकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात्परिसङ्गार्थ एव
पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि
परिसङ्गा, सापि त्रिदोषेतुच्येत; तर्हि षष्ठमेधीयवदपूर्व-
कश्चास्तु ॥,—प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः; सर्वथा यावदुक्तं
मत्वानुष्ठेयम्”—इति ॥ ८ ॥

* 'सुवेणाधार माधारयति यज्ञस्य प्रकृतौ'—इति तै० सं० २. ३. १ ।

† जै० मी० ६० १० क० ७ पा० २४—२२ सू०, २ क० ।

‡ उपसन्दिष्टेन मृतानि ताम्रनपत्तादीनि कश्चापि ज्ञतपन्नानामपि द्वितीयकाण्डस्य
चतुर्थाध्याये विहितानि; तैत्तिरीयकं सं० १. १०. २ पा० ११ अनुवाकः ६ का० २ पा०
२—६ अनुवाकः च, तथा कल्पमन्त्रेषु च,—आध्यायनयोरे 'संस्थिताया मात्र ता-
नून्पवम्'—इत्यादीनि 'नमः प्रायश्चा कति'—इत्यानि (४. ५. ३—८.); आपमन्त्रयोरे
'आतिथ्याया प्रोवास् सुधि चमसे वा तानून्पव' समवद्यति—इत्यादि ११ पा० १ क०
१—१२ सू०; कात्यायनयोरे च 'तानून्पव सेतत'—इति—(८. १. २४.)—मन्त्राद्यन्त-
र्राणि द्रष्टव्यानि । तत्रैव च ४ तौ 'अथ मीक्याय उपसदः प्रथीम उच्यते'—इत्यादिना

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्याये
 नवमः खण्डः ॥ ८ (२६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 श्रीमत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

उपसदिष्टप्रयोगः समन्ताद् वर्णितः । अद्यापिष्टेष्टी प्रकृतिवत् कृशभयः प्रसूरी भवति ;
 उपसदिष्टी तु आबलाः प्रसूराः (तै० सं० ६.९.१ ; कात्या० सू० ८.१.१३) । 'आब-
 लाः कात्यायना दर्शयिष्याः'—इति तन्नीलं सायणेनेति ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तप्त)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

— ६०० —

॥ ॐ ॥ सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामीक्षन् देवाश्च
ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथं मय मन्त्रान्त्सोमो राजा
गच्छेदिति सा वागब्रवीत् स्त्रीकामा वै गन्धर्वा मयैव
स्त्रियाभूतया पणध्व मिति नेति देवा अब्रुवन् कथं
वयं त्वद्वते स्यामिति साब्रवीत् क्रीणीतैव यर्हि वाव
वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वो ऽहं पुनरागन्तास्मीति
तथेति तथा महानग्न्या * भूतया सोमं राजान
मक्रीणंस्ता मनुकृति मस्कन्नां वत्सतरी माजन्ति सोम-
कृयणी तथा सोमं राजानं क्रीणन्ति तां पुनर्निष्क्री-
णीयात्पुनर्हि सा तानागच्छत्तच्छादुपांशु वाचा चरि-
तव्यं सोमे राजनि क्रीतं गन्धर्वेषु हि तर्हि वाग् भवति
साम्नाविव प्रणीयमाने पुनरागच्छति ॥ १ (२७) ॥

* 'महानग्न्या' ख, ग ।

अभिष्टवीपसप्तानूनमाध्यायननिष्ठाः ।

कथिता धर्मसभारा व्रतोपायन सैव च ॥

अथ सोमक्रयाद्या वक्तव्याः ; तत्र क्रयं वक्तु माध्यायिका माह
—“सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत् ; तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्,
—कथं मय मन्त्रान् सोमो राजा गच्छेदिति ? सा वागब्रवीत्,—
स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः, मयैव स्त्रिया भूतया पणध्व मिति ; नेति
देवा अभ्युवन्,—कथं वयं त्वद्वते स्यामिति ? सा ब्रवीत्,—क्रीणी-
तैव ; यद्धि वाव वो मयार्थी भविता, तद्धिं व वो ऽहं पुनराग-
न्तास्मोति ; तथेति ; तथा महानम्या भूतया सोमं राजान
मक्रीणन्”-इति । खानभ्राजेत्यादिनामधारिणो गन्धर्वाः दुस्लोके
सोमस्य रक्षकाः । तच्च शाखास्तरे मन्त्रव्याख्यानब्राह्मणे श्रूयते
—“खान भ्राजेत्याह, एते वा अमुषिंलोके सोम मरचन्”-
इति (तै० सं० ६. १. १०. ५.) * । अथवा विश्वावसुप्रभृतयः
सोमस्यापहर्तारो गन्धर्वाः । तदपि तत्रैव श्रुतम् । “त ए सोम
माक्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् ; स तिस्रो राक्षीः
परिमुषितो ऽवसत्”-इति (तै० सं० ६. १. ६. ५.) । तेषु ‘गन्धर्वेषु’
यः ‘सोम आसीत्’, ‘तं’ सोमं मित्रादयो ‘देवाः’ वसिष्ठादयः
‘ऋषयश्च’ केन प्रकारेण सोमोऽस्मान् प्राप्नुयादिति विचारित-
वन्तः । तदानीं गन्धर्वद्वयाभिज्ञा, ‘वाग्’ देवी देवान् ‘अब्रवीत्’
—‘गन्धर्वाः’ सर्वेऽपि स्त्रीलम्पटाः, अहं च स्त्री भूत्वा तिष्ठामि,
अतो ‘मया पणध्व’ सोममूख्यत्वेन तां गन्धर्वाणां मये कुरुतेति ।
ततो ‘देवाः’ अनङ्गीकृत्य ‘त्वद्वते’ त्वां वाचं विना ‘वयं कथं स्याम’

* ‘खान भ्राज’-इति मन्त्रस्य तैत्तिरीयसंहिताया भाषातः (१. १. ७.) ।

मन्त्ररूपवाप्राहित्वे सति कर्षणा मन्त्रवृत्तेः केन प्रकारेण वयं जीवामः ? इति वाचम् 'अनुवन्' । ततो वाक् देवान् 'अनुवीत्' सन्देहं मा कुरुत, अवश्यं मया मूल्येन 'क्रीयते', यदेव 'मया' युष्माकं प्रयोजनं भविष्यति, तदेवाहं पुनरपि युष्मान् प्राप्स्यामीति । ततो देवा अक्रीकृत्य 'तया' वाचा 'सोम मक्रीणन्' । कीदृश्या ? 'सहानम्ना' महती चासी नञ्जी महानञ्जी, तया । रूप-सम्पत्तिविवक्षया महत्त्वं मुच्यते, वाच्यविवक्षया नग्नत्वम् । 'भूतया' तदानीं मेव कुमारीरूपेण निष्पन्नया । तदेतच्छास्त्रान्तरं स्पष्टं साम्नातम्— "ते देवा अनुवन्, स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ; ते वाचं स्त्रिय मेकहायनीं कृत्वा तया निर-क्रोणन्"-इति (तै० सं० ६. १. ६. ५.) ॥

इदानीं सोमक्रयं विधत्ते— "ता मनुकृति मस्कृन्नां वरसतरी भाजन्ति सोमक्रयणीं, तया सोमं राजानं क्रीणन्ति"-इति । 'ता मनुकृति' तां स्त्रीरूपां वाचम्, अनुक्रियमाणां निष्पन्नां तत्-सदृशां सित्यर्थः । 'अस्कृन्नां' वीर्यस्कन्दनरहिताम् अप्राप्तयौवनाम्, 'वरसतरीम्' अतिशयेन बालां, सोमक्रयसाधनभूतां काञ्चिद्वाम् 'भाजन्ति' सम्पादयेयुरित्यर्थः । 'तया' सादृश्या गवा 'सोमं राजानं' 'क्रीणन्ति' क्रीणीयुः ; तां गां मूल्यरूपेण दत्त्वा सोमं स्वीकुर्युः । मूल्यत्वेन सोमविक्रयणे दत्ताया गोः तस्याः पुनर्मूल्या-न्तरदानेन स्वीकरणं विधत्ते— "तां पुनर्निष्क्रीणीयात्पुनर्हि सा तानागच्छत्"-इति । यस्मादियं वाक् गन्धर्वेभ्यो निष्क्रम्य पुन-स्तान् देवान् प्राप्नोत्, तस्मात् सोमक्रयण्याः पुनरादानं युक्तम् ॥

वाचो वृत्तान्तः शास्त्रान्तरं स्पष्टं साम्नातः— "सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यो ऽपकृत्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म ; ते देवा अनुवक्ष्य

युष्मदक्रमीवास्मानुपावर्त्तते विज्ञयामहा इति; ब्रह्मगन्धर्वा षवदन्-
गायन् देवाः ; सा देवान् गायत उपावर्त्तत ; तस्माद्वायस्तथ स्त्रियः
कामयन्ते”-इति (तै० सं० ६. १. ६. ५, ६.) ॥

मन्त्राणां मन्द्रध्वनिं विधत्ते—“तस्मादुपांश्च वाचा चरितव्यं,
सोमे राजनि क्रीते गन्धर्वेषु हि तर्हि वाग्भवति, साम्नावेव प्रणीय-
माने पुनरागच्छति”-इति । सोमक्रयादूर्ध्वकाले मूल्यरूपा ‘वाग्’
देवी ‘गन्धर्वेषु’ तिष्ठति, ‘पुनः’ अपि ‘अन्वी प्रणीयमाने देवान्
‘आगच्छति’ ; यस्मादेवं ‘तस्मात्’ सोमक्रयादूर्ध्वं अग्निप्रणयनात्
प्राक् ‘वाचा उपांश्च चरितव्यम्’ यथा परैर्ध्वनिर्न श्रूयते, तथा
मन्त्रपाठादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० ४, ५,
अधि० ३.) चिन्तितम्—

“क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाचिमो यतः ।

कार्येक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेषु समुच्चयः ॥

“अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति”-
इत्यादीनि वङ्गानि सोमक्रयसाधनद्रव्याण्यस्मात्तानि (तै० सं० ६. १.
६—१०.) । तेषां कार्येक्याद् विकल्प इति चेत्, मैवम् ;—बहु-
भिर्द्रव्यैः विक्रोतुरानतः सौलभ्याद्, “दशभिः क्रीणाति”-इति-
सङ्गोक्तेषु * समुच्चयः”-इति ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (२७) ॥

* तथाहि ‘एकहायन्वा (सोमक्रयण्य) क्रीणाति’ अजया क्रीणाति, ‘हिरण्येन

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः । प्र देवं
देव्या धिया भरता जातवेदसं हव्या नो वक्षदानु-
षगिति गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयाद् गायत्री वै ब्राह्मण-
स्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्च-
सेन समर्हयतीमं महे विदध्याय शूष मिति त्रिष्टुभं
राजन्यस्यानुब्रूयात् त्रैष्टुभो वै राजन्यं ओजो वा
इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुभोजसैवैनं तदिन्द्रियेण वीर्येण
समर्हयति शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुरिति खाना
मेवैनं तच्छैष्टं गमयति शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः
शृणोत्वग्निर्द्व्यैरजस इत्याजरसं हास्मिन्नजसो
दीदाय य एवं वेदाय मिह प्रथमो धायि धावभि-
रिति जगतीं वैश्यस्यानुब्रूयाज्जागतो वै वैश्यो

क्रीणाति, घन्वा (सवत्सया) क्रीणाति, 'सृषमेण क्रीणाति', 'अनडुहा क्रीणाति', 'मिष्ट-
नाभ्यां क्रीणाति', 'वाससा क्रीणाति'-इति च दश सोमकथभावनानि द्रव्याभ्यान्नातानि
(तै० सं० ६. १. ६—१०.) । 'मिष्टनाभ्या मिति वक्षतरी वग्यतरी च' आप० श्रौ० १०.
१५. १५ । 'घेनीः सवत्सया विधजितत्वाद् दशद्रव्यसम्पत्तिः'-इति वै० सं० ६. १. १०.
सा० भा० । दशभिः (क्रीणाति) चतुर्भिः, एकया, तिसृभिः, चतुर्विंशत्या, विंशता,
शतेन, द्वाभ्याम् (जनाभ्याम्), सदस्रेणेति विधानवैविध्यात् (आप० श्रौ० १०. २६.)
यद्यपि द्रव्याणां दशाधिकतारपि प्रतीयत, परं न हि कश्चिदपि उक्तो दशद्रव्यभरीऽन्यदस्ति
किञ्चित् कथसाधनम् । तद्यथा सदस्रदक्षिणस्य यागस्य विंशता सोमकथं विधाय प्रोक्तम्
'शतविंशतिनां हिरण्यं क्षात्रो वास इति विंशत'-इति (आप० श्रौ० १०. २६. ७. १.)
सर्वत्र चाद्या सोमकथौ (आरुण्यादिलक्षणा एकहायनी गौः) याश्चेति ॥

जागताः पशवः पशुभिरेवैनं तत्समर्हयति वनेषु चिचं
 विभुं विशे विश इत्यभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्
 समृद्धं मय मुष्य प्र देवयुरित्यनुष्टुभि वाचं विसृ-
 जते वाग्वा अनुष्टुब् वाच्येव तद्वाचं विसृजते ऽय मु-
 ष्य इति यदाहाय मु स्यागमं या पुरा गन्धर्वेष्ववात्स
 मित्येव तद्वाक् प्रब्रूते ऽय मग्निरुष्यतीत्ययं वा
 अग्निरुष्यत्यमृतादिव जन्मन इत्यमृतत्वं मेवास्मिं-
 स्तदधाति सहसस्त्रित्सीयान् देवो जीवातवे कृत
 इति देवो ह्येष एतज्जीवातवे कृतो यदग्निरिळा-
 यास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळा-
 यास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदो निधीमहीति
 निधास्यन्तो ह्येनं भवत्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति
 हव्यं हि वक्ष्यन् भवत्यग्ने विश्वेभिः खनीक देवै-
 रूणावन्तं प्रथमः सीद योनि मिति विश्वैरेवैनं
 तद्देवैः सहासादयति कुलायिनं घृतवन्तं सवित्र
 इति कुलाय मिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतृदारवाः
 परिधयो गुग्गुलूणास्तुकाः सुगन्धितेजनानीति यज्ञं
 नय यजमानाय साध्विति यज्ञ मेव तद्वजुधा प्रतिष्ठा-
 पयति सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै
 देवानां होता तस्यैष स्त्री लोको यदुत्तरवेदीनाभिः

सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति यजमानो वै
यज्ञो यजमानायैवैता माशिष माशास्ते देवावीर्देवान्
हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयोधा इति प्राणो
वै वयः प्राण मेव तद्यजमाने दधाति नि होता
होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैत-
न्नोतृषदनं यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो दीदिवा असदत्
सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदभ्यव्रत-
प्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रम्भरः
शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रम्भरता
यदेन मेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति प्र ह वै साहस्रं
पोष माप्नोति य एवं वेद त्वं दूतस्त्व मु नः परस्या
इत्युत्तमया परिदधाति त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता
अग्ने तोकस्य नस्तने तनूना मप्रयुच्छन् दौद्यद् बोधि
गोपा इत्यग्निर्वै देवानां गोपा अग्नि मेव तत्सर्वतो
गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च यच्चैवं
विद्वानेतया परिदधात्यथो संवत्सरीणा मेवैतां
स्वस्तिं कुरुते ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा
एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाण
मृगभिवदति तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमां
ता द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश वै मासाः संवत्सरः

संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवामी राप्नोति
य एवं वेद विः प्रथमां चिह्नमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद्
वर्षी नृणांति स्थेन्ने बलायाविस्तेषाम् ॥ २ (२८) ॥

सौमन्त्र्य मभिधाय अग्निप्रणयनीयं ऋषो विधातु मादी
प्रेषमन्त्रं विधत्ते—“अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याह्वर्युः”—
इति । प्राचीनवंशगते आहवनीये ऽवस्थितस्याग्नेः सौमित्र्या
सुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति, तदेतदत्राग्निप्रणयनम् *, तत् कुर्वन्
‘अह्वर्युः’ ‘अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि’—इति प्रेषमन्त्रं होताव
सुहिष्णु पठेत् ॥

तत्र होत्रनुवक्तव्यास्त्रष्टासु ऋष्यु प्रथमा सृचं विधत्ते—“प्र दे
देव्या धिया भरता जातवेदसं हव्या नो वक्षदानुषगिति (सं०
१०.१७६.२.) गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयाद्”—इति । हे ऋत्विजः !
‘जातवेदसं’ देवं ‘देव्या’ तद्रूपप्रकाशिकया तन्नावनायुक्तया ‘धिया’
‘प्रभरत’ प्रकर्षेणोत्तरवेदिं प्रति हरत, नयत । अयं च जातवेदाः
‘आनुषक्’ उत्तरवेद्या मनुषक्तः सन् ‘नः हव्या’ अस्मादीयानि
हवींषि ‘वक्षत्’ देवान् प्रति वक्षतु ‘इति’ ऋगेषा गायत्रीच्छन्दस्ता

* ‘उक्तम् (२. १७.) अग्निप्रणयनम्’—इति (१. १. ७.), ‘पशव्यं अग्निप्रणयनम् ;
तस्य च चःसुत्याग्निलिप्तम्’—इति (१२. ४. ११.), ‘सदीहविधांनान्याग्नीषीयाग्नीषीमप्रणयन-
वसतीवरीवह्यानि पशव्यानि भवन्ति, सुत्याद्यान्वेके’—इति (१२. ४. १५.), इत्या-
द्याहवायनीयतयाणि पशव्यानीत्यानि । ‘अथ पशव्यं मुवास्व पशवन्ववदग्निं प्रचयति’—
इत्यादि आप० श्रौ० ११. ५. २ ।

† तथाहि कल्पतत्त्वम्—‘पशवद् दार्ढ्यपीर्षमासिक्ताया वेदेकपविश्य प्रेषिती ऽग्निप्रणय-
नीयाः प्रतिपद्यन्ते’—इति आच० श्रौ० २. १७. २ ।

तां 'ब्राह्मणस्य' यजमानस्य होता अनुब्रूयात् । तदेतत्प्रशंसति—
 "गायत्री वै ब्राह्मणस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजसैवेन तद् ब्रह्म-
 वर्चसेन समर्ह्यति"—इति । ब्राह्मणस्य प्रजापतिमुखजन्यत्वसाम्येन
 गायत्रीसम्बन्धः (१८ पृ० ५ पं०) । 'तेजो वै'-इत्यादिकं पूर्ववद्
 व्याख्येयम् (४८ पृ०) ॥

क्षत्रियस्य यजमानस्य यागे ऽन्या ऋचं विधत्ते—“इमं महे
 विदध्याय शूष मिति (सं० ३. ५४. १.) त्रिष्टुभं राजन्यस्यानु-
 ब्रूयात्”—इति । तदेतत् प्रशंसति—“तैष्टुभो वै राजन्य ओजो वा
 इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुब्जसंवेन तदिन्द्रियेण वीर्येण समर्ह्यति”—
 इति । त्रिष्टुप् राजन्ययोः प्रजापतिबाहुजन्यत्वेन सम्बन्धः ।
 एतदपि गायत्री-ब्राह्मणयोरिव सप्तमकाण्डे तैत्तिरीयैरास्मात्—
 “उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरभिमीत, त भिन्दो देवतान्वष्टयत,
 त्रिष्टुप् छन्दो, बृहत्साम, राजन्यो मनुष्याणाम्”—इति (सं० ७. १.
 १. ४.) । 'ओजो वै'-इत्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् (५२ पृ०) ।
 तस्या ऋचो द्वितीयपादं पठति—“शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभु-
 रिति”—इति । उक्तस्य पादद्वयस्याय मर्थः—‘शूषं सुखहेतुम्
 'इमम्' अग्निम् 'महे विदध्याय' महते वेदनाय आभाय, तस्मिन्मर्थं
 'शश्वत्कृत्वः' बहुकृत्वः 'ईड्याय' प्रजाभिः सुन्याय राजन्याय याग-
 सिद्धये 'प्रजभुः' प्रकर्षेण हृतवन्तः, उत्तरवेद्यां नीतवन्त इति ।
 श्रूतः 'इति'-शब्दो द्वितीयपादस्य समाप्तार्थः । तत्पादपठनेन
 ज्ञातॄणां मध्ये यजमानस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयति—“स्थाना मेवेन
 तच्छ्रेष्ठं गमयति”—इति । तस्या ऋच उत्तरार्धं पठति—
 “शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्द्विष्यैरजस इति”—इति ।
 'दम्येभिः' परकीयसेनां दमयितुं मर्त्यैः 'अनीकैः' स्वकीयैः सैन्यैः

सह अयं प्रणीमानः 'अग्निः' 'नः' अस्मान् 'शृणोतु' एते यज-
मानाः सम्यगननिष्ठजीत्वेवं स्वकीयदूतमुखादवगच्छतु । यद्वा
दमो गृहं, तद्धः घेदेभ्यै, गृहरक्षणार्थं भवस्थापितैरित्यर्थः ।
जिज्ञाय सन्निः 'त्विष्यैः' देवलीकयोग्यैर्भोगैः सह 'अजस्रः' निर-
न्तरम् अस्मद्गृहे वर्तमानः, अस्मदीयां 'सुति' 'शृणोतु'-इति ।
श्रीतः 'इति' शब्दोत्तरार्थसमाख्यार्थः । उक्तं वेदनं प्रशंसति—
'आजरमं हास्मिन्नस्त्री दीदाय च एवं वेद'-इति । वेदितुर्जरा-
गमाभिप्रेयन्तम् 'अस्मिन्' एतदीये गृहे 'अजस्रः' नैरन्तर्येण वर्त-
मानोऽग्निः 'दीदाय' दीधति ॥

वैश्वस्य यजमानस्यान्या सृचं विधत्ते—'अथ मिह प्रथमो धावि
धावमिहिति (सं० १.७.१.) जगतीं वैश्वस्यानुब्रूयाद्' इति । तदे-
तज्जगसिति—'जागतो वै वैश्वो जागताः पशवः पशुभिर्गैर्वनं तत्
मा विधेयति'-इति । प्रजापतिमध्यं जागन्त्यन्त्याभ्येन जगतीमस्मन्वा-
यतदपि शास्त्रान्तरे समास्नातम्—'मध्यतः समदशं निरभिमीत,
तं विश्वेदेवा देवता अन्वमुज्यन्त, जगतीं कन्दो, वैरूपं साम, वैश्वो
वे भनुष्याणाम्'-इति (तै० सं० ७.१.१.५.) । 'जागताः'-
ज्यादित्य एवेतद वाच्यम् (५.२०.) । चतुर्थपादं मनुष्य
प्रशंसति—'यनेन विव' विष्णो विश्वे विष्ण इत्यभिरूपा; यथैजे-
ऽमिरूपं तत्समुज्यम्'-इति । अत्र तत्तत्प्रमाणानां तीक्षातुल्यं
विदूषणं यजमानजागत् वैश्वं प्रशंसन्त्येतत् ॥

इति जातिभेदेन यथाया कृता व्यवस्था समिधाय जातिव
साधारणभूता द्वितीया नृचं विधत्ते—अथ नृचं यजमानं दे-
वमुष्टमि (सं० १०.१०६.३) यानं तद्वज्रं'-इति । तत्र
क्रयणकाले यद्वाच उपांशुत्वं विहितम् (१६८५०), तस्याग्निं

न हि मरणराहित्यादधिका रक्षा कचिदस्ति, तद्वदिय मग्निः
कर्तृका रक्षेत्यर्थः । 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन 'अमृतत्व मेव' देवत्व मेव
'अस्मिन्' यजमाने सम्पादयति । द्वितीयाहं मनुवदति—“सह-
स्रसिद्धीयान् देवो जीवातवे कृत इति ; देवो ह्येष एतज्जी-
वातवे कृतो यदग्निः”—इति । 'देवः' अग्निः 'जीवातवे' अस्माकं
जीवनीषधाय 'सहस्रसिद्धि' प्रबलादपि पुरुषात् 'सिद्धीयान्' अति-
शयेन प्रबलीकृतो निष्पादित इत्यात्तरार्हस्यार्थः । त मिम मर्थं
विस्पष्टयति—देवो ह्येष इति । योऽग्निरस्ति, 'एषः देवः' एते-
नोत्तरार्हपाठेन जीवनीषधाय सम्पादितो भवति ॥

चतुर्था ऋचः पूर्वार्हे पठति—“इळायास्त्वा पदे वयं नाभा
पृथिव्या अधोति”—इति (सं० ३.२६.४.) । 'पृथिव्याः नाभा'
भूमिस्थानात् प्रागुत्तरवेद्यां नाभिस्थानीये विष्णोः । हे अग्ने !
त्वां निधोमहीति वक्ष्यमाणपादेन सम्बन्धः । नाभिरेव विशि-
ष्यते—“इळायाः पदे” इति । इळाशब्दो गोवाची ; इळास्यां
प्रकृत्य 'गौर्वा अस्य शरीरम्'—इति श्रुतत्वात् । “इळे ऽनन्ते
भरस्वति”—इति वाङ्नामसु श्रुतत्वात् । मस्याः पदं घृतनिष्पीड-
नेन प्रशस्तम् ; “मा यच्च यच्च न्यक्तामन्ततो घृत मपोष्यत”—इति
(तै० सं० २.६.७.१.५) श्रुतिः । तत्पदरूपत्वविशेषणोत्तरवेदिनाभिः

॥ ११८४०० पृथिवी वायुः अत्र नीनामसु आवात विष्ठा पदे (१.१.१५ ; १.१.२ ; २.७.
१३ ; १.७.५) । नक्तो (५.२.१०.) 'तिमो देवः' = ३. तीडासरस्वत्यः । 'इळा'
यूधस्य सातः इत्यस्य (बृ० सं० ३.३२.१६.) मर्थः “ 'इळा' भूमिः, यूधस्य' गोसहस्र
'सप्त' निमीची । अवा 'इळा' गोपधरा मनीः पुत्रीत्याहुः । अवा 'यूधस्य' नक्तस्य
निमीची इळा' मध्यमिनी वा'—इत्याह सायणः । मनीः पुत्रीतीति सातविपरणम्
वाजपयनीयमेषिरोदायामरुत (अत० ब्रा० १. ५.१.७—११ ; तै० सं० २.६.७.१.) ।

१. 'घृतपदीयाह यदेतस्य पदो घृत मपीष्यत, तस्मादेव माह'—इति च तै० सं० २.

प्रशस्यते । यद्वा, गोमन्त्रयस्या गोः पदपांशुरस्यां नामौ प्रक्षिप्यत इति तत्पदरूपत्वम् । नामैः पदरूपत्वं विशदयति — “एतद्वा इच्छा-
यास्वदं यदुत्तरवेदीनाभिः”-इति । तृतीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे —
“जातवेदो निधीमहीति निधास्यन्तो अग्ने भवन्ति”-इति ।
‘एनम्’ अग्निं वेदिनाभौ ‘निधास्यन्तः’ स्थापयितुं मुद्राक्ता भवन्ति
ऋत्विजः ; तस्मात् ‘निधीमहि’-‘इति’ उपपन्नम् । चतुर्थपाद
मनुष्य व्याचष्टे — “अग्ने हव्याय वोळहव इति हव्यं हि वक्ष्यन्
भवति”-इति । हे ‘अग्ने !’ हविर्वोदुं त्वां निधीमहीति पूर्वं-
चान्वयः । ‘हव्यं’ ‘वक्ष्यन्’ वोदुं मुद्राक्ता भवन् अग्निः ; तस्मात्
‘वोढव इति’ एतदुचितम् ॥

पञ्चम्या ऋचः पूर्वाङ्गं पठति — “अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवै-
रुर्णावन्तं प्रथमः सौद योनि मिति (सं० ६.१५.१५.) विश्वैरेवैनं
तद्देवैः सृष्टासादयति”-इति । ‘स्वनीक’ शोभनसैन्योपेत ! हे
‘अग्ने !’ ‘विश्वेभिः’ सर्वैः ‘देवैः’ सह ‘प्रथमः’ मुख्यः सन् ‘ऊर्णा-
वन्तम्’ ऊर्णायुक्तं मुत्तगवेदिनाभिस्तानं ‘सौद’ प्राप्नुहि । तस्मात्
नोक्तार्थसिद्धिं उपपन्नं - विश्वैरेवैनं तादात । तृतीयचतुर्थपादौ
क्रमेणानुष्य व्याचष्टे — “कुलायिनं घृतवन्तं सावेव इति कुलाय
मिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते, यत्पेतुदारवाः परिधयो शुगुलूणास्तुकाः
शुगन्विनेजनानीति यज्ञं नय यजमानाय साध्विति यज्ञ मेव
तद्वज्रधा प्रतिष्ठापयति”-इति । कुलायो गौडं पञ्चादिनिवास-
स्थानसदृशं तत्स्थानीयम्, यज्ञो घृतवान् तं ‘घृतवन्तं’ यज्ञं ‘सवित्रे’
प्रेरकायानुठात्रे यजमानाय तदुपकारार्थं ‘साधु नय’ सत्यं निष्ठा-

६.५.८। ‘वेदिनाभौ’ घृतपदे समुचितं, तस्मादाह घृतपदीति”-इति शत० ब्रा० १.८.१.२६।

‘हवीषीका’ इती घृतपदंः उपपन्नं इति य ऋ० सं० १०.७०.८ः अथ० सं० ७.२७.१।

दय । यत् कुलायित्वं द्वितीयपादे ऽभिहितम्, तत् 'कुलाय मिव' इत्यादिना स्पष्टीक्रियते । पितृदारुः खदिरवृक्ष इत्येके, देवदारु-वृक्ष इत्यन्ये; तत्सम्बन्धिनः 'पितृदारवाः' 'परिधयः' अस्या मुत्तरवेद्यां स्थाप्यन्ते । गुग्गुलु प्रसिद्धं धूपसाधनम् । जर्णास्तुकाः अविस्मन्नि-रोमविशेषाः । सुगन्धितेजनं वृणविशेषः; यस्य मूलानि चर्म-काले पानीयमध्ये स्थाप्यन्ते । एते उत्तरवेद्यां स्थापिताः मन्धाराः * । यथा कुलायः काष्ठवृक्षादिभिर्निष्पाद्यते तद्वच्च यज्ञे परिधिकाष्ठादिसद्भावात् कुलायित्वम् । 'यज्ञं नय०---० इति' चतुर्थपादे यद्यदुक्तम्, तेन यज्ञ मेव 'तत' 'ऋजुधा' ऋजुप्रकारेण प्रतिष्ठितं करोति ॥

षष्ठ्या ऋचः प्रथमं पादं पठित्वा आचष्टे--"सौद हीतः ख उ लोके चिकित्वा निर्वृत्तः देवानां हीता तस्यैव स्त्री लोको यदुत्तरवेदीनाभिः" इति (सं० ३. २२. ८.) । हे 'हीतः' होमनिष्पादकाले ! 'चिकित्वा' विज्ञानवान् त्वं 'ख उ लोके' लोकोपे एव स्थाने, उत्तरवेदिनाभिरुध 'पीठ' उपविश । अग्ने-देवहीतत्वात् उत्तरवेदिनाभिरुध पीठ उपविश । प्रथमपादार्थः उपपन्नः । द्वितीयं पादं मनूय तत्रत्यस्य यज्ञशब्दस्य यजमान-पगत्वं दर्शयति--"सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति यजमानो वै यज्ञं यजमानायैवैता माशिष माशास्ते" इति । 'यज्ञं' यष्टारं 'सुकृतस्य योनी' पुण्यकर्मणां स्थाने 'सादय' हे अग्ने ! स्थापय । इज्यते इति व्युत्पत्त्या यज्ञशब्दः सर्वत्र यागवाची, इह तु यजतीति व्युत्पत्त्या यष्टार माचष्टे; अतस्तदर्थं मेवाशौः प्रार्थिता भवति । उत्तरार्धं मनूय तत्रत्यस्य वयः-शब्दस्य प्राणवाचित्वं

* इमा एताभिर्मन्धाराः नितीवसेदितायाः च साध्यायिकाः मन्धाराः (३, २, ८) ।

दर्शयति—“देवावीर्देवान् हविषा यजास्यन्ने हृद्यजमाने वयो धा इति ; प्राणो वै वयः, प्राण मेव तद्यजमाने दधाति”—इति । देवान् वेति कामयते इति ‘देवावीः’ देवप्रियः । हे ‘अग्ने !’ त्वं देवप्रियत्वात् ‘देवान् हविषा’ ‘यजासि’ पूजयसि । ‘यजमाने’ ‘वयः’ प्राणं ‘हृद्य’ अधिकं यथा भवति तथा ‘धाः’ धेहि स्थापय । अत्र ‘वयः’-शब्देन प्राण उपलब्धते ; वाल्यादिवयोविशेषहेतोरायुषो निमित्तत्वात् । “यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति, तावदायुः”—इति श्रुतेः * । तस्मादुत्तरार्हपाठेन प्राण मेव यजमाने स्थापयतीति ॥

सप्तम्या ऋचः प्रथमपाद मनुष्य व्याचष्टे—“नि होता होतृ-पदने विदान इति (सं० २.८.१.) ; अग्निर्वै देवानां होता, तस्यै-तर्हीतृपदनं यदुत्तरवेदीनाभिः”—इति । ‘होता’ होमनिष्पादकः ‘अग्निः’ ; तादृशस्य स्वस्य होतुः सद्ने योग्यस्थाने उत्तरवेदि-नाभिरूपे ‘विदानः’ क्रियमाणं कर्म विचारयन्, असदिति वक्तृ-माणान्त्वयः । ‘अग्निर्वै’-इत्यादिव्याख्यानं विस्पष्टम् । द्वितीयं पाद मनुष्यासदिति पदं व्याचष्टे—“त्वेषो दीदृवा असदत् सुदक्ष इत्यामन्त्रो हि स तर्हि भवति” इति । कीदृशोऽग्निः ? ‘त्वेषः’ स्वयं दाप्यमानः, ‘दीदृवान्’ अन्येषामपि दीपकः, ‘सदक्षः’ सुष्ठु कुशलः । तादृशोऽग्निः ‘आमन्त्रः’ वेदिता भवति । ‘स तर्हि’ तस्मिन् प्रण-यनकाले भोऽग्निः, तस्मादुत्तरवेदिनाभेः ‘आसन्नः’, तस्माद् ‘असदत्’ इत्युचितम् । तृतीयपाद मनुष्य वसिष्ठशब्दार्थं दर्शयति—“अदध्य-व्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः”—इति । अदध्य-हिंसारहिते व्रते कर्माणि प्रकृष्टा मतिर्वस्थानेः सोऽयम् ‘अदध्यव्रत-प्रमतिः’, ‘वसिष्ठः’ यतिगण्येन निवासहेतुः । हविर्वहनेन देवानां

* ‘प्राणो हि श्रुताना मायुः’—इत्यादि ते० आर० पृ. १, १ ।

स्वस्वस्थाने निवासहेतुत्वाद् अनेर्वसिष्ठत्वम् । चतुर्थं पादं मनूय
व्याचष्टे—“सहस्रभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य
सहस्रभरता, यदेन मेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति”—इति । अयम्
‘अग्निः’ बहुषु धियोऽपु विहितः सन्, अनेकस्वरूपभरणात् ‘सहस्र-
भरः’ । मन्त्रपूतहविःस्वीकारेण ‘शुचिजिह्वः’ ; अग्निः शुद्धा जिह्वा
यस्यासौ शुचिजिह्वः । स्वरूपेणैकं भव सन्तं अग्निं मृत्विजो बहुधा
विहरन्तीति यदस्ति, एषैवाम्नेः ‘सहस्रभरता’ । वेदनं प्रशंसति—
“प्र ह वै माहस्रं पोष माप्नोति य एवं वेद”—इति । अत्र सहस्र-
सङ्ख्योपेतं ‘पोष’ गोसुवर्णादिपुष्टिं वेदिता प्राप्नोति ॥

अष्टमो मृचं विधत्ते—“त्वं दूतस्त्व सु नः परस्मा इतोक्तमया
परिदधाति”—इति (सं० २. ४. २.) । त्वं दूत इत्यनगान्तिमया
अग्निप्रणयनीया ऋचः समापयेत् ॥ हे अग्ने ! ‘त्वं दूतः’ आसि
“अग्निदेवानां दूत आसीत्”—इति श्रुतेः ॥ ‘त्वम्’ एव ‘नः’ अभ्याकं
“परस्माः” अतिशयेन पालयितामि । अतश्चिष्टं पाददत्तं पठति—
“त्वं वस्य आहुयभः प्रणेता, अग्ने तोकस्य नस्तने तनूना मप्रयुच्छन्
दीद्वद् बोधि गोपा इति”—इति । हे हुयभ! ‘त्वम्’ ‘आ’
ममन्तात् ‘वस्यः’ निताराधेतुः, ‘प्रणेता’ बहुषु कस्मैसु प्रेरकः, ‘नः’
अभ्याकं ‘तोकस्य’ अपत्यस्य ‘तनूनां’ शरीराणां च ‘नने’ विस्तारे
‘अप्रयुच्छन्’ प्रमादं मङ्गुर्षन् ‘दीद्वद्’ प्रकाशयन् ‘गोपा,’ रक्षकः

॥ मन्त्रे यदेनः परिदधाति—इति, एतमेव व्याख्यानं समापयेत्-इति । ‘सर्वेषां भवतां
परिदधानयेति विधानम्’ इति (आश्व० २. १६. ८.) कथ्यमाकात ।

। तैत्तिरीयब्राह्मणं (२. ५. २.) प्रवोवाजः—इत्याद्या याः सामभिरेव सन्तः सन्वाताः ;
तत्र ‘अग्निं’ इतं प्रवोवाजं (संह० सं० १. १२. १.)—इतीवाहनीः तस्यां एव व्याख्यानपरं
ब्राह्मणं भाष्यतं तैत्तिरीयमंडितायाम् (२. ५. ८. ५.) ‘आग्निदेवानां दूत आसीदुशना कायो-
ऽमुगणाम्’—इति ।

सन् 'बोधि' बुध्यस्व, सर्वदा चित्तोऽनुगृह्याणेत्यर्थः । उक्तायां सृचं प्रशंसति—“अग्निर्बु देवानां गोपा, अग्नि मेव तत् सर्वतो गोप्तारं परिदत्त ; आत्मन च यजमानाय च यत्नैवं विद्वानेतया परिदधात्यथो संवत्सरीणा मेवैतां स्वस्तिं कुरुते”—इति । 'यच्च' यस्मिन् कर्मणि 'एवम्' उक्तमन्त्रमहिमानं 'विद्वान्', 'एतया' अस्तिमया समापयति, स होता अग्नेर्देवरक्षकत्वं मभिप्रेत्य आत्मायं यजमानार्थं चाग्नि मेव 'सर्वतो' रक्षकं 'परिदत्ते' स्वीकरोति । किञ्च 'संवत्सरीणा मेव' अस्मिन् संवत्सरे निरन्तर मेव 'एतां' 'स्वस्ति' क्षेमं कुरुते ।

न्यूनाधिकसंख्याभ्रमं व्युदसितुं माह—“ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा एतहै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपममृद्धं, यत्कर्म क्रियमाणं समभिवर्धति”—इति । प्रणीयमानस्याग्नेः प्रकाशकत्वादेतामां रूपममृद्धिः ॥

आद्यन्तयोर्कृत्तोरगृह्णति विधत्ते—“तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिकृतमा, ता द्वादश सम्पद्यन्ते, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाग्निः ताभो राप्नोति य एवं वेद; त्रिः प्रथमां त्रिकृतया मन्वाह यज्ञस्यैतत् तद् वसो न ह्यति, स्थेनै बलायाविस्त्रंसाय”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१०६ पृ०) ॥२॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधयोये वेदायं प्रकाशे

एतरेयब्राह्मणस्य प्रथमस्य अष्टाकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः । २ (२८) ॥

यज्ञस्यैव तद् बर्त्सो नक्षति^१ स्थेन्ने बलायाविस्त्रं-
साय ॥ ३ (२६) ॥

अथ हविर्धानप्रवर्त्तनीया ऋचो विधातु मादौ प्रैषं विधत्ते
—“हविर्धानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणाभ्या मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः” इति ।
हविः सोमरूपं धत्तो धारयत इति हविर्धाने, हे शकटे । तयोः
स्वरूप मापस्तम्बो दर्शयति—“प्रयुक्तपूर्वे शकटे नक्षयुगे प्रतिहत-
शस्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमग्रथितान् अन्योन् विस्त्रस्य नवान् प्रक्षाल-
तान् कृत्वायेण प्राग्बंश मभितः पृष्ठया मध्यवनयन् परित्यजते
सञ्चदिषी अवस्थापयति” इति (११. ६. ३.) । तयोर्हवि-
र्धानयोः प्राचीनवंशस्य पुरोभाग मुपक्रम्योत्तरदेशपर्यन्तं नयन्
प्रवर्त्तनम् । तदपि स एवाह—“प्राचीं प्रेत मध्वर मितुगदृष्टकृत्तः
प्रवर्त्तयन्ति” इति (११. ६. ११) । तत्प्रवर्त्तनकाले अध्वर्युः
होतारं प्रति “हविर्धानाभ्याम्” इत्यादि प्रैषमन्त्रं प्रब्रूयात् ॥

होत्रा वचनीयाना मृचां मध्ये प्रथमा मृचं विधत्ते—
“युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिरित्यन्वाह (सं० १०. १३. १) ;
ब्रह्मणा वा एते देवा अगुञ्जत यद्विधाने, ब्रह्मणैवैन एतद् युङ्क्तं,
न वै ब्रह्मण्यद्विष्यति” इति । हे ‘हविर्धाने !’ ‘वां’ युवां ‘ब्रह्मयुजे’
ब्रह्मणा युनक्तौत्येवं मन्त्रे यदुक्तं सेतन्पाठेन ब्राह्मणमुखेनैव हवि-
र्धानं युक्ते भवतः ; पूर्वं देवैस्तथाकृतत्वात् । ‘एतद्’ उक्तं
‘ह्यगुञ्जत्’ ब्राह्मणोपेतं कर्म नैव विनश्यति ; तस्माद् युक्तो ज्यं
त्रः ॥

द्वितीयाद्यास्तिस्त्र ऋचो विधत्ते—“प्रेतां यज्ञस्य शश्ववेति
० २. ४१. १८—२१.) त्वचं द्यावापृथिवीय मन्वाह” इति ।

मध्यमाया इति 'द्यावा नः पृथिवी इमम्'-इति श्रूयमाणत्वात्
ततो द्यावापृथिवीयः। अस्य त्वस्य हविर्धानप्रतिपादकत्वाभावात्
वैयधिकरणस्य मित्याक्षिप्य समाधत्ते— "तदाहुर्द्विविधानाभ्यां
प्रोक्ष्यमाणाभ्या मनु वाचाहाथ कस्मात्तृचं द्यावापृथिवीय मन्वा-
हेति ? द्यावापृथिवी वै देवानां हविर्धाने आस्तां, ते च एवाद्यापि
हविर्धाने, ते हीद मन्तरेण सर्वं हविर्यदिदं किञ्च ; तस्मात् त्वचं
द्यावापृथिवीय मन्वाह"-इति। यद्यप्यत्र हविर्धानयोरनुकूलया
वाचा प्रैष माह, तथापि द्यावापृथिवीयस्तृचो न व्यधिकरणः;
पुरा द्यावापृथिव्योरेव हविर्धानत्वात् 'अद्यापि' द्यावापृथिव्यावेव
'हविर्धाने'। तत्कथं मिति चेत्, उच्यते—यस्मात्प्रोक्ते यत्किञ्चिद्वि-
विरस्ति, तदिदं सर्वं 'ते अन्तरेण' द्यावापृथिव्योः मध्ये वर्तते।
'तस्मात्' द्यावापृथिव्योर्द्विविधानत्वात्, तदीयस्य त्वस्यानुवचनं
युक्तम् ॥

पञ्चमो मृचं विधत्ते—“यमे इव यतमाने यदैत मिति (सं०
१०.१३.२.) ; यमे इव ह्येते यतमने प्रबाहुगितः”-इति। यम-
शब्द एकस्या मातुरुदरे सहोत्पन्नस्य गरीरहयस्य वाचकम्। 'यमे
इव' यथा लोके तादृश्यौ हे कन्यके सह वर्तते, तथेमे शकटे 'यत-
माने' जगदुपकारार्थं प्रयत्नं कुर्वती ; यस्मात् कारणात् 'एतम्'
आगतवती। 'इति' एतस्य यदस्यार्थः प्रसिद्ध इति 'हि' शब्दो
व्योतयति। शुगपदुत्पन्नकन्यकाहयवदेव 'एते' 'प्रबाहुक्' परस्पर-
मादृश्येन सहैव वर्तमाने 'इतः' प्रचरतः ; तदेतन्नोक्ते प्रसिद्ध मेव
दृश्यते। द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“प्र वां भरन्मानुषा देययन्त
इति देवयन्तो ह्येने मानुषाः प्रभरन्ति”-इति। यच्छब्दस्य पूर्वपादे-
ऽभिहितत्वात् तच्छब्दोऽस्मिन् पादेऽप्याहर्तव्यः। यस्मात् प्राणुप-

काराहं प्रयतमाने स्थिते, तस्मात्कारणात् 'दैवयन्तः' यद्व्यख्येन
 देवानिच्छन्तः 'मानुषाः' ऋत्विग्-यजमानाः, हे हविर्धाने ! 'वां'
 युवां 'प्रभरन्' प्रकर्षेण सम्पादयन्ति । एतत्पदार्थस्य याज्ञिक-
 प्रसिद्धिद्योतनार्थी 'हि'-शब्दः । द्वितीयाहं मनूष्य व्याचष्टे—
 "आसीदतं स्व सु लोकं विदाने, स्वासस्थे भवत मिन्द्वे न इति;
 सोमो वै राजेन्दुः, सोमायैवैन एतद्वाञ्छ आसदे ऽचौकृपत्"—इति ।
 हे हविर्धाने ! उभे युवां प्रवर्त्तमाने सति 'स्व सु लोकं' स्वकीय
 भवस्थानं 'विदाने' ज्ञातवतो 'आसीदतं' तत्र स्थितिं प्राप्तम् । 'नः'
 अस्मदीयाय 'इन्द्वे' सोमाय 'स्वासस्थे' सु शोभने आसने स्थितिं
 प्राप्ते 'भवतम्' । अनेन्दुशब्देन 'सोमो राजा' उच्यते । अत एव
 तत्पाठेन सोमराजार्थम् 'आसदे' आसादनायावस्थानाय 'अचौकृपत्'
 कल्पितवान् भवति ॥

षष्ठी ऋचं विधत्ते—“अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति
 (सं० १. ८३. ३.) ; द्वयोर्होतृत् तृतीयं हृदि रधि निधीयत उक्थ्यं
 वच इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञ मेवैतेन समर्ह-
 यति”—इति । हविर्धानाख्ययोः शकटयोरुपरि सोमस्यावस्थानाय
 गृहाकारेण परितो वेष्टनं मुपर्याच्छादनं यत् क्रियते, तदेतद्वा-
 ञ्छादनं 'हृदिः'-शब्दवाच्यम् । तादृशे हे हृदिषो द्वयोर्हविर्धानयो-
 रवस्थाप्य, तयोश्चदिषो रूपरि तृतीयं हृदिः हविर्धानयोर्हृदा-
 द्युतयोरवस्थाप्यते । तदेतत् तैत्तिरीया आमनन्ति—“दण्डी वा
 औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाञ्च मच्छिन्नद्यत् तृतीयं
 हृदिर्हविर्धानयोर्हृदाङ्गियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुध्यै”—इति
 (सं० ६. २. ८. ४.) । तदेतत् तृतीयश्चदिरवस्थापनं मेत-
 द्वाप्रयमपादे प्रस्तूयते—यद् 'द्वयोः' हृदिषोः 'अध्यदधाः' उपरि

तृतीयं हृदिर्निधीयते ; तदिदम् 'उक्थं' वचः^१ उक्थं वचः कर्म
यज्ञियं कर्म, तद्योग्यं वचो मन्त्रपाठः । तद्रूपं मिदं हृदिर्निधीयते
हृदिषः प्रशंसा । अस्मिन् पादे पूर्वभागस्वाधौ याज्ञिकप्रसिद्धि
मित्यभिप्रेत्य 'हि'-शब्दयुक्तेन वाक्येन व्याचष्टे—इयोरिति । उत्तर-
भागं व्याचष्टे—उक्थं वच इति । 'उक्थं वचः'-इति यत् पद-
द्वयं मन्त्रो ब्रूते, तेन पदद्वयेन शस्त्रपाठाख्यं यज्ञसम्बन्धि कर्मोच्यते ;
तस्मादेतेन मन्त्रपाठेन यज्ञं नैव सम्यक् करोति । द्वितीयतृतीय-
पादौ पठति—“यत्सुचा मिथुना या सपर्यतः, असंयत्तो * व्रते ते
चेति पुण्यतीति ; यदेवादः पूर्वं यत्तवत् † पदं माह तदैवैतेन
शान्त्या शमयति”—इति । यदा तृतीयं हृदिर्निधीयते, तदानीं
ये हविर्धाने स्तः, 'ते' उभे, 'यत्सुचा' नियतसुगुण्युक्ते कृतहोमे
हुतसोमे, 'मिथुना' मिथुनवत् परस्परयुक्ते, 'सपर्यतः' पूजिते
भवतः । अयं मर्थः—इयोरुपरि तृतीये हृदिषि व्यवस्थापिते
सति, विवाहहोमादूर्ध्वं परस्परसंयुक्ती मिथुनरूपी स्त्रीपुरुषौ यथा
पूज्येते, तथा हविर्धाने हविषा पूजिते भवत इति । सम्पूर्वं यति-
धातुः सङ्ग्रामे वर्तते, तेन क्रौर्यगुणो लक्ष्यते । संयतः क्रूरः, असं-
यतः शान्तः । अचेन्द्रमन्त्रो धनं भव्याहर्तव्यम् । हे इन्द्र !
शान्तोऽध्वर्युः 'ते व्रते' त्वदीये कर्मणि 'चेति' निवसति, 'पुण्यति'
तच्च कर्म पुष्टं करोति । एतस्य तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—
यदेवाद इति । यत्तवत्पदवाच्यः तृतीयः पादः । अत्र व्रतपदात्
'पूर्वं' 'यदेवादः' यदिदं 'यत्तवत्पदं' यत्तशब्दोपेतं 'सयत्त'-इति

१, † महर्षेण सर्वेभ्यः हस्तलिखित मूलपुस्तकेषु टीकापुस्तकेषु च 'असंयत्तः'—इति शब्द
पाठः ; परं संज्ञितापुस्तकदर्शनात् भाष्याचार्यार्थानुसारात् 'असंयतः'—इति शब्द पाठो युक्ततरो
कल्पते । 'वचवत्', 'यत्तवत्'—इति पाठभेदश्च एतदनुगता विचार्य एव ।

पश्यन्, तेन बुद्धवाचिना यत् प्रीत्यं व्योतितम्, सदेव प्रीत्यं 'संयत्तः
पुष्पति'-इतिपदद्वयेन प्रतीतया 'ग्राम्या' होता 'शमयति' ।
चतुर्थपाद मनुष्य व्याचष्टे—“भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इत्या-
शिष माशास्ते”-इति । 'सुन्वते' सोमाभिषवम् कुर्वते यजमानाय
'भद्रा' कन्याणरूपा 'शक्तिः' भवतु इति शेषः । अनेन पादेन
प्रार्थनीयं प्रार्थयते ॥

सप्तमो मृचं विधत्ते—“विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि-
रिति (सं ५. ८१. २.) विश्वरूपा मन्वाह”-इति । 'कविः'
मेधावी, मन्त्रप्रतिपाद्यो देवः 'सविता', 'विश्वा रूपाणि' शुक्ल-
कृष्णादीनि बह्वनि रूपाणि आभरणत्वेन 'प्रतिमुञ्चते' स्वशरीरे
स्थापयति । अत्र रूपशब्दस्य विश्वशब्दस्य च विद्यमानत्वादियं
मृग्विश्वरूपशब्दाभिधेया । तस्या अनुवचने होतुः किञ्चिदिति-
कर्त्तव्यता माह—“स रराट्वा मीक्षमाणोऽनुब्रूयाद् ; विश्वं मिव
हि रूपं रराट्वाः शुक्लं मिव च कृष्णं मिव च”-इति । हविर्धान-
मण्डपस्य चिकीर्षितस्य प्राच्यां द्वारि बन्धनीया दर्भमाला 'रराटी';
द्वितीयार्थे सप्तमो ; तां दर्भमालां पश्यन् 'अनुब्रूयात्' । अस्या
ऋचो रराट्यनुरूपत्वं दर्शयति--विश्वं मिवेति । दर्भमालाया
अत्यन्तशुष्कास्तृणविशेषाः शुक्ला दृश्यन्ते, अशुष्कास्तु कृष्णाः ।
अतो 'विश्वं मिव' बहुविधं मिव दर्भमालायाः स्वरूपम् । तेन
“विश्वा रूपाणि”-इत्ययं मन्त्रोऽनुकूलः । होतुरेतद्देदनं प्रशंसति—
“विश्वं रूपं मवरूढं, आत्मने च यजमानाय च यत्नैव विद्वानेतां
रराट्वा मीक्षमाणो ऽन्वाह”-इति । विश्वं रूपं प्रजापञ्चादि-
विविधवस्तुस्वरूपम् ॥

अष्टम्या अनुवचनसमाप्तिं विधत्ते—“परि त्वा गिर्वर्णो गिर

इत्युत्तमया परिदधाति”-इति (सं० १.१०.१२.) । परिधानस्य
कालं विधत्ते—“स यदैव हविर्धाने सम्परिश्रिते मन्थेताव परि-
दध्यादनन्मन्भावुका ह होतुश्च यजमानश्च च भार्या भवन्ति ;
यत्रैवं विद्वानेतया हविर्धानयोः सम्परिश्रितयोः परिदधाति”-
इति । यस्मिन्नेव काले प्रवर्त्तिते द्वे शकटे ‘सम्परिश्रिते’ स्वस्त्वान्ते
ऽवस्थाप्य सम्यगाच्छादिते इति ‘सः’ होता ‘मन्थेत’ । ‘तत्’
तदानीं समापयेत् । होतुरेतद्देदनं प्रशंसति—अनन्ममिति । ‘अन-
नभावुकाः’ आच्छादनबाहुल्यसम्यक्त्वा नन्मत्वरहिताः । ‘हवि-
र्धानयोः’ परिश्रयणकालं ज्ञात्वा परिदध्यादित्युक्तम् । स कालः
कथं ज्ञायत इत्याशङ्क्याह—“यजुषा वा एते सम्परिश्रियेते यद्-
विद्वाने, यजुषैवैने एतत्परिश्रयन्ति ; तौ यदैवाध्वर्युश्च प्रति-
प्रस्थाता चोभयतो मेथ्यौ निहन्त्याता मथ परिदध्यादन् हि ते
सम्परिश्रिते भवतः”-इति । ‘यद् हविर्धाने’ शकटे विद्येते, ‘एते’
‘यजुषा वै’ यजुश्मन्त्रेणैव (तै० सं० १. २. १३. ३.) सम्परिश्रिते
भवतः । तदेव कथं मिति तदुच्यते—अध्वर्यवः ‘एने’ हविर्धाने
‘यजुषैव परिश्रयन्ति’ इत्येतत्प्रसिद्धं मिति शेषः । तदेतदापस्तम्बो
दर्शयति—“विष्णोः पृष्ठं मसीति (तै० सं० ६.२.८.) तेषु मध्यमं
छदिरध्वूहति त्रिरन्निविस्तारं नवायामम्”-इति (११. ८. १.) ।
परिधानस्य कालं विधत्ते—तौ यदैवेति । ‘अध्वर्युः’ दक्षिणस्य
हविर्धानस्य ‘मेथ्यौ’ ईषाग्रभागावस्थापनकाष्ठं स्थापयति । तदे-
तच्छाखान्तरे श्रूयते—“दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या इत्याशी-
र्पदयर्वा (तै० सं० १. २. १३. २.) दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथ्यौ
निहन्ति”-इति (तै० सं० ६.२.८.३.) । उत्तरस्य तु ‘प्रतिप्रस्थाता’
करोति । तदेतदुभयं मापस्तम्बो दर्शयति—“दिवो वा विष्ण-

वित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दं मनु मेधीं * निहन्ति ; तस्या मीषां निनहति”—इति, “एव सुत्तरस्य प्रति-
प्रस्थाता विष्णोर्नु क मित्युत्तरं कर्णातर्दं मनु”—इति च (११. ७.
३, ४.) । प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु क मित्युक्ता (तै० सं० १. २. १३.
३.) अस्य हविर्धानस्य ‘उत्तरं कर्णातर्दम्’ अपि तस्मिन् मेधी-
निहनकाले परिदध्यादिति । यद्यप्ययं कालः परिश्रयणकालात्
प्राचीनः, तथापि तत्समीपवर्तित्वात् पूर्वविधिना सह नात्यन्तं
विरोध इत्येतद्दर्शयति—अत्र हि ते इति । ‘अत्र’ मेधीनिहनन-
देशे तत्समीपवर्तिनि काले परिश्रयणं क्रियते ॥

ऋक्संह्यारादिकं दर्शयति—“ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा,
एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति;
तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह तिरुत्तमां; ता द्वादश सम्पद्यन्ते, द्वादश
वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी
राप्नोति य एवं वेद; त्रिः प्रथमां तिरुत्तमां मनुाह यज्ञस्यैव तद्
वर्षं नहति, स्येन्ने बलायाविस्त्रंसाय”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम्
(१०६ पृ०) † ॥ ३ (२) ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (२८) ॥

* ‘कर्णातर्दः कौलम् । तदनु तत्समीपे । मेधीं मवष्टप्ननसम्भम्’—इति वृत्तिः ।

† ‘अग्निं वा हविर्धानम्’—इत्यादि व्रत० ब्रा० ३. ५, ३ । तैत्तिरीयकैः तथैव
विहितम् (६. २. ८—११.) । एतदीयमन्त्रा अपि तत्रैव श्रुताः (१. २. १३.) । ‘हवि-
र्धानं प्रवर्त्तयन्ति’—इत्यादि आश्र० श्रौ० ४. ८. १—८ । ‘मोक्षं वरिः’—इत्यादि आप० श्रौ०
११. ६—८ । ‘अग्निं प्रचीय सदीहविर्धानाग्नीमहोदक्षिणान् यथोक्तम्’—इत्यादि च
कात्या० श्रौ० ६. १०. १४ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनुब्रूहीत्याहा-
 ध्वर्युः सावीर्हि देव प्रथमाय पितृ इति सावित्री
 मन्वाह तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनु
 वाचाहाथ कस्मात्सावित्री मन्वाहेति सविता वै प्रस-
 वाना मीशे सवितृप्रसूता एवैनौ तत्प्रणयन्ति तस्मा-
 त्सावित्री मन्वाह प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्प-
 त्यामन्वाह तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या
 मनु वाचाहाथ कस्माद् ब्राह्मणस्पत्या मन्वाहेति
 ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मैवाभ्या मेतत्पुरोगव मकर्ण वै
 ब्रह्मण्वद्रिष्यति प्र देव्येतु सूनृतेति ससूनृत मेव
 तद्यज्ञं करोति तस्माद् ब्राह्मणस्पत्या मन्वाह
 होता देवो अमर्त्य इति त्वच माग्नेयं गायत्र मन्वाह
 सोमे राजनि प्रणीयमाने सोमं वै राजानं प्रणीय-
 मानं मन्त्रेणैव सदो हविर्दानान्यसुरा रक्षांस्य-
 जिघांसंस्त मग्निर्माययात्यनयत् पुरस्तादेति माय-
 येति मायया हि स तं मत्यनयत् तस्मादस्याग्निं
 पुरस्ताद्वरन्त्युप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पनिप्रत
 मिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेश्वरौ ह वा एतौ संयन्तौ
 यजमानं हिंसितोर्यश्चासौ पूर्वं उद्धृतो भवति य

सु चैन मपरं प्रणयन्ति' तद्यत्तिस्रश्चैकां चान्वाह'
 सञ्ज्ञानानावेवैनौ तत्सङ्गमयति' प्रतिष्ठाया मेवैनौ
 तत्प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्च यजमानस्य चाहिंसाया' अग्ने
 जुषस्व प्रति हयं तद्वच इत्याहुत्यां हूयमानाया
 मन्वाहाग्नय एव तज्जुष्टि माहुतिं गमयति' सोमो
 जिगाति गातुविदिति' त्वचं सौम्यं' गायत्र मन्वाह'
 सोमे राजनि प्रणीयमाने' स्वयैवेनं तद्देवतया' स्वेन-
 ऋन्दसा समर्हयति' सोमः सधस्य मासददित्या-
 सत्स्यन् हि स तर्हि भवति' तदतिक्रम्यैवानुब्रूया-
 त्युष्ठत इवाग्नीध्रं कृत्वा' त मस्य राजा वरुणस्त
 मश्निनेति' वैष्णवी मन्वाह' क्रतुं सचन्त मारुतस्य
 वेधसः' दाधार दक्ष मुत्तम महर्विद' व्रजं च विष्णुः
 सखिवाँ अपोर्णुत इति' विष्णुर्वै देवानां द्वारपः'
 स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोत्यन्तश्च प्रागा
 अदितिर्भवासीति' प्रपाद्यमाने ऽन्वाह' श्येनो न
 योनिं सदनं धिया कृत मित्यासन्ने हिरण्यय मासदं
 देव एषतीति' हिरण्यमय मिव ह वा' एष एत-
 द्देवेभ्यश्छदयति' यत्कृष्णाजिनं' तच्चादेता मन्वाहा-
 स्तभ्राद् द्या मसुरो विश्ववेदा इति' वारुण्या परि-
 दधाति' वरुणदेवत्यो वा' एष तावद्यावदुपनङ्गो याव-

त्परिश्रितानि प्रपद्यते' स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन-
 ष्छन्दसा समर्चयति' तं यद्युप वा धावेयुरभयं
 वेच्छेरन्नेवा वन्दस्व वरुणं बृहन्त मित्येतया परि-
 दध्याद्यावङ्गो हाभय मिच्छति यावङ्गो हाभयं
 ध्यायति तावद्भ्यो हाभयं भवति यच्चैवं विद्वानेतया
 परिदधाति तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्यात्
 ता एताः सप्तदशान्वाह रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य
 समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति
 तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुचसां ता एकविंशतिः
 सम्पद्यन्त एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः
 पञ्चतवस्त्वय इमे लोका असावादित्य एकविंश उत्तमा
 प्रतिष्ठा तद् देवं जज्ञं सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद् ब्रध्नस्य
 विष्टपं तत्प्रजापतेरायतनं तत् स्वाराज्यं मृध्नोत्येत
 मेवैताभिरेकविंशत्यैकविंशत्या ॥ ४ (३०) ॥

॥ इत्येतरेयवाह्ये प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथानीषोमप्रणयनीया ऋचो विधातु मादौ प्रेषमन्त्रं विधत्ते
 —“अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः” इति ।
 योऽयं मनिः प्राचीनवंग्गाख्यायाः शालाया मुखे द्वारभागे पूर्व-
 सिताङ्गवनीयरूपेणावतिष्ठते, तस्माच्छालामुखीयादग्नेः सकाशात्
 क्रियानप्यानीध्रे धिष्णारे नेतव्यः । सोमस्य पूर्वशालामुखीयसमीपे

ऽवस्थितः ; तेनाग्निना सहानीतः सन् पुनरपि हविर्धानमण्डपे
नेतव्यः ; तदिदं मनीषोमप्रणयनम् ; तदर्थं होतारं प्रत्यध्वर्युः प्रैष-
मन्त्रं ब्रूयात् । तदेतत् सर्वं मापस्ताम्ब आह—“शालामुखीये
प्रणयनीय मिष्य मादीप्य सिकताभिरुपयस्याग्नीषोमाभ्यां प्रणौय-
मानाभ्या मनुब्रूहोति सम्प्रेष्यति”—इति (११.१७.२.), “अग्नि-
प्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राश्चो ऽभिप्रव्रजन्थान्नीधीये ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्य”—इति (३. ४.), स च “सोमो जिगाति गातुविदित्य-
परया द्वारा ० हविर्धानं राजानं प्रपादयति”—इति (८.) च ॥

अग्नीषोमप्रणयनीयास्तृक्षु प्रथमा मृचं विधत्ते—“सावीर्हि
देव प्रथमाय पित्र इति सावित्री मन्वाहेति”—इति । सेयं शाखा-
न्तरगतत्वात् सूत्रकारेण पठिता १ (आश्व०श्रौ० ४.१०.२.) ।
तस्मास्तृतीयपादे ‘अस्रभ्यं सवितः’—इतिश्रुतत्वादियं सावित्री ।
अत्र वैय्यधिकरण्य माशङ्क्य समाधत्ते—“तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां
प्रणौयमानाभ्या मनु वाचाह्वयः १ कस्मात्सावित्री मन्वाहेति ?
सविता वै प्रसवाना मीथे सवितृप्रसूता एवैनी तत्प्रणयन्ति ;
तस्मात्सावित्री मन्वाहेति”—इति । पूर्वपदं (१२० पृ०) व्याख्येयम् ॥

द्वितीयां विधत्ते—“प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्या
मन्वाहेति”—इति (सं० १.४०.३.) । अत्रापि वैय्यधिकरण्य माशङ्क्य
समाधत्ते—“तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां प्रणौयमानाभ्या मनु वाचा-
ह्वयः कस्माद् ब्राह्मणस्पत्या मन्वाहेति ? ब्रह्म वै ब्रह्मस्पतिर्ब्रह्मै-
वाभ्या मन्तत्पुरोगव सकर्णं वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति”—इति । ‘पुरोगव’

१ ‘उभयतोहारं हविर्धानं भवति’—इति श्रव० श्रौ० २. ५. २. ७ ।

† तथैव—“सावीर्हि देव प्रथमाय पित्रे वषांण सस्मै वरिमाण सरसै ।

‘अश्वत्थं’ सवितः सर्वताता दिने दिव आसुव भूरिपत्रः”—इति ।

ब्राह्मण मेव पुरोगन्तारम् 'अकः' करोति । ब्राह्मणोपेतस्य कर्मणो विनाशाभावात्तद युक्तम् । द्वितीयपाद सुपजीव्य* ता सृचं प्रशंसति — 'देव्येतु सृष्टेति स-सृष्टत मेव तद्यज्ञं' करोति ; तस्माद् ब्राह्मणस्यत्या मन्वाह"-इति । 'सृष्टता' प्रियवचनरूपा वाग् देवो 'प्रेतु' ब्रह्मणा सह पुरो गच्छतु, 'इति' द्वितीयपादे श्रूयते ; तत्पाठेन 'यज्ञ' 'स-सृष्टत मेव' प्रियवचनयुक्त मेव 'करोति' ॥

तृतीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते — "होता देवो अमर्त्य इति (सं० ३. २७. ७.) तृच मानेयं गायत्र मनुाह"-इति । जुहो-त्यस्मिन्ननाविति 'होता' अग्निः । अतो होतृशब्दश्रवणादिद मानेयम् । आग्नेयस्य सोमप्रणयनानुकूल्यं दर्शयति — "सोमे राजनि प्रणोयमाने सोमं वै राजानं प्रणीयमान मन्तरेणैव सदो-हविर्धानान्यसुरा रक्षांश्चजिघांसंस्त मग्निर्माययात्यनयत्"—इति । यदिदं सदोनामकं मण्डपं, शकटद्वयं च, तानि 'अन्तरेण' तेषां मध्ये 'यसुराः' च 'रक्षांसि' च नीयमानं 'सोमं' हन्तुं मैच्छन् । 'तं' भीतं सोमम् 'अग्निः' स्वकीयया 'मायया' तानसुरान्, तानि रक्षांसि च अतिक्रम्य नीतवान् । तस्मात् सोमप्रणयनेऽप्याग्नेयस्य योग्यत्व मस्ति । असुराणां रक्षसां चावान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः । प्रथमाया ॥ ऋचो द्वितीय पाद मनुाह व्याचष्टे — "पुरस्तादेति भाष्येति ; मायया हि स त मत्यनयत् ; तस्मादस्याग्निं पुरस्ता-दरन्ति"—इति । मायया सहितोऽग्निः पुरस्ताद्वच्छतौति द्वितीय-पादे श्रूयते । यस्मात् 'सः' अग्निः 'मायया' शक्त्या भीतिस्थानम् अतिवृद्धय 'तं' सोमम् 'अनयत्', 'तस्माद् उ' तस्मादेव कारणात्

* 'मनुजीव्य' ख ।

१ यदुक्तं 'तृतीयाद्यास्तिस्र ऋचः'—इति (७ पं०) तत्र या प्रथमा, तस्या इति भावः ।

‘अस्य’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ आग्नीध्रपर्यन्तम् ‘अग्निम्’ ऋत्विजो
‘हरन्ति’ ॥

षष्ठी मारभ्य चतस्र ऋचो विधत्ते—“उप त्वान्ने दिवे द्विव
उपप्रियं पनिप्रत मिति तिस्र्यैकां चान्वाह”-इति । “उप त्वान्ने”
ईशादिकाः क्रमेणाग्रातास्तिस्रः (सं० १, १. ७-८.), “उ
प्रियम्”-इत्येका (सं० ८, ६७. २८.) । उक्तस्य ढचस्य, उक्तायाश्चै
कस्याः, अनुवचनमुपपादयति --“ईश्वरी ह वा एनी संयन्ती यज
मानं हिंसितोर्यद्यासौ पूर्वं उद्धृतो भवति, य सु चैन मपरं प्रण
यन्ति ; तद्यत्तिस्र्यैकां चान्वाह सञ्ज्ञानानावेवैनी तत्सङ्गमयति ;
प्रतिष्ठाया मेवैनी नत्प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्च यजमानस्य चाहिंसायै”-
इति । ‘यज्ञाभौ’ अग्निः ‘पूर्वं उद्धृतः’ पूर्वभाषी सन्, उत्तर-
वेद्यामानीय स्थापितः, ‘य सु’ य मपि ‘अपरम्’ अग्निं मिदानीं
माग्नीध्रधिष्ठां प्रति ‘प्रणयन्ति’ ; ‘एनी’ उभावग्नी ‘संयन्ती’
भसैवाद्भुतिरित्येवं सङ्ग्रामं कुर्वन्ती ‘यजमानं हिंसितोः ईश्वरी’
हिंसितुं भमर्षी ! तथा मति, यदि ‘तिस्र्यैकां’ चातुर्व्यात्,
तदानीम् एनी द्वावप्यग्नी ‘सञ्ज्ञानानां एव’ परस्परैकमत्ययुक्तावेव
कृत्वा ‘सङ्गमयति’ अन्योन्यं संयोजयति । तिस्रस्वृक्षु ‘नमो भरन्त
एभसि’ इति पूर्वोद्धृतस्याग्नेर्नमस्कारः श्रूयते ; एकस्या ऋवि-
‘अगन्तुं त्रिभ्रतो नमः’ इति प्रणीयमानस्याग्नेर्नमस्कारः श्रुतः ।
तेन तुष्टौ परस्परं द्वेषं परित्यज्यतः । ‘तत्’ तथासत्येतानुभावग्नी
‘प्रतिष्ठाया मेव’ उत्तरवेद्या मग्नीध्रलक्षणस्वस्तीचिन्तस्थानं एव
‘प्रतिष्ठापयति’ ; तच्च होतुः ‘आत्मनश्च’ ‘यजमानस्य च’ हिंसापरि-
हाराय भवति ॥

दशमो ऋचं विधत्ते—“अग्ने शुपस्व प्रति ह्यं तद्वच इति

(सं० १. १४४. ७.) आहुत्यां ह्यमानायां मन्वाद्यान्वय एव
तज्जुष्टि माहुतिं गमयति"-इति । आहुतिसुय सुर्वेदविहिता—
"नयवत्सृचाम्नीध्रे जुहोति*, सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्वै"—इति
(तै० सं० ६. ६. १. १.)"-इति । सा चापस्तम्बेन स्रष्टीकृता—
"आम्नीध्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्सर्वं मान्यशेषस्य जुहोति"—
इति (११. १७. ४.) । तदाहुतिकाले होता 'अग्ने जुषस्व'-इत्येता
मनुब्रूयात् । ता मेतां प्रशंसति—अग्नय इति । 'जुषस्व'-इति
मन्त्रे अभिधानाद् 'आहुतिम्' अग्नेः प्रियं सम्पादयति ॥

एकादशी मारभ्य तिस्र ऋचो विधत्ते—"सोमो जिगाति
गातुविदिति (सं० ३. ६२. ३—५.) । त्वं सौम्यं गायत्र मन्वाह,
क्षीमे राजनि प्रणीयमाने स्वयैवेनं तद्देवतया स्वेनच्छन्दसा समर्च-
यति"-इति मन्त्रे सोमदेवताया एव प्रतिपाद्यत्वात् सोमात्मकस्वेयं
स्वकीयदेवता ; गायत्रा सोमस्य दुर्लोकदाहृतत्वात्* छन्दोऽपि
स्वकीयम् । अस्य त्वचस्यान्तिमं पादं मादाय व्यावष्टे—"सोमः
सधस्थ मामददित्यासत्स्यन् हि स तर्हि भवति"-इति । अयं 'सोमः'
'सधस्थ' हविर्धानाभ्यां सहावस्थानप्रदेशं प्राप्य 'आसदत्' आसन्नो-
ऽभूत् । यस्मात् 'सः' सोमः 'तर्हि' तत्पादपाठकाले 'आसत्स्यन्
भवति' हविर्धानदेशस्यासन्नतां करिष्यन्वर्त्तते, तस्मात् सधस्थ
मासददिति युक्तम् । अस्य त्वचस्यानुवचनदेशं विधत्ते—"तदति-
क्रम्यैवानुब्रूयात् पृष्ठत इवाग्नीध्रं कृत्वा"-इति । पूर्वोक्ताया
माहुत्या मध्यर्गुणा ह्यमानायां होता त्वच सुप्रक्रम्यानुब्रूवाणी

* 'अग्ने नय सुपधीति नयवती'-इति तत्र साधनः । सा च ऋक् ४० सं० १. ८२. १ ;
तै० सं० १. ४. ४३. १ ; वा० सं० ५. ३६ ; ७. ४३ ; ४०. १६ ।

† 'ततौयसा भित्तिं दिवि सोम आसीत्, तं गाद्वज्राह्वरत्'-इति तै० ब्रा० ३. २. १. १ ।

गच्छन् 'तत्' आग्नीध्रस्थानम् 'अतिक्रम्यैव' 'आग्नीध्रं पृष्ठतः इव
कृत्वा' तं पादम् 'अनुब्रूयात्' । अतिक्रम्यैवैव पृष्ठतः कृत्वैति
व्याख्यानम् ॥

चतुर्दशी मृचं विधत्ते—“त मस्य राजा वरुणस्त मश्विनेति
(सं० १. १५६. ४.) वैष्णवी मनुह”-इति । ‘व्रजं’ च विष्णुः—
इति चतुर्थपादे श्रुतत्वात् । अवशिष्टं पादद्वयं पठति *—
“क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः, दाधार दक्ष मुत्तमं महर्विदं,
व्रजं च विष्णुः सखिवां अपोर्णुत इति”—इति । अस्या ऋचोऽय
मर्थः—‘अस्य’ सोमस्य उपनक्षस्य ‘राजा’ स्वामी ‘वरुणः’, ‘तम्’
‘क्रतुं’ यागं ‘सचत’—इत्यध्याहारः । ‘अश्विना’ उभावश्विनी
देवी, ‘मारुतः’ वायुः, ‘वेधाः’ ब्रह्मा च ‘क्रतुं’ ‘सञ्चन्त’ सम-
वयन्ति । “मारुतस्य वेधसः”—इति प्रथमार्थे षष्ठ्यौ । ‘विष्णुः’
देवो ‘दक्षं’ देवानां तृतीयो जुगलम्, अतएव ‘उत्तमं महर्विदं’
श्रुत्यादिनाभिज्ञं सोमं ‘दाधार’ प्रणयनकाले धृतवान् । तथा
‘विष्णुः’ ‘सखिवान्’ सोमरूपेण सख्या युक्ततया तद्धान्, ‘व्रजं’
सोमस्थानं हविर्धानम् ‘अपोर्णुते’ अपगताच्छादनं करोति ।
सोमस्य प्रवेशाय द्वारं विवृणोतीत्यर्थः । विष्णुः दाधार ‘अपोर्णुते’
चेति । समुच्चयार्थश्चकारः । उत्तममन्त्रतात्पर्यं विस्पष्टयति—
“विष्णुर्वै देवानां द्वारपः ; स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोति”—
इति ॥

पञ्चदशी मृचं विधत्ते—“अन्तश्च प्राग अदितिर्भवासीति
(सं० ८. ४८. २.) प्रपाद्यमाने ऽनुह”—इति । सोमे हविर्धानं
प्राप्यमाणे सति एता मृच अनुब्रूयात् ॥

* अनेनात्र संज्ञितायां न श्रुतेति समर्थेवैव पठिता । एवं सर्वत्र ।

जीह्वया नृचं विधत्ते—“श्वेनो न योमिं सदनं धिया ज्ञतं
मित्रासन्ने”-इति (सं० ६. ७१. ६.) । ‘आसन्ने’ हविर्धानं
प्रति सोमं समीपवर्त्तिनि कृति एता नृच मनुब्रूयात् । ‘नृचारं
उपमार्थः । यथा ‘श्वेनः’ पक्षी, तत्र तत्र सञ्चारं कृत्वा ‘योमिं’
स्वस्थानं प्राप्नोति, तथा ‘धिया’ यजमानस्त्रिगु-नुद्वयं ‘ज्ञतं’ सम्पा-
दितं हविर्धानं प्रति सोमः ‘एषति’-इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
द्वितीयं पादमनुवदति—“हिरण्यं मासदं देव एषतीति”-इति ।
‘हिरण्यं’ सुवर्णमदृशं कृष्णाजिनम् ‘आसदम्’ उपवेशनयोग्यम्,
सोमो ‘देवः’ ‘एषति’ प्राप्नोति । ‘एष गती’-इति धातुः * । हिर-
ण्यशब्दं व्याचष्टे—“हिरण्यमिव ह वा एष एतद् देवेभ्यश्च-
दयति यत् कृष्णाजिनम्”-इति । हविर्धानस्य शकटस्योपरि
सोमस्थापनार्थं कृष्णाजिनमास्तृणन्ति । तथाच आपस्तम्ब आह-
—“दक्षिणस्य हविर्धानस्य नौडौ पूर्ववत् कृष्णाजिनास्तरणं
रात्र्यासादनम्”-इति (११. १७. १०.) । ‘यदेतत् कृष्णाजिनम्’
अस्ति, तत् ‘हिरण्यमिव ह वा’ सुवर्णनिर्मितासनमिव
‘देवेभ्यः’ देवार्थम् ‘एषः’ अध्वर्युः ‘ऊदयति’ आस्तृणाति । तस्मा-
न्मन्त्रे हिरण्यं मित्वापपन्नम् । एतन्मन्त्रविधिमुपसंहरति—
“तस्मादिता मनुह”-इति । यस्मादासन्नदेशस्वानुकूलैव नृच,
तस्मात् ‘एताम्’ नृचम् अनुब्रूयात् ॥

ममदंष्ट्रा समापनं विधत्ते—“अस्तम्नाद् व्या मसुरो विश्व-
वेदा इति (सं० ८. ४२. १.) वारुणा परिदधाति”-इति । चतुर्थ-
पादे ‘वारुणस्य व्रतानि’-इति श्रवणादियं वारुणी । तस्याः सोम-
सम्बन्धं दर्शयति—“वारुणदेवत्यो वा एष तावद्यावदुपनहो याव-

* दिवादिः (२१) । ऊदसि विकरणव्यत्ययः (पा० १. १, ५५.) ।

त्यरिष्टितानि प्रपद्यते ; स्वयैवैनं तद् देवतया स्वेनच्छन्दसा सम-
र्पयति”—इति । पूर्ववद् (१०५ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथात्र नैमित्तिकं सृगन्तरं विधत्ते—“तं यदुप वा धावेयु-
रभयं वेच्छेरन्नेवा वन्दस्व वक्तुं ब्रह्मन् मितेति तया परिदध्याद्”—
इति । ‘तं’ यजमान मितरं बन्धवो जीवनार्थिनो ‘यदि उप वा
धावेयुः’ प्राप्नुयुः ; अथवा वैरिभ्यो भीताः ‘अभयं’ यजमानसमीपे
यदि ‘इच्छेरन्’ तदानीम् “एवा वन्दस्व”—इति (सं० ८.४२.२.)
‘एतया परिदध्याद्’ । होतुरेतद्देदनप्रशंसापूर्वकं मितद्विधिं सुप-
संहरति—“यावद्भगो ह्यभयं मिच्छति, यावद्भगो ह्यभयं ध्यायति ;
तावद्भगो ह्यभयं भवति, यच्चैवं विद्वानेतया परिदधाति ; तस्मादेवं
विद्वानेतयैव परिदध्यात्”—इति । ‘यच्च’ यागं यथोक्तार्थं ‘विद्वान्’
होता ‘एतया’ परिदध्यात्, तत्र यजमानो ‘यावद्भयः’ बन्धुभ्यो
हृद्रोगपरिहाररूपम् ‘अभयं मिच्छति’, अथवा वैरिभीतिपरिहार-
रूपम् ‘अभयं ध्यायति’, ‘तावद्भगः’ सर्वेभ्यः, तादृशम् ‘अभयं भवति’ ।
‘तस्माद्’ “एवा वन्दस्व”—इत्यनयैव ‘परिदध्यात्’ ॥

मन्त्रसङ्ख्यादि दर्शयति—“ता एताः सप्तदशान्वाह रूपसमृद्धाः,
एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं ; यत्कर्मा क्रियमाणं सृगभिवदति ;
तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह, चिरुक्तमां, ता एकविंशतिः सम्पद्यन्तः,
एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चतर्वसस्य इमे लोका
असावादित्य एकविंशः”—इति । उक्तसङ्ख्याप्रशंसार्थं मेकविंशति-
सङ्ख्यापूरणे आदित्ये बहुन् गुणान् दर्शयति—“उत्तमा प्रतिष्ठा,
तद् देवं चक्रं, सा श्री, स्तदाधिपत्यं, तद् ब्रह्मस्य विष्टपं, तज्जा-
पतेरायतनं तत् स्वारान्ध्रम्”—इति । योय मादित्यः, असौ ‘उत्तमा
प्रतिष्ठा’ ; तल्लोकानां स्थैर्येणावस्थानात् । ‘तद्’ आदित्यस्वरूप मेव

देवं चतुर्” देवसम्बन्धिनौ जज्ञजातिः; “आदित्यो वै देवं चतुर्म्”
-इत्यन्यत्राभिधानात् (७. ४. २.) । ‘सा श्रीः’ आदित्यप्राप्तिरेव
भोग्यवस्तुसम्पत्तिः । ‘तद्’ आदित्यमण्डलम् ‘आधिपत्य’ स्वामित्व-
प्रापकम्; “आदित्य एषां भूतानां मधिपतिः”-इतिश्रवणात् ।
‘तद्’ मण्डलं ‘ब्रह्मस्य’ आदित्यस्य ‘विष्टपं’ स्थानभूतम् । ‘तत्’ एव
मण्डलं ‘प्रजापतेः’ अपि ‘आयतनं’ स्थानम्; आदित्यमण्डले
प्रजापत्युपासनाभिधानात् । ‘तत्’ एव मण्डलं ‘स्वाराज्यम्’ पार-
तन्त्राभावात् ॥

उपसंहरति— “ऋद्धोतेत मेवैताभिर्कविंशतैरकविंशत्या”-
इति । एकविंशतिसङ्ख्याभिः ‘एताभिः’ ऋग्भिः ‘एतं’ यजमानं
समृद्धं करोति ‘एव’ * ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३०) ॥

* ‘अध्यासोऽध्यायसमाप्तिरिति’ इत्यादीनीह कल्पनानि (आश्व० ४. १०. १—१२.) । ‘आ-
गच्छतः’-इत्युपक्रमे ‘अधीयोमाभ्यां’ प्रणीयमानाभ्यां मनुजूहीति असौषमि-इत्यादीनि
आपस्तम्बपञ्चिकाणि (११. १०. १—१०.) । तैत्तिरीयसंहितायां तन्मन्त्राणि (१. २. ५ ; ६. ३. २.) ।
सायनायनेन तु ‘अगच्छे’ प्रक्रियमाणायातवाचयति । सायनाय प्रणीयमानाय वा-इति वैकल्प्य
सूक्तम् (८. ७. ३, ४) । ‘द्रिपं ब्रूयात्, उभयोर्विकल्पेन श्रवणात् । शास्त्रानां त्वधीयोमाभ्यां
प्रणीयमानाभ्यां सितार्थविधः प्रप उक्तोऽस्मि-इति च तत्र टीका (या० ६०) । तच्च
श्रवणं मनुभूयते शतपथं—‘अद्याह्वाये’ प्रक्रियमाणायातवृद्धिः, सोमाय प्रणीयमानायेति
वाच्ये प्रक्रियमाणायातवृद्धिर्वाति त्वं नृणां-इति (१. २. ६. ६.) ॥

त्यरिञ्चितानि प्रपद्यते ; स्वयैवेन' तद् देवतया स्नेनच्छन्दसा सम-
धेयति"—इति । पूर्ववद् (१०५ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथात्र नैमित्तिक मृगन्तरं विधत्ते—“तं यदुप वा धावेयु-
रभयं वेच्छेरन्नेवा वन्दस्व वरुणं ब्रह्मन्त मितेयतया परिदध्याद्”—
इति । ‘तं’ यजमान मितरे बन्धवो जीवनार्थिनो ‘यदि उप वा
धावेयुः’ प्राप्नुयुः ; अथवा वैरिभ्यो भीताः ‘अभयं’ यजमानसमीपे
यदि ‘इच्छेरन्’ तदानीम् “एवा वन्दस्व”—इति (सं० ८.४२.२.)
‘एतया परिदध्याद्’ । होतुरेतद्देदनप्रशंसापूर्वक मेतद्विधि सुप-
संहरति—“यावद्भ्यो ह्यभय मिच्छति, यावद्भ्यो ह्यभयं ध्यायति ;
तावद्भ्यो ह्यभयं भवति, यच्चैवं विद्वानेतया परिदधाति ; तस्मादेवं
विद्वानेतयैव परिदध्यात्”—इति । ‘यत्र’ यागे यथोक्तार्थं ‘विद्वान्’
होता ‘एतया’ परिदध्यात्, तत्र यजमानो ‘यावद्भ्यः’ बन्धुभ्यो
हृद्दोगपरिहाररूपम् ‘अभय मिच्छति’, अथवा वैरिभीतिपरिहार-
रूपम् ‘अभयं ध्यायति’, ‘तावद्भ्यः’ सर्वेभ्यः, तादृशम् ‘अभयं भवति’ ।
‘तस्माद्’ “एवा वन्दस्व”—इत्यनयेव ‘परिदध्यात्’ ॥

मन्त्रसङ्ख्यादि दर्शयति—“ता एताः सप्तदशान्वाह रूपसमृद्धाः
एतद्दे यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं ; यत्कर्त्तव्यं क्रियमाणं मृगभिवदति ;
तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह, त्रिरुत्तमां, ता एकविंशतिः सम्पद्यन्तः
एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश भासाः पञ्चतवस्रय इमे लोका
अभावादित्य एकविंशः”—इति । उक्तसङ्ख्याप्रशंसार्थं मेकविंशति-
सङ्ख्यापूरणे आदित्ये बहुन् गुणान् दर्शयति—“उत्तमा प्रतिष्ठा,
तद् देवं चक्रं, सा श्री, स्तदाधिपत्यं, तद् ब्रध्नस्य विष्टपं, तत्प्रजा-
पतेरायतनं तत् स्वाराज्यम्”—इति । योय आदित्यः, असी ‘उत्तमा
प्रतिष्ठा’ ; तत्लोकानां स्थैर्येणावस्थानात् । ‘तद्’ आदित्यस्वरूप मृद्व

देवं चतुर्' देवसम्बन्धिनी चतुर्जातिः; "आदित्यो वै देवं चतुर्म्"
-इत्यन्यत्राभिधानात् (७. ४. २.) । 'सा श्रीः' आदित्यप्राप्तिरेव
भोग्यवस्तुसम्पत्तिः । 'तद्' आदित्यमण्डलम् 'आधिपत्य' स्वामित्व-
प्रापकम् ; "आदित्य एषां भूतानां मधिपतिः"-इतिश्रवणात् ।
'तद्' मण्डलं 'ब्रह्मस्य' आदित्यस्य 'विष्टपं' स्थानभूतम् । 'तत्' एव
मण्डलं 'प्रजापतेः' अपि 'आयतनं' स्थानम् ; आदित्यमण्डले
प्रजापत्युपासनस्याभिधानात् । 'तत्' एव मण्डलं 'स्वाराज्यम्' पार-
तन्त्राभावात् ॥

उपसंहरति— "ऋध्नोतिरत मेवैताभिर्कविंशतैरकविंशत्या"-
इति । एकविंशतिसङ्ख्याभिः 'एताभिः' ऋग्भिः 'एतं' यजमानं
समृद्धं करोति 'एव' * ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सागणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३०) ॥

* 'अर्धापिभी पण्यप्रात्'-इत्यादीनीह कल्पन्त्याणि (भा. ०. ४. १०. १ - १३. १) । 'आ-
रात्रः'-इत्युपक्रम्य 'अर्धापिभीमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां अनुब्रूहीति असोप्राति' इत्यादीनि
आपस्तम्बमार्गानि (११. १०. १ - १०. १) । तैत्तिरीयसंहितायां तन्मन्त्राणि (१. ३. ५ ; ६. ३. २.) ।
काल्याण्येन तु 'अग्नये प्रक्षियमानायानुवाचयति । सोमाय प्रणयमानाय वा'- इति वैकल्प्य-
मकम् (८. ७. ३, ४.) । 'प्रेषं ब्रूयात्, असर्वोर्विकल्पेन यद्व्यात् । शाखादग्निं त्वग्नीषोमाभ्यां
पणीयमानाभ्यां सितैश्चावेधः प्रेष उक्तोऽस्मि'-इति च तत्र टीका (भा. ८. ६०. १) । तत्र
यवण मतभूयतः शतपथ--"अथाह्वायये प्रक्षियमानायानुब्रूहि, सोमाय प्रणीयमानाभ्यां
पण्ये प्रक्षियमानायानुब्रूहीति त्वं ब्रूयात्"-इति (१. ३. ६. २.) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेष्टरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अग्निर्वै षट्^(१) । खर्गं वै पञ्च^(२) । प्राच्यां वै
षट्^(३) । यज्ञो वै नव^(४) । सोमो वै चत्वारि^(५) ॥१॥

अग्निर्वै, प्रयाजवद्, गणानां त्वा, दश ॥१॥

॥ इति प्रथमपञ्चिका समाप्ता ॥

* 'अग्निर्वै'—इत्यादीनि पद्याना मध्यायानां प्रतीकस्थापनपूर्वक-खण्डसङ्ख्यावीधकानि
वाक्यानि । तदेतत् खण्डसङ्ग्रहस्य मध्यायेषु खण्डानां निक्षेपक्षेपनिबन्धनान्नाधिकशब्दवारणाय
पूर्वाचार्यैः प्रोक्तं मधीयते चाद्यापि स्वाध्यायवत् । अथैकदेशार्थः खण्डशब्दः पुनर्पुंसकलिङ्ग
इति (अम०को०१.१.१९.) 'प्रथमः खण्डः', 'द्वितीयः खण्डः'—इत्यादिप्रयोगाः, 'चत्वारि'
खण्डानि इति प्रवसादयः प्रयोगाश्च, निरवद्या एवेति व्यक्तं मेव ।

+ एतच्च खण्डदशकसङ्ग्रहणं वाक्यम् । 'अग्निर्वै'—इत्यादीनि दशकप्रतीकानि, खण्डानां
प्रक्षेपनिक्षेपदीप्तौ रक्षणाय कोषानां सुपरि कोषरूपाणीति शब्दः ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयपञ्चिका ॥

(तप्त)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वः 'स्वर्गं लोक
मायंस्ते ऽविभयुरिमन्नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानु-
प्रज्ञास्यन्तीति' तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यदूपेनैवायो-
पयंस्तदूपस्य यूपत्वं 'त मवाचीनाय' निमित्त्योर्ध्वं
उदायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च 'देवानां यज्ञवा-
स्त्वभ्यायन् यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः' प्रज्ञात्या इति'
ते वै यूप मेवाविन्दन्नवाचीनाय' निमित्तं ते विदुर-
मेन वै देवा 'यज्ञ मयूयुपन्निति' त मुत्खायोर्ध्वं न्य
मिन्वंस्ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं
तद्यदूप ऊर्ध्वं निमीयते यज्ञस्य प्रज्ञात्यै 'स्वर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्यै वज्रो वा एष यदूपः सोऽष्टाश्विः

* 'किञ्चिदेषिष्यामः' ऊ, टी० घ ।

कर्त्तव्यो ऽष्टाग्निर्वै वज्रस्तं तं प्रहरति द्विषते भ्रातृ-
 व्याय वधं यो ऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै वज्रो वै यूपः स
 एष द्विषतो वध उद्यतस्तिष्ठति तस्माद्वाप्येतर्हि
 यो द्वेष्टि तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं यूपो ऽमुष्यायं
 यूप इति दृष्ट्वा खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः
 खादिरेणैव वै यूपेन देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्त्यैवै-
 तद्यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति बैल्यं
 यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः पुष्टिकामः समां समां वै
 बिल्वो गभीतस्तदन्नाद्यस्य रूपं मामूलाच्छाखाभिरनु-
 चितस्तत्पुष्टेः पुष्यति प्रजां च पशूंश्च य एवं विद्वान्
 बैल्यं यूपं कुरुते यदेव वैल्यं ३ † बिल्वं ज्योतिरिति
 वा आचक्षते ज्योतिः स्वेष्टु भवति श्रेष्ठः खानां भवति
 य एवं वेद पालाशं यूपं कुर्वीत तंजस्कामो ब्रह्म-
 वर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाश-
 स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् पालाशं
 यूपं कुरुते यदेव पालाशां ३ ‡ सर्वेषां वा एष वनस्प-
 तीनां योनिर्यत्पलाशस्तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाच-
 क्षतं ऽमुष्य पलाशं ममुष्य पलाशं मिति सर्वेषां हास्य
 वनस्पतीनां काम उपाप्नो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

राजकथंश्रोत्रं सुत मादी, वज्रैः प्रसीतिप्रतिपादिकाश्च ।

तथा हविर्धानविवर्त्तनार्था, अनेन सोमस्य च या ऋचः स्युः ॥

अथ वडाध्याये ऽजीषीमीयपशुर्वक्तव्यः । तत्रादौ यूपं वक्तुं माख्यायिका माह—“यज्ञेन वै देवा जह्वाः स्वर्गं लोकं मायंस्ते ऽबिभ्युरिमं नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानु प्रज्ञास्यन्तीति ; तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यद्यूपेनैवायोपयंस्तद्रूपस्य यूपत्वं ; तं मवाचीनाग्रं निमित्तोर्ह्वा उदायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञ-वास्त्वभ्यायन्, यज्ञस्य किञ्चिदेविष्यामः प्रज्ञात्या इति ; ते वै यूपं मेवाविन्द्ववाचीनाग्रं निमित्तं ; ते विदुरनेन वै देवा यज्ञं मयू-युपन्निति : तं सुत्खायोर्ह्वं न्यमिन्वंस्ततो वै ते प्र यज्ञं मजानन् प्र स्वर्गं लोकम्”-इति । पुरा कदाचिद् ‘देवाः’ ज्योतिष्टोमं यज्ञं मनुष्या यत्फलभूतं ‘स्वर्गं’ प्राप्ताः । तत्र चावस्थाय भीतिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति ? स उच्यते— ये ‘मनुष्याः’ वर्णाश्रम-धर्मप्रवृत्ताः, ये च ‘ऋषयः’ तपसि प्रवृत्ताः, ते सर्वेऽपि अस्मदीयम् ‘इमं’ यज्ञं ‘दृष्ट्वा’ स्वयं मय्यनुष्ठाय स्वर्गं समागत्यास्मान् ‘प्रज्ञा-स्यन्ति’,—ततोऽस्मत्समा भविष्यन्ति । ततस्ते देवा भीता मनु-ष्याणां मृषोणां च व्यामोहाय ‘तम्’ एव स्वकीयं यज्ञं यूपस्तम्भेनैव ‘अयोपयन्’ मिथितवन्तः ; अन्यथानुष्ठानरूपं भ्रमं सुत्पादितवन्त इत्यर्थः । यस्मात्कारणाद् ‘यूपेनैव’ ‘तं’ यज्ञम् ‘अयोपयन्’ अन्यथा कृतवन्तः, तस्माद्योपनमाधनत्वाद्व्रापनामसम्पन्नम् । केन क्रमेण

* अथ पूर्वाध्यायार्थं संयोज्य उच्यते राजकथंश्रोत्रेण । तथाच पञ्चमेऽध्याये ये चत्वारः श्रवणाः श्रुताः, तत्र क्रमेण सोमकथार्थाख्यायिकाकथनपूर्वकी वाग्विभर्त्ता, अग्निप्रणयनीया ऋचः, हविर्ज्ञानप्रोक्षमाणनीया ऋचः, अजीषीमप्रणयनीया ऋचश्चेति चत्वारोऽथा विहिता इति निष्पन्नम् ।

ध्यामोहितस्य इति ? उच्यते—‘तं यूपं पूर्वम् ऊर्ध्वाय’ सग्न मिदानीम् ‘अवाचीनायम्’ अधोमुखं ‘निमित्त्य’ निखाय ऊर्ध्वाभिमुखं उच्यते । तदानीं ‘मनुष्या ऋषयश्च’ ‘देवानां’ ‘यज्ञवास्तु’ यज्ञभूमिमागत्य ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि चिह्नं यत्किञ्चिदवगमिष्यामः, तच्च देवानुष्ठितस्य ‘प्रज्ञात्यै’ सम्पद्यते ;—इत्यभिप्रेत्य यज्ञभूमिं सर्वतः परीक्ष्य यज्ञचिह्नं मिदं मिति ‘यूप मेव’ ‘अविन्दन्’ अलभन्त । कीदृशं यूपम् ? ‘अवाचीनायं’ निमित्तम् अधोमुखत्वेन निखातम् । ततः ‘ते’ मनुष्या ऋषयश्चैवं ‘विदुः’ । कथं मिति ? तदुच्यते—‘अनेन’ एवाधोमुखेन यूपेन ‘देवाः’ अस्मद्भूमाय स्वकीयं ‘यज्ञं’ मिश्रितवन्तः ‘इति’ । ततः ‘तम्’ अधोमुखं निखातं यूपम् ‘उखाय’ पुनरूर्ध्वाभिमुखं ‘नमिन्वन्’ निखातवन्तः । ततो यथाशास्त्रं मवस्थितंन यूपेन ‘ते’ मनुष्या ऋषयश्च देवानुष्ठितं ‘यज्ञं’ ‘प्र’ ज्ञाय ‘स्वर्गं’ लोकं प्राजानन् । तं यज्ञं मनुष्याय स्वर्गं गता इत्यर्थः । सोऽयं मर्थः शाखान्तरे सङ्गृहीतः—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्; ते ऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीनि ; ते यूपेन योषयित्वा सुवर्गं लोकं मायन् ; तं यूपयो यूपैर्नयानुप्रजानन् ; तद् यूपस्य यूपत्वम्”—इति (तै० सं० ६. ३. ४. ७.) ॥

इदानीं यूपनिखननं विधत्ते—“तद्यदुप ऊर्ध्वं निमीयते, यूपस्य प्रज्ञात्यै,—स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै” इति । ‘निमीयते’ निखातव्य इत्यर्थः ॥

तस्य यूपस्य तच्चणेनाष्टाश्रित्वं विधीयते—“वज्रो वा एष यद् यूपः ; सोऽष्टाश्रिः कर्त्तव्यो ऽष्टाश्रिर्वं वज्रस्तं तं प्रहरति;—द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो ऽस्य सृत्यस्तस्मै स्ततेवै”—इति । यूपस्य वज्राश्रित्वेन वज्रत्वम् । तच्च शाखान्तरे श्रूयते—“इन्द्रो वज्राय

वज्रं प्राहरत्; स त्रेधा व्यभवत्,—स्फास्तृतीयः, रथस्तृतीयः, यूप-
स्तृतीयम्”—इति* (तै० सं० ५. २. ६. २.) । लोके यजस्याष्टकोणत्वात्
तद्रूपस्य यूपस्य अष्टाश्रित्वं कुर्यात् । ‘द्विषते भ्रातृव्याय वधं’ हेतुं
कुर्वतः शत्रोर्वधहेतुं ‘तं वज्रं’, ‘तं’ यूपं च, पुरुषः ‘प्रहरति’ प्रहारार्थं
प्रयुङ्क्ते । अतो वज्रवत्प्रहरणसामर्थ्याद्रूपस्याष्टाश्रित्वं युक्तम् ।
‘यः’ शत्रुः ‘अस्य’ यजमानस्य ‘स्तृत्यः’ हिंस्रो भवति, ‘तस्मै स्तर्तवै’
तस्य शत्रोर्हिंसार्थं मिदं मष्टाश्रित्वम् । अष्टाश्रित्वसिद्धये यूपस्य
यद्वज्रत्वं युक्तम्, तदेव शत्रोरप्रियहेतुत्वेनोपपादयति—“वज्रो वै
यूपः, स एष द्विषतो वध उद्यतस्तिष्ठति ; तस्माद्वाप्येतर्हि यो हेष्टि
तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं यूपो ऽमुष्यायं यूप इति दृष्टा”—इति ।
यो ‘यूपः’ अस्ति, ‘सः’ एव शत्रोः ‘वधे’ निमित्तभूते सति, स्वयम्
‘उद्यतस्तिष्ठति’ उद्योगवानवतिष्ठति ; अतो वज्रत्वम् । यस्मादेवं
पुरासीत्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि ‘यः’ शत्रुर्यजमानं ‘हेष्टि’, ‘तस्य’
शत्रोः विरोधियजमानानां यूपस्य दर्शनेन महद् ‘अप्रियं’
भवति,—‘अमुस्य’ विरोधिनी ‘यूपः’ इति निश्चये सत्यप्रियम् ; न
तु यूपमात्रदर्शनेन ॥

अथ कामनाविशेषेण यूपस्य प्रकृतिभूता उच्चविशेषा वक्तव्याः ;
तत्रादौ स्वादिरवत्त्वं विधत्ते—“स्वादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः ;
स्वादिरैषैव वै यूपेण देवाः स्वर्गं लोकं मजयस्तथैवेत्यजमानः
स्वादिरिणं यूपेण स्वर्गं लोकं जयति”—इति । फलद्वयार्थं विष्णु-

* वाजसनेयिषिभिरुक्तं तथैवोक्तं २. १. १. १. ॥ तयाहि “इन्द्रो वै यव इवाय वयं”
प्रजापार । स प्रजतयत्प्रभवत् ॥—० यानां हास्यां प्राज्ञाणां यज्ञं चरन्ति, हास्यां
राजान्यवस्यवः संव्याधिः ;—यूपेण च स्वर्गं च प्राज्ञाणां, रथेन च शत्रुं च राजान्यवस्यवः”
इति शत० ब्रा० १. २. ४. २ ।

हृत् विधत्ते—“बैल्वं यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः पुष्टिकामः समा
 समां वै बिल्वो गृभीतस्तदन्नाद्यस्य रूपं मामूलाच्छाखाभिरनु-
 चितस्तत् पुष्टेः”—इति । ‘समां समां’ तस्मिंस्तस्मिन् संवत्सरे
 बिल्वहृत्तो ‘गृभीतः’ फलैः गृहीतः ; ‘तत्’ च फलवद्गुणं मदन-
 योग्यस्यान्नस्य ‘रूपम्’ बिल्वफलानि भुञ्जानैर्भक्ष्यन्ते । मूलं मारुग्य
 ‘शाखाभिः’ अनुक्रमेणोपचितो बिल्वहृत्तः ; तत्रोपचयनं ‘पुष्टेः’ स्वरू-
 पम्, तस्मात् फलद्वयं युक्तम् । अध्वर्योर्वेदनं प्रशंसति—“पुष्टि-
 प्रजां च प्रशंस्य य एवं विद्वान् बैल्वं यूपं कुरुते”—इति । लोकप्रसिद्धा
 बिल्वस्य प्रशस्ततां दृढयति—“यदेव बैल्वं ३ बिल्वं ज्योतिरिति
 वा आचक्षते”—इति । अत्र किं पदं मध्याह्न्यं योजनीयम् । हे
 अध्वर्यो ! किमत्र ‘बैल्वं’ यूपं कृतवानसि ? तत्सम्यग्भवता कृतम् ;
 बिल्वहृत्तस्वरूपं हि हृत्तमध्ये ‘ग्रीवच्छ’ नामकत्वेन लक्ष्मीस्वरूप-
 त्वात् पूज्यत्वेन ‘ज्योतिः’ भवति । इतिस्तु प्रशंसाद्योतकध्वन्य-
 भिनयार्थाः ॥ । ‘यदेव’ यस्मादेव कारणात् ब्रह्मवादिन एवम्
 ‘आचक्षते’, तस्माद् बैल्वो यूपोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः । एतदेदनं
 प्रशंसति—“ज्योतिः स्त्रेषु भवति, अंशः स्वानां भवति य एवं
 वेद”—इति । ‘स्त्रेषु’ ज्ञातिषु ‘ज्योतिः’ तेजस्वी ; ‘अंशः’ श्रुतवृत्त-
 सम्पन्नः । पुनः फलद्वयाय हृत्तान्तरे विधत्ते—“पलाशं यूपं
 कुर्वीत ; तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तोत्रो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां
 पलाशः”—इति । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘ब्रह्मवर्चसं’ श्रुताध्ययन-
 सम्पत्तिः । पुष्पाणां मतिरित्तत्वेन पलाशस्य तेजस्वम्, परब्रह्मत्व-
 श्रवणाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—“देवा
 वै ब्रह्मवदन्त, तत्पर्यं उपाश्रूणीत्”—इति (तै० सं० ३. ५. ७. २.) ।

* ‘अनुदात्तं’ प्रशान्ताभिपूजितयोः—इति पा० ८, २. १०० ।

एवमादि * । अथ्योरितवेदनं प्रशंसति—“तेजसी ब्रह्मवर्चसी
भवति य एवं विद्वान् पलाशं यूपं कुरुते”—इति । विस्वात्पलाशं
प्रशंसति—“यदेव पलाशांश्च सर्वेषां वा एष वनस्पतीनां योनिर्य-
त्पलाशस्तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाचक्षते,—ऽमुष्य पलाश ममुष्य
पलाश मिति”—इति । हे अथ्यो ! किं पलाशं यूपं कृतवा-
नसि ? तत् सम्यक् कृत मिति प्रशंसार्था भुतिः । किञ्च पलाशः
सर्ववनस्पतीनां कारणभूतः ; तस्माद्योनित्वात्पलाशास्यस्यैव
वृक्षस्य सम्बन्धिना पलाशशब्देन सर्ववृक्षाणां पत्रम् ‘आचक्षते’
व्यवहरन्ति ; —‘अमुष्य’ न्ययोधस्य ‘पलाशं’ पत्रम्, ‘अमुष्य’ चूत-
वृक्षस्य ‘पलाशं’ पत्रम् । एवं सर्ववृक्षमङ्गहार्या वीणा । पलाश-
शब्दः पुंलिङ्गो वृक्षविशेषवाची, नपुंसकान्तिङ्गः पत्रवाची ।
“पलाशे किंशुकः पर्णः”—“पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः
पुमान्”—इत्यभिधानकारिरुक्तत्वात् (अम० २. ४. २८, १४.) ।
यस्मात् भुतिप्रयोगः, यस्माच्च सर्ववृक्षयोनित्वम्, तस्मात् पलाश-
यूपः प्रशस्त इत्यर्थः † । वेदनं प्रशंसति—“सर्वेषां हास्य वन-
स्पतीनां काम उपाप्नो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

* एतादृशान्ते त्विम मयं स्पष्टतरम्—“देवानां ब्रह्मवादे वदतां यन् । उपाप्नोतिः सुयवा
वै शुतोऽसि । ततो मा मावशत ब्रह्मवर्चसम् । तत् सम्यक् वेदवक्त्रमीय साक्षात्”—
इति तै० ब्रा० १.२.१.६ । एष चाभ्याधाने पर्णापरिणाय विनियुज्यते । यथाहि—“गाय-
त्रिया क्रियमाणस्य ‘यत्ते पर्णे मपतत् ०—०’ । ‘देवानां ब्रह्मवादे ०—०’—इत्येताभ्यां पर्णम्
(आह्वरति)”—इति आप० ५. २. ४ ।

† ‘यूष्या ब्रवाः पलाशखदिरविजरोद्धीतकाः’—इत्यादि आप० ७.१.१५.१६ ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अञ्जमो * यूपं मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरञ्जन्ति त्वा
मध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति
वनस्पत मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं
यदूर्हस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या
उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै
द्रविण मेवास्मासु धत्तादित्येव तदाहोऽक्षयस्व वन-
स्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं
तत्समृद्धं वर्ष्मन् पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्म पृथिव्यै
यच्च यूपं मुन्निन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा
यज्ञावाहस इत्याशिष माशास्ते समिद्धस्य अयमाणः
पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छयते ब्रह्म-
वन्वानो अजरं सुवीर मित्याशिष मेवाशास्त आरे
अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मान मति-
स्ता मेव तदारान्नदते यज्ञाच्च यजमानाञ्चोऽक्षयस्व
महते सौभगायेत्याशिष मेवाशास्त ऊर्ध्व ऊ षु ण
ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति यद्वै देवानां नेति
तदेषा मीऽ मिति तिष्ठ देव इव सवितेत्येव तदा-
होर्हो वाजस्य सनितेति वाजसनि मेवैनं तद्धनसां

सर्गोति' यदस्मिभिर्वाघस्त्रिर्विज्ञयामह इति' कृन्दांसि
 वा अस्त्रं वा घतस्त्रैरेतद्देवान्यजमाना विज्ञयन्ते' मम
 यज्ञ मागच्छत मम यज्ञ मिति' यदि ह वा अपि
 बहव इव यजन्ते' ऽथ हास्य देवा यज्ञ मैव गच्छन्ति'
 यच्चैवं विद्वानेता मन्वाहोर्हो नः पाप्मांसो नि
 केतुना' विश्वं समन्त्रिणं दहेति' रक्षांसि वै पाप्मा-
 न्निणो' रक्षांसि पाप्मानं दहत्येव तदाह' कृधी न
 जह्वाञ्चरथाय जीवस इति यदाह' कृधी न जह्वाञ्चर-
 थाय जीवस इत्येव तदाह' यदि ह वा अपि नीत इव
 यजमानो भवति' परि हैवैनं तत्संवत्सराय ददाति'
 विदा देवेषु नो दुव इत्याशिष मेवाशास्ते' जातो
 जायते सुदिनत्वे अज्ञा मिति' जातो ह्येष एत-
 ज्जायते' समर्थ आ विदथे वर्द्धमान इति' वर्द्धयन्त्ये-
 वैनं तत् पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति' पुनन्त्येवैनं
 तद् देवया विप्र उदियर्ति वाच मिति' देवेभ्य एवैनं
 तन्निवेदयति' युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्त-
 मया परिदधाति' प्राणो वै युवा सुवासाः' सोऽयं
 शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान् भवति जायमान इति'
 श्रेयाञ्छ्रेयान् ह्येष एतद् भवति जायमानस्त'
 धीरासः कवय उन्नयन्ति' स्वाश्र्यो मनसा देवयन्त इति'

ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति ता
 एताः सप्तान्वाह रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं
 यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगमिव दत्ति तासां
 त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमां ता एकादश सम्पद्यन्ते
 एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुबिन्दुस्य वज्र इन्द्रा-
 यतनाभिरेवाभी राप्नोति य एवं वेद त्रिः प्रथमां
 त्रिरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् बर्त्सो न द्यति स्थेमे
 बलायाविसंसाय ॥ २ ॥

यूपं विधाय तस्याञ्जनादिमन्त्रान् विधातु मादौ प्रैवं विधत्ते
 —“अज्जमो यूपं मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति । ‘यूपं मज्जमः’
 यूपस्य घृतेनाञ्जनं कुर्वन् । हे होतः ! तदगुरुपा मृचं ब्रूहीति एवम्
 ‘अध्वर्युः’ प्रैवं ब्रूयात् । स च प्रैषो विकल्पेनापस्तम्बेन दर्शितः—
 “यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति सम्प्रेष्यत्यज्यमानायानुब्रूह्यज्जमो यूपं
 मनुब्रूहीति वा”—इति (श्रौ० ७. १०. १.) । एवं मध्वर्युणा प्रेषितो
 होता अञ्जनकाले वक्ष्यमाणा ऋचोऽनुब्रूयात् । अञ्जनं त्वापस्त-
 म्बेन दर्शितम्—“अथैनं मसंस्तुतेनाज्येन यजमानोऽग्रतः शकले-
 नानक्ति ऐन्द्रं मसीति चषाल मज्जा, सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति
 प्रतिसुच्य, देवस्त्वा सविता मध्वानक्ति स्रुवेण सन्तत मवि-
 ष्मिन्द्वनिष्ठा मन्त्रि मनक्ति”—इति (७. १०. २, ३.) ॥
 एतस्मिन्नञ्जनकालेऽनुवचनीया मृचं विधत्ते—“अञ्जन्ति त्वा
 मध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति”—इति (सं० ३.
 ६. १.) । हे यूप ! त्वां ‘देवयन्तः’ देवान् पूजयितुं मिच्छन्तः

ऋत्विजः 'यजन्ति' असंस्कृतेन घृतेनात्तं कुर्वन्ति । एतत्पादार्थस्य
याज्ञिकप्रसिद्धिं दर्शयति—अध्वरे हि एन मिति । द्वितीयपाद
मनूय व्याचष्टे—“वनस्यते मधुना दैव्येनेत्येतद् मधु दैव्यं
यदाज्यम्”—इति । हे 'वनस्यते' यूप ! मध्वरेण देवयोन्येनाज्येन,
त्वा मज्जन्तीति पूर्वत्वान्वयः । द्वितीयार्धं मनूय व्याचष्टे—
“यदूर्ध्वं स्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा ज्यो मातुरस्या उपस्य इति ;
यदि च तिष्ठासि, यदि च शयासै, द्रविण मेवास्मासु धत्तादित्येव
तदाह”—इति । हे यूप ! त्वं यदूर्ध्वीयः सन् 'तिष्ठाः' अवटे स्थितो
ऽभवः । 'यद्वा' जगन्मातुः 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्ये' उपरि 'ज्यः'
निवासः ते शयनं स्यात् । सर्वथापि 'इह' कर्मणि 'द्रविणा'
धनानि अन्नदपेक्षितानि 'धत्तात्' सम्पादयतु । अथ सुत्तरार्ध-
स्वार्थो यदि चेत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते—“उच्छ्रयस्व वनस्यत इति (सं० १. ५. ३.)
उच्छ्रयमाणायाभिरूपा ; यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धम्”—इति ।
हे 'वनस्यते' ! त्वम् 'उच्छ्रयस्व' शयनं परित्यज्योत्थितो भव ।
उच्छ्रयस्वेतुाकृत्वात् 'उच्छ्रयमाणाया' यूपार्थेय मृक् 'अभिरूपा' ।
तदेतदुच्छ्रयण भापस्तम्बेन दर्शितम्—“यूपार्थोच्छ्रयमाणायातु-
ब्रूहीति सम्पं यतुच्छ्रयमाणायातुब्रूहीति वोद्विषण स्तभानान्त
रिजं घृणेतुच्छ्रयप्रति” इति (७. १०. ६, ७.) । अस्या ऋचो
द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“वर्षन् पृथिव्या अधीत्येतद् वषं
पृथिव्यै यच्च यूपं मुन्निन्वन्ति”—इति । 'पृथिव्याः' सम्यन्विनि
'वर्षन्' शरीरवपश्चानभूते अस्मिन् देशे 'अधि' उपरि, उच्छ्रयस्वेति
पूर्वत्वान्वयः । ऋत्विजो 'यत्' वेदि-तत्पूर्वदेशयोरन्तराले 'यूपम्'
'उन्निन्वन्ति' ऊर्ध्वं तथा निखनन्ति, सोऽयं देशः 'पृथिव्या वषं'

इति । मन्त्रे तृतीयं पादं मनूय व्याचष्टे—“सुमिती मीयमानो
वर्चोधा यज्ञवाहस इत्याशिष माशास्ते”-इति । ‘सुमिती’ सुमित्या
शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन ‘मीयमानः’ स्थाप्यमानः, ‘यज्ञवाहस’
यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ‘वर्चोधाः’ वर्चसां दीप्तीनां धाता सम्पा-
दयिता ; तेन यूपो विशिष्यते । ‘वर्चोधाः’-इत्येतदाशीः प्रार्थना ॥

तृतीया मृचं विधत्ते—“समिदस्य अग्रमाणः पुरस्तादिति”-
इति (सं० ३. ८. २.) । अन्वाहेत्यनुवर्त्तते । अयं यूपः ‘समि-
दस्य’ प्रदीप्तस्याहवनीयस्य ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि ‘अग्रमाणः’
आश्रित्य वर्त्तमानः । एतत्पदार्थस्य याज्ञिकप्रसिद्धिं दर्शयति—
“समिदस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते”-इति । अर्धं मन्त्रवेदि, अर्धं
वह्निर्वेदि, यूपं स्थापनात् आहवनीयपूर्वदिगाग्रयणम् । द्वितीय-
मनूय व्याचष्टे—“ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं मित्याशिष मेवा-
शास्ते”-इति । ‘अजरम्’ अविनाशं, ‘सुवीरं’ कल्याणपुत्रादिसमृद्धि
कारणम्, ‘ब्रह्म’ परिवृढं मिदं कर्म ‘वन्वानः’ सम्भज्यमानो यूपः ।
अजरादिशब्दैः एतस्मिन् पादे प्रार्थनं शंसते । तृतीयपादं मनूय
व्याचष्टे—“आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मा ऽम-
तिस्ता मेव तदाराद्बुदते यज्ञाच्च यजमानाच्च”-इति । ‘अमतिः’
बुद्धिभ्रंशः, ‘ताम्’ ‘अस्मद्’ यजमानां त्विग्भ्यः ‘आरे’ दूरे यथा भवति
तथा ‘बाधमानः’ यूपः । एतत्पादगतेनामतिशब्देन क्षुधा वा
पापं वाभिधीयते ; तयोः बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात् । अस्मदित्यनेन
यज्ञो यजमानश्च विवक्षितः । ताभ्यां दुर्बुद्धिः दूरे निराक्रियते ।
चतुर्थपादं मनूय व्याचष्टे—“उच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिष
मेवाशास्ते”-इति । हे वनस्पते ! यजमानस्याधिकसौभाग्य-
सिद्धयर्थं सुच्छितो भव । अस्मिन् पादे आशीर्विस्पष्टा ॥

चतुर्थी सृचं विधत्तं -- “ऊर्ध्वं क ष ण ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति”-इति (सं० ४.६.१.) । हे यूप ! ‘नः’ अस्माकम् ‘ऊतये’ रक्षणाय ‘ऊर्ध्वः’ ऊर्ध्वाकार एव ‘सुनिष्ठ’ स्थितिं कुरु । तत्र दृष्टान्तः -- ‘सविता देवो न’ सूर्यो देव इव; -- स यथाऋद्रक्षणा-योर्ध्वं स्तिष्ठति, तद्वत् त्वं मपीत्यर्थः । एतत्पूर्वाङ्गीकृतस्य ‘नः’ शब्दस्य निषेधार्थत्वं परित्यज्याङ्गीकारवाचित्वात्तेनात्र उपमाश्रीं विवक्षित इत्येतद्दर्शयति -- “यहै देवानां नेति तदेषा मीं३ मिति; तिष्ठ देव इव सवितेत्येव तदाह”-इति । ‘देवानां’ देवप्रतिपादकमन्त्राणां, वर्णव्यत्ययेन वा वेदानां, सम्बन्धि ‘नेति’ ‘यत्’ पदं मस्ति, ‘तदेयां’ वेदानां सम्बन्धिनि प्रयोगे ‘ऊ’ इतोतत्प्रियर्थे वक्षते । तथा सत्यङ्गीकार्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादत्रोपमाश्रीं विवक्षितं सति ‘तिष्ठ देव इव’ इत्यादिवाक्यार्थो लभ्यते । तृतीयपादं मनुष्य व्याचष्टे -- “ऊर्ध्वो वाजस्य सजितेति; वाजसनि मेवेन तदनमां सनोति” -इति । अर्थः यूप; ‘ऊर्ध्वः’ मन् ‘वाजस्य’ वाजस्य ‘सजिता’ दाता, ‘तत्’ तेन पादपाठेन ‘एनं’ यूपं ‘वाजसनि मेव’ ‘सनोति’ करोतीत्यर्थः । एतस्योपमन्त्रणत्वात् ‘धनमां’ सुवर्णादि-दातारं च करोति । चतुर्थेपादं मनुष्य व्याचष्टे -- “मर्दजि-भिर्वाघद्विर्विह्वयामह इति; क्रन्दामि वा अज्जघ्ना वाघतस्मैरे तद् देवान् यजमाना विह्वयन्ते, सप्त यज्ञं मया चरत, मम यज्ञ मिति”-इति । ‘यद्’ यस्मात्कारणात् ‘घञिभिः’ कर्त्तृभिर्व्यक्ति-कारिभिः वाग्भिः, ‘वाघद्विः’ कृत्वनुष्ठानभारं वहद्भिः कर्त्तृभिः सहिता यजमानाः ‘विह्वयामहे’ विघ्नेषु देवानां ह्वयामः । तस्माद् यूप ! त्वं मूर्ध्वं स्तिष्ठति योज्यम् । अत्र ‘मर्दजि’ ‘वाघत्’ शब्दाभ्या मृत्विद्यूपं मापन्नाः क्रन्दोभिर्मार्जितो देवा उच्यन्ते । एतत्पाद-

पाठेन हृन्दीभिर्नानामन्त्रैः ऋत्विग्भिः पठ्यमानैस्तेऽस्यैर्यजमान-
देवान् विशेषेणाह्वयन्ति । भो देवाः ! ममेव यज्ञ मागच्छतेति
एकः, एव मन्त्रेऽपि ; सर्वसङ्ग्रहायेयं वीष्मा । होतुरेतद्देवं
प्रशंसति—“यदि ह वा अपि बहव इव यजन्ते ऽथ हास्य
देवा यज्ञ मैव गच्छन्ति, यच्चैवं विद्वानेता मन्वाह”-इति । ‘यद्यपि’
एकस्मिन् काले ‘बहवः’ यजमानाः ‘यजन्ते इव’ यागं कुर्वन्त्येव,
तथापि ‘अस्य एव’ विदुषः अन्नयुक्तस्यैव यजमानस्य यज्ञं प्रति
‘देवाः आगच्छन्ति’ ॥

पञ्चमी सृचं विधत्ते—“ऊर्ध्वानः पाप्मांश्चो नः केतुना विश्वं
समविष्टं दहेति” इति (सं० १.३६.१४.) । हे यूप ! त्वम् ऊर्ध्वः
सन् ‘केतुना’ प्रज्ञया ‘नः’ अस्मान् ‘अंहसः’ पापात् ‘निपाहि’
नितरां पालय । ‘अत्रिणं’ भक्षणशीलं राक्षसादि ‘विश्वम्’
अपि ‘सन्दह’ समूहोक्त्य भस्मीकुरु । तस्य पूर्वाङ्गस्य तात्पर्यं
दर्शयति—“रक्षांसि वै पाप्मात्रिणो रक्षांसि पाप्मानं दहेत्येव
तदाह”-इति । यानि ‘रक्षांसि’ सन्ति, यद्य ‘पाप्मा’ विद्यते,
तत्सर्वम् ‘अत्रिन्’ शब्देन विवक्षितम् । अत उभयदहनं मन्त्र-
प्राप्तितं भवति । तृतीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“ऊर्ध्वो न ऊर्ध्वा-
श्चरथाय जीवस इति यदाह, ऊर्ध्वो न ऊर्ध्वाश्चरणाय जीवस
इत्येव तदाह”-इति । ‘च’ शब्दः पूर्ववाक्येन समुच्चयार्थः ।
अपिच हे यूप ! ‘रथाय जीवसे’ रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय ।
यदा ‘चरथाय’-इत्येकमेव पदम् ; चरथं चरण माचारस्तम्भैः ;
जीवनाय च ‘नः’ अस्मान् ‘ऊर्ध्वान्’ उच्छ्रितान् ‘ऊर्ध्वं’ कुरु । ‘इति’
अनेनपादेन मन्त्रो ‘यदाह’, ‘तत्’ तत्र चरणस्य विवक्षितत्वादस्म-
दुक्तमेवार्थं मन्त्रः ‘आह’ ! चरथायेतिशब्द माश्रित्य तात्पर्यं मभि-

धाय, जीवन्-इतिगच्छ साञ्चित्य तद्दर्शयति—“यदि ह वा
अपि नीत इव यजमानो भवति, परि हेवैनं तत्संवत्सराय
ददाति”—इति । ‘यद्यपि यजमानः’ ऋतुना ‘नीतः इव भवति’;
तथापि ‘तत्’ पादपाठेन ऋतुं ‘परि’ हृत्य ‘एनं’ ‘संवत्सराय’
आयुःप्रदाय कालात्मने ‘ददाति’ । चतुर्थपाद मनुष्य व्याचष्टे—
“विदा देवेषु नो दुव इत्याशिष मेवाशास्ते”—इति । ‘नः’ अस्मा-
दीयं ‘दुवः’ परिचरणं ‘देवेषु’ ‘विदा’ वेदय, कथयेत्यर्थः । अनेन
स्वकर्म्मणां सफलत्वं प्रार्थयते ॥

षष्ठी सृचं विधत्ते—“जातो जायते सुदिनत्वे अङ्गा मिति”—
इति (सं० ३.८.५.) । अयं यूपो ‘जातः’ नित्यप्रादुर्भूतोऽपि ‘अङ्गां’
दिवसानां मध्ये ‘सुदिनत्वे’ यागयुक्तस्याङ्गः सुदिनत्वाय जायते ।
एत मेवाशं दर्शयति—“जातो ह्येष एतज्जायते” इति । ‘एतत्’
एतेन पादपाठेन । द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“समर्थं आ
विदथे वर्द्धमान इति ; वर्द्धयन्त्येवैनं तत्”—इति । ‘समर्थं’ मनुष्यै-
र्यजमानादिभिर्युक्ते ‘विदथे’ यज्ञदेशे ‘आ’ समन्ताद् ‘वर्द्धमानः’
यूप आस्ते । ‘तत्’ पादपाठेन यूपं ‘वर्द्धयन्त्येव’ । तृतीयपाद मनुष्य
व्याचष्टे—“पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति ; पुनन्त्येवैनं तद्”—
इति । ‘धीराः’ धीमन्तो यजमानादयः ‘अपसः’ कर्म्मणो निमित्त-
भूतात् ‘मनीषा’ स्वकीयया मनीषया बुद्ध्या ‘पुनन्ति’ त मिमं
यूपं शोधयन्ति । ‘तद्’ तेन तृतीयपादपाठेन । चतुर्थपाद
मनुष्य व्याचष्टे—“देवया विप्र उदियत्ति वाच मिति ; देवेभ्य
एवैनं तन्निवेदयति”—इति । ‘विप्रः’ ब्राह्मणः ऋत्विक्मन्त्रः ‘देवया’
देवगामिनीं वाचं यूपसुतिं ‘उदियत्ति’ उन्नमयति, उच्चारयतीत्यर्थः ।
‘तत्’ तेन चतुर्थपादपाठेन ‘एनं’ यूपं ‘देवेभ्यः’ कथयति ॥

सप्तम्या समापनं विधत्ते—“युवा सुवासाः परिवीत आगा-
दिति (सं० ३. ८. ४.) उत्तमया परिदधाति”—इति । उक्ता-
स्त्वृक्षु येय मन्तिमा, तयानुवचनं समापयेत् । यथा लोके ‘सुवासाः’
शोभनवस्त्रोपेतो ‘युवा’ यौवनयुक्तः पुरुषोऽग्रत आगच्छति, एव
मयं यूपः परितो रश्मनया वेष्टितः ‘आगात्’ इह कश्मिन्त्यायातः ।
यद्वा, युवशब्देन यूपस्य प्राणरूपत्वं विवक्ष्यते ; ता मेतां विवक्षां
दर्शयति—“प्राणो वै युवा सुवासाः ; सोऽयं शरीरैः परितः”—
इति । कदाचिदपि जरारहितत्वाप्राणस्य युवत्वम् । प्राण-
वेष्टनरूपत्वाच्छरीरावयवानां वस्त्ररूपत्वम् । ईदृशप्राणरूपत्वेन
यूपः प्रशस्यते— द्वितीयपाद मन्थ व्याचष्टे—“स उ अयेयान्
भवति जायमान इति ; अयेयान् अयेयान् ह्येष एतद् भवति जाय-
मानः”—इति । ‘स उ’ स एव यूपः जायमानः, कश्मिणि निष्पाद्य-
मानः ‘अयेयान्’ दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । प्रथमतश्चेदनेन
प्रशस्तत्वम्, तत्क्षणेन ततः प्रशस्तत्वम्, अंजनेन ततोऽपीत्येवंविध-
विवक्षया ‘अयेयान् अयेयान्’-इति वीक्षा प्रयुक्ता । उत्तरार्धे मन्थ
व्याचष्टे—“त धीरासः कवय उन्नयन्ति, स्वाधो मनसा देव-
यन्त इति ; ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति”—
इति । ‘तं’ ‘यूपं’ धीराः बुद्धिमन्तः ‘कवयः’ अनूचानादयः
‘उन्नयन्ति’ स्तूयमानैर्गुणैरुच्छ्रितं कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः ?
‘स्वाधः’ सुहु ‘आ’ समन्तात्, ध्यायतीति स्वाधीः, तस्य बहुवच-
नम्, सुधिय इत्यर्थः । ‘मनसा’ स्वकीयेन ‘देवयन्तः’ देवा-
नामु मिच्छन्तः । उक्त एवार्थो ‘ये वा अनूचानाः’-इत्यादिना
स्पष्टोक्ततः ॥

अत्र प्रथमम् (२४२५) “अज्जमो यूप मनुजहि”—इति प्रेषितो

यथा 'अजन्ति त्वाम्'-इति प्रथमा मन्वाह, तथा 'यूपायोऽध्वर्यु-
माणायानुब्रूहि'-इति (भाप० ७.१०.६.) प्रेषितः, 'उच्छ्रयस्व'-
इत्याद्याः ऋचः पञ्चानुब्रूयात् ; तथा 'यूपाय परिवीयमाणायानु-
ब्रूहि'-इति (भाप० ७.११.४.) प्रेषितः, 'युवा सुवासाः'-इत्येता
मनुब्रूयाम् ॥

उक्तमन्त्रसङ्ख्यादिकं दर्शयति—“ता एताः समान्वाह रूप-
समृद्धा, एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्त्तव्यं क्रियमाणं मृगभि-
वदति, तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमां, ता एकादश सम्प-
द्यन्त, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुबिन्द्वस्य वज्र इन्द्रायतनाभि-
रेवामी राप्नोति य एवं वेद, त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमा मन्वाह ; यज्ञ-
स्यैव तद् वसौ नश्नति, स्थेन्ने बलायाविस्रंसाय”-इति । त्रिष्टुभ
इन्द्रस्य वज्रत्व मर्यवादान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १६-
१८. अधि० १६.) चिन्तितम्—

“उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यात् प्रकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥

यूपस्योच्छ्रयणे कारण एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते *—“उद्दिवेत्
स्तमानान्तरिक्षं पृष्ण पृथिवी सुपरेण दृष्ट”-इति (तै० सं० १.३.
६.१.); उच्छ्रयमाणयूपाय प्रेषितेन होत्रा अयं मन्त्रः पठ्यते †—
“उच्छ्रयस्व वनस्यते वर्ष्मन् पृथिव्या अधि”-इति (ऋ० सं० १.

* तथाचाध्वर्युवेदे एवं विहितः—“उद्दिवेत्स्तमानान्तरिक्षमपृष्णेत्यादिनां लोकाणां
विष्ट्वे”-इति तै० सं० ६.१.४. । तथापसन्तोऽप्याह (७.१०.७.) ।

† तथाचात्र ऋग्वेदे विहितः—“उच्छ्रयस्व वनस्यते इत्युच्छ्रयमाणायाभिरुपा”-
इति (१४०.४०.) । तथाचात्रायनोऽप्याह (१.१.८.) ।

८. १.) । अग्नयोर्युयोच्छ्रयणस्मरणमेवमेव कार्यम् । तस्माद्विकल्प इति चेत्, मैवम् ;—करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येव स्मारयति ; होत्रस्तु क्रियमाणं सुच्छ्रयणं मनुवदन् अध्वर्योः यूपोच्छ्रयणं कर्त्तव्यमित्येवंविधां स्मृतिं जनयति । तत्र स्वार्यस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि कर्त्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्यत्वान्न कार्यैक्यम् ; तेन समुच्चयः”-इति ॥

तत्रैवाग्न्यच्चिन्तितम्—

“उच्छ्रयस्त्र समिधस्येत्यादीनां किं विकल्पना ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाथीऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥

‘उच्छ्रयस्त्र’-इति (सं० १. ८. ३.) एका, ‘समिधस्य अयःप्रमाणः’-इति (सं० १. ८. २.) द्वितीया, ‘जहुँ ज पु णः’-इति (सं० १. ३६. १३.) तृतीया, ‘जह्वी नः पाहि’-इति (सं० १. ३६. १४.) चतुर्थी ; ता एताः क्रियमाणं मनुवदन्त्यो होत्रा पठन्ते * । तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्तृतास्मरणस्य कार्यस्यैकत्वात् विकल्प इति चेत्, मैवम् ;—प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरं मनुस्मृतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात् समुच्चयः”-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

* तथाचैव विहितत्वात् (२४० इ०) । आत्रलायनीऽस्याहैवमेव (१. १. ८.)

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तिष्ठेद्यूपाः॑ अनुप्रहरे॑दित्याहुस्तिष्ठेत् पशु-
 कामस्य॑ देवेभ्यो वै पशवो॑ ऽन्नाद्यायालम्भाय नाति-
 ष्ठन्त॑ तेऽपन्नस्य प्रतिवावदतो तिष्ठन्नास्मानालम्भाध्वे
 नास्मानिति॑ ततो वै देवा एतं यूपं वज्रमपश्यन्त॑ मेभ्य
 उदश्यन्त॑ आद्विभ्यत उपावर्तन्त॑ त मेवाद्याप्युपावृत्ता-
 स्ततो वै देवेभ्यः पशवो॑ ऽन्नाद्यायालम्भायातिष्ठन्त॑
 तिष्ठन्तेऽस्मै पशवो॑ ऽन्नाद्यायालम्भाय य एवं वेद॑ यस्य
 चैवंविदुषो॑ यूपस्तिष्ठत्यनुप्रहरेत्स्वर्गकामस्य॑ त मु ह
 स्मैतं पूर्वं ऽन्वेव प्रहरन्ति॑ यजमानो वै यूपो॑ यजमानः
 प्रस्तरो॑ ऽग्निर्वै देवयोनिः॑ सो ऽग्नेर्देवयोन्या॑ आहु-
 तिभ्यः सम्भूय॑ हिरण्यशरीरं॑ ऊर्ध्वः॑ स्वर्गं लोकं मेप्य-
 तीत्यथ ये तेभ्यो ऽवर आसन्त॑ एतं स्वरुमपश्यन्॑ यूप-
 शकलं॑ तं तस्मिन् कालेऽनुप्रहरत्तत्र स काम उपाप्तो
 योऽनुप्रहरणे॑ तत्र स काम उपाप्तो यः स्थानं॑ सर्वाभ्यो
 वा एष देवताभ्य॑ आत्मानं मालभते॑ यो दीक्षते॑ ऽग्निः
 सर्वा देवताः॑ सोमः सर्वा देवताः॑ स यदग्नीषोमीयं
 पशु मालभते॑ सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो॑ यजमान
 आत्मानं॑ निष्क्रीणीत॑ तदाहुर्विहूपो॑ ऽग्नीषोमीयः॑

कर्त्तव्यो द्विदेवत्यो हीति तत्तन्नादृत्यं पीव इव कर्त्तव्यः
 पीवीरूपा वै पशवः कृशित इव खलु वै यजमानो
 भवति तद्यत्पीवा पशुर्भवति यजमान मेव तत् खेन
 नेधेन समर्द्धयति तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्य पशोरग्नी-
 यात्पुरुषस्य वा एषो ऽश्नाति यो ऽग्नीषोमीयस्य
 पशोरश्नाति यजमानो ह्येतेनात्मानं निष्क्रीणीत
 इति तत्तन्नादृत्यं वार्त्तघ्नं वा एतद्विविर्यदग्नीषोमीयो-
 ऽग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो हव महंस्तावेन मब्रूता
 मावाभ्यां वै हव मवधीर्वरं ते वृणावहा इति वृणाथा
 मिति तावेत मेव वर मवृणातां प्रवः सुत्यायां पशुं
 स एनयोरेषो ऽच्युतो वरवृतो ह्येनयोस्तस्मात्त-
 स्थाशितव्यं चैव लीप्सितव्यं च ॥ ३ ॥

यूपाञ्जनादिसम्बद्धा ऋचो विभाग यूपविषयं किञ्चिद्विचार
 भवतारयति—“तिष्ठेद्यूपाः अनुग्रहरेदित्याहुः”—इति । कर्मणि
 समाप्ते सति पञ्चादयं ‘यूपः’ किं स्वस्थाने ‘तिष्ठेत्’, किं वा तं यूपं
 वङ्गी ‘ग्रहरेत्’ ? इति एवं विचारं ब्रह्मवादिनः ‘आहुः’ विचारार्थं
 मृतिद्वयम् * ।

तत्र कामनाविशेषेण स्थितिपक्षं स्वीकरोति—“तिष्ठेत् पशु-
 कामस्य”—इति । तदेतदुपपादयितुं माध्यायिका माह—“देवेभ्यो
 वै पशवो ऽनाद्यायालभाय नातिष्ठन्तः; ते ऽपक्रम्य प्रतिवावदतो

तिष्ठन्नास्मान्नालस्यध्वे नास्मानिति ; ततो वै देवा एतं यूपं यज्ज
मपश्यंस्त मेभ्य उदययंस्तस्मादिभ्यत उपावर्तन्त ; त मेवाद्याप्युप-
हृत्तास्ततो वै देवेभ्यः पशवो ऽन्नाद्यायालभायातिष्ठन्त"-इति ।
पुरा कदाचित् 'देवेभ्यः' देवानाम् 'अन्नाद्याय' पयोदध्याद्यज्ज-
भक्षणाय 'आलभाय' अग्नीषोमीयवायव्यादिपञ्चालभनकर्त्तव्ये च
'पशवः' 'नातिष्ठन्त' नाङ्गीकृतवन्तः । अनङ्गीकृत्य 'ते' पशवो
'देवेभ्यः अपक्रन्त्य' 'प्रतिवावदन्तः' प्रतुत्तरं पुनःपुनर्वदन्तो कूरे
'अतिष्ठन्' । किं तदुत्तर मिति, तदुच्यते—हे देवाः ! यूयं कदा-
चिदपि 'न अस्मान् आलस्यध्वे' अस्मान् पशूनालभ्युं कर्मणि
विशसिषुं समर्था न भविष्यथ । पुनरपि 'नास्मान्'-इति वाक्या-
वृत्तिरादरार्था । सर्वधैवास्मदीयालभो न घटिष्यते * । तत्प्रत्युत्तरं
श्रुत्वा देवाः पशुभूतिहेतुम् 'एतं' 'यूपं यज्जरूपम्' 'अपश्यन्' ।
यूपस्यवज्रत्वश्रुतिः पूर्वं मेवोदाहृतम् (२३३ष्ट०) । 'तं' यूपम् 'एभ्यः'
पश्वर्यम् 'उदययन्' ऊर्ध्वं मवस्थापयन् । तस्मात् उच्छिन्तादूपाद्
'विभ्रातः' पशवो देवान् 'उपावर्तन्त' । यस्मादेवं पूर्वं वृत्तम्,
तस्मादिदानीं मपि यागेषु त मेव यूपं मुद्दिश्य पशव उपाकृता
दृश्यन्ते । ततो देवानां दध्याद्यन्नाद्याय कर्मस्वानभाय च
पशवोऽङ्गीकृतवन्तः । एतद्देदनं यूपावस्थानं च प्रशंसति—
"तिष्ठन्ते ऽस्मै पशवो ऽन्नाद्यायालभाय य एतं देद, यस्य चैवंवि-
दुषो यूपस्तिष्ठति"-इति । 'यस्य' यजमानस्येत्यर्थः ॥

अथ फलविशेषाय प्रहरणपक्षं सुपादत्ते—"अनुप्रहरितुं स्वर्ग-
कामस्य"-इति । कर्मसमाप्तिं मनु नं यूपं मन्त्रो प्रक्षिपेत् ।
तदेतदुपपादयति - "तं मु द्र स्मृतं पूर्वं ऽन्नेव प्रहरन्ति"-इति ।

‘पूर्वे’ यजमानाः स्वर्गकामाः कर्मसमाप्तिम् ‘अनु’ ‘त मेत’ यूषे
 ‘प्रहरन्ति’ एव । तच्चैव युक्त्यन्तरं माह—“यजमानो वै यूषो,
 यजमानः प्रस्तारो, ऽग्निर्वै देवयोनिः, सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः
 सम्भूय हिरण्यशरीरं ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकं मेष्यति”—इति । योऽयं
 यूषोऽस्ति, यश्च प्रस्ताराख्यो दर्भमुष्टिः, तयोर्यजमानवत् कर्मणि
 सुखत्वाद्यजमानत्वोपचारः । अग्निश्च देवानां योनिः कारणम् ;
 अग्निसाध्यकर्मणो देवजन्महेतुत्वात् । एवं सतिः ‘सः’ यजमानो
 ‘देवयोन्याः’ अग्नेः, तस्मिन् हुताद् यूषादाहुतिभिश्च ‘सम्भूय’ देव-
 जन्म प्राप्य सुवर्णमयशरीरः ऊर्ध्वाभिमुखः ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्स्यति ।
 तस्मात् स्वर्गकामस्य यूपप्रहरणं युक्तम् ॥

नस्विदानीन्तनैः स्वर्गकामैः क्रतोर्यूपो न प्रक्षियते इत्याशङ्क्य
 तेषां प्रतिनिधिं दर्शयति—“अथ ये तेभ्यो ऽवर आसंस्त एतं स्वरं
 मपश्यन् यूषशकलं ; तं तस्मिन् कालेऽनुप्रहरत् ; तत्र स काम
 उपाप्नो योऽनुप्रहरणे, तत्र स काम उपाप्नो यः स्थानं”—इति । पूर्व-
 सिद्धेभ्यो ऽनुठाढ्य ऋषिभ्यः ‘अवरं’ ‘ये’ केचिदर्वाचीना इदानी-
 न्तना यजमानाः ‘आमन्’, ‘ते’ सर्वेयूपस्य प्रतिनिधित्वेन ‘यूपशकल
 मेतं’ स्वरनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम् ‘अपश्यन्’ । तस्मादिदानीन्तनो
 यजमानः ‘तस्मिन्’ यूपप्रहरणकाले ‘तं’ ‘स्वरम्’ * ‘अनुप्रहरत्’ ।
 एतच्च शास्त्रान्तरे श्रूयते—“देवा वै सः स्थिते सोमे प्र सुचो हरन्
 प्र यूषं ते ऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति,—ते प्रमनन् सुचां
 निष्कायणं मपश्यन्स्वरं यूषस्य सः स्थिते सोमे प्रस्तारं हरति
 जुहोति स्वरं मयज्ञवेशसाय”—इति (तै० सं० ६. ३. ४. ८.) ।

* ‘अथ यस्मात् स्वरनाम’ एतच्छब्दै—एषोऽपक्षिद्यते, तस्मैतत् स्वं मेवाकर्भवति,
 तस्मात् स्वरनाम—इति शत० ब्रा० ३. ७. १. २४ ।

तथा सति यूपप्रहरणे यः कामः उक्तः—‘स कामः’ ‘तत्र’ स्वरप्रहरणे प्राप्नो भवतीति ; यूपप्रतिनिधित्वेन स्वरोः प्रक्षिप्तत्वात् । अथ यूपावस्थाने पशुप्रातिक्षेपः काम उक्तः, सोऽपि ‘तत्र’ प्रक्षेपप्रक्षेपे प्राप्नो भवति ; यूपस्य स्वररूपेणावस्थितत्वात् । तदेतत् स्वरप्रहरण मापस्तम्बेन दर्शितम्—“जुह्वां स्वन मवधायानूयाजान्ते जुहोति द्यां ते धूमो गच्छतु”-इति (७. २७. ४.) ॥

अथान्नोषोमीयपञ्चालम् विधत्ते—“सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मान मालभते, यो दीक्षते, ऽग्निः सर्वा देवताः, सोमः सर्वा देवताः ; स यदग्नीषोमीयं पशु मालभते, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते”-इति । ‘यः’ यजमानो ‘दीक्षते’ सोमयागे दीक्षां प्राप्नोति, स यजमानः सर्वदेवतार्थम् ‘आत्मानम्’ पशुत्वेनालब्धुं सुगक्रमते । अत्र च योऽग्निर्गन्ध सोमः, तावुभौ सर्वदेवतात्मकौ ; अग्नेराहुत्यधिकरणत्वेन, सोमस्य च होमद्रव्यत्वेन च, सर्वोपकारित्वात् । तथासत्त्वग्नीषोमदेवताकपञ्चालम्भनेन सर्वदेवतानां सकाशाद् ‘यजमानः’ स्वात्मानं निष्क्रीणीतवान् भवति । तस्मादग्नीषोमीयः पशुरालम्ब्यः । सोऽय मर्यः श्रुत्यन्तरे सङ्गृहीतः—“पुरा खलु वावैष मेधायात्मान मारभ्य चरति, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु मालभत आत्मनिष्कृत्य मेवास्य सः”-इति (तै० गं० ६. १. ११. ६.) ।

अथ पूर्वोत्तरपक्षाभागां पशुशरीरस्य रूपविशेषं निश्चिनोति—“तदाहुर्द्विरूपो ऽग्नीषोमीयः कर्त्तव्यो, द्विदेवत्यो ह्यीति ; तत्तद्वाहुत्वं ; पोव इव कर्त्तव्यः ; पीवोरूपा वै पशवः, कृशित इव खलु वै यजमानो भवति ; तद्यत्पीवा पशुर्भवति, यजमान मेव तत् स्वेन मेधेन समवेयति”-इति । ‘तत्’ तत्रान्नोषोमीयपशौ ब्रह्मवाहिनिः

पूर्वपक्षम् 'आहुः'— यस्मादस्य पशोरभिष सोमवेत्येते देवते,
तस्माद् तदनुसारेण यः पशुः 'द्विरूपः' शुक्लकण्ठादिबर्णद्वयीपेतः
'कर्त्तव्यः' इति । तदेतद्ब्रह्मवादिनो मत मनादरणीयम् । किन्तु
'पीव इव' शरीरपुष्ट्या स्थूल एव पशुः 'कर्त्तव्यः'; नैके हि 'पशवः
पीवोरूपा वै' मेदवृद्धा वै प्रायेण स्थूलरूपा एवं भवन्ति । 'यज-
मानः' तु पशुमुष्ठानदिने 'कृशितः इव' उपवसद्दिनेषु स्वल्पक्षीरा-
हारेण तदानीं कृश एव भवति । 'तत्' तथा सति यद्ययं 'पशुः'
स्थूलो भवेत्, तेन पशुस्थीत्येन कृशशरीरं 'यजमान मेव' 'स्वेन
मेधेन' स्वकीययज्ञसाधनरूपेण समृद्धं करोति ॥

पुनरपि पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां पशुलक्षणस्य हविषः शेषभक्षण
मुपपादयितुं पूर्वपक्ष माह—“तदाहुर्नाम्नीषोमीयस्य पशोरग्नी-
यापुरुषस्य वा एषो ऽग्नाति यो ऽग्नीषोमीयस्य पशोरग्नाति,
यजमानो ह्येतेनात्मानं निष्क्रीणीत इति”—इति । 'तत्' तच्च पशौ
पूर्वपक्षिणः 'आहुः'— 'अग्नीषोमीयस्य पशोः' मांसं 'नाग्नीयात्' !
यस्तद् भक्षयति, असौ 'पुरुषस्य' मांसं मेव भक्षयति । यस्माद्
'यजमानः' 'एतेन' पशुना स्वात्मानं 'निष्क्रीणीते', तस्मात् तत्-
स्वरूपोऽयं पशुः । 'इति'-शब्दः पूर्वपक्षसमाप्तार्थः । तं निराकृत्य
सिद्धान्त माह—“तत्तन्नाहृत्य” ; वार्त्तन्नं वा एतद्विवर्यदग्नीषो-
मीयो, ऽग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो हव मंहस्तावेन मब्रूताम्, आवाभ्यां
वै हव मवधीर्वरं ते हणावहा इति । हणाथा मिति ; तावेत मेव
वर महणातां,—खः सुत्यायां पशुं स एनयोरेषो ऽच्युतो वरहतो
ह्येनयोस्तस्मात्तस्याश्रितव्यं चैव लीप्सितव्यं च”—इति । 'तत्'
पूर्वपक्षभिरुक्त मनादरणीयम् । यः 'अग्नीषोमीयः' पशुरस्ति,
'एतद्वार्त्तन्नं' वृत्तवृत्तानिमित्तं 'हविः' । कथं मेतदिति, तदुच्यते

—‘अग्नीषोमाभ्यां’ निमित्तभूताभ्याम् ‘इन्द्रो वृत्रं हतवान्’ ।
अस्मार्थस्य शुक्लान्तरप्रसिद्धितोतनार्थो ‘वै’-शब्दः । सोऽयं मर्थः शुक्ल-
न्तरे “त्वष्टा हतपुत्रः”—इत्यनुवाके (तै० सं० २.४.१२.१.) प्रपञ्चितः ।
वृत्रे हते सतीन्द्रं प्रत्यग्नीषोमावेवम् ‘अब्रूताम्’—हे इन्द्र ! आवाप्ति-
मित्तं वृत्रं हतवानसि, अतो वृत्रवधस्य निमित्तभूती आवां तव
सकाशाद् ‘वरं’ प्रार्थयावहे । इतुःक्या वरं प्रार्थितवन्ती,—‘वः
सुत्यायां’ परंदुः सोमाभिषवे प्रमत्ते सति, पूर्वदिने पशुरूपं वरं
हतवन्ती । ‘म एषः’ पशुः ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘अपुरातः’ अवश्यं
कर्त्तव्यः ; वरेण हतत्वात् । ‘तस्मात्’ एवं प्रशस्तत्वात् ‘तस्य’
पशोर्मांसम् ‘अशितव्यं चैव’ सर्वदा भक्षितव्यं भव । न केवलं
भक्षणं, किन्तु ‘लीप्सितव्यं च’ भक्षणात् पूर्वं मादरेण महता लब्धं
मेष्टव्यं मपि । तावेती पूर्वेत्तरपक्षौ शाखाभ्यां सङ्गृहीतौ—
“तस्मात्तस्य नाशं” पुरुषनिष्क्रयण इव ह्ययो खत्वाङ्गुरग्नीषो-
माभ्यां वा इन्द्रो वृत्रं महन्निति ; यदग्नीषोमीयं पशुं मांसभने,
वार्चघ्न एवास्व स तस्माद्वाश्यम्”—इति (तै० सं० ६.१.११.६.) ॥

अत्र सीमांसा । प्रथमाध्याये चतुर्थपादे (जै० सू० २३.
अधि० १२.) चिन्तितम्—

“यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा श्रुतिः ?

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥

‘गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रस्तवर्त्तते ।

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववत्वात् संश्रुतिः ॥

सर्वभेदादनामत्वं गुणव्येत्प्रक्रियेत सः ।

यागसाधनताद्वारा प्रधानप्रस्तरश्रुतिः ॥

इदं साम्नायते—“यजमानः प्रस्तरः”—इति (२५१४०१०००),

तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् ; यागीनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यात् । इत्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः । तत्रापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्य अचेतनस्य सामर्थ्याभावात्, प्रस्तरकार्ये सुगन्धारणादौ यजमानस्य अशक्तत्वात्, यजमानरूपो गुणोऽभिधीयते * । एवं सति पञ्चाङ्गतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चान्न पूर्वव्यायेन स्तुतिः सम्भवति ; अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिवांशगित्वाभावात् । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ऊर्जोऽवर्ध्वै (तै० सं० २. १. १. १.)'-इतिवत् स्तुतिरिति चेत्, न ; प्रस्तरादि-घर्भवत् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरस्य मिति प्राप्ते, ब्रूमः,—गोमहिषयोरिवात्यन्तप्रसिद्धत्वान्न नामधेयत्वं युक्तम् ; गुणपक्षे, अग्नी प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वात्, यजमाने प्रकृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात् प्रस्तरशब्दो यजमानशब्देन स्तूयते । स यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंह इत्याख्यायते, तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं "यजमानो यूपो यजमानः प्रस्तरः"-इत्यादिषु (२५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० १-७, १० अधि० १.)

विनितम्—

“स्वरं कुरुत इत्यत्र स्वर्युपात् पृथक् क्रियाम् ।

प्रयोजयेन्न वाद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥

* 'विधीयते' ख, ग, घ ।

† तेषां च एताणां विद्याभ्यासं सुक्तं श्रवणमिति । तदाह च तत्तत्प्रकारः—
'व्याख्यानान्तरं तु विक्षरीकस्य संक्षेपमाचार्यं कर्तव्यमाचार्यं'-इति ।

आद्यस्य यूपस्य स्वरी तस्य विशेषणे ।

विहिते लाघवं तस्मादनुमिष्यन्न एव सः ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरं करोति”—इति * ।

तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः, तथा स्वरः छेदनं प्रयोजयति ।
 कुतः ? करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतिः । करोतिधातोर्भावना
 सुस्थोऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलक्षितः खादिरादिवृक्षः करणम् ;
 छेदनादिरितिकर्तव्यता ; छिन्नेन हस्तेण स्वररुत्पादनीय इति
 विशिष्टविधिः । उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एव मान्नातः—
 “स्वरणा पशु मनस्ति”—इति (तै० सं० ५.५.७.१ १) । तस्मात् स्वरः
 छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते, श्रूमः ; —वक्ष्यमाणस्य यूपस्य यः
 प्रथमः पतितः शकलः, सः स्वररिति स्वरत्वनामसाधिविधे-
 र्लाघवात् स्वरुर्न छेदनस्य प्रयोजकः, किन्तु यूपप्रयुक्ते छेदने
 स्वयं अनुमिष्यते”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥

* अत० ब्रा० ३. ७. १. २४ । कात्या० श्रौ० १. ७. १७ ।

† ‘स्वरं मनस्ति’ स्वधितिना पशुं, समनस्ति छेदनात्को पशुं वायेया मिति शिरशि ।

न वा स्वधितिना स्वरुर्नव’ इति आप० श्रौ० ७. १४. ११, १२ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

आप्रीभिराप्रीणाति' तेजो वै ब्रह्मवर्चसं माप्रिय-
 स्तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्चयति' समिधो
 यजति' प्राणा वै समिधः' प्राणा हीदं सर्वं समिन्धते'
 यदिदं किञ्च' प्राणानेव तत् प्रीणाति' प्राणान् यज-
 माने दधाति' तनूनपातं यजति' प्राणो वै तनूनपात्स'
 हि तन्वः पाति' प्राण मेव तत्प्रीणाति' प्राणं यजमाने
 दधाति' नराशंसं यजति' प्रजा वै नरो वाक् शंसः'
 प्रजां चैव तद्वाचं च प्रीणाति' प्रजां च वाचं च
 यजमाने दधातीळो यजत्यन्नं वा इळो' ऽन्न मेव
 तत्प्रीणात्यन्नं यजमाने दधाति' बर्हिर्यजति' पशवो
 वै बर्हिः' पशूनेव तत्प्रीणाति' पशून्यजमाने दधाति'
 दुरो यजति' वृष्टिर्वै दुरो' वृष्टि मेव तत्प्रीणाति'
 वृष्टि मन्नाद्यं यजमाने दधात्युषासानक्ता यजत्य-
 होराचे वा उषासानक्ता' होराचे एव तत्प्रीणात्यहो-
 रात्रयोर्यजमानं दधाति' दैव्या होतारा यजति'
 प्राणापानौ वै दैव्या होतारा' प्राणापानावेव तत्प्री-
 णाति' प्राणापानौ यजमाने दधाति' तिस्रो देवीर्यजति'
 प्राणो वा अपानो व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता' एव तत्
 प्रीणाति' ता यजमाने दधाति' त्वष्टारं यजति' वाग्वै

स्वष्टा वाग्धीदं सर्वं ताष्टीव' वाच मेव तत्प्रीणाति'
वाचं यजमाने दधाति' वनस्पतिं यजति' प्राणो वै
वनस्पतिः प्राण मेव तत्प्रीणाति' प्राणं यजमाने
दधाति' स्वाहाकृतोर्यजति' प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः'
प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयति'
ताभिर्यथक्त्वाप्रीणीयाद्यथक्त्वाप्रीणाति' यजमान
मेव तद्वन्धुताया नोत्सृजति' ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयं पशुं विधाय तत्रैकादश प्रयाजान् विधत्ते—
“आग्नीभिराग्नीणाति” इति । तेषां प्रयाजादीनां याज्याः
प्रीतिहेतुत्वादाग्नीशब्दे नोच्यन्ते । एतच्च शाखान्तरे श्रुतम्—
“आग्नीभिराग्नवन् तदाग्नीणा माग्नोत्सृजन्”-इति । ताभिराग्नी-
सञ्ज्ञकाभिः प्रयाजादिभिः ‘आग्नीणाति’ देवताः, सर्वत्र प्रीणयेत् ;
तत्प्रीत्यर्थं याज्याः पठेदित्यर्थः । ताः प्रशंसति—“तंजो वै ब्रह्म-
वर्चस माप्रियस्तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्हयति”-इति । आण्य-

* अत एवोक्तं यास्किन—“अथात आप्रियः । आप्रियः कस्मान् य आग्ने, प्रीणातिर्वा
‘आग्नीभिराग्नीणाति’-इति च ब्राह्मणम्”-इति नि० ० ८. २. १ । इति आरभ्य अध्यायान्तं
याज्वाल्कीयवाराः । ‘यज्ञो वै प्रजापतिः’-इति एता आग्नेरपश्यन्, ताभिर्वै सुष्ठुत
आत्मानं माग्नीषीत ; यदेता आग्नेयो भवन्ति’-इत्यादि तं ० सं ० ४. ७. ८. ३ । ‘अथाग्नी-
मिश्रन्ति ०—०यो दीक्षते, तस्य रीरचान इव आत्मा भवति , तं तैत्तिरिभिराग्नीभिराव्या-
यन्ति ; तद्यद्याप्याययन्ति, तस्मादाप्रिया नाम । तस्मादाग्नेर्भवन्ति । ते वा एत एकादश
प्रयाजा भवन्ति’-इत्यादि च शत० ब्रा० १. ८. १ ; पुनरुच्येधप्रकरणे ‘तम् (पशुम्)
एताभिराग्नीभिराग्नीणाति’-इत्याद्यापि ११. ८. १. ५. ।

द्रव्यकृत्वात्तेजस्त्वम्, शास्त्रीयसंस्कारसाधनत्वात् ब्रह्मवर्चसत्त्वम् ।
तेन याज्यापाठेन यजमानस्य तदुभयं ससृजं भवति ॥

प्रथमं प्रयार्जं विधत्ते—“समिधो यजति”—इति । समिन्ना-
मकदेवतात्वात् यागोऽपि समिधइति-शब्देनोच्यते । समिन्ना-
मकयागं कुर्यादित्यर्थः यदा, हौतप्रकरणत्वात् समिदेवताविषयां
याज्यां पठेदित्यर्थः । तत्रकारं बोधायन आह—“यदा जानाति
समिधः प्रेष्येति तं मैत्रावरुणः प्रेषति होता यजदग्निं समिधा
सुषमिधा समिध मित्यथ होता यजति समिधो अथ मनुषो
दुरोणे तावेव मेव व्यतिषङ्ग मुत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेषति, उत्तरे-
णोत्तरेण होता यजति”—इति । अस्याय मर्थः—“समिधः प्रेष्य”-
इति मन्त्रेणाध्वर्युः मैत्रावरुणं प्रेषति । तदानीं मयं मैत्रावरुणः
प्रेषसूक्तेन “होता यजदग्निं समिधा”—इत्यनेन (तै० ब्रा० ३. ६. २.)
प्रथममन्त्रेण होतारं प्रेषति । होताप्याप्रोसूक्ते * “समिधो अथ”-
इत्येतां (सं० १. १८८. १.) प्रथमयाज्यां पठति । एव मुत्तर-
त्राध्वर्युः मैत्रावरुणहोतारौ परस्परसन्निधौ स्वस्वमन्त्रयागं कुर्याता
मिति तत्र प्रथमा याज्या इति ॥ ॥ अथ समिद्-देवतां प्रशं-
सति—“प्राणा वै समिधः, प्राणा हौदं सर्वं समिन्धते यदिदं
किञ्च; प्राणानेव तत् प्रीणाति, प्राणान् यजमाने दधाति”—इति ।
‘समिधः’ समिन्धनस्य सम्यक्-प्रकाशहेतवः प्रथमप्रयाजदेवताः ।
प्राणस्वरूपदेवताया एकत्वेऽपि समिध इति बहुवचनं पूजार्थम् ।
जगति ‘यत्किञ्चिदिदं’ शरीरजातं मस्ति, तत् ‘सर्वं’ ‘प्राणाः’
‘समिन्धते’ प्रकाशयन्ति; अतस्तेषां समिद्रूपत्वम् । ‘तत्’ तेन

* समिधो अथ इति कादशचै नवमं (सं० १. २४. ८ = १८८.) सूक्तं भागवत् ।

प्राणवयव्यानां नैकादशप्रयाज रूपं मिदं भाषी सूक्तम् ।

याज्यापाठेन 'प्राणानेव' तोषयति, तत् 'यजमाने' अपि 'प्राणान्' सम्पादयति ॥

अत्र प्रयाजानां क्रमेण,— समिधः, तनूनपात्, नराशंसः, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रोदेव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः,—इत्येता देवताः वसिष्ठमुन-
काशिवध्रम्वराजान्यानां नराशंसो द्वितीयः, अन्येषां तनूनपाद् द्वितीयः ॥

तद्देवताविषयां द्वितीयां याज्यां विधत्ते—“तनूनपातं यजति ; प्राणो वै तनूनपात् ; स हि तन्वः पाति, प्राण मेव तन्वीषाति,— प्राणं यजमाने दधाति”—इति । अत्राध्वर्युप्रेषप्रकार मापस्तम्ब आह—“समिधः प्रेषेति प्रथमं सम्प्रेषति । प्रेष प्रेष्यतीतरान्”— इति (श्री० ७. १४. ७) । अतो ऽस्माद् द्वितीयपर्याये प्रेषेति-
मन्त्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणं प्रेषति । स च मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तगतेन “होता यजन्तनूनपातम्”—इत्यनेन द्वितीयमन्त्रेण होतारं प्रेषति । स तु होता आप्रीसूक्तगतां “तनूनपात्”—इत्येतां द्वितीयां याज्यां पठेत् । तनूँ शरीरं न पातयतीति तनूनपात् । शरीरे वसति प्राणे न पतति, किन्तु प्राणः शरीराणि चालयति ; अतस्तनून-
पाद्देवस्य प्राणरूपत्वम् ॥

द्वितीयप्रयाजयाज्यान्तरं विधत्ते—“नराशंसं यजति ; प्रजा वै नरो, वाक् शंसः, प्रजां चैव तद्वाचं च प्रीणाति,— प्रजां च वाचं च यजमाने दधाति”—इति । अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणो “होता यजन्नराशंसम्”—इति मन्त्रेण होतारं प्रेषति । होता “नराशंसस्य”—इति याज्यां पठेत् । नरान् मनुष्यान् शंसति वाचा स्वीतीति नराशंसः । तथा सति प्रजाया नराशंस-

वाच्यत्वाद्वाच्यं ग्रन्थनहेतुत्वादुभयप्रीतिः ; यजमानेऽपि तदुभय-
सम्पत्तिः ॥ अग्नयोऽभयोर्मन्त्रयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था माप-
स्तम्ब आह—“नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् ;
तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्”—इति ॥

द्वितीयां प्रयाजयाज्यां विधत्ते—“इच्छो यजत्यन्नं वा इच्छो
ऽन्नं मेव तप्रीणाति,—अन्नं यजमाने दधाति”—इति । “होता-
यन्नदग्निं मिळ ईळितः”—इति प्रेषितो होता “आ जुह्वानः”—
इत्येतां याज्यां पठेत् । इष्यत इति व्युत्पत्त्या न मिदं शब्द-
वाच्यम् ॥

चतुर्थीं विधत्ते—“वर्धिर्यजति ; पशवो वै वर्धिः, पशून्वै
तप्रीणाति,—पशून् यजमाने दधाति”—इति । “होता यन्नवर्धिः
सुष्टरीम्”—इति मन्त्रेण प्रेषितो होता “प्राचीनं वर्धिः”—इत्येतां
याज्यां पठेत् । बृंहणस्य पोषणस्य हेतुर्वर्धिः ; पशवश्च क्षीरादि-
दानेन तादृशत्वाद्बर्हिःस्वरूपाः ॥

अथ पञ्चमीं विधत्ते—“दुरो यजति ; वृष्टिर्वै दुरो, वृष्टि मेव
तत् प्रीणाति,—वृष्टि मन्त्रायं यजमाने दधाति”—इति । “होता
यन्नदु दुर ऋष्या”—इत्यादिना मन्त्रेण प्रेषितो होता “व्यचस्वती-
वर्धिया”—इत्येतां याज्यां पठेत् । ‘दुरः’ वारदेवताः ; वृष्टिश्च
जीवनद्वारा ॥

षष्ठीं विधत्ते—“उषासानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उषासा-
नक्ताहोरात्रे एव तप्रीणात्यहोरात्रयोर्यजमानं दधाति”—इति ।
“होता यन्नदुषासानक्ता”—इति मन्त्रेण प्रेषितो होता “आ सुव-
यन्ति”—इत्यादिकां याज्यां पठेत् । उषः-शब्दस्य नक्त-शब्दस्य
चाहोरात्रविषयत्वं लोकप्रसिद्धम् ॥

सप्तमीं विधत्ते—“दैव्या होतारा यजति; प्राणापानी
दैव्या होतारा, प्राणापानावेव तत्प्रीणाति,—प्राणापानी यजमाने
दधाति”—इति । “होता यच्चद् दैव्या होतारा”—इतिमन्त्रेण
प्रेषितो होता “दैव्या होतारा प्रथमा”—इति याज्यां पठेत् ॥
अष्टमीं विधत्ते—“तिस्रो देवीर्यजति; प्राणा वा अपानी
व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता एव तत्प्रीणाति,—ता यजमाने दधाति”—
इति । “होता यच्चत् तिस्रः”—इत्यादिमन्त्रेण प्रेषितो होता
“आ नो यज्ञम्”—इति याज्यां पठेत् । इळा-सरस्वती-भारतीति-
शब्दैरभिधेया देव्यो यथा तिस्रः, एवं प्राणापानव्याना अपि;
सङ्गसाभ्याम् तिस्रो देव्यः ॥

नवमीं विधत्ते—“त्वष्टारं यजति; वाग्वै त्वष्टा, वाग्घीदं सर्वं
ताष्टीव वाच मेव तत्प्रीणाति,—वाचं यजमाने दधाति”—इति ।
“होता यच्चत् त्वष्टारम्”—इतिमन्त्रेण प्रेषितो होता “य इमे
द्यावापृथिवी”—इति याज्यां पठेत् । “तच्चू त्वच्चू तनूकरणे”—इत्यत्र
त्वच्चूत्यादिधातोस्तत्पन्नः शब्दस्त्वष्टारं देवता माचष्टे । वाचस्य
तत्क्षणहेतुत्वात् त्वष्टृत्वम् । तदेव वाग्घीत्यनेन स्पष्टीक्रियते ।
यस्मात् ‘इदं सर्वं’ जगद् ‘वाग्’ ‘ताष्टीव’ तत्तत्तौष; यथा तत्क्षणेन
काष्ठं प्रौढं मपि सूक्ष्मं भवति, एवं महान्तोऽपि पर्वतादयोऽल्पेनैव
शब्देन गृह्यन्ते; तदेतज्जगत्तत्क्षणं मिव भवति ॥

दशमीं विधत्ते—“वनस्पतिं यजति; प्राणो वै वनस्पतिः,
प्राणं मेव तत्प्रीणाति,—प्राणं यजमाने दधाति”—इति । “होता
यच्चद्वनस्पतिम्”—इत्यादिमन्त्रेण प्रेषितो होता “उपावसजत्”—
इति याज्यां पठेत् । वनस्पतिजन्यफलानां प्राणस्थितिहेतुत्वाद्
वनस्पतिः प्राणत्वम् ॥

एकादशीं विधत्ते—“स्वाहाकृतौर्यजति ; प्रतिष्ठायां स्वाहा-
कृतयः,—प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्त्रतः प्रतिष्ठापयति”—इति ।
“हीता यज्ञदग्निं स्वाहा”—इतिमन्त्रेण प्रेषितो होता “सद्यो
जातः”—इति याज्यां पठेत् । स्वाहाकृतौना माहुतिसमाप्तिहेतु-
त्वात् प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ मन्त्रपाठेनैव ‘यज्ञम्’ ‘अन्ततः’ समाप्य
संवक्त्रे ‘प्रतिष्ठाया मेव’ वैकल्पराहित्यरूपायां ‘प्रतिष्ठापयति’ * ॥

दशतो बहुविधाना माप्रोक्ताना मान्नातत्वादिकथः स्वादि-
त्यागद्वयाधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—“ताभिर्यजत्वाप्रोक्षौ-
साद्यजत्वाप्रोक्षति”,—यजमान मेव तदन्भुताया नोत्पृजति”-
इति । ‘नोत्पृजति’ न निःसारयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

* तैत्तिरीयब्राह्मण द्वतीयकाण्डस्य त्रितियांशुषाणि 'होता यजदधिम्'-इत्यादयः एकादशप्रयागविषया वादश्च सैवावबोधप्रैषमन्ताः, द्वितीये 'समिद्धी यथा मनुषः'-इत्याद्यैः वादश्च होतृवर्णायाव एतद्ब्राह्मणविधिकमल एव युताः। साध्यद्विर्था च तथा आश्रित्यः २१-२२-२३, प्रयागप्रैषमन्ताश्च २१, २२-४०. द्रष्टव्याः। 'तामेकादशप्रैषमन्तानि'-इत्यादि निबन्धम्, दुर्गाचार्यकृतं तद्व्याख्यानं चेद्वाहीथम् (८, १. ७.)।

† 'एकादश प्रयाजाः । तेषां प्रेक्षाः । प्रथमं प्रेक्षसूक्तं सुक्तं द्वितीयं । अथयुग्मप्रीतिः
तृतीयप्रीतिः प्रेक्षाति प्रप्रेक्षितारम् । द्वितीया यजुषाम्प्रीतिः प्रेक्षित्वाभिः । समिची अग्निप्रिति
यजुषाणां, युजस्य नः समिधं मिति वसिष्ठानां, समिची अथेति सर्वेषाम् । यजुषामपि वा ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरग्नि-
र्हीता नो अध्वर इति तृच माम्नेयं गायत्र मन्वाह
पर्यग्निक्रियमाणे स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन चन्दसा
समर्हयति वाजी सन् परिणीयत इति वाजिन मिव
ह्येनं सन्तं परिणयन्ति परि त्रिविष्टाध्वरं यात्यग्नी
रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं परियाति परि वाज-
पतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिरत उपप्रेष्य
होतृव्या देवेभ्य इत्याहाध्वर्युरजैदग्निरसनवाज
मिति मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते तदाहुर्यदध्वर्यु-
र्हीतार मुपप्रेष्यत्यथ कस्मान्मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रति-
पद्यत इति मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग्यज्ञस्य

प्राजापत्ये तु आसदभ्यः सर्वेषाम्-इति आश्व० यौ० १. २. १-८ । अत्र यथारूपिपद्ये
भगवता शौनकेनेषः श्लोक उक्तः—'कणाक्षिरोगक्षयश्चका विश्वामिवीऽधिरिव च । वसिष्ठः
कश्यपो वाध्वाश्वो अमदधिरथीनमः'-इति । तदेवम्—तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कणाक्षानां
'सुसमिधी न आवह'-इति (१. १२.) । द्वितीयं तद्वर्जितानां सविदसां 'समिधी अत्र
आवह'-इति (१. १४२.) । तृतीयं सगन्धानां 'समिधी अथ राजमि' इति (१. १८८.) ।
चतुर्थं यज्ञकानां 'समिधी अधिर्निहितः'-इति (२. ३.) । पञ्चमं विश्वामिवाणां 'समि-
क्षमिषुसमाः'-इति (३. ४.) । षष्ठं सवीणां 'सुसमिधाय शौचिपे'-इति (५. ५.) । सप्तमं
वसिष्ठानां 'जुषस्व नः समिधम्'-इति (७. २.) । अष्टमं कश्यपानां 'समिधी विश्व-
तस्यतिः'-इति (८. ५.) । नवमं वाध्वाश्वानाम् 'इमां मे यज्ञे समिधं जुषस्वैक'-इति
(१०. ७०.) । दशमं वाग्यज्ञानां 'यज्ञाणां दशमं 'समिधी अथ मनुवी दुरीषे'-इति
(१. ११०.) । यथार्थपञ्च विवेकीयम् ॥

हीता 'मनसा वा ब्रूयिता वाग्वदति' यां ह्यन्यमना
वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा तदग्नौचावरुण
उपप्रैषं प्रतिपद्यते मनसैव तद्वाच मीरयति तन्मनसे-
रितया वाचा देविभ्यो हव्यं सम्पादयति ॥ ५ ॥

आप्रियो विधाय पर्यग्निकरणा ऋचो विधातु मादौ प्रैष-
मन्त्रं विधत्ते—“पर्यग्नये क्रियमाणायागुब्रूहीत्याह्वर्युः”—इति ।
पर्यग्निकरणस्य स्वरूप मापस्तम्बो दर्शयति— “आहवनीया-
दुहमुक् मादायाग्नीध्रः परि वाजपतिः कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं
पर्यग्निं करोति पशुम्”—इति (७. १५, २.) । एवं परितः
'क्रियमाणाया अग्नये' योग्या ऋचः, हे मैत्रावरुण ! त्वम् 'अनु-
ब्रूहि' । अनेनैव मन्त्रेण 'अध्वर्युः' प्रेषयेत् ॥

मैत्रावरुणानागुवक्तव्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—“अग्निर्हीता नो
अधुर इति (सं० ४.१५.१—२.) त्वच माम्नेयं गायत्र मन्वाह, पर्यग्नि
क्रियमाणे स्वर्यैवेन तद् देवतया स्वेन छन्दसा समर्हयति”—इति ।
पशोः परितोऽग्निरित्यस्मिन्नर्थे पर्यग्नीतुगन्धते । तस्मिन् क्रियमाणे
त्वचं मैत्रावरुणो ब्रूयात् । तदाह्वाखलायनः—“प्रेषितो मैत्रावरुणो-
ऽग्निर्हीता न इति त्वचं पर्यग्नयेऽन्वाह”—इति (३.२, ६.) ।
त्वचस्यादावग्निरितुगन्तात्वादानेयत्वम् ; छन्दश्च त्वचस्य गायत्रम् ।
परितः क्रियमाणेऽग्निरेव, मन्त्रप्रतिपाद्योऽपि स एव ; अतः 'स्वयेव
देवतया'—इतुगन्धते । अग्निगायत्रोर्मुखजत्वसाभ्यात् छन्दसः स्वरूपम् ।
'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यज्ञे अयम् 'अग्निः' 'हीता' यज्ञनिष्पादकः,
—इति तस्य पादस्यार्थः । द्वितीयं पाद मन्त्रं व्याचष्टे—“वाजी

सन् परिणीयत इति वाजिनं मिव ज्ञेयं सन्तं परिचययति” इति । अथ मणिः ‘वाजी’ अन्नप्रदानेनाश्वान्, गतिमान् वा तादृशः ‘सन्’ ऋत्विभिः पशोः परितो नीयते,—तत्पादपाठेन ‘एनम्’ अग्निं ‘वाजिनम्’ एव सन्त ऋत्विजः परितो नयन्ति ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वाह्णं मनूय तात्पर्यं दर्शयति—“परि विविष्टाध्वरं यात्यग्नी रथोरिवेति (सं० ४. १५. २.),—एष हि रथोरिवाध्वरं परियाति”—इति ॥

तृतीयस्या ऋचः प्रथमपादं मनूय व्याचष्टे—“परि वाजपतिः कविरिति (सं० ४. १५. २.),—एष हि वाजानां पतिः”—इति । ‘कविः’ अनुचानः ; “ये वा अनुचानास्ते कवयः”—इति श्रुतेः । तादृशोऽग्निः ‘वाजपतिः’ अश्वस्वामी । ‘एष हि’-इत्यादिना तदर्थः प्रसिद्धिरुच्यते । अश्वभक्षकत्वाद्वाजपतिः ॥

अथ होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रेषार्थं, मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमन्त्रं विधत्ते—“अत उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहाध्वर्युः”—इति । ‘अतः’ पर्याग्निकरणानुवचनाद्गृह्यम् ‘अध्वर्युः’ ‘उपप्रेष्य’-इत्यादिकं प्रेषमन्त्रं पठेत् । ‘होतः ! देवेभ्यः’ हवींषि ‘उपप्रेष्य’ प्रेरयेति तस्यार्थः । अत्र मैत्रावरुणस्य होतृसमीपे वरणीयत्वाद्होतृशब्द उपलक्षकः । तथा सति मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योर्मन्त्रो भविष्यति ॥

अथ मैत्रावरुणेन पठनीयं मन्त्रं विधत्ते—“अजैदग्निरसः नद्वाज मिति मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपश्यते”—इति । अथ शामित्रदेशं प्रति नीयमानस्य पशोः पुरतो यः उरुमुकाकारो-

ऽग्निः गच्छति, सः 'अग्निः' 'अजैत्' जयतु । यग्नीः पुरस्ता-
दग्नेर्गमनं शास्त्रान्तरे श्रूयते— "अग्निना पुरस्तादेति रक्षसा मप-
हृत्वै"—इति (तै० सं० ६.१.८.२.) । तस्याग्नेर्जयो नाम हविः-
सम्पादनसामर्थ्यम् । सोऽग्निः 'वाजम्' अन्नं हविर्लक्षणम् 'असनत्' ।
अस्य मन्त्रस्यान्तः "उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः"—इति श्रूयते* यतः,
अतो होतारं प्रति मैत्रावरुणः ; मुख्यस्याध्वर्युप्रेषस्य समीपस्ति-
त्वादय सुपप्रेषः ॥

अत्र ब्रह्मवादिनां चोद्यं वैय्यधिकारण्यरूपमुद्गावयति—“तदा-
ह्वर्यदध्वर्युहोतार सुपप्रेष्यत्वथ कस्मान् मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रति-
पद्यत इति”—इति । अध्वर्युप्रयुक्ते मन्त्रे होतुः सम्बोधितत्वात्
मैत्रावरुणस्य मन्त्रपाठे वैय्यधिकारण्यम् । तस्य चोद्यस्य परि-
हारं दर्शयति—“मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो, वाग्यज्ञस्य होता ;
भनसा वा इषिता वाग्वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदत्वसुर्या वै
सा वागदेवजुष्टा; तद्यन् मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते, मनसैव
तद्वाच मीरयति,—तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं सम्पाद-
यति”—इति । यज्ञपुरुषस्य मैत्रावरुणो मनःस्थानीयः ; होता
तु वाक्स्थानीयः । लोके हि मनसैव प्रेरिता वाक्, शब्दमुद्गा-
रयति ; यदा त्वन्यमनस्काः पुरुषो वाचं ब्रूते, 'सा' वाक् 'असुर्या'
असुराणां प्रिया, 'न तु देवजुष्टा' देवानां न प्रिया । तथा सति
यदि मैत्रावरुणः प्रथमं सुपप्रेषं ब्रूते, मनसैव वाक् प्रेरिता भवति ;
ततो मनसा प्रेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं सम्पादितं भवति ।

* सोऽयं मन्त्रः—“असन्द वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यावाट् प्राञ्चोभिर्हिवानः
भिनाभिः कल्पमानः यज्ञस्यायुः प्रतिरन् उपप्रेष्य होताः हव्यादेवेभ्यः”—इति तै० ब्रा० १.६.५.१।

सम्बन्धा तदेविरसुरेभ्यः सम्पादितं स्यात् । तस्मादध्वर्युषा शीते-
रित्थं सम्बोधितेऽपि मेधावरुणोक्तमैवपूर्वक मेव होतृवचनं
युक्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

देव्याः शमितार आरभध्वं सुत मनुष्या इत्याह
ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तानेव
तत्संशास्त्युपनयत मेध्या दुर आशासाना मेध-
पतिभ्यां मेध मिति पशुर्वै मेधो यजमानो मेधपति-
र्यजमान मेव तत् स्वेन मेधेन समर्ह्यत्यथो खत्वाहु-
र्यस्यै वाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते मेव मेध-
पति रिति स यद्वेकदेवत्यः पशुः स्यान् मेधपतय
इति ब्रूयाद् यदि द्विदेवत्यो मेधपतिभ्या मिति यदि
बहुदेवत्यो मेधपतिभ्य इत्येतदेव स्थितं प्राप्ता
अग्निं भरतेति पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्

स देवान्नान्वकामयतैतुं^१ तं देवा चतुर्वर्णे हि स्वर्गं
 वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति^२ स तथेत्यब्रवीत्
 तस्य वै मे युष्माकं मेकः पुरस्तादैत्विति तथेति^३
 तस्याग्निः पुरस्तादैस्सोऽग्नि मनु प्राच्यवत् तस्मादा-
 हुराग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनु प्राच्य-
 वतेति^४ तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्वरन्ति स्तृणीत बर्हि-
 रित्येषध्यात्मा वै पशुः पशु मेव तत्सर्वात्मानं करो-
 त्यन्वेनं माता मन्यता मनु पितानुःभाता सगर्भ्यो
 ऽनु सखा सयूथ्य इति^५ जनित्रैरैवेनं तत्स मनुमत
 मालभन्त उदीचीनां अस्य * पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षु-
 र्गमयताद्वातं प्राण मन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः
 श्रोत्रं पृथिवीं शरीरं मित्येष्वेवेनं तल्लोकेष्वाऽऽधा-
 त्येकधास्य त्वच माच्छतात्पुंरा नाभ्या अपि शंसो वपा
 सुखिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वादिति^६ पशुष्वेव
 तत् प्राणान् दधाति श्येन मस्य वक्षः कृणुतात्
 प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसा ऽच्छिद्रे
 श्रोणी कवपोरु स्त्रिकपर्णा ऽष्ठीवन्ता षड्विंशति-
 रस्य बहुयस्ता अनुष्ठोच्चावयताद् गात्रं गात्र मस्या-

* 'उदीचीनां अस्य' क, ख, ग, ङ, टी० ख, घ ।

† 'तं लोकेष्व' ख, ग, ङ ।

नूनं कृणुतादित्यङ्गान्येवाथ तङ्गात्राणि प्रीणात्थू-
वध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्याहौषधं वा जवध्य-
मियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा तदेनत् स्वाया मेव
प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

मैत्रावरुण्यप्रैषादूर्ध्वं होतुरग्निगुप्रैषो बोधायनेन दर्शितः—
“यदा जानात्युपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति, तं मैत्रावरुणः
प्रेषात्यजैदग्निरित्यथ होताग्निगु मन्वाह दैव्याः शमितार इति”-
इति । ‘अग्निगुः’ कश्चिद्देवः पशुविशसनस्य कर्त्ता ; तं प्रति होता
“दैव्याः शमितारः”—इत्यादिकं प्रैषमन्त्रं मनुब्रूयादिति तस्य सूत्र-
वाक्यस्यार्थः । तं मिसं सूक्तमन्त्रं * विधत्ते—“दैव्याः शमितार
आरभधु मुत मनुष्या इत्याह”—इति (तै० सं० ३, ६, ६, १) ।
नै ‘दैव्याः’ देवसम्बन्धिनः, ‘शमितारः’ पशुविशसनकारिणः । ‘आर-
भधुम्’ विशसनस्योपक्रमं कुरुत । ‘उत मनुष्याः’ अपि मनुष्य-
रूपा अपि शमितारः आरभधु मित्यादिकं मग्निगुप्रैषमन्त्रं
होता पठेत् ॥

यथोक्तमन्त्रस्य प्रथमपादं व्याचष्टे—“ये चैव देवानां शमि-
तारो, ये च मनुष्याणां, तानिव तत् संशास्ति”—इति । ‘तत्’ तेन
प्रथमपादभागेन द्विविधजातीयान् प्रशमितुं प्रेरयति ।

मन्त्रस्य द्वितीयभागं मनुवदति—“उपनयत मेध्या दुर आशा-
साना मेधपतिभ्यां मेध मिति”—इति । प्रारम्भे किं कर्त्तव्यमिति

* ‘सूक्तोक्तं मर्थे’ ख, ग, घ ।

† एष चाग्निगुप्रैषमन्त्रीऽन्यत्राख्य इति कल्पकारेण प्रपञ्च विहितः. (आश्व० ३. २. १.) ।

वैतु, तदुच्यते—‘मिध्याः’ मिधार्हाः ‘दुरः’ द्वारो इविर्भागान्, विष-
 सनहेतोर्वा, ‘उपनयत’ सन्निधापयत, ‘मिधपतिभ्याम्’ यज्ञस्वामि-
 भ्याम् पत्नीयजमानार्थं मग्नीषोमदेवतार्थं वा, ‘मिधं’ यज्ञम् ‘आशा-
 नानाः’ प्रार्थयमानाः। हे शमितारो यूय सुपनयत । अत्र मिधशब्दं
 मिधपतिशब्दं च व्याचष्टे—“पशुर्वै मिधो यजमानो मिधपतिर्यज-
 मान मेव तत् स्वेन मेधेन समर्हयति”—इति । मतान्तरानुसारेण
 मिधपतिशब्दस्यार्थं दर्शयति—“अथो खुस्वाहुयस्यै वाव कस्यै च
 देवतार्थं पशुरालभ्यते, सैव मिधपतिरिति”—इति । असु मिधपति-
 शब्दो देवतापरः, तावता च को लाभ इत्याशङ्क्याह—“स यद्येक-
 देवत्यः पशुः स्वाधेपतये इति ब्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यो मिध-
 पतिभ्या मिति, यदि बहुदेवत्यो मिधपतिभ्य इति,—एतदेव
 स्थितम्”—इति ।

द्वितीयभाग मनुवदति—“प्राप्ता अग्निं भरतेतु”—इति ।
 ‘अस्मै’ पशुर्थं हे शमितारः ! ‘अग्निं’ ‘प्रभरत’ प्रथमं नयत ।

प्रथमतो नयन सुपपादयितु माख्यायिका माह—“पशुर्वै
 नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्, स देवान्वाप्तवामयतैतुं; तं देवा
 अनुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति; स तथेत्यब्रवीत्तस्य
 वै मे युष्माक मेकः पुरस्तादैत्विति; तथेति; तस्याग्निः पुरस्तादैवो-
 ऽग्नि मनुप्राच्यवत”—इति । शमिचदेशं प्रति ‘नीयमानः पशुः’
 प्रत्यक्षेण ‘मृत्यु’ दृष्टवान् । ततः ‘सः’ पशुः ‘देवान् असु’ एतुं न-
 चकामयत’ आगन्तुं नैच्छत् । ततो देवाः पशुं प्रतेयव मनुवन्—हे
 पशो ! त्व मागच्छ । त्वया सह वयं सर्वे स्वर्गं गच्छाम इति ।
 पशुश्च तदङ्गीकृत्य देवान् प्रतेयव मब्रवीत्—‘युष्माकं’ मध्ये कश्चिद्
 देवो मम ‘पुरस्ताद् एतु’—इति । तद्वचन मङ्गीकृत्य ‘अग्निः’ देवः

‘तस्मिन्’ पशोः ‘पुरस्तात्’ अगच्छत् । ततः ‘सः’ पशुस्तम् ‘अग्निं मनु’ स्वयं मपि तुष्टः सन् प्रक्षर्वेणागच्छत् । तस्मादग्निं प्रक्षरत्वेतद् बुक्तम् । उक्तं मर्थं लोकप्रसिद्धा दृढयति—“तस्मादाहुराग्नेवी वाव सर्वः पशुरग्निं हि सो ऽनुप्राच्यवतेति”—इति । यस्मादग्निं मनु पशुः प्रागच्छत्, ‘तस्मादाग्नेयः सर्वः’ पशुरित्येवं याज्ञिक-लोकप्रसिद्धिः । अत एव सर्वे पशु मग्नी जुहोति । यस्मादेवं प्रसिद्धिः, तस्मादेवं कारणात् पशोः पुरस्तादग्निं नवेयुरित्येत मर्थे * प्रसङ्गाद्विधत्ते—“तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्वरन्ति”—इति । ‘तस्मादु’ तस्मादेव ।

चतुर्थभाग मनुष्य व्याचष्टे—“सृणीत बर्हिर्लिखीषध्याक्मा वै पशुः, पशु मेव तत्सर्वाङ्मानं करोति”—इति । सञ्ज्ञपनस्थानं नीतस्य पशोरधस्तादुपाकरणसाधनयोर्बर्हिषोः अन्यतरद् बर्हिः हे शमितारः !’ उपक्षिपत । पशुभक्तिताना मोषधीनां पश्ववयवत्वेन परिणतत्वात् पशोरोषध्याकत्वम् । अतस्तद्भागपाठेन पशुं सर्वो-षध्याङ्मानं करोति ।

पञ्चमभाग मनुष्य व्याचष्टे—“अन्वेनं माता मन्यता मनु पितानु भ्राता सगर्भ्यो ऽनु सखा सयूथ्य इति जनित्रैरेवैनं तस्म मनु-मतं मालभन्ते”—इति । सञ्ज्ञाप्यमानम् ‘एनं’ पशुं मातादयो ऽङ्गी-कुर्वताम् । समाने गर्भे भवः ‘सगर्भ्यः’ एकोदरः, भ्रातृविशेषणं नीतत् । समाने यूथे भवः ‘सयूथ्यः’ पशुसमूहाद् व्यावर्तकविशेषणं नीतत् । तद्भागपाठेन ‘एनं’ पशुं ‘जनित्रैः’ तज्जन्मसम्बन्धिभिः पश्व-न्तरैरनुज्ञातं कृत्वा पश्चाद् ‘मालभन्ते’ ।

षष्ठं भाग मनुष्य व्याचष्टे—“उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात्,

सूर्यं चक्षुर्गमयताद्, वातं प्राणं मन्ववसृजतादन्तरिक्षं मनुं, दिशः श्रोत्रं, पृथिवीं शरीरं मितेऽश्वेवैनं तल्लोकेष्वदधाति”-इति । सञ्ज्ञ-
यमानस्य पशोः ‘पदः’ पादान् ‘उदीचीनान्’ उत्तरदिगात्तान्
‘निधत्तात्’ स्थापयत । चक्षुरिन्द्रियं सूर्यदेवतां प्रापयत । ‘प्राणं’
वायुदेवतां प्रति ‘मन्ववसृजतात्’ प्रापयत । ‘अनुं’ जीवनम् ‘अन्त-
रिक्षं’ प्रापयत । ‘श्रोत्रं’ दिग्देवतां प्रापयत । ‘शरीरं’ ‘पृथिवीं’
प्रापयत । तद्भागपाठेन ‘एनं’ पशुम् ‘एष्वेव’ यद्योक्तदेवतासम्ब-
न्धिषु ‘लोकेषु’ स्थापयति ।

सप्तमभाग मनूय व्याचष्टे—“एकधास्य त्वच माच्छतात् पुरा
नाभ्या अपि शसो वपा मुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वादिति
पशुष्वेव तन्प्राणान् दधाति”-इति । ‘एकधा’ एकविधया विच्छेद-
राहित्येन ‘अस्य’ ‘त्वचम्’ ‘आच्छतात्’ समन्ताच्छिन्नां कुरुत ।
‘नाभ्याः अपि’ ‘शसः’ क्छेदात् पूर्वमेव ‘वपाम्’ ‘उत्खिदतात्’ उद्ध-
रत । ‘उष्माणम्’ उच्छ्वासम् ‘अन्तरेव’ ‘वारयध्वात्’ निवारयत,
अपिहित्वास्त्रं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । तद्भागपाठेन ‘पशुष्वेव प्राणान्’
सम्पादयति ।

अष्टमभाग मनूय व्याचष्टे—“श्येनं मस्य वक्षः कृणुतात्,
प्रशसा बाहू, शला दोषणी, कश्यपेवांसा, ऽच्छिद्रे श्रोणी, कव-
चोः स्नेकपर्णा ऽष्टीवन्ता, षड्विंशतिरस्य वङ्गयस्ता अनुष्ठोऽग्रा-
वयताद्, गात्रं गात्रं मस्यानूनं कृणुतादित्यङ्गाद्येवास्य तद्भावाणि
प्रोणाति”-इति । ‘श्येनं’ श्येनाकृतिकम् ‘अस्य’ पशोः ‘वक्षः’
कुरुत । ‘बाहू’ ‘प्रशसा’ प्रकृष्टच्छेदनी कुरुत । ‘दोषणी’
प्रकोष्ठौ ‘शला कृणुतात्’ शलाकाकारौ कुरुत । उभावपि ‘अंसी’
कश्यपाकारौ कुरुत । ‘श्रोणी’ उभे अपि ‘अच्छिद्रे’ अनूने कुरुत ।

‘कवधीरु’ कवषाकारावरु ‘स्नेकपर्णी’ करवीरपत्राकारौ ‘अष्टी-
वन्ता’ अविभक्तौ मूलयुक्तौ कुरुत । ‘अस्य’ पशोः ‘वङ्गयः’ वङ्गाणि
पार्श्वस्थौनि ‘षड्विंशतिः’ भवन्ति । ‘ताः’ सर्वाः ‘अगुष्टा’ अगु-
क्रमेण स्वस्थानगतानि ‘उच्चावयतात्’ उद्धरत । ‘गात्रं गात्रं’ सर्वं
मध्यवदानौय मङ्गम् ‘अनूनं’ कण्ठतात् ‘अविकलं’ कुरुत । तन्नाग-
पाठेन ‘अस्य’ पशोः ‘अङ्गान्येव’ अवयवरूपास्त्येव ‘गात्राणि
प्रीणानि’ । गात्रशब्दः शरीरे तदवयवेषु च वर्तते ; अतोऽत्रा-
वयवविवक्षां द्योतयितुं मङ्गानीति निर्देशः ।

नवमभाग मन्त्र्य ध्याचष्टे---“ज्वध्यगोहं पार्थिवं खनता-
दित्वाहीषधं वा ज्वध्य मियं वा औषधीनां प्रतिष्ठा ; तदेनत्
स्वाया मेव प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति”-इति । ‘ज्वध्यगोहं’
पुरीषगूहनस्थानं ‘पार्थिवं खनतात्’ पृथिवीभस्वद्व भवत् खनत ।
अत्रौषध्यशब्देन ‘औषधम्’ एवोच्यते ; पुरीषस्य प्रशुभक्षितीष-
धिविकारत्वाद् । ‘औषधीनां च’ ‘इयम्’ एव भूमिः ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः । ‘तत्’ तथा सति ‘एनत्’ ज्वध्यं स्वकीयाया मेव ‘प्रति-
ष्ठायां’ भूमिरूपायाम् ‘अन्ततः’ पशुविशमनान्ते ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ३२—
४०, अधि० १२.) चिन्तितम्—

“अविकारो विकारो वा स्यान्मिधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्यो यान्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्ध्यायत्वतोऽग्रिमः ।

अर्थसत्त्वादिकारोऽत्र द्वयर्थो गन्ध्योर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन् जायया हिता ।

देवार्थागोर्द्वेव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥

अग्निगुपैषनिगदंश्च * आदाविद माध्यायते—“दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्”—इति (तै० ब्रा० १.६.६.) । शाखान्तरे “मेधपतये मेधम्”—इति । अयं मर्थः—‘शमितारः’ पशुघातिनी द्विविधाः, दैव्या मनुष्याश्च ; तानुभयान् सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान् निर्दिशति । प्रारम्भः कर्त्तव्यो मेधो यज्ञः, तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसाहेतून् इहानयत । किं कुर्वन्तः ? यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञम् ‘आशासानाः’ इति । तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य च मेधपति-शब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः । ऊहपक्षेऽपि किं मेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थः, द्विवचनान्तस्याग्नीषोमी देवते, इत्येव मर्थभेदः, किं वा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थो देवतैव वेति संशयः । तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानोऽग्नीषोमी चेति द्वयो मेधस्य पतयः । तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृताविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ समवेतार्थे सम्पादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्द्विकृतावनूहः कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतानुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु द्विवहुयजमानयुक्तास्वैहीनादिषु यजमानानुसारिणैकवचनान्त ऊहनीयः ; अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारिण द्विवचनान्त ऊहनीयः ।

* परसम्बोधनार्थो मन्त्रा निगदाः । ते च यज्ञेष्विव ; ‘यज्ञेषु वा तद्रूपत्वात्’—इत्याहुः (जै० सु० १. ४०-४५. अधि० १५.) । अथर्वगुपैषनिगदमन्त्रान् तैत्तिरीयाः समाभनन्ति (ब्रा० १. ६. ६. १-४.) । ‘अथ होताग्निगु मन्त्राश्च दैव्याः शमितार इति’—इति च तत्त्वम् ।

सौख्यं शास्त्राविकल्पेन प्रथमः पक्षः ; शास्त्राभेदेन पाठभेदेऽपि
सम्प्रदाभावादर्थभेदो न युक्तः, किन्त्वेक एवार्थ इति पक्षान्त-
रम् । तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावात् भपति-
शब्दयोग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यज-
माने स्वत एकत्वम्, जायया सह द्वित्व मित्येकवचनद्विवचने उभे
अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां विक्रतावेकवच-
नान्तो द्वित्वेनोद्गनीयो द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वः पक्षः ।
मेधस्य यजमानार्थत्वेनैवाशासनीयत्वस्य सिद्धत्वाद्देवतार्थत्वं त्वाशा-
सनीयम् । ततो मेधमाशासना इत्येतद्देवतायां समवेतार्थ-
सम्प्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् भपतित्व मविरुद्धम् । देवत्वा-
कारणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उप-
पत्तेः * । तस्माद्देवतानुसारेण विक्रतावूह इति राक्षान्तः” इति ॥

तच्चैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० ४१. ४२. अधि० १३.)—

“आदित्येष्वेव वान्येषु † ऊह्यो नो वीक्ष्यतेऽन्यत् ।

गणार्थत्वादनूह्योऽतो विकल्पः प्रकृताविष ॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुरास्त्रायते—“यः काम-
येत प्रथेयं पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति, स एता मविं वशा
मादितेभ्यः कामायानभेत” इति (तै० सं० २. १. २. ३.) ।
‘वशां’ बन्ध्याम्, ‘कामाय’ कामुकैभ्यः इत्यर्थः । अत्र चोदक-
प्राप्तौ ‘मेधपतये’ इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्बहु-
वचनान्तत्वेनोद्गनीयः । यथा मेधपतिभ्या मिति द्विवचनान्त

* ‘उपपद्यते’-इति ए. सी. सु. तै० ब्रा० भा० २ भा० २८९ पृ० ।

† ‘आदित्येष्वेकवचनप’-इति व. ए. सी. सु. तै० ब्रा० भा० २ भा० २८९ पृ० ।

जज्ञते * , यथा वा 'प्राज्ञै'-इत्येकवचनान्त जज्ञते †, तद्वदिति चेत्, मैवम् ; प्रज्ञतावन्नीषोमयोर्गणैकत्वं मेकवचनान्तो ब्रूते, आदित्यानां मपि गणैकत्वं 'समान मितग्रनूहः । तस्माद्विज्ञत एकवचनान्त इतरेण सह प्रज्ञताविवाचापि विकल्परते"-इति ॥

“तत्रैवान्वच्चिन्तितसू (जै० सू० ४३, अधि० १४.)—।

“कृष्णग्रीवादिकेऽनूह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधत्स्या ॥

यूपैकादशिन्याम् ‡ अग्न्यादिदेवताकाः पशव आन्वाताः—
‘ग्रीवान्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वतया करोति, रेतः सौम्येन दधाति, प्रजनयति पौष्णेन”-इत्यादिना (तै० सं० ६.६.५.१.) ।
ते च स्वनामभिरन्यत्रान्वाताः—‘आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वतो भेषी, बभ्रुः सौम्यः, पौष्णः श्यामः’-इत्यादिना (वा० सं० २८.५८.) ।
तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्टिवानूहः ? इति चेत्, मैवम् ; वैधर्म्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्, इह त्वेकैकस्यैव पृथग्देवत्वम् ; अतो बह्वन् देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वं मूहनीयम्”-इति ।

* ‘मिधपतिभ्यां’-इति २७१ पृ० १४ पं० ।

† ‘प्राज्ञै’-इति च तत्रैव २७१ पृ० १७ पं० ।

‡ अग्निदेवेऽस्मिन्मायनसंज्ञाः विकल्पत आद्यं य-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-वार्द्धस्य-वेषदेव-पृथग्-साहचर्येन्द्राद्य-सावित्र-वाकणाः सवनीयाः पशवो भवन्ति । तेषां मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव यूपः, प्रतिपद्य एकोऽपि यूपी वा भवति । एकादशानां वर्गं एकादशिनौ, तस्याम् ; तस्मिन् पक्षे इति यावत् (कात्या० श्रौ० ८. ८. ६, २६.) । एषा तु यूपैकादशिनौ शतपक्षे (१. ८. ५.) ‘प्रजापतिर्बे प्रजाः सष्टजानः’-इत्याख्यानपूर्विका विहिता ; तथा तैत्तिरीयसंहितायाश्च ‘प्रजापतिः पजा सष्टजत’-इत्यादिना (६. ६. ५.) ।

॥ द्वितीयपश्चिका ॥ १ । ६ ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० २७, २८. अधि० १०.)—

“द्विपञ्चोच्चक्षुरादूहो न वोहः ? पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादमूहनम् ॥

अन्नीषोमौयपशावन्निगुप्रैषे पशुसम्बन्धचक्षुरादीनां सूर्यादि-
संसर्ग आकायते—“सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राण मन्व-
वृजतात् । दिशः श्रोत्रम्”—इत्यादि (तै० ब्रा० ३. ६. ६. २.) ।
“मैत्रं श्वेत मालभेत, वारुणं कृष्णम्”—इति (तै० सं० २. १. ८. २.)
विहितयोर्द्वयोः पञ्चोर्मन्त्रगताच्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोह-
नीयाः । कुतः ? पशुभेदेन चक्षुरादीनां भेदात्, इति चेन्नैवम् ।
न खल्वेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतगोलकं चक्षुःशब्देन विव-
क्षितम् ; तद्विवक्षाया मेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्त-
चक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात्, गोलकस्य सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवाच्च । यत्तु
रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैः विव-
क्षितम् ; तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्
समुद्रप्रविष्टनदीवन्न भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः”—इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० २८—३१. अधि० ११.)—

“एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासी वा ? सहत्वतः ।

आथो मैवं प्राप्ततस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥

तस्मिन्नेवाभिगुप्रैषे श्रूयते—“एकधास्य त्वच मास्त्वयतात्”—इति
(तै० ब्रा० ३. ६. ६. २.) । किन्त्येत्यर्थः । तत्र द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य
शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः ? तस्य शब्दस्य इह सहत्ववा-
चित्वात् ;—एकधा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् ।
पञ्चनेकत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकत्वं च
घटत् इति प्राप्ते, ब्रूमः ;—प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपदलक्षणे-

ऽर्थो न सम्भवति, ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगिय भवय-
वशो बहुकृत्यो न ष्छेतव्या, किन्तु सर्वापि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं
भवति । ततो यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं, तदेव विकृतावुचितम् । ततः
प्रतिपक्ष सकृत्त्वमभिधातु मेकधेत्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः”-इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० ४ पा० २५--२७. अधि० ६.)—

“सादृश्यं स्रुतं साकल्यं श्येनाद्युक्तौ विवक्षितम् ? ।

प्रसिद्धसन्निधिराद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्धृतिः ॥

अग्निगुप्रेषवचने एतदाम्नायते—“श्येनं मस्य वक्षः कृणुतात्”-
इति (तै० ब्रा० ३. ६. २.) । तत्र यथा अग्नी पिष्टपिण्डाः
सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंह-
सादृश्यं कर्त्तव्यतया प्रतीयते, तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुता-
दित्यत्र श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्षः
उद्धृत्य कर्त्तनानुपायेन पञ्चचरणसङ्घादिकं सम्पाद्य श्येनरूपाय
कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः ;— वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वत एव
पूर्वं मस्ति ; ततो यथा तत्र नश्यति, तथा साकल्येनोद्धरणीय-
मिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं
भवति । अंसादिव्यनेनैव न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्ति-
र्द्रष्टव्या * । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते,— “गात्रं-गात्रं मस्यानूनं
कृणुतात्”-इति (तै० ब्रा० ३. ६. ३.)-इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० २३, २४. अधि० ५.)—

“प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात् सुतिर्वा ? ष्छेदनादसिः ।

सुतिः कार्त्स्न्याय वाङ्मोः स्यात् स्वधितिष्वेदसाधनम् ॥

* तथाच चण्डौ कच्छपी, दीवणौ शलाके, कवचौ करवीरपत्रे इत्यादि (तै० ब्रा० ३. ६. १.) । अत्रान्ये तु श्येनमित्यादिपदानि वक्षसादीनां परिचयाद्यान्वेव श्रुतानीति ।

अभिगुप्तैः वाक्यान्तरमात्रातम्,—“प्रशसा बाहू”-इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. २.) । तत्र ‘शंसु हिंसायाम् (१. ७२०.)’-इत्याद्यादधातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत् केनचिद्वाङ्मणवाक्येनानुद्यते—“दश प्रयाजानि द्वा शंस माहरेति, असिर्वै शंस इत्याचक्षते”-इति (शत० ब्रा० ३. ८. १. ४.) । सोऽयमसिर्वाङ्मोक्षेदनहेतुः । तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थः ? इति चेत्, मैवम् । ‘शंसु स्तुती (१. ७२८.)’-इत्याद्यादातोः सुत्पन्नः । प्रशसावित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य शब्दस्य छान्दसे औकारलोपे आकारादेशे च कृतं प्रशसेति भवति * । बाहूः प्रशस्तत्वं नाम कार्त्तव्यम् । प्रशस्ती बाहू कृणुतादितुक्तं निःशेषेणोद्धर्त्तव्यौ बाहू इतेरतादृशो दृष्टोऽर्थो लभ्यते । नात्र छेदनसाधनत्वं मयेः सम्भवति ; संचितेस्वस्वात्मत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्सुनिरवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुद्वौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयम् +” इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० १—१६. अधि० १.)—

“षड्विंशतिर्वक्त्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोद्यते ? ।

जज्ञेऽपि वचनान्यत्वं मस्येत्यावर्त्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्न चेदुत ।

अनूहो कारणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥

* ‘सर्पा सुनुक्पूर्वगतवर्णाश्च या उवायाजान्’-इति पा० ७. १. ३२ । प्रशसावित्यस्य द्वितीयादिवचनस्य छान्दस आत्वं प्रशसति भवति-इति च वक्तव्यम् ।

+ बहुषु पश्य संज्ञेषु ‘प्रशसा बाहू’-इति निगट एव ‘प्रशसाम् बाहू’-इति पाठः तस्य मिति भावः ।

सङ्ग्राताश्च पशोर्युक्तेर्वक्त्राणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा न युज्यन्ते ता अनुलोपेति शेषतः ॥

अधिशुश्रूषे वाक्यमिदं मान्नायते—“षड्विंशतिरस्य वक्त्रयः ।
ता अनुष्ठगोच्चावयतात्”-इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. ३.) ।
अयं मर्याः—‘वक्त्रयः’ वक्त्राणि पार्श्वस्थानि, तानि ‘अस्य’ पशोः
षड्विंशतिसङ्ख्याकानि; एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानां भवस्थित-
त्वात् । ताश्च वक्त्राः ‘अनुष्ठग’ अनुष्ठाय अनुक्रमेण गणयित्वेति यावत्,
‘उच्चावयतात्’ उद्धरतादिति । सोऽयं सन्तो वङ्गीणां मुहुरणे
करणतया न विनियुक्तः, किन्तु सञ्ज्ञापनात् प्राक् पशोः नीयमानो
होवा प्रयुज्यते । ततोऽसमयेनानुष्ठग इत्याद्यः पक्षः ।
अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्; वक्ष्यमाणेष्वस्य स्मारकत्वेन दृष्टार्थ-
त्वाभात् । तस्मात् प्रकृती समवेताद्येतया विकृतावृत्तः । तदापि
चत्वारः पक्षाः । तत्र,—सङ्ग्राता मुख्यत्वेन प्रकाशयते, तेन द्वयोः
पशोर्विंशतिभ्यां षड्विंशतिसङ्ख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनात्तया
षड्विंशतिशब्दं जहनीयः । इत्याद्यः पक्षः । पशोर्गोदितत्वेन
मुख्यत्वात् तदाचकं षड्विंशतिरिति तद्वत् पञ्चसुश्रूषणवर्त्तनीयम् ।
इति द्वितीयः पक्षः । युक्तियोगः; षड्विंशतिसङ्ख्यायाश्च पशुना
सह सम्बन्धः । तस्य मुख्यत्वेन प्रोक्तपशुविभक्तां सङ्ख्यां प्रकाश-
यितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यासः । इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र
मुख्यानुष्ठानेन तदान्तरान्युद्धनीयानि; सङ्ख्येयानां वक्त्राणां
मुख्यत्वात् । तामा म्रियता समस्य वक्तव्या, ततोऽपि पञ्चाशदनयोः
वक्त्रयः, अष्टमसद्विंशो वङ्गयः, इतीव यथायोगं ब्रूहनीयम् ।

* ‘षड्विंशतिरस्य वक्त्रयः’-इति पञ्चानुष्ठगः द्विपशुस्यले ‘विपञ्चाशदन्’-विज्ञेयः
-इति पठनीयः । पञ्चविपशुस्यले ‘अष्टमसद्विंशो वङ्गयः’-इति ।

इति ननु शेषः पक्षः । अयं मेव सिद्धान्तः ; वाक्येषामनुगुण्यात् । 'ता
अनुश्रुत्याऽप्ययं वाक्यमयः' (७७२ पृ०) । स च व्याख्यातः (२७७,
२८४ पृ०) इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणायेविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
एतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ सामः खण्डः ॥

अस्मा रक्षः संवत्सरादिष्वहं तुष्येति फली-
करणैर्देवा इतिर्यज्ञेभ्यो रक्षोर्नाम निरुपमरुद्रश्चा मन्त्रा-
रक्षणायां यदस्मा रक्षः संवत्सरादिष्वहं रक्षांस्येव
मत् स्वेन भागधेयेन यज्ञादिसम्बद्धयते तदाहर्न यज्ञ
रक्षसां कीर्तयत् कानि रक्षाभ्यतेयता ये यज्ञ इति
तद् वा आहुः कीर्तयेदन्तो वै भागिनं भागान्नदन्तं
कथ्यते तेन स यज्ञे तेन न वक्षते इत्येत मद्य पौत्रं
चयते त्वेतेन मिति । य पति कीर्तयेदुपांशु कीर्तयेत्तिर-
द्वय वा एतद्वादी यज्ञांशु निरु दयेतयद्रक्षांस्यय
यदुच्चैः कीर्तयेदुपांशु वास्य वाचो रक्षोभापो जनि-
तोर्थोऽयं राक्षसीं वाचं वदति स वा वै द्रुमो वदति

या मुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाङ् नात्मना दृष्यति
 नास्य प्रजायां दृष्ट आ जायते य एवं वेद वनिष्ठु मस्य
 मा राविष्टोक्तं मन्यमाना नेहस्तोक्ते तनये रवि-
 तारवच्छमितार इति ये चैव देवानां शमितारो ये
 च मनुष्याणां तेभ्य एवैनं तत्परिददात्यग्निगो
 शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्व मग्निगाऽउ * इति
 त्रिब्रूयादपापेति चाग्निगुर्वै देवानां शमितापापो
 निग्रभीता शमितृभ्यश्चैवेनं तं निग्रभीतृभ्यश्च सम्प्र-
 यच्छति शमितारो यदत्र मुकृतं कृणवथांश्चासु तद्य-
 द्मुकृतं मन्यत्र तदित्याहाग्निर्वै देवानां होतासीत्स
 एनं वाचा व्यशाद्वाचा वा एनं होता विशास्ति
 तद्यदर्वाग्यत्परः कृन्तन्ति यदुत्तणं यद्विथुरं क्रियते
 शमितृभ्यश्चैवेनं तन्निग्रभीतृभ्यश्च समनुदिशति
 स्वस्त्येवं होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वं
 मायुरेति य एवं वेद ॥ ७ ॥

यद्यप्यग्निगुप्तेषमन्त्रो न समाप्तः, तथाप्यनन्तरभागे बहुवक्तव्य-
 सङ्गावात् खण्डान्तरं कृतम् ॥

दशमं भागं मनूय व्याचष्टे—“अस्मा रक्षः संसृजतादित्याह ;
 —तुषेर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्नस्मा महा-

यन्नात् ; स यदस्मा रक्षः संसृजतादित्याह, रक्षांस्त्वेव तत् स्वेन
 भागधेयेन यन्नान्निरवदयते”-इति । ‘अस्मा’ असृजा रुधिरिण ‘रक्षः
 संसृजतात्’ मांसाभिलाषव्याहृत्यर्थं राक्षसान् रक्षेनैव संयोजयत् ।
 एनं मन्त्रभागं होता ब्रूयात् । किमर्थं नेतदिति, तदुच्यते— पुरा
 ‘देवाः’ ‘तुषैः’ ब्रौहिगतैः ज्ञेयांशैः, ‘फलीकरणैः’ तण्डुलैश्च दर्शपूर्ण-
 मासादिहविर्यज्ञेषु समागतानि ‘रक्षांसि’ तोषयित्वा तेभ्यो
 यज्ञेभ्यो ‘निरभजन्’ हविर्भागरहिनान्धकुर्वन् । महायज्ञे ज्योति-
 ष्टोमादिके समागतानि रक्षांसि पशुरक्षेन तोषयित्वा, तस्माद्
 यज्ञाच्च ‘निरभजन्’ निःसारितवन्तः । हविर्यज्ञेभ्यो निःसारणं
 शाखान्तरे दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रव्याख्याने समान्नातम्—
 “रक्षसां भागोऽसीत्याह * तुषैरेव रक्षाएंसि निरवदयते”-इति
 (तै० ब्रा० ३. २. ५. ११.) तदेतदापस्तम्बेनोक्तम्— “मध्यमे
 पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽसीत्यधस्तात् कृष्णा-
 जिनस्योपवर्पति”-इति (१. २०. ८.) । महायज्ञाग्निःसरणं मग्नी-
 षोमीयपशुप्रकरणे तैत्तिरीयैरास्नातम्—“रक्षसां भागोऽसीति स्ववि-
 मतो बर्हिरक्षापास्यत्यस्त्रैव रक्षाएंसि निरवदयते”-इति (सं०
 ६. ३. ८. २.) । ‘स्वविमतः’ स्वोत्थयुक्ते बर्हिर्मूलभागे इत्यर्थः ।
 एतदपि सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“बर्हिषोऽयं सव्येन पाणिना-
 ऽऽदत्ते । अथ मध्यं यत् आच्छति, तदुभयतो लोहितेनाङ्गुष्ठा रक्षसां
 भागोऽसीतुत्तरं मपरं भवान्तरदेशं निरस्य” इति (आप० श्रौ०
 ७. १८. १३, १४.) । एवं सति यद्यस्मा रक्ष इति भागं पठेत्, तदानीं
 रक्षांसि स्वकीयभागेन युक्तानि कृत्वा महायज्ञात् ‘निरवदयते’
 निःसारयति ॥

* रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रस्य तैत्तिरीयसंज्ञनायां (१. १. ५. २) युतः ।

अथास्मादित्येतस्य मन्त्रभागस्य पाठं पूर्वपक्षत्वेनाक्षिपति—
 “तदाहुर्न यज्ञे रक्षां कौर्त्तयेत्;—कामि रक्षांस्यृतेरक्षा वै
 यज्ञ इति”—इति । ‘तत्’ तत्र मन्त्रभागे चोद्यं वादिनः ‘आहुः’ ।
 कथं मिति ? तदुच्यते—‘यज्ञे’ प्रवर्त्तमाने सति ‘कामि’ चिदपि
 ‘रक्षांसि न कौर्त्तयेत्’ । जातिविशेषानपेक्ष्य बहुवचननिर्देशः ।
 राक्षसावान्तरजातीयानां मध्ये राक्षसम्, असुरं, पिशाचं, वा न
 कश्चिदपि कौर्त्तयेत् । जातिविशेषाः श्रुत्यन्तरे सैन्यद्वयोपन्यासे
 श्रूयन्ते—“देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि
 पिशाचास्तेऽन्यतः”—इति (तै० सं० २.४.१.१.) अकौर्त्तने हेतुम्
 ‘ऋतेरक्षाः’ इतिपदेनोपन्यस्यति । तदेतत् समस्तं मेकं मेव
 प्रदम्,—ऋते शब्दो वर्जनवाचो, वर्जितं रक्षो यस्मिन् यज्ञे सोऽयम्
 ऋतेरक्षाः । यज्ञे हि हविर्भागत्वाद्देवा एव नामग्रहणं मर्हन्ति, न
 तु रक्षःप्रभृतयः । तस्मादेतं मन्त्रभागं न कौर्त्तयेत्,—इत्यादिप-
 वादिना अभिप्रायः ॥

समाधत्ते—“तदु वा आहुः,—कौर्त्तयेदेव”—इति । ‘तदु वै’
 तस्मिन्नेव ‘अस्मा रक्षः’—इतिमन्त्रभागे सम्प्रदायविदः समाधानम्
 ‘आहुः’ । यद्यपि तत्र रक्षोनामास्ति, तथापि तं भागं कौर्त्तये-
 देव । तत्रोपपत्तिमाह—“यो वै भागिनं भागान् नुदते, चयते
 वैनं, स यदि वैनं न चयते, ऽयं पुत्र सथ पौत्रं चयते त्वेदैनं
 मिति”—इति । ‘यः’ पुमान् भागिनं भागार्हं सन्नं मन्त्रं पुरुषं
 तदीयान् ‘भागान्’ ‘नुदते’, नाशयति, ‘एनं’ विनाशयितारं
 स नष्टभागः सन् ‘चयते वै’ आश्रयत्येव । ‘यदि वा’ यदा
 कदाचित् विनाशयितुः प्राबल्ये सति तदानौम् ‘एनं’ न चयते
 न आश्रयति; ‘अथ’ अपि कालान्तरे तदीयं ‘पुत्रं’ पितृद्वेषेण

विनाशयति ; तदाप्यशक्तौ 'पौत्र' वा विनाशयति ; किं बहुना
भागभट्टो मनसि द्वेषं गृहीत्वा स्वविरोधिनम् 'एनं' भ्रंशयितारं
यदा-कदाचित् केनापि हारेण 'चयते स्वेव' विनाशयतेत्येव । 'इति'
अनेनाभिप्रायेण मन्त्रभागं 'कीर्त्तयेदेव'-इति अभिप्रेक्ष्यम् ।
यद्यपि रक्षसां हविर्भागो नास्ति, तथापि यज्ञे तुषकणादिः देवा-
नर्हभागोऽस्त्येव ; तस्मात् कीर्त्तनपक्ष एव युक्तः ॥

तत्रैतस्य मन्त्रभागस्य कीर्त्तने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“इ
यदि कीर्त्तयेदुपांशु कीर्त्तयेत्,—तिर इव वा एतद्वाचो यदुपांशु
तिर इवैतद्द्रवांसि”—इति । 'सः' यान्निकौ 'यज्ञे' रक्षसां नामधेयं
द्वेषपरिहाराय 'यदि कीर्त्तयेत्', तदापि 'उपांशु' परैर्यथा न
श्रूयते तथा 'कीर्त्तयेत्' । 'वाचः' सम्बन्धि 'यदुपांशु' कीर्त्तनम्,
'एतत् तिरः इव' तिरोहित मिव भवति । यथा कुशादिष्व-
हितं स्तम्भादिकं चक्षुषा न दृश्यते, तथैवोपांशुकथितं न
श्रूयते । 'रक्षांसि'-इति यदस्ति, 'एतद्' अपि 'तिर इव' ; चोर-
वद्यज्ञे रक्षसां गूढचारित्वात् । तस्मात् तदीय कीर्त्तनस्योपांशुत्वं
युक्तम् ॥

विपक्षे बाधं दर्शयति—“अथ यदुच्चैः कीर्त्तयेदीश्वरो ह्यस्म
वाचो रक्षोभाषो जनितोः”—इति । 'अथ' उपांशुवैलक्षण्येन
'यदुच्चैः कीर्त्तयेत्' 'अस्य' कीर्त्तयितुः सम्बन्धिनो 'वाचो रक्षो-
भाषः' 'जनितोः' जनयितु मयम् 'ईश्वरः' भवति । रक्षोभिर्भाष्यत
इति 'रक्षोभाषः'-इत्यस्य स्त्रीलिङ्गस्य द्वितीयावधुवचनं 'रक्षोभाषः'
इति । तदेतद्वाच इत्यस्य विशेषणम् । 'अस्योच्चैः' कीर्त्तयितुर्वा
वाचः सन्ति, ताः सर्वाः, रक्षःप्रोक्तवाग् रूपेणोत्पादयितु मयं
सङ्कीर्त्तयिता समर्थी भवतीति ॥

कोऽर्थं समर्थ इत्याशङ्क्य तं विशेषाकारेण निर्दिशति—“योऽर्थं राक्षसीं वाचं वदति सः”—इति । लोके ‘यः’ पुमान् राक्षसां ‘वाचं’ परभर्त्सनरूपाम् उच्चध्वनित्वेन भौतिकरीं ‘वाचं’ ब्रूते, ‘सः’ पुमान् ता मत्युच्चैः कौत्सीयन् राक्षसां वागुत्पादको भवति ॥

कासी राक्षसी वागित्याशङ्क्याह—“यां वै हसो वदति, या सुक्लसः, सा वै राक्षसी वाग्”—इति । धनविद्यादिना ‘हसः’ दर्पं प्राप्तः परतिरस्कारहेतुं ‘यां’ वाचं ‘वदति’, ‘उक्लसः’ च बुद्धिरा-
हित्यात् पूर्वापरसम्बन्धरहितां यां वाचं वदति, ‘सा’ इय सुभय-
विधापि ‘राक्षसी वाक्’ ॥

एतद्देदनं प्रशंसति—“नाम्नाना दृष्यति, नास्य प्रजायां हस आ जायते य एवं वेद”—इति । वेदिता स्वयं मपि दर्पं नाप्नोति । तदा स्त्रीयायां च ‘प्रजायां’ कश्चिदपि ‘हसः’ नोत्पद्यते ॥

एकादशभाग मनुष्य व्याचष्टे—“वनिष्ठु मस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेहस्तोके तनये रविता रवच्छमितार इति ; ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तेभ्य एवैनं तत्परिददाति” इति । हे ‘शमितारः !’ दैव्याः मनुष्याश्च, ‘वनिष्ठु’ वपायाः समीप-
वर्तिनं मांसखण्डम् ‘अस्य’ पशोः सम्बन्धिनम् ‘उरूकं’ उलूकाख्य-
पक्षिसदृशं ‘मन्यमानाः’, विशेषाकारेण विजानन्तो ‘मा राविष्ट’
मैव लवनं कुरुत ;—उलूकसदृशो वनिष्टुर्यथा वर्त्तते, तथैव
उद्धरत,—न तु मध्यतस्मिन् कुरुतेत्यर्थः । एवं कुर्वतां ‘वः’
युष्माकं सम्बन्धिनि ‘तोके’ पुत्रे, ‘तनये’ तदीयापत्ये च ‘रविता’
शब्दयिता ‘नेत्’ नैव ‘रवत्’ भूयात् । यथाशास्त्रञ्छेदने क्रिय-
माणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिकं निमित्तीकृत्य रोदिता न भवि-
ष्यतीत्यर्थः । तन्नागपाठेन ‘देवानां’ मध्ये ‘ये’ ‘शमितारः’ सन्ति,

‘मनुष्याणां च’ मध्ये ‘ये’ सन्ति, ‘तेभ्य एव’ सर्वेभ्यः ‘एन’ वनिष्ठुः
‘परिददाति’ अवैकल्याय समर्पयति ॥

द्वादशभाग मन्त्रस्य व्याचष्टे—“अभिगो शमीध्वं,—सुशमि शमीध्वं
शमीध्वं मभिगा३उ इति त्रिर्ब्रूयादपापेति चाभिगुर्वे देवानां शमिता-
पापो निशमिता शमित्वभ्यश्चैवेनं तन्नियमोत्तम्यश्च सम्प्रयच्छति”—
इति । हे ‘अभिगो’ एतन्नामक ! देवेषु शमित्वेषु मुख्यदेवा यूयं सर्वे
‘शमीध्वं’ विशसनादिना पशुं संस्करध्वम् । पुनरपि विशेषाकारे-
णोच्यते—‘सुशमि’ सुष्ठु शमनं शास्त्रीयं विशसनं यथा भवति तथा
‘शमीध्वं’ शमयत, सञ्ज्ञपयत । अभिगादौ ऋतिर्दूरादाह्वानार्था ;
ओकारस्य ऋतिवेलायाम् आकार उकारश्चेति वर्णद्वयं सम्प्र-
त्यते * । तथाविधा यूयम्, इतरैः सह यूयं ‘सुशमीध्वं’ † सर्वथा
शमयत ; न तूपचरितं शमनं कुरुत । क्रूरकर्मणि कृत्वा‡ तदुपेक्षणं
मा भूदिति पुनः पुनर्वचनम् । ‘अभिगो शमीध्वम्’-इत्यादिकं
वाक्यत्रयसमुदायं त्रिवार मावर्त्तयेत् ; अपापेत्यपि तत्तन्मन्त्रिणं
त्रिवार मावर्त्तयेत् । तदेतदाख्यलायन आह—“अध्विग्वदि
त्रिरुक्ता”-इत्यादि (श्री० ३. ३. ४.) । ‘अध्विगो’ अपापदेव ! सोऽयं
अपापवाची शाखान्तरे पठ्यते—“अध्विगुश्चापापसोभौ देवानां
शमितारौ”-इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. ४.) । अत्र तु तद्वान्तर-
विशेषोऽभिधीयते—‘देवानां’ मध्ये यः ‘शमिता’ जना, सः

* ‘एषोऽप्रत्यक्षस्यादूरादृते पूर्वस्याऽस्यादुत्तरस्यं दूतो’-इति पा० ८. १. १०७ ।

† टीकाप्रसङ्गेषु सर्वत्र एव मंत्र पाठः ; मूलप्रसङ्गेषु तु सर्वत्र ‘शमीध्वं’-इति पाठः ।

‡ क्रूरकर्मत्वेन विहितम्—‘संज्ञपयन्ति प्रत्यक्षिरसं मुदीचीनपादम् । अनायुः
कृत्वा संज्ञपयतेतुङ्गा पराङ्मावर्त्ततेऽध्वर्युः’-इति आप० श्रौ० ७. १६. ४, ६ । ‘मायुः
शब्दः, तं सकर्त्तव्यं मित्यर्थः’-इति च तटीका । तत्कृच्छरीधाय मुखे धानादीन् प्रवेशयति
निशमिता । तदुक्तं कात्यायनेन—‘संज्ञप्य सर्वं तमयन्त्यवाशमानम्’-इति ६. ५. १८ ।

‘अध्विगुः’; यस्य धानादिना ‘नियमिता’ नियमस्य कर्ता, सोऽयम्
‘अपापः’; तद्वागपाठेनाध्विगुमभ्युतिभ्यः ‘शमित्त्वभ्यश्च’, अपापमभ्य-
तिभ्यो ‘नियमितात्त्वभ्यश्च’ ‘एनं’ पठ्युं ‘सं’ जपनाय ‘प्रयच्छति’ ॥

अभिगुप्तमन्त्रपाठानन्तरं जपे विधत्ते—“शमितारो यदत्र
सुज्ञतं कणवयास्मासु तद्यदुष्कृतं मन्यत्र तदित्याह्वाग्नौ देवानां
होतासीत्, स एनं वाचा व्यशाहाचा वा एनं होता विशास्ति ;
तद्यदवाग्न्यत्परः कान्तन्ति, यदुल्बणं यद्विधुरं क्रियते, शमित्यभ्यधैवेनं
तच्चिग्रभीष्टभ्यश्च स मनुदिशति, स्वस्तेव होतोन्मुच्यते, सर्वायुः,
सर्वायुत्वाय”-इति । हे ‘शमितारः !’ ‘अत्र’ पशुविशसनकर्म्मणि
‘यत्’ ‘सुज्ञतं’ कृतम्, ‘कणवयास्मासु तत्’ ; तत्र ‘यद् दुष्कृतम्’,
‘अन्यत्र तदिति’ जपित्वा दक्षिणाहृदावर्त्तते इति । एतन्मन्त्रार्थं
मन्निर्वा इत्यादिनोच्यते । यदा देवा यज्ञं कुर्वन्ति, तदानौ तेषां
मध्ये ‘अग्निः’ एव ‘होता’ अभूत् । ‘सः’ ‘एनं’ पशु ‘वाचा’ अभिगु-
प्तप्रवरूपया ‘व्यशात्’ विशसनं कृतवान् । अभिगुप्तैवे आरभध्वं
शमीध्वं मित्यादि प्रेरणवाचकानां पदानां बहूनां विद्यमान-
त्वात् अस्तौव होतुर्वाचिकं विशसनम् । तथा सति पशोरर्वाहागे
‘यत् कान्तन्ति’ यच्च ‘परः’ परभागे उत्तमाङ्गं कान्तन्ति, तस्मिन्नुभय-
स्मिन्नपि हृदेन ‘यदुल्बणं’ शास्त्रार्थादतिरिक्तं ‘क्रियते’, ‘यत्’ च
‘विधुरं’ न्यूनं क्रियते, ‘तत्’ सर्वं मेतत् पशोः शमित्यभ्यो निग्रभी-
ष्टभ्यश्च ‘स मनुदिशति’ तेन मन्त्रजपेन सम्यक् कथयतीति ‘वाचा
होता’ ‘स्वस्तेव’ क्षेमैर्नैव पापात् ‘मुच्यते’ ‘सर्वायुः’ स्तुतरहितश्च
भवति, यजमानस्याप्यपस्तुतराहित्याय । एतद्देदनं प्रशंसति—
“सर्वं मायुरेति य एवं वेद”-इति * ॥

॥ अभिगुणशब्दनिर्वचनम्, तन्मेषमन्त्रव्याख्यानादिकाश्च निरु० ३भा० ५०—६५ ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० २२, अधि० ४.) चिन्तितम्—

“पक्षी वपायवोरुको रलयोरविशेषतः ।

पक्षी वपा सन्निधानाद् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥

अभिगुप्रेषवचन मिदं मान्नायते—“वनिष्ठु मस्य मा राविष्ट ।
उरुकं मन्यमानाः” इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. ३.) । वनिष्ठुः
वपासमीपवर्ती कश्चित्पक्षुर्विशेषः । तं ‘मा राविष्ट’ तस्य
लवनं मा कुरुत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः (पा० ३. ४. ८८.) ।
किं कुर्वन्तः ? ‘उरुकं मन्यमानाः’ वनिष्ठावलूकबुद्धिं कुर्वन्तः
इत्यर्थः । अत्रोरुकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा
पक्षिविशेषोऽभिधीयते * । कुतः ? रलयोरविशेषात् ;—पर्यङ्कः
पर्यङ्कः, रोमाणि लोमानोत्यादिदर्शनात् । उरुकशब्दः सादृश-
लक्षकः । पक्षिसदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति
वाक्यार्थः । तस्मादुरुकः पक्षीति प्राप्ते, ब्रूमः ;—उरुकशब्दे-
नात्र वपा लक्ष्यते । कुतः ? वनिष्ठुसन्निधानात् । सति हि सन्नि-
धावुरुकत्वभ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति ; भ्रान्तिप्राप्तञ्च लवनं मत्तं
निषिध्यते । ‘उरुकं मन्यमाना वनिष्ठुं मा राविष्ट’-इत्युक्तत्वात् ।
वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यलवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो
लभ्यते, भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्ठोर्लवनं
मेव नास्ति । तच्चायुक्तम् ; हृदयाद्यङ्गवद्वनिष्ठोर्भावित्वत्वात् ।
“वनिष्ठु मग्नीध्रे षडवत्तत् सम्पादयति”-इत्याद्यनुष्ठानविधानात्
(आप० श्रौ० ७. २६. ६.) । ततो लवननिषेधस्य असमवेतार्थ-
त्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्वपावचनं मुरुकशब्दो
यद्यपि वपाया मप्रसिद्धः, तथाप्युक्तं विस्तोर्षं मूको मेदो यत्र,

इत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्रिन्धां वपायां युक्त उरुकशब्दः । एवं
सत्यनेकवपासु विकृतिषु एकवचनान्त उरुकशब्द ऊहनीयः”
-इति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

पुरुषं वै देवाः पशु मालभन्त तस्मादालब्धान्मेध
उदक्रामत्सो ऽश्वं प्राविशत्तस्मादश्वो मेध्यो ऽभवदथैन
मुत्क्रान्तमेध मत्यार्जन्त स किम्पुरुषो ऽभवत्ते ऽश्व
मालभन्त सो ऽश्वादालब्धादुदक्रामत्स गां प्राविशत्
तस्माद् गौर्मेध्यो ऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्यार्जन्त स
गौरमृगो ऽभवत्ते गा मालभन्त स गोरालब्धादुदक्रा-
मत्सो ऽविं प्राविशत्तस्मादविर्मेध्यो ऽभवदथैन मुत्क्रा-
न्तमेध मत्यार्जन्त स गवयो ऽभवत्तेऽवि मालभन्त
सोऽवेरालब्धादुदक्रामत्सोऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेध्यो
ऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्यार्जन्त स उष्ट्रो ऽभवत्सोऽजे
ज्योक्तमा मिवारमत तस्मादेष एतेषां पशूनां

प्रयुक्ततमो यदजस्ते ऽज मालभन्त' सो ऽस्मादालब्धा-
 दुदक्रामत्स इमां प्राविशत्तस्मादियं मेध्याभवदथैन
 मुत्क्रान्तमेध मत्यार्जन्त स शरभो ऽभवत् एत
 उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात्
 तमस्या मन्वगच्छन्त्सो ऽनुगतो व्रीहिरभवत्तद्यत्पशौ
 पुरोळाश मनु निर्वपन्ति' समेधेन नः पशुनेष्ट
 मसत् केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति' समेधेन हास्य
 पशुनेष्टं भवति केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य
 एवं वेद ॥ ८ ॥

अभिगुप्रेयं समाप्य पुरोडाशं विधातुं बहुभिः पर्यायैरुपेता
 काचिदाख्यायिकोच्यते । तत्र प्रथमं पर्यायं दर्शयति — 'पुरुषं वै
 देवाः पशु मालभन्त ; तस्मादालब्धमेध उदक्रामत्, सोऽश्वं
 प्राविशत् ; तस्मादश्वो मेधो ऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्या-
 र्जन्त, स किम्पुरुषो ऽभवत्' इति । पुरा कदाचिद् 'देवाः'
 स्वकीये यज्ञे 'पुरुषं' मनुष्यं 'पशु मालभन्त' पुरुषं पशुं कृत्वा
 तेन पशुना यष्टुमुदुक्ताः । 'तस्मादालब्धाद्' यष्टुमुदुक्तात्
 मनुष्यपशोः 'मेधः' यज्ञयोग्यो हविर्भागः 'उदक्रामत्' मनुष्यं परि-
 त्यज्यान्यत्रागच्छत् । गत्वा च 'सः' भागः 'अश्वं' प्राविशत् ।
 यस्मादेवं 'तस्मादश्वः' यज्ञयोग्यः 'अभवत्' । 'अथ' तदानीम्
 'उत्क्रान्तमेधं' परित्यक्तहविर्भागम् 'एनं' मनुष्यं देवाः 'अत्या-
 र्जन्त' अतिशयेन वर्जितवन्तः ; तस्मिन् पशुत्वमपि न अकुर्वन् ।

देवीः स्त्रीलक्ष्य परित्यक्तः 'सः' मनुष्यः 'किम्पुरुषः' किन्नरो वानर-
जातीयः ॥

द्वितीयं पर्यायं दर्शयति—“तेऽश्व मालभन्त ; सोऽश्वादा-
लब्धादुदक्रामत्, स गां प्राविशत् ; तस्माद् गौर्मेध्योऽभवदथैन
मुत्क्रान्तमेध मत्पार्जन्त, स गौरमृगोऽभवत्”-इति । आलब्धा-
दश्वाभ्येधो यज्ञयोग्यभाग उत्क्राम्य गां प्राविशत् ; स गौर्यज्ञयोग्य
आसीत् । तदानीं मययोग्यत्वेन त्यक्तः सोऽश्वो गौरमृगोऽभवत् ;
यस्य शृङ्गावपि लोमशौ भवतः ॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति—“ते गा मालभन्त, स गोरालब्धादुद-
क्रामन्सोऽविं प्राविशत् तस्मादविर्मेध्योऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध
मत्पार्जन्त, स गवयोऽभवत्सोऽवि मालभन्त, सोऽवेरालब्धादुदक्रा-
मन्सोऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेध्यो भवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्पार्-
जन्त, स उष्ट्रोऽभवत्”-इति । अजादयः प्रसिद्धाः । उष्ट्रो दीर्घ-
घोषः । अजं पुनरपि प्रशंसति—“सोऽजो ज्योत्तमा मिवारमत ;
तस्मादेष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः”-इति । ‘सः’ मेधास्थो
यज्ञयोग्यभागस्तस्मिन् ‘अजे’ ‘ज्योत्तमा मिव’ अतिशयेन चिर-
कालं मेव ‘आरमत’ क्रोडितवान् । तस्माच्चिरकालं मेव सङ्गावात्
योऽयं मजोऽस्ति, स एषः ‘एतेषां’ पूर्वोक्तानां ‘पशूनां’ मध्ये
‘प्रयुक्ततमः’ शिष्टैरतिशयेन प्रयुक्तः ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति—“तेऽज मालभन्त, सोऽजादालब्धा-
दुदक्रामत्, स इमां प्राविशत्तस्मादियं मेध्याभवदथैन मुत्क्रान्त-
मेध मत्पार्जन्त, स शरभोऽभवत्”-इति । ‘इमां’ पृथिवीम् ।
‘शरभः’ अष्टभिः पादैरुपेतः सिंहघाती मृगविशेषः । अत्र प्रसङ्गात्
कश्चित् धर्मविशेषं दर्शयति—“त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः

पश्यन्त्याकादेतेषां नाश्रियात्—इति । मनुष्याद्यनौऽप्यजेन्वी मिध-
स्थोत्क्रमन्त्यक्रमेण निष्पन्नाः, 'त एते' किमुत्पादयो मिधराहि-
त्याद् यज्ञयोग्याः पशवो नासन्* । अतः 'एतेषां' पशूनां सम्बन्धि
प्रासं 'नाश्रियात्' ॥

अत्र पुरोडाशं विधत्ते—“त मखा मन्वगच्छन्तोऽनुगतौ
प्रोहिरभवत्तद्यन्तरी पुरोडाश मनु निर्वपन्ति, स मेधेन नः
पशुनेष्ट मसत्, केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति”—इति । 'तं' मेधाख्यं
हविर्भागम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रविष्टं गृहीतुं देवाः 'मन्वगच्छन्',
'सः' च मेधो देवैः 'अनुगतः' उत्क्रान्तु मगन्तुः सन् सहसा
'प्रोहिरभवत्' । तथा सति यदि 'पशौ पुरोडाश मनु निर्व-
पन्ति' पश्चात्तन्नामन्तर मेव निर्वपेयुः, तदानीं 'नः' अस्माकं
यज्ञयोग्यहविर्भागयुक्तेन 'पशुनेष्टम् अस्तत्' द्रव्यं भवति । 'पुरो-
डाशनिर्वापकतृणां' कोऽभिप्रायः ?—इति, सोऽभिधीयते—'नः'
अस्माकं 'केवलेन' साधनानन्तरनिरपेक्षेण मिधपूर्णेन 'पशुनेष्ट
मसत्'—इति एतदभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति—“समेधेन ह्यस्य पशुनेष्टं भवति, केवलेन
ह्यस्य पशुनेष्टं भवति, य एवं वेद”—इति । समेधेनेत्यस्यैव वाक्यस्य

* एतेनानुजीयते आदिशाले मरमेधसांसीत् प्राबुध्यन्, ततस्तदनुकर्त्तुंऽवनेधः
प्रचक्षितः, एवं क्षमिष्य श्रमभक्तौ मिथ्यप्रक्षितः, ततो जीवहिंसने स्थानि मनुभूय तदनुकल्पन्
पुरोडाशक मन्त्रैव 'पिष्ट-पशुः' प्रारब्धः, योऽनुष्ठितः सम्पति च प्रायः बर्ज्यमन्त्राभ्यस्तः
प्राक् कात्या महीतीरे पित्रवाचं प्रधरेणेति । अतः प्रथमं ज्ञेयम्—'पशुपती हि प्रथमः पशूनाम्'
—इत्यादि ६. १. १. १८ । इतः पशुः पिष्टपशुश्च म० सं० ५. ३० । अतः च तथा—'वधि
मष्ट इत मापी धामा भवत्येतद्वै' पशूनां ३ पशू—इति तै० सं० १. १. १. ५ । 'पशवो वै
पुरोडाशः'—इति च ७. १. २ । इदानीपदं वचनात् च 'न वा एव पशुदेवास्तथ्यते यन् पुरो-
डाशः'—इति (८ ख०) ।

व्याख्यानं केवलमेवेत्यादि । तदेतत् सर्वं मुख्यतरे सङ्गृहीतम्—
 “पशु मालभ्य पुरोडाशं निर्वपति, समेध मेवेन मालभते”
 इति (तै० सं० ६.३.१०.१.) ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १—६.
 अधि० १.) चिन्तितम्—

“उपकारो संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।

तद्धितोक्त्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥

सम्यग्शान्तिस्थितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।

देवान्तरं चेद्विज्ञात मन्मीषोमनिवर्त्तनम् ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीये पशौ श्रूयते—“अग्नीषोमीयस
 वपां प्रचर्याग्नीषोमीय मेकादशकपालं निर्वपति”—इति (तै० सं०
 ६.३.१०.) । तत्र पशावुक्तः पुरोडाशः, स किं पशोरारादुप
 कारकः, उत पशुदेवतासंस्कारः ? इति सम्यग्दृष्टः* । तत्र “अग्नी
 षोमीयं पशु मालभेत्”—इति (तै० सं० ६.१.११.६.) पशुविधौ तद्धि
 तोक्ता अग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते, तथा पशु
 पुरोडाशेऽपि । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारं
 न युक्तः ; गुणत्वं च संस्कार्यविरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात् पशो

* “क्रियाङ्पाणि च विविधानि । गुणकर्माणि, प्रधानकर्माणि च । एतान्
 सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति शीघ्रते । कर्माङ्गद्रव्यादुरद्देशेन विधीयत
 कर्म सन्निपत्योपकारकम् । यथा अवघातमीषणादि । तत्र दृष्टार्थं मदृष्टार्थं दृष्टादृष्ट
 चेति । दृष्टार्थं मवघातादि, अदृष्टार्थं मीषणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि । स
 द्रव्यतयागामिनेवादृष्टं, देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । द्रव्यावयुर्हि स
 विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयानादि । आरादुपकारकं च परमापूर्वो
 तावेवोपयुज्यते ; सन्निपत्तीपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्कारकारा यानसङ्घर्षेऽप्युपयुज्यते
 इति लौ० लौ० चर्चः ।

आरादुपकारक इति प्राप्ते, ब्रूमः ;— देवतामिदवादिनां तावदिदं
वक्तव्यम्,— पशुः पुरोडाशस्येत्युभौ किं स्वतन्त्री यागौ, किं बाह्या-
ङ्गिरूपौ ? तत्रापि किं मङ्गं किं वाङ्गीति । तत्र पशुधर्मैरुभयतः
संदृष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे तयोः पशुप्रकरणपाठबाध्यत्वा-
दभिमतमुपकारकत्वं न सिध्येत् । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्ट-
कल्पनमन्याय्यम् ; भवति चात्र दृष्टम्,—पुरोडाशवाक्येन तद्वि-
तान्तपदेन पशुवाक्यगताया देवताया अनुयादे सति तदीयस्मरण-
पूर्वकनिर्वापे पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशु-
वाक्ये गुणत्वेन प्रतीतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्का-
र्यत्वं मविरुद्धम् । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च
सत्यन्वीषोमोयपशुविकृतौ वायव्यपशावग्नोषोमदेवतायां निवृ-
त्तायां तदीयपुरोडाशोऽपि सा निवर्त्तते इति बाधः फलिष्यति”—
इति ॥

यद्वा, दशमाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १८. ३३. अधि० ८.)
चिन्तितम्—

“पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावे न ह्यस्यकार्यत्वतोऽध्ववत् ॥

अग्नीषोमौये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यङ्गान्य-
नुष्ठितानि, तैः पशुपुरोडाशे उपकारो नास्ति । कुतः ? तदुपकार-
बोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेयः
इत्येवंरूपत्वात् पशवेव उपकारं बोधयति । ननु पुरोडाशस्या-
पौष्टिर्विक्रितित्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत्, वाङ्म ! अतएव
भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठे-
यानीति प्राप्ते, ब्रूमः ;— यद्यपि पश्वर्थः पुरोडाशस्योपकारः,—

इत्येतादृशं शक्तिं नास्ति, तथाप्ययं रुपकारोऽर्घ्यप्राप्तिं न निवार-
यितुं शक्नोति । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्ये निर्मितस्वार्थसिद्धमार्ग-
प्रकाशकत्वं मनिवार्यम्, तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरो-
डाशस्य पञ्चवैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत ? । तस्मादग्न्यार्धैरप्य-
स्त्युपकारः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोडाशस्तस्य यानि
किंशारूणि तानि रोमाणि ये तुषाः सा त्वग्ये
फलीकरणास्तदसृग्यत्पिष्टं किन्नसास्तन्मांसं यत्
किञ्चित्कसारं तदस्थि सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन
यजते यः पुरोडाशेन यजते तस्मादाहुः पुरोडाशसचं
लोक्य मिति युव मेतानि द्विवि रोचनान्यग्निश्च
सोम सक्तू अधत्तं युवं सिन्धू रभिगस्तेरवद्यादग्नी-
षोमावमुश्चतं गृभीतानिति वषायै यजति सर्वाभिर्वा

एष देवताभिरालम्ब्यो भवति यो दीक्षितो भवति
तस्मादाहुर्न दीक्षितस्याग्नीयादिति स यदग्नीषो-
मावमुच्चतं गृभीतानिति वपायै यजति सर्वाभ्य
एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुञ्चति तस्मादाहु-
रशितव्यं वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि
भवतीत्यान्यं दिवो मातरिष्वजा जभारेति पुरोडाशस्य
यजत्यमथादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति त इव च
ह्येष इत इव च भेधः समाहृतो भवति खदख
हव्या स मिषो दिदीहीति पुरोडाशः स्विष्टकृतो
यजति हविरेवास्मा एतत् खदयतीप यूजं मात्मन्
धत्तं द्रुळा मुपह्वयते पशवो वा द्रुळा पशून्नेव तदु-
पह्वयते पशून्यजमाने दधाति ॥ ६ ॥

विहितं पशुपुरोडाशं प्रशंस्य पञ्चाहपादिव्याख्यादिजलरादी तं
प्रशंसति—“स वा एष पशुरेवालम्ब्यते यत्पुरोडाशः”—इति । पशु-
शरीरसादृश्यादयं पुरोडाशोऽनुष्ठितः पञ्चालम्ब एव भवति । तदे-
तस्मादृशं विशदयति—“तस्य यानि किंशारूणि तानि रोमाणि,
ये तुषाः सा त्वग्, ये फलीकरणास्तदसृग्, यत्पिष्टं क्लृप्तास्तस्यांसं,
यत्किञ्चित्कं सारं तदस्थि”—इति । ‘तस्य’ ब्रौह्मिवीजस्य सम्बन्धीनि
‘यानि किंशारूणि’ बुभुक्षालादीनि ‘तानि’ पशुरोमस्थानीयानि;
‘ये तुषाः’ तण्डुलवेष्टनरूपाः प्रथमावघातेन परित्याज्याः, सा तुष-
समष्टिः, पशुत्वक्स्थानीयाः ; ‘ये फलीकरणाः’ तण्डुलवेष्टनार्थेना-

वधातेन हेया अंशास्तत्सर्वम् 'असृक्' पशुरक्तस्थानीयम्, 'यत्पिष्ट' तण्डुलपेषणेन निष्पन्नं पिण्डयोग्यरूपम्, ये च 'किक्कसाः' सूक्ष्माः पिष्टावयवाः, तत्सर्वं पशुमांसस्थानीयम् ; 'यत्किञ्चित् सारं' स्वार्थे कप्रत्ययः ; यत्किञ्चिदन्यद् ब्रीहिसम्बन्धिकाठिन्यरूपं सारं 'तदस्मि' तत् पशोरस्थस्थानीयम् । एवं पशुसाम्यात् पुरोडाशस्य पशुत्वम् ॥

एवं सति यत् फलितं तद्दर्शयति—“सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते, यः पुरोडाशेन यजते”—इति । पुरोडाशयाग एव सर्व-पशुसम्बन्धि-यज्ञयोग्यो हविर्यागः । सर्वपशुसम्बन्धश्च “पुरुषं वै देवाः”—इत्यादिना प्रपञ्चितः (२८४४०) । लौकिकोक्त्वा प्राशस्त्यं दृश्यति—“तस्मादाहुः पुरोडाशसत्त्वं लोक्य मिति”—इति । यस्मात् पुरोडाशयागः सर्वपशुसारभूतः, तस्मात् पुरोडाशानुष्ठानं 'लोक्य' प्रेक्षणीय मिति याज्ञिकाः 'आहुः' । अत एव प्रैषमन्त्रे “पुरो-डाशाः अलङ्कृतम्”—इत्येव माम्नातम् (शत० ब्रा० ४.२.५.११.) ॥

अथ वपादीनां क्रमेण याज्याविवक्षुरादौ वपायाज्यां विधत्ते—“युव मेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम्; युवं सिन्धूँ-रभिश्चक्षोरवद्यादग्नीषोमावमुच्चतं गृभीतानिति (सं० १.८३.५.) वपायै यजति”—इति । हे 'सोम!' त्वं च 'अग्निश्च' 'युवं' एतावभौ युवाम् एतानि सर्वैः दृश्यमानानि 'रोचनानि' प्रकाशरूपाणि नक्षत्रादीनि 'दिवि' दुर्लोके 'अधत्तम्' । कीदृशी युवाम् 'सकृत्' समानकर्मणी । हे अग्नीषोमी युवां ! स्वकीयत्वेन स्वीकृतान् 'सिन्धून्' समुद्रवत्प्रीडान् राजामात्यादीन् पुरुषान्, यजमानादीन्वा 'अभिश्चक्षेः' सङ्ग्रामादिषु ब्राह्मणवधादिरूपादपवादाद् 'अवद्यात्' तन्निमित्तदुरिताच्च 'अमुच्चतम्' सुत्तान् अङ्कुरतम्;—एतत्पश्चादि-

कर्वाणुष्ठानेन जनापवादो दुरितं च नश्यतीत्यर्थः । 'वपायै यजति' इति वपाहोमार्थं नृचं याज्यात्वेन पठेदित्यर्थः ॥

पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां मेतां याज्यां प्रशंसति—“सर्वाभिर्वा एष देवताभिरालम्ब्यो भवति, यो दौक्षितो भवति, तस्मादाहुर्न दौक्षित-
स्याग्नीयादिति ; स यदग्नीषोमावमुच्यते गृभीतानिति वपायै यजति, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुच्यति ; तस्मादाहु-
रशितव्यं वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि भवतीति”—
इति । 'यः' पुमान् यन्नाथीं 'दौक्षितो भवति', 'एषः' 'सर्वाभिः'
अपि 'देवताभिः' स्वकीयहविर्दानार्थम् 'धारयः' स्वीकृतो
'भवति' । 'तस्मात्' एतदीयस्य द्रव्यस्य देवताभिरवबृहत्वात्
'दौक्षितस्य' गृहे 'नाग्नीयात्'—इति पूर्वपक्षिणः 'आहुः' । तत्र
होता 'यदग्नीषोमावमुच्यते'—इति एतं याज्यायाश्चतुर्थपादं
पठेत् । तदा तेन पाठेन 'सर्वाभ्यो देवताभ्यो यजमानं' होता
मोचयति । 'तस्मात्' कारणाद्वपाहोमे निष्पन्नं सति तदगृहे
भोक्तव्यम् ; 'तर्हि' तस्मिन्वपाहोमोत्तरकाले 'सः' दौक्षितो 'यज-
मानो भवति' । पूर्वं तु दौक्षित एव, न तु यजमानः ; इदानीं
यागस्य निष्पन्नत्वादयं यजमानः । तथा सति देवतावरोधान् *
मुक्तस्य गृहे भोक्तुं शक्य मिति सिद्धान्तिनः 'आहुः' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यां विधत्ते—“आन्यं दिवो मातरिष्वा
जभारति पुरोडाशस्य यजति”—इति (सं० १.८३.६.) । द्वितीय-
पादं मनूय पादद्वयस्य सहैव तात्पर्यं दर्शयति—“अमघ्रादव्यं
परि श्वेनो अद्रेरितीत इव च श्वेन इत इव च मीधः समाह्वती
भवति”—इति । 'मातरिष्वा' वायुः 'अन्यम्' अग्नीषोमयोरन्यतरं

* 'देवताविरोधान्' ख, न ।

सोमाख्यं देवम् 'दिवः' व्युत्थोक्ताद् 'आजभार' आहूतवान् ; गायत्रीरूपं कृत्वा वायुः सोमं मानीतवान् । इति प्रथमपाद-
स्वार्थः । 'शेनः' बलवत्पक्षी, तादृशोऽध्वर्युः 'अन्यम्' उभयोर्देवयो-
रन्यतरं मन्त्रिन्, 'अद्रेः' पर्वतजन्मात्काष्ठादरक्षिरूपात् 'पर्य-
मध्नात्' परितो मधनं कृतवान् । इति द्वितीयपादस्वार्थः । 'एष
मेधः' यज्ञयोग्यः पुरोडाशोऽपि 'इत इव चेत् इव च' अज्जा-
अनुष्णादस्मादस्माद् गोः अवेः अजाश्च भूम्याः 'समाहृतः' । एवं
सति इतस्ततः आनयनसाम्यात् पुरोडाशस्येयं मन्त्रीषोमप्रति-
पादिका याज्या योग्येत्यर्थः ॥

पुरोडाशसम्बन्धिस्त्रिष्टुक्ततो याज्यां विधत्ते—“स्वदस्व हव्या
स मिषो दिदीहीति (सं० १.५४.२२.) पुरोडाशः स्त्रिष्टुक्ततो
यजति”—इति । हे स्त्रिष्टुक्तदत्ते ! 'हव्या' हवींषि 'स्वदस्व' स्वादूनि
कुर्व ; 'इषः' अन्नानि 'सन्दिदीहि' सम्यक् प्रयच्छेति तस्य पाद-
स्वार्थः । ता मेतां याज्यां प्रशंसति—“हविरैवास्मा एतत् स्वद-
यतीष मूर्जं मात्मन् धत्ते”—इति । एतेन याज्यापाठेन 'अस्मी'
कर्मसिद्धयर्थं यजमानार्थं वा हविरेव स्वादूकरोति । यः 'इषम्'
ओदनम् 'जर्जम्' क्षीरादिरसं च 'आत्मन् धत्ते' होता स्वात्मनि
सम्पादयति ॥

पुरोडाशीयस्त्रिष्टुक्तव्यागादूर्ध्वं पशुपुरोडाशसम्बन्धि इडो-
पाप्तानं विधत्ते—“इळा मुपह्वयते ; पशवो वा इळा, पशून्नेव
तदुपह्वयते,—पशून्यजमाने दधाति”—इति । “इळोपह्वता सह
दिवा”—इत्यादिना (आश्व० श्रौ० १. ७. ७.) सूचगतेन, “उपह्वतं
रथन्तरं सह पृथिव्या”—इत्यादिना (तै० ब्रा० ३. ५. ८. १.)
शाखान्तराज्जातेन मन्त्रेण वा इळाख्यां देवता मुपह्वयते । “गौर्वा

अस्मै शरीरम्”-इति श्रुत्यन्तरादिष्टदेवतायाः पशुरूपत्वम्* । ‘तत्’
तेनोपाह्वानेन ‘पशूनेव’ आह्वयति । ‘यजमाने’ च ‘पशून्’ सम्भा-
दयति † ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहा-
ध्वर्युस्त्वं* ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मूक्तं मन्वाह तदा-
हुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मादाग्नेयीरेव
मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यान्वाहेति† तिस्रो वै
देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि वाग्वै
देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि गौर्वै
देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतान्यग्निर्वै
देवानां मनोता तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतान्यग्निः

* शत० ब्रा० १. ८. १. २४ द्रष्टव्यम् ।

† आस्थातश्चेतदिडाह्वानं तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये (२.६.७.) । शतपथेऽप्येव मेयं श्रुतं
मिडाह्वानम् ‘उपह्वयते’ । उपह्वत० रघुनर० गङ्गा त्रयित्या-इत्यादिना (१.८.१.१८०.) ।

सर्वा मनोता' अग्नौ मनोताः सङ्गच्छन्ते' तस्मादाग्ने-
 यीरेव मनोतायै' हविषो ऽवदीयमानस्यान्वाहाग्नी-
 घोमा हविषः प्रस्थितस्येति' हविषो यजति' हविष
 इति रूपसमृद्धा' प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा' सर्वाभि-
 हास्य समृद्धिभिः' समृद्धं हव्यं देवानप्येति' य एवं
 वेद' वनस्पतिं यजति' प्राणो वै वनस्पतिर्जीवं हास्य
 हव्यं देवानप्येति' यच्चैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति'
 खिष्टकृतं यजति' प्रतिष्ठा वै खिष्टकृत्' प्रतिष्ठाया मेव
 तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयतीळा सुपङ्क्तयते' पशवो वा
 ष्ठा' पशून्नेव तदुङ्क्तयते' पशून् यजमाने दधाति-
 वाति' ॥ १० ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ हृदयाद्यङ्गरूपस्य प्रधानहविषो ऽवदानकाले किञ्चित्
 सूक्तं विधातुं प्रैषमन्त्रं विधत्ते—“मनोतायै हविषो ऽवदीय-
 मानस्यानुब्रूहीत्याहार्युः”—इति । देवानां मनांस्योतानि दृढं प्रवि-
 ष्टानि यस्यां देवतायां सा मनोता । तदर्थं हृदयादेरकादशाङ्ग-
 रूपं हविरवदीयते ॥

तस्य हविषोऽनुकूला ऋघोऽनुब्रूहीत्यध्वर्युः प्रैषमन्त्रं पठन्
 सूक्तं* विधत्ते—“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तं मन्वाह”—इति ।

* मनोतासूक्तं निदम् । तदाहान्नसाधनः—‘मनोतायै सम्येधितमं ज्ञानं प्रथम इत्य-
 न्नाह’—इत्यादि १. ६. १ । तै० ब्रा० १. ६. १०. एतदेव सूक्तम् ।

त्वं ज्ञानं इत्यादिकं त्रयोदशार्थं सूक्तम् (सं१.१.१—१.१.१०) । तत्रैवा-
वरुणो ब्रूयात् * । तदाह बीधायनः—“यदा जानाति मनोतायै
हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति, तदा मैत्रावरुणो मनोता मन्वाह
—त्वं ज्ञाने प्रथमः”—इति । अत्र वैय्यधिकरणलक्षणं चोक्तं मन्वा
तारयति—“तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ तस्मादग्नेयीरे
मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति”—इति । अत्र हवि-
रग्नीषोमदेवत्यम्, सूक्तगता ऋचः केवलान्निदेवताकाः । तत्र ‘यद्’
यस्मात् कारणात् पशुः ‘अन्यदेवत्यः उत’ देवतान्तरयुक्तः खलु
भवति, तस्मात् कारणाद्वैय्यधिकरणं मिदम् । तच्चायुक्तं मिति
ब्रह्मवादिनश्चोच्यम् ‘आहुः’ । तस्य समाधानं दर्शयति—“तिस्रो
वै देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि ; वाग् वै देवानां
मनोता, तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि ; गीर्वै देवानां मनोता,
तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि ; अग्निर्वै देवानां मनोता, तस्मिन्
हि तेषां मनांस्योतान्यग्निः सर्वा मनोता, अग्नी मनोताः सङ्ग-
च्छन्ते ; तस्मादग्नेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाह”—
इति । वाग्गीरग्निरित्येतासु देवतासु देवमनःसमाशक्तत्वात्
तिस्रोऽपि देवता मनोता इत्युच्यन्ते । ताश्च तिस्रः सर्वा मनोताः,
अग्निःस्वरूपा एव ; अग्नी तासां सङ्गतत्वात् । सङ्गतिश्च तदीय-
हविषोऽग्न्याधारकत्वात् । तस्मादग्नेर्मुख्यत्वादग्निदेवताका ऋचो-
ऽनुब्रूयात् ॥

अथ हृदयाद्यङ्गरूपस्य प्रधानहविषो याज्यां विभक्तं—“अग्नी-

* तैत्तिरीयासाधे तु हविर्वनस्पतस्त्रिष्टुक्ता मैत्रावरुणेन वक्तव्याः पुरोऽनुवाक्याः
प्रेषाश्च ब्राह्मणीयद्वितीयब्राह्मणानुक्रमेणैव युताः (६. ११. अनु०), तत उत्तरमग्निमनुवाक्ये
याज्या अपि ।

लोमा हविषः प्रस्थितस्येति (सं० १.८३. ७.) हविषो यजति”-इति । अग्नीषोमेत्यादिकां याज्यां पठेदित्यर्थः । अस्या याज्याया हविरानुकुस्थं दर्शयति—“हविष इति रूपसमृद्धा, प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा”-इति । इदं हृदयादिकं हविः, प्रस्थितं वेद्या मासादितम् ; याज्यायां हविषः प्रस्थितस्येति पदद्वयं श्रुतम् । तस्मादिय मनुकूला । वेदनं प्रशंसति—“सर्वाभिर्हास्य समृद्धिभिः समृद्धं हव्यं देवानप्येति य एवं वेद”-इति । हविषो यथाशास्त्रं भवदानपाकविशेषः, परस्परं हृदयादीनां मसङ्कीर्णत्वम्, इत्यादयो याः समृद्धयोऽपेक्षिताः, ताभिः सम्पूर्णं भूत्वा तद्विदेवान् प्राप्नोति ॥

अथ वनस्पतियागं विधत्ते—“वनस्पतिं यजति, प्राणो वै वनस्पतिः”-इति । वनस्पतिः वृक्षः । तथाविधशरीरयुक्तां देवतां यजेत् । तत्प्रकारं आपस्तम्बेन दर्शितः—“क्षुद्धा सुपस्तीर्य सकृत् पृषदाज्यस्योपहृत्य द्विरभिघार्य वनस्पतयेऽनुब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति संप्रैषी वषट्कते क्षुहोति”-इति (श्रौ० ७. २५. १५.) । अथ वनस्पतेः वृक्षशरीरस्य जीवाविष्टत्वात् प्राणरूपत्वम् * । यष्टुवेदनं प्रशंसति—“जौवं हास्य हव्यं देवानप्येति यत्नैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति”-इति । विदुषो यष्टुर्हविरिव प्राणोपेतं चेतनं भूत्वा तद्विदेवान् प्राप्नोति ॥

अथ स्विष्टकृद्यागं विधत्ते—“स्विष्टकृतं यजति, प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत् ; प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञं मन्ततः प्रतिष्ठापयति”-

* भगवतो निरुक्तकारस्य यास्कस्याभिमतविरुद्धं निर्दं भाष्यम् । तेन द्रुक्तम्—‘यज्ञसंघी-
याद्राजा क्षुतिं लभेत, राजसंघीगाद् युद्धीपकरणानि । तेषां रथः प्रथमाणामी भवति’-इति,
‘आत्मैषेषां रथो भवत्यात्मना आत्मायुधं आत्मैषवः’-इत्यादि च (निरु० ८.२.१; ७.१.५.) ।

इति । वैकल्यपरिहारिण स्विष्टकृत्वापादनात् स्विष्टकृतः प्रति-
ष्ठात्वम् । तद्यागानुष्ठानेनेमं 'यज्ञ मन्ततः' समाख्यवसरे प्रतिष्ठायां
स्थापयति * ॥

इळीपङ्कानं† विधत्ते—“इळा सुपङ्कयते ; पशवो वा इळा,
पशून्नेव तदुपङ्कयते,—पशून् यजमाने दधाति-दधाति”—इति ।
पूर्ववद् (३०४ पृ०) व्याख्येयम् ; पुरोडाशेडा पूर्वखण्डेऽभिहितः,
इह तु पश्चिडेति विशेषः । अत्र सर्वत्र यद्यचोदकतः प्राप्तम्, तस्य
सर्वस्य विधि मनुष्य प्रशंसा कृतेति द्रष्टव्यम् ॥ दधातीतिपदा-
भ्यासो ऽध्यायसमाख्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ४२.
अधि० २२.) चिन्तितम्—

“मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाह्यसी ।

आग्नेयेरवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्निनैव लक्षितौ वचनं विना ।

अनर्थकं तत्र वाक्यं ‡ विज्ञतावूहवारणम् ॥

“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता”—इति (सं० ६.१.१.), अयं
मनोतामन्त्रो ऽग्नीषोमीयपशौ पठितः (तै० ब्रा० १. ६. १०.) ;
वायव्यपशावधं चोदकप्राप्तः । तत्र 'त्वं हि वायो प्रथमः'—इत्येव
मूहोऽस्ति । यत्तु वचनम्—‘यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेयेरव मनोता
कार्या’—इति, तत्रप्रकृतौ पठितम् ; तन्नैव वचनं सार्थकम् ; हिदेवत्य-
पशावेकवचनमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कया पुनर्विधा-

* ‘स्थापयेत्’ क ।

† ‘इळीपङ्कानं’ क, घ ।

‡ ‘अनर्थकाशतौ वाक्याद्’ ए. सी. सु. तै० ब्रा० भा० २ भा० ४११ पृ० ।

नार्थत्वात् * १ मैवम् ; अत्रिषी गच्छन्तीत्यादिवचनगतस्याग्नि-
शब्दस्याग्नीषोमसंज्ञकत्वेनायोऽन्तर्गताया अनुदयात् । अतः प्रज्ञ-
तावनर्थकं तद्वाक्यं विज्ञतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति । तस्मा-
दूहो नास्ति"-इति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* अतएवाहान्नायनः—“तच्च प्रवे कतर एवाग्नीषोमावेव मितौतरेयिषः । अथवा
विद्वत्ताम्येवावर्णयते च । तथा दृष्टत्वात् । प्रकृत्या गान्धारिः । उत्पन्नानां स्मृत
भाषायेऽनर्थसिद्धे निरर्थो विकारः”—इति श्री० ३. ६. २—० सू० ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—०—

देवा वै यज्ञं मतन्वत॑ तांस्तन्वानानसुरा अभ्या-
यन्त्य॑न्नवेशस॑ मेघां करिष्याम॑ इति॑ तानाप्नीते पशौ॑
पुर इव पर्य॑ग्नैर्यूपं॑ प्रति पुरस्तादुपाय॑स्ते देवाः
प्रतिबु॑ध्याग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्या॑स्यन्त॑ यज्ञस्य
चात्मनश्च गुप्तै॑ ता एषा मिमा अग्निमय्यः पुरो॑
दीप्यमाना भ्राजमाना अतिष्ठ॑स्ता असुरा अनप॑धृष्यै-
वापाद्रव॑स्ते ऽग्निनैव पुरस्तादसुरर॑जांस्यपाप्मता-
ग्निना पश्चात्त॑यैवैतद्यजमाना॑ यत्पर्य॑ग्निं कुर्वन्त्यग्नि-
मयीरेव तत्पुर॑स्त्रिपुरं पर्य॑स्यन्ते यज्ञस्य चात्मनश्च
गुप्तै॑ तस्मात्पर्य॑ग्निं कुर्वन्ति॑ तस्मात्पर्य॑ग्नये ऽन्वाहं
तं वा एतं पशु माप्नीतं सन्तं॑ पर्य॑ग्निहृत सुद॑र्जं
नयन्ति॑ तस्योल्मुकं पुरस्ताद्वरन्ति॑ यजमानो वा एष
निदानेन यत्पशु॑रनेन ज्योतिषा॑ यजमानः पुरो-
ज्योतिः॑ स्वर्गं लोकं मेष्यतीति॑ तेन ज्योतिषा॑ यज्ञ-

मानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकं मेति तं यत्र निहनि-
 ध्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्वर्हिरधस्तादुपास्यति यदे-
 वैनं मदं आप्रीतं सन्तं पर्यग्निहृतं बहिर्वेदि नयन्ति
 बर्हिषद मेवैनं तत्कुर्वन्ति तस्योवध्यगोहं खनन्त्यौषधं
 वा ऊवध्य मियं वा औषधीनां प्रतिष्ठां तदेनरखा-
 या मेव प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति तदाह्वर्य-
 देष हविरेव यत्पशुरथास्य बह्वपैति लोमानि त्वग-
 सृक्कुष्ठिकाः शफा विषाणे स्कन्दति पिशितं
 केनास्य तदापूर्यत इति यदैवैतत्पशौ पुरोळाश
 मनु निर्वपन्ति तेनैवास्य तदापूर्यते पशुभ्यो वै
 मेधा उदक्रामंस्तौ व्रीहिश्चैव यवश्च भूतावजायेतां
 तद्यत्पशौ पुरोळाश मनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशु-
 नेष्ट मसत् केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति समेधेन
 हास्य पशुनेष्ट भवति केवलेन हास्य पशुनेष्ट
 भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

यूपोऽथ यूयाञ्जन माप्रियश्च पर्यग्न्युपग्रेष मथाभिगुह्य ।
 पशौ पुरोडाशविधिर्मनोतावनस्यतिस्त्रिष्टकदिडासुतिश्च ॥
 अथ सप्तमाध्याये पशुप्रेषप्रातरनुवाकौ वक्तव्यौ । तत्र पर्यग्नि-
 करणसुत्यर्था माख्यायिका माह—“देवा वै यज्ञं मतन्वतः तांस्त-
 न्वानानसुरा अभ्यायन्त्यज्ञवेशस मेधां करिष्याम इति ; तानाप्रीते
 पशौ पुर इव पर्यग्न्यूपं प्रति पुरस्तादुपायंस्ते देवाः प्रतिबुध्याग्नि-

मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्वन्त, यज्ञस्य चात्मनश्च मुखे ; ता एषां
मिमा अग्निमयः पुरो दीप्यमाना भ्राजमाना अतिष्ठन्ता असुरा
अनपधृष्येवापाद्भवंस्ते ऽग्निनैव पुरस्तादसुररक्षांस्वपापताग्निना
पञ्चात्”—इति । पुरा कदाचिद् ‘देवा यज्ञम्’ ‘अतन्वत’ विस्तारि-
रितवन्तः । यद्यपि पूर्वमीमांसाकर्तृभिर्नवमाध्याये देवाना मशरी-
रत्वात्कर्माधिकारो नास्तीत्युक्तम् *, तथापि प्रशंसार्थत्वेन स्मार्च-
तात्पर्याभावाद्† अविरोधः । यद्वा ; उत्तरमीमांसाकर्तृभिः शरीर-
मङ्गीकृत्य विद्याधिकारोपपादनाद् ‡ इतरेषां § शरीरराहित्य
श्रुतिनादिवत् कर्मकाले प्रत्यक्षशरीरं नास्तीति तदभिप्रायकर्म-
धिकारनिराकरणस्य कर्मसाध्यस्य स्वर्गस्य प्राप्तत्वात्तत्प्रयोजना-
भावाभिप्रायम् । जगदनुग्रहार्थं तु तेषां शरीराणा मस्तोत्राधिकार
इत्यभिप्रेत्य यज्ञ मतन्वतेत्यत्रोच्यते । ‘तान्’ देवान् यज्ञविस्तारिणी
ऽभिलस्य ‘असुराः’ आगच्छन् । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—‘एषां

* जै० सू० ८.१.६—१०. अधि० ४ ; ४२—४४ सू० अधि० १४ ; ६.७.३२ सू० अधि० १६ ।

† तथाश्चाह शबरस्वामी—“असद्वृत्तान्तात्वाख्यानं, कृतार्थेन प्रशंसाया गन्धमान-
लान् । इद्वान्ताख्यानं वर्तमाने, इत्थं निश्चयते,—यद्य उक्तान्तज्ञानं, यद्य कश्चि-
विप्ररोचना, वेद्यो वा । तत्र उक्तान्तात्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं च इति प्रयीकना-
भावात् अनर्थकं मिति अविवक्षितं ; प्ररोचनया तु प्रवर्तते, वेद्यात् निवर्तते इति तयो-
र्विवक्षा । उक्तान्तात्वाख्यानेऽपि विधीयमानं आदिभना द्वयो वेदस्य प्रसजितम्”—इति
(जै० सू० १. २. १०. भा०) ।

‡ वै० सू० १. १. २६—३३. अधि० २५ ।

§ ‘इतरेषाम्’ नवतानाम् । तथाचि—‘अपि वा कर्मवृत्तकाह यथा क्षीताभ्यर्च्युर्गच्छीमा-
नेत्येकस्य सतः’—इति निब० ७. २. १ । तत्रैव तत् उत्तरम्—‘अथाकारचिन्तनं देवता-
भ्याम्’—इत्यपक्रम्य ‘अपुनश्चविधाः स्युः’—इत्यादिना (७. २. २, ३.) इत्यादीनां विग्रहाद्य-
भावा एव सिद्धान्तितो यास्केन ।

देवानां 'यज्ञवेशसं' यज्ञविघातं 'कश्चिन्नाम इति' तदभिप्रायः ।
 कदा, कुत्र, समागता इति तदुच्यते,— 'पश्चावाप्रीते' प्रयाजै-
 स्तर्पिते सति 'पर्यजेः पुर इव' पर्यग्निकारणात् पूर्वस्मिन् काशे
 'यूपं प्रति' 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे, 'तान्' देवानसुरां उपागच्छन् ।
 'ते देवाः' तदागमनं निश्चित्य 'अग्निमयीः पुरः' अग्निप्राकारा-
 'न्निपुरं' वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा 'पर्यास्यन्त' पशोः पुरतः
 प्रक्षिप्तवन्तः । तच्च प्रक्षेपणं 'यज्ञस्य' देवानां स्वरूपस्य च रक्ष-
 णाय भवति । 'एषां' देवानां सम्बन्धिन्यः 'ताः पुरः' पशोः परितो
 न्वलन्त्यो ऽन्धकारं निवर्त्य तं देशं प्रकाशयन्त्यः 'अतिष्ठन्' ।
 'ता अग्निमयः पुरः' 'अनपष्टुष्वैव' तिरस्कारं मङ्गलैव 'अपाद्रवन्'
 अपगताः । तच्च देवास्तेन च प्राकाररूपेण 'अग्निना' पूर्वस्थां
 दिशि असुरान् रक्षांसि च हतवन्तः ;—'पश्चाद्' अपि 'अग्निना'
 एव हतवन्तः ॥

अथ पर्यग्निकरणं विधत्ते— "तथैवैतद्यजमाना यत्पर्यग्निं
 कुर्वन्त्यग्निमयीरेव तत्पुरस्त्रिपुरं पर्यस्यन्ते, यज्ञस्य चात्मनश्च गुह्ये;
 तस्मात्पर्यग्निं कुर्वन्ति, तस्मात्पर्यग्नये ऽन्वाह"—इति । यथा देवै-
 रग्निप्राकाराः कृताः, 'तथैवैतद्यजमानाः' पर्यग्निं 'कुर्वन्ति' । अत-
 यथेतत्कुर्युस्तदानीं मग्निप्राकारवेष्टनं पशोः परितः प्रक्षिपन्ति
 'यज्ञस्य चात्मनश्च' रक्षणाय भवति । तस्मादवश्यं पर्यग्निकरण-
 मपेक्षितम् । तदर्थं मनुवचनं चापेक्षितम् । तच्च पर्यग्निकरण-
 मापस्तम्बो विस्मृत्यति— "आहवनीयादुहमुक् मादायामौधः पति-
 वाजपतिः कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुम्"—इति
 (श्री० ७.१५.२.) । अनुवचनं पूर्वं नैवाग्निर्हीता न इत्यादिना
 दर्शितम् (२६७ पृ०) । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशोः श्रामित्वदेशं प्रत्या

नयनं विधत्ते—“तं वा एतं पशुं माप्रीतं सन्तं पर्यग्निकृतं सुदक्षं नयन्ति”—इति । प्रयाजैस्तोषितं पर्यग्निकरणेन रक्षितम् पशुं सुदक्षसुखं कृत्वा नयेयुः । नीयमानस्य पशोः पुरतो नेतव्यं विधत्ते—“तस्योन्मुखं पुरस्ताद्वरन्ति”—इति । तदेतदुभय माष-
स्त्वमेन स्पष्टीकृतम्—“आहवनीयादुन्मुखं मादायान्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । शमिता पशुं नयति । चरोरन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्मा-
लोत्करावुदक्षं पशुं नयन्ति”—इति (७.१५.८-१०.) । पशोः पुरतो वज्रिनयनं प्रशंसति—“यजमानो वा एष निदानेन यत्प-
शुरनेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकं मेथतीति तेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकं मेति”—इति । यः ‘पशुः’ अस्ति, ‘एषः’ ‘निदानेन’ सूक्ष्मदृष्टिनिरूपणेन ‘यजमानः’ एव भवति ; पशुना स्वात्मनो निष्क्रीतत्वात् । पशोर्यजमानत्वं निष्क्रयणं च पूर्वमेव [आत्मनिष्क्रयणमेवास्य समुद्भूयति (?)] श्रुत्यन्तरोदाहरणेन दर्शितम् (२५६, २५७ पृ०) । पशोः पुरतो नीयमानज्योतिषायं यजमानः पुरोवर्त्तिदीपयुक्तो भूत्वा स्वर्गं लोकं प्रयास्यति । यथा राजामात्यादिः पर्यटने राक्षीं पुरो-
वर्त्तिदीपयुक्तो गच्छति, तद्वदित्यभिप्रेत्योन्मुखं पुरस्ताद्वरन्ति ;— तदभिप्रायानुसारेणैव यजमानोऽपि तथा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । तदेतदग्नेः पुरतो नयनं शाखान्तरेऽप्याभ्यातम्—“यर्हि पशुं माप्रीतं सुदक्षं पशुं नयन्ति, तर्हि तस्य पशुप्रपणं चरित् ; तेनैवैनं भागिमं करोति”—इति (तै० सं० ३. १. ३. २.) ।

शामित्रदेशं नीतस्य पशोर्हिनस्यले बर्हिःप्रक्षेपं विधत्ते— “तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति, तदध्वर्युर्वर्हिर्धस्तादुपास्यति”— इति । ‘तं’ पशुं यस्मिन् देशे हनिष्याम इत्येवं मन्थन्ते, तस्मिन्

देशे 'अध्वर्युः' भूमौ 'बर्हिः' प्रक्षिपेत् । तदेतत् शाखान्तरे सम-
न्वक्तुमाणातम्—“पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति बर्हिर्वापास्यत्य-
स्तन्दायास्तनः हि तद्यद्वर्हिषि स्तन्दात्ययो बर्हिषद मेवैनं
करोति”—इति (तै० सं० ६. ३. ८. २. *) । तदेतदापस्तम्बेन
स्यष्टीकृतम्—“अभिपर्यग्निकृते देशे उल्लुक्कं निदधाति । स
शामिनः । तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशु मवस्थाय पृथिव्याः सम्पृचः
पाहीति तस्याधस्ताद् बर्हिर्वापास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत् । तस्मिन्
सञ्ज्ञपयन्ति † प्रत्यक्षिरस मुदीचीनपादम्”—इति (७.१६.
२-५.) । पशोरधो बर्हिःप्रक्षेपं प्रशंसति—“यदेवैनं मद आप्रीतं
सन्तं पर्यग्निकृतं बर्हिर्वेदि नयन्ति, बर्हिषद मेवैनं तत् कुर्वन्ति”—
इति । प्रयाजैस्तोषितं, पर्यग्निकरणेन रक्षितं, पशुं सौमिकवेदेः
बर्हिर्भागे संज्ञपनाय नयन्तीति अदो यदस्ति, तदानीम् 'एनं'
पशुं 'बर्हिषद मेव' दर्भेऽवस्थित मेव 'कुर्वन्ति' । यद्वा ; 'बर्हिषद'
यज्ञेऽवस्थितं वेद्या मवस्थितं 'कुर्वन्ति' । बाह्यदेशे नयनदोषं परि-
हरतीत्यर्थः ॥

पशोः पुरीषस्थापनार्थं मवटखननं विधत्ते—“तस्योवध्यगोहं
खनन्ति”—इति । अवध्यं पुरीषं, तस्य गोहं गोपनस्थानं, तत्कुर्युः ।
अस्य खननस्य कालः आपस्तम्बेन दर्शितः—“अवध्यगोहं पार्थिवं
खनतादित्यभिज्ञायोवध्यगोहं खनति”—इति (श्रौ० ७.१६.१.) ।
होता त्वध्रिगुग्रैषमन्त्रे ‡ यदोवध्यगोहं मिति वाक्यं पठति, तदा

* पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति मन्त्रस्तु, तै० सं० १. ३. ८. २ ।

† 'अभितार इति शेषः । अक्षतस्य मारणं संज्ञपनम्'—इति तट्टीका ।

‡ स मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ६. ६ अनुवाके) आस्मातः, इह षष्ठाध्यायीवचन-
समसखण्डयोः व्याख्यातय (२७१—२२४ पृ०) ।

क्षणेदित्यर्थः । तदेतद्व्यवधानोद्बोधनं प्रशंसति—“शोषधं वा
क्षवध मियं वा शोषधीनां प्रतिष्ठा, तदेनत् स्वाया मेव प्रतिष्ठाया
मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति”-इति । तदेतदर्थवादवाक्यं पूर्वाध्याय-
मन्त्रप्रसङ्गे व्याख्यातम् * ॥

अथ पशुपुरोडाशं † प्रशंसितुं प्रश्नं सुत्यापयति—“तदाहुयदेव
हविरिव यत्पशुरथास्य बह्वपैति,—लोमानि त्वगसृक् कुष्ठिकाः शफा
विषाणे ; स्कन्दति पिशितं ; केनास्य तदापूर्यत इति”-इति ।
‘तत्’ तत्र पशौ शोषवादिनः ‘आहुः’—‘यद्’ यदा यः ‘पशुः’
अस्ति, ‘एषः’ सर्वोऽपि ‘हविरिव’ ; कृत्स्नस्य पशोरुपाकृतत्वात् ।
‘अथ’ तदानीं कस्याप्यवयवस्थापनयो न युक्तः ; इह तु ‘बहु’ अव-
यवजातम् ‘अपैति’ ; तद्यथा—‘लोमानि’ रोमाणि, ‘त्वक्’ चर्म,
‘असृक्’ रक्तम्, ‘कुष्ठिकाः’ उदरवर्तिनो भक्षितास्तृणादयः,
‘शफाः’ खुराः, ‘विषाणे’ शृङ्गद्वयम् । एतत्सर्वं मपैति ; अग्नी
होमाभावात् । किञ्च ‘पिशितं’ मांसं यत्किञ्चित् ‘स्कन्दति’ भूमी
पतति, तदप्यपैति । एवं सति ‘केन’ प्रकारेण ‘अस्य’ पशोः
सम्बन्धि ‘तत्’ सर्वं अवयवजातं समन्तात् ‘पूर्यते’ ? इति प्रश्नः ।

तस्योत्तरं माह—“यदैवैतत्पशौ पुरोडाशं मनु निर्वपन्ति,
तेनैवास्य तदापूर्यते”-इति । पश्चालम्बनम् ‘अनु’सृत्य ‘पुरोडाशं
निर्वपन्ति’ इति ‘यत्’ इदं मस्ति, ‘तेनैव’ ‘अस्य’ पशोः सम्बन्धि
‘तत्’ सर्वं अवयवजातं पूरितं भवति ।

तदेतदुपपादयति—“पशुभ्यो वै मेधा उदक्रामंस्तौ व्रीहिभ्यैव
यवश्च भूतावजायेतां ; तद्यत्पशौ पुरोडाशं मनु निर्वपन्ति, समिधेन

* २०५ पृ० १३ पं० पशुभक्षिमाना भित्तादिना ।

† ‘पशुभ्यः पुरोडाशः पशुपुरोडाशः’-इति आप० श्रौ० ७. २९, १. टी० ।

नः पशुनेष्ट मसत्वेवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति”-इति । मनु-
ष्याश्वादिभ्यः सकाशात् ‘मिधाः’ यज्ञयोग्याः भागाः ‘उदक्रामन्’ ;
तदेतत् पुरुषं वै देवा इत्यस्मिन् खण्डे प्रपञ्चितम् (२८४—
३०० पृ०) । उत्क्रान्तमिधा भूमौ प्रविश्य ‘व्रीहिर्यवश्च’-इति यौ
धान्यविशेषौ विद्येते, तावुभौ ‘भूमौ’* तद्रूपतां प्राप्तौ ‘अजायेतां’
भूमेः सकाशादुत्पत्तौ । तद्यत्पशावित्यादिकं तस्मिन्नेव खण्डे
व्याख्यातम् (२८७ पृ० ५ पं०) ।

एतद्वेदनं प्रशंसति —“समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति, केवलेन
हास्य पशुनेष्टं भवति, य एवं वेद”-इति । एतदपि तत्रैव
व्याख्यातम् (२८७ पृ० १६ पं०) । पुनरप्यनोक्तिर्यवप्रशंसार्था ;
पूर्वञ्च व्रीहिमात्रं प्रशंसितम्, इह तु व्रीहियवा उभावपि प्रशस्येते
इत्यविशेषः ॥

अत्र “यदेव हविरेव यत्पशुः”-इत्युक्तम् (३१७ पृ० ५ पं०),
तत्र कश्चिद्विशेषो मीमांसा-दशमाध्यायस्य सप्तमपादे (जै० सू०
१, २. अचि० १.) चिन्तितः—

“पशुः कृत्स्नो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यतः ।

श्राद्धो वा चोदनाभ्यैव भवदानपृथक्कृतः ॥

“अग्नीषोमीयं पशु मालभेत”-इत्यत्र (२५१, २५५ पृ०)
कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्टं युक्तम् । कुतः ? अग्नीषोमदेवतां
प्रति द्रव्यत्वेन पशोर्बोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्
पशुर्भवतीति प्राप्ते, ब्रूमः ;—“हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया
अवद्यति, वक्त्रसोऽवद्यति, दोष्णोरवद्यति, पार्श्वयोरवद्यति”-इत्या-
दिना हृदयाद्यङ्गानां भवदानानां पृथगास्त्रायन्ते (तै० सं० ६.३.

* मद्दृष्टेः सर्वभूतपुस्तकेषु ‘भूतौ’-इति, सर्वटीकापुस्तकेषु ‘भूमौ’-इति ।

१०.४.) । अवदानं च हविष्टप्रयोजकः संस्कारः ; पुरोडाशं हेतुं
मवदीयमानत्वदर्शनात् । हविःशब्दस्तु कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं
द्रव्यं ब्रूते । पश्चादतिचोदना तु हृदयावहारेण । तस्मात्
प्रत्यङ्गं हविर्भेदः”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (२१) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तस्य वपा सुत्विद्याहरन्ति ता मध्वर्युः सुवेणाभि-
घारयन्नाह स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति तद्यात् स्तोकाः *
श्रोतन्ति सर्वदेवत्या वै स्तोका नेम्न इमे ऽनभिप्रीता
देवान् गच्छानिति जुषस्व सप्रथस्तम मित्यन्वाह वधो
देवप्सरस्तमं हव्या जुह्वान आसनीत्यग्ने रेवैनांस्तदास्ये
जुहोतीमं नो यज्ञ ममृतेषु धेहीति सूक्त मग्वाहे-
मा हव्या जातवेदो जुषस्वेति हव्यजुष्टि माशास्त
स्तोकाना मग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च हि घृतस्य

* इह सर्वत्रैव 'स्तोकाः श्रोतन्ति'-इति सविस्मयपाठः क-पुस्तके ।

देवानां होताग्ने प्राशनं प्रथमो निषद्येत्येव तदाह ।
 घृतवन्तः पावकं ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदस इति
 मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति स्वधर्मं देववीतये
 श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं मित्याशिष माशास्ते तुभ्यं स्तोका
 घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय सन्त्येति घृतश्रुतो हि भव-
 न्त्यृषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भवेति यज्ञ-
 समृद्धि माशास्ते तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीव स्तोकासो
 अग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च
 भवन्ति कविशस्तो बृहता भानुना गा हव्या जुषस्व
 मेधिरेति हव्यजुष्टि मेवाशास्त ओजिष्ठं ते मध्यतो
 मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे श्रोतन्ति ते वसो
 स्तोका अधि त्वचि प्रति तान् देवशो विहीत्यभ्ये-
 वैनांस्तद्वष्टं करोति यथा सोमस्याग्ने वीहीति
 तद्यत् स्तोका श्रोतन्ति सर्वदेवत्या वै स्तोकास्तस्मा-
 दियं स्लोकशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति ॥ २ (१२) ॥

अथ स्लोकानुवचनीयाः * विधातु मादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—
 “तस्य वपामुत्खिद्यद्वाहरन्ति; ता मध्वर्युः सुवेणाभिवारयन्नाह,—

* ‘अधिसंवीगाद् ये मेदसो विन्दवश्चीतन्ति, ते स्लोकाः’—इति आप० श्री० टी० ७.
 २०. १। ‘विश्वस्य शाखया धार्यमाचया वपाया उपरि ‘ता मु ते दधिरे’—इतिमन्त्रेण
 आर्यं इति सति तत्सकाशात् पतन्ती विन्दवः स्लोकाः’—इति च सा० भा० (ते० सं० १.२.८.) ।

स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति"-इति । 'तस्य' पयोः 'वपान्' उदरमतां वपनः-
सदृशौम् 'उत्पिष्यथ' उदृत्य होमार्थम् 'आहरन्ति' । 'तां' च वपान्
'अभ्यर्च्युः' 'अभिचारयन्' प्रेषमन्त्रं ब्रूयात् । तदेतदापस्तम्बो विप्र-
दयति—"त्वा सु ते दधिरे हव्यवाह मिति सुवेण वपा मभि-
शुहोति । प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति सम्प्रेषति"-
इति (श्री० ७. २०. २, ३.) । तस्य प्रेषकथनस्य तात्पर्यं दर्श-
यति—"तद्यत् स्तोका श्रोतन्ति, सर्वदेवत्या वे स्तोका, मेभ्य
इमे ऽनभिप्रीता देवान् गच्छानिति"-इति । 'तत्' तस्यां वपायां
तदानीं मेव क्लिबाया माद्रीयां अय्यमाणायां यदा 'स्तोकाः'
नोरविन्दवः 'श्रोतन्ति' निर्मला अधः पतन्ति, तदानीं सर्व-
देवानां प्रियत्वात् 'इमे' स्तोकाः स्वयम् 'अनभिप्रीताः' अस्मान्
प्रोतिरहिताः 'देवान्' 'गच्छान्' गमिष्यन्ति । तथा सति मह-
देतदस्माकं भयकारणम् तस्माभूदित्यभिप्रेत्य स्तोकप्रीणनार्थं
मिदं प्रैषानुवचनम् । अत्र 'नेत्' इत्ययं शब्दः परिभयार्थः ॥

अथानुवचनं विधत्ते—"लुपस्व सप्रथस्तम मित्यन्वाह"-
इति । तस्य अनुवचनस्य काल आश्रयायनेन दर्शितः—"वपायां
अय्यमाणायां प्रेषितः स्तोकेभ्यो ऽन्वाह लुपस्व सप्रथस्तम मिमं
मो यज्ञ मिति"-इति (श्री० ३. ४. १. *) । अथानुवचनवक्ता
मैत्रावरुणः । तदाह बीधायनः—"यदा जानाति स्तोकेभ्यो
ऽनुब्रूहीति, तदा मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह लुपस्व सप्रथ-
स्तम मिति"-इति ॥ तस्या ऋचो द्वितीयतृतीयपादा अनुवदन्ति
—"वचो देवपारस्तमं हव्या जुह्वान आसनि"-इति । सर्वस्यां

* लुपस्वेत्येका (सं० १. ७५. १.), इमं वी यज्ञ मिति मुक्तात्मिकाः पञ्च (सं० १.
२१. १-५.) ; त इमाः वचो वचस्तेति गौरीयैरेकपाद्यानाः (ब्रा० ३. ६. ७.) ।

अथानुवचनीया मेका नृचं विधाय पुनरप्यनुवचनीयं पञ्चमं
सूक्तं (सं० ३.२१.१—५.) विधत्ते—“इमं नो यन्न ममृतेषु
धेहीतिसूक्तं मन्वाह”-इति । ‘जातवेदः !’ इति सम्बोधनं वक्ष्यते ।
‘नः’ अक्षदीयम् ‘इमं’ यज्ञम् ‘अमृतेषु’ देवेषु ‘धेहि’ स्थापय ।

सर्वस्व । कीदृशं वचः ? ‘सप्रथस्तमम्’ प्रतिशयेन प्रथसा त्रिस्तरेण
सहितं, ‘देवशरस्तमं’ देवानां प्रतिशयेन प्रौणयिह । अत्रासनीति-
पदस्याभिप्रायं दर्शयति—“अग्नेरैवैनांस्तदास्ये जुहोति”—इति ।
‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन स्तोत्रानग्नेरेव सुखे जुहोति ॥

अनुवचनीया मेका नृचं विधाय पुनरप्यनुवचनीयं पञ्चमं
सूक्तं (सं० ३.२१.१—५.) विधत्ते—“इमं नो यन्न ममृतेषु
धेहीतिसूक्तं मन्वाह”-इति । ‘जातवेदः !’ इति सम्बोधनं वक्ष्यते ।
‘नः’ अक्षदीयम् ‘इमं’ यज्ञम् ‘अमृतेषु’ देवेषु ‘धेहि’ स्थापय ।
द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“इमा हव्या जातवेदो जुषस्वेति
हव्यजुष्टि माशास्ते”-इति । जुषस्वेत्यभिधानाद्विमेवायाः प्रार्थ-
नम् । तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“स्तोकानां मग्ने मेदसो
वृत्तस्येति मेदसश्च हि वृत्तस्य च भवन्ति”—इति । हे ‘अग्ने !’
‘मेदसः’ वपायाः, इयमानस्य च ‘वृत्तस्य’ ये ‘स्तोकाः’ विन्दवः
सन्ति, तेषां मध्ये स्वादूनीत्यध्याहारः । ‘प्राशान’-इतिवच्य-
भाषिणान्वयः । अत्र ये स्तोकाः पतन्ति, यस्मात् ‘मेदसश्च
वृत्तस्य च’ सम्बन्धिनो ‘भवन्ति’, तस्माद्युक्तोऽयं वादः । चतुर्थ-
पाद मनूय व्याचष्टे—“होतः प्राशानं प्रथमो निषद्येत्यग्निर्वै
देवानां होताग्ने प्राशानं प्रथमो निषद्येत्येव तदाह”—इति ।
हे ‘होतः’ होमनिष्पादकान्ने ! त्वं ‘प्रथमः’ मुख्यः सन् ‘निषद्य’
अप्रविश्य ‘स्तोकान्’ ‘प्राशान’ भक्षय । यद्यपि होतृशब्दोऽत्र
प्रयुक्तः, तथाप्यग्नेरेव देवहोतृत्वात् अग्नि मेव सम्बोध्य चतुर्थ-
पादो ब्रूते ॥

अस्मिन् सूत्रे द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनुष्य व्याचष्टे—
 “वृतवन्तः पावक ते स्तोका श्रोतन्ति मेदस इति, मेदसश्च ह्येह
 हि वृतस्य च भवन्ति”-इति । हे ‘पावक’ शोधकान्ते । ‘मे’
 त्वदर्थं ‘मेदसः’ वपायाः सम्बन्धिनः ‘वृतवन्तः’ वृतसहिताः
 ‘स्तोकाः’ विन्दवः ‘श्रोतन्ति’ । अत्र मेदःसम्बन्धे घृतसम्बन्धे
 च वृषक् प्रसिद्धिं वक्तुं मेदसश्च ह्येव हि वृतस्य चेति ‘हि’-
 शब्दद्वयम् । उत्तरार्धे मनुष्य व्याचष्टे—“स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं
 नो धेहि वार्यं मित्याग्निष माशास्ते”-इति । ‘देववीतये’ देवानां
 भक्षणाय ‘नः’ अस्माकं ‘स्वधर्मं’ कुक्षोचितं यागादावनुष्ठानरूपं
 धर्मं ‘धेहि’ सम्पादय । कीदृशं धर्मम् ? ‘श्रेष्ठम्’ अतिप्रशस्तम् ;
 अतएव ‘वार्यं’ सर्वैर्वरणीयम् । अत्र स्वधर्मं धेहीत्यनेनाग्नौ
 प्रतीयते ॥

तृतीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनुष्य व्याचष्टे—“तुभ्यं स्तोका घृत-
 शुतो ऽग्ने विप्राय सन्त्येति, घृतशुतो हि भवन्ति”-इति । सन्तिः
 दानं, ता मर्हतीति सन्त्यः । हे ‘सन्त्य’ फलप्रदानकुशलाग्ने । ‘विप्राय’
 मेधाविने ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं ‘स्तोकाः’ विन्दवः, ‘घृतशुतः’ घृतस्त्राविषो
 वर्तन्ते । अत्र घृतस्त्रावित्वप्रसिद्धिं ‘हि’-शब्देन दर्शयति । उत्त-
 रार्धे मनुष्य व्याचष्टे—“ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता
 भवेति, यज्ञसमृद्धि माशास्ते”-इति । हे अग्ने ! ‘ऋषिः’ ‘इष्टा’
 ‘श्रेष्ठः’ प्रशस्ततमश्च * ‘समिध्यसे’ अस्माभिः प्रज्वाल्यसे ; अतो
 ‘यज्ञस्य’ अस्मदीयस्य ‘प्राविता’ प्रकर्षेण रक्षिता भव । अत्र
 यज्ञरक्षणवचनेन यज्ञसमृद्धि-प्रार्थनम् ॥

चतुर्थ्या ऋचः पूर्वार्धे मनुष्य व्याचष्टे—“तुभ्यं श्रोतव्यभिगो

अचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो वृतस्वेति, मेदसश्च ह्येव हि वृतश्च
च भवन्ति—इति । हे ‘अग्निगो’ अष्टतरङ्गे ! हे ‘अचीवः’ शक्ति-
मन् ! ‘अग्ने !’ ‘मेदसः’ वपायाः सम्बन्धिनः ‘वृतस्य’ ‘स्तोकासः’
विन्दवः ‘तुभ्य’ त्वदर्थं ‘स्योतन्ति’ क्षरन्ति । अत्रापि ‘हि’-शब्दद्वयं
पूर्ववत् । उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे—“कविशस्तो बृहता भानुना
गा हव्या जुषस्व मेधिरेति, हव्यजुष्टि मेवाग्रास्ते”—इति । हे
अग्ने ! त्वं ‘कविशस्तः’ विद्वन्निर्द्वल्विग्भिः सुतः सन् ‘बृहता
भानुना’ महता तेजसा युक्तः ‘आगाः’ आगच्छ । हे ‘मेधिर’
यज्ञयोग्य ! अस्मदीयानि हव्यानि ‘जुषस्व’ । तदेतद्विःसेवायाः
प्रार्थनम् ॥

पञ्चम्या ऋचश्चतुरोऽपि पादाननुवदति—“ओजिष्ठं ते मध्यतो
मेद उद्भृतं, प्र ते वयं ददामहे, स्योतन्ति ते वसो स्तोका अधि-
त्वचि, प्रति तान् देवशो विद्महीति”—इति । हे अग्ने ! त्वदर्थम्
‘ओजिष्ठ’ बलवत्तमं ‘मेदः’ वपारूपं ‘मध्यतः’ पशोर्मध्यभागात्
‘उद्भृतं’ उत्कृष्टं सम्पादितं ‘वयं’ यजमानाः ‘ते’ तुभ्यं ‘प्रददा-
महे’ प्रकर्षेण दद्मः । हे ‘वसो’ सर्वेषां निवासहेतो ! ‘अधि-
त्वचि’ वपाया मधिश्रिताः ‘स्तोकाः’ विन्दवः ‘ते’ त्वदर्थं ‘स्योतन्ति’
क्षरन्ति । ‘देवशः’ तत्तद्देवतुष्टार्थं ‘तान्’ स्तोकान् ‘प्रतिविद्मि’
प्रत्येकं पिब । एतन्मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—“अभ्येवैनांस्तद्वष्ट-
करोति, यथा सोमस्थाने वीद्महीति”—इति । ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
‘एमान्’ स्तोकान् ‘अभि’ वषट्कारमन्त्रं पठति । ‘यथा सोमस्थ’-
इत्यादिमन्त्रस्तद्वत् ॥

इदानीं स्तोकान् प्रशंसति—“तद्यत् स्तोका स्योतन्ति, सर्व-
देवत्या वै स्तोकास्तस्मादियं स्तोकाशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति”—

इति । 'तत्' तस्यां वपायां 'यत्' यस्मात् कारणात् 'स्त्रीकाः
जीतन्ति', ते च 'स्त्रीकाः' सर्वासां देवतानां प्रिया एव, 'तस्माद्'
देवानुग्रहात् 'इयं हृष्टिः' लोके 'स्त्रीकशः' प्रतिविन्दुभिः *
'विभक्ता' सती भूसमीपं प्रागच्छति † ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१२) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदाहुः का स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः 'कः
मैषः का याज्येति' या एवैता अन्वाहैताः पुरोनु-
वाक्या 'यः मैषः स मैषो' या याज्या सा याज्या
तदाहुः का देवता स्वाहाकृतय इति विश्वेदेवा

* प्र-पुनर्लङ्घ्य सर्वत्रैव विन्दुशब्दो बकारादिः ।

† 'वायी वीहि स्त्रीकानां मित्याह, तस्माद् विभक्ताः स्त्रीका अवपद्यन्ते'-इति तै० सं०
६. १. ८ । 'वायी वीहि स्त्रीकानां मिति बहिषोऽयं सधन्नाद् वपाया उपार्थात्'-इति च
आप० ७. २०. १ । वायी वीहि मन्त्रस्तु तै० सं० १. ३. ८. २ । 'स्त्रीका गुहीति या एव
वपायां आपसा अवपद्यन्ते'-इत्यादि च तै० ब्रा० ३. ८. ६. २, ३ ।

इति ब्रूयात्स्मात् स्वाहाकृतं इविरदन्तु देवा इति
यजन्तीति देवा वै यज्ञेन शमेण तपसाहुतिभिः स्वर्गं
लोकं मजयन्तेषां वपाया मेव हुतायां स्वर्गो लोकः
प्राख्यायतं ते वपा मेव हुत्वाऽनादित्येतराणि कर्मा-
ण्यूर्ध्वाः स्वर्गं लोकं मायन्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च
देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन् यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः*
प्रज्ञात्या इति तेऽभितः परिचरन्तः† ऐतः‡ पशु मेव
निरान्तं शयानं ते विदुरियान्वाव किल पशुर्यावती
वपेति स एतावानेव पशुर्यावती वपा ऽथ यदेनं
तृतीयसवने श्रपयित्वा जुह्वति भूयसीभिर्न आहु-
तिभिरिष्ट मसत्केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति भूय-
सीभिर्होस्याहुतिभिरिष्टं भवति केवलेन हास्य पशु-
नेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ३ (१३) ॥

अथ वपाप्रशंसां हृदि निधाय तदुपयोगिनं कञ्चित्पञ्च मुख्या-
पयति—“तदाहुः का स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः, कः प्रेषः, का
याज्येति”—इति। स्वाहाकृतिशब्देनान्तिमप्रयाजदेवता उच्यन्ते§।
तासां देवतानां पुरोनुवाक्याप्रेषयाज्यासु ज्ञानरहिता ब्रह्मवादिनः
पृच्छन्ति। तस्य प्रश्नस्योत्तरं माह—“या एवैता जन्वाहेताः

* ‘दिशिष्यामः’ ग, ड, टी० च।

†, ‡ ‘परिचरन्तः’, ‘ऐतः’ क।

§ २६३ पृ० २ पं० शाहस्य प्रयाजदेवताः प्रदर्शिताः।

पुरीषुवाक्यां, यः प्रेषः स प्रेषो, या याज्या सा याज्या”-इति ।
वपासम्बन्धिस्त्रीकार्यं प्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्वेत्यादयो ‘या एषैता
अन्वाह’, ‘एताः’ एव * स्वाहाकृतौनां ‘पुरीषुवाक्याः’ भवन्ति, न
त्वय्याः सन्ति । अनेन वपाप्रशंसा सूचिता । प्रेषसूक्ते “हीता
यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य”-इति प्रयाजान्तिमो ‘यः प्रेषः’ आन्नातः
(तै० ब्रा० ३.६.३.१२.), ‘सः’ एषः ‘प्रेषः’ । आप्रीसूक्ते ‘या’ इव
सुप्तमयाज्यारूपेणाज्याता (तै० ब्रा० ३.६.४.१२.), सैव स्वाहाकृति-
देवतानां याज्या । तदेतद्वचं मन्त्रान्तरप्रत्योत्तरम् ॥

पुनरपि तथैवैधं प्रश्नान्तरं मुत्यापयति — “तदाहुः का देवता
स्वाहाकृतय इति”-इति । अग्निधायादिवत् स्वाहाकृत्याख्या
अपि प्रसिद्धाः काचित् न सन्ति ; तस्मादेताः ‘काः ?’-इति
अन्वात्वा प्रश्नः । तस्योत्तरं दर्शयति — “विश्वे देवा इति ब्रूयात्”-
इति । प्रसिद्धा ये देवाः सन्ति, ते सर्वे स्वाहाकृत्याख्या इत्यभि-
ज्ञात उत्तरं ब्रूयात् । तदेतदुपपादयति — “तस्मात् स्वाहाकृतं
हविरदन्तु देवा इति यजन्तीति”-इति । अस्यान्तिमप्रयाज-
याज्यायाश्चतुर्थपाद एव मान्नातः — “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”
-इति (सं० १०. ११०. ११.) । तस्य पादस्याय मर्थः — स्वाहा-
कारेण संस्कृतं हविः सर्वे देवा भक्षयन्त्विति । एवं सति स्वाहा-
कृतिनामकाः सर्वे देवाः । ‘तस्मात्’ स्वाहाकृत मित्यादिपाद-
सहितेन मन्त्रेणान्तिमं प्रयाजं ‘यजन्ति’-‘इति’ एवं मन्त्रलिङ्गं
स्वाहाकृतिशब्देन सर्वदेवताभिधाने प्रमाण मित्यर्थः । पयोः
पर्यग्निकारणात् पूर्वं प्रयाजकाले दग्धैव प्रयाजा इष्टाः, अन्तिम-

प्रयाजस्ववस्थापितः * । तदुक्तं मापस्तम्बेन — “दशेद्वैकादश-
याज्या मवशिनाष्टि”-इति (श्री० ७. १४. ८.) । सोऽयं मव-
शिष्टोऽन्तिमप्रयाजः “जुषस्व सप्रथस्तमम्”-इत्यादिस्तोकानुवचना-
दूर्ध्वम्, वपाहोमात् प्रागिज्यते । अतो व्यवहितत्वादन्तिम-
प्रयाजविषयः पुरोनुवाक्याप्रैषयाज्याप्रश्नो युक्तः । वपासमीप-
वर्त्तित्वादेव स्तोकानुवचनमन्त्राणां मेतदीयपुरोनुवाक्यात्वं चोप-
पन्नम् । अनुष्ठानस्य व्यवधानेऽपि प्रैषयाज्ये तत्तदनुवाकोक्ते (ते०
ब्रा० ३. ६. ३, ४ अनु०) एवेति स्मर्यते ॥

अथ वपाहोमं प्रशंसितुं माख्यायिका माह—“देवा वै यज्ञेन
अमेण तपसाहुतिभिः स्वर्गं लोकं मजयन्स्तेषां वपाया मेव हुतायां
स्वर्गो लोकः प्राख्यायत ; ते वपा मेव हुत्वा ऽनादृत्येतराणि कर्मा-
ण्यूर्ध्वाः स्वर्गं लोकं मायन्स्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञ-
वास्त्वभ्यायन्, यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रज्ञात्वा इति ; ते ऽभितः
परिचरन्त एतं पशु मेव निराम्बं शयानं ; ते विदुरियाग्वाव किल
पशुर्यावती वपेति”-इति । पुरा कदाचिद् ‘देवाः’ ज्योतिष्टोमादि-
यागिन, तीर्थयात्रादिश्रमेण, क्लृष्टचान्द्रायणादितपसा, कुष्माण्डगण-
होमादिगताभिराहुतिभिश्च ‘स्वर्गं लोकं मजयन्’ वशीकृतवन्तः ।
‘तेषां’ देवानां यज्ञमध्ये ‘वपाया मेव हुतायां’ ‘स्वर्गः’ प्रख्यातो-
ऽभूत् । ततः ‘ते’ देवाः ‘वपा मेव हुत्वा’ उत्तरकालीनानि सर्वाणि
‘कर्माण्यनादृत्य’ ऊर्ध्वाभिमुखाः ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्ताः । अनन्तरं
‘मनुष्याश्च ऋषयश्च’ यज्ञसम्बन्धि किञ्चिद् उत्तमं मङ्गं मन्विष्य
निषेध्याम इति विचार्य तत्प्रज्ञानाय यज्ञानां ज्ञानाय ‘देवानां’
‘यज्ञभूमिं’ प्रति अगच्छन् । आगत्य च ‘ते’ मनुष्यादयः तदन्वेष-

पार्श्वं तर्क्षां यज्ञभूमौ परितः 'वरणाः' 'निराणा' निरुक्तं 'यज्ञभूमौ' पतितं 'पशु मेव' 'ऐत्' प्राप्तवन्तः । वपाया देवैस्तुल्यत्वाद् हुतत्वादयं पशुर्निराणो दृष्टः । यद्यप्यान्वयः पुरीतवाची*, तद्यप्यत्र तेन वपोपलक्ष्यते । मनुष्यादयः स्वमनस्वेव 'विदुः' निश्चितवन्तः,—'वपा यावती' विद्यते, एतावानेव 'किल पशुः' ! अन्यथा कथं देवाः वपा मेव हुत्वा शिष्टान्यङ्गान्युपेक्षितवन्तः ? । तथा पशौ सारभूत मङ्गं वपेति आस्थायिकामुत्वेन वपां प्रशंस्य नृतिः स्वयं मपि साक्षात् प्रशंसति—'स एतावानेव पशुर्यावती वपा'—इति । पशुशरीरमध्ये 'वपा यावती' विद्यते, 'एतावानेव' मुख्यः 'पशुः' ; "हविरदन्तु देवाः"—इतिमन्त्रे (सं० १०.११०.११.) वपायाः सर्वदेवहविष्ठाभिधानात् ॥

ननु सुत्यादिने सवनोपशोर्वपां प्रातःसवने हुत्वा, शिष्टानि हृदयाद्यङ्गानि तृतीयसवने पक्ता यजमाना जुह्वति; वपामाचस्य पशुस्वरूपत्वे तृतीयसवने पशुशेषं जुह्वतां कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्य—“अथ यदेनं तृतीयसवने उपयित्वा जुह्वति, भूयसीभिर्न आहुतिभिरिष्ट मसत्,—केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति”—इति । 'अथ' वपायाः पशुसारत्वे सति 'एनम्' अवशिष्टं पशुं 'तृतीयसवने' केषयित्वा जुह्वति—इति 'यद्' अस्ति, तत्र जुह्वता मयः प्रभिप्रायः—अथपि वपायाग एव स्वर्गाय पर्याप्तः, तथापि 'नः' अस्माकं 'भूयसीभिः' बहुलाभिः 'आहुतिभिरिष्टम्' अस्तु†, 'केवलेन' द्रव्यान्तरनिरपेक्षेण निरवशेषेण 'नः' अस्मादीयेन 'पशुनेष्टम्' अस्तु 'इति' । अत्राधिकं नैव दोषायेति लौकिकन्यायेन तृतीयसवने पशुङ्ग-

* 'पुरीतवाची' च ।

† भूयसी अस्मदिति णीटी रूपम् ; तस्यैवाधोऽयम् ।

हीमः ; न तु वपाया न्यूनत्वबुद्धेत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति — “भूय-
सीभिर्होस्याहुतिभिरिष्टं भवति, केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य
एवं वेद”-इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१३) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

सा वा एषा ऽमृताहुतिरेव यद्वपाहुतिरमृता-
हुतिरग्न्याहुतिरमृताहुतिराज्याहुतिरमृताहुतिः
सोमाहुतिरेता वा अशरीरा आहुतयो या वै काश्चा-
शरीरा आहुतयो ऽमृतत्वं मेव ताभिर्यजमानो
जयति सा वा एषा रेत एव यद्वपा प्रेव वै रेतो
लीयते प्रेव वपा लीयते शुक्लं वै रेतः शुक्ला वप
ऽशरीरं वै रेतो ऽशरीरा वपा यद्वै लोहितं यन्मांस
तच्छरीरं तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत्परिवा-
सयेति सा पञ्चावत्ता भवति यद्यपि चतुरवर्त्त

यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति-
 हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्यस्योपरिष्ठाद-
 भिघारयति तदाहुर्यद्विरण्यं न विद्येत कथं स्यादिति
 द्विराज्यस्योपस्तीर्य वपा मवदाय द्विरुपरिष्ठादभि-
 घारयत्यमृतं वा आज्य ममृतं हिरण्यं तत्र स काम
 उपाप्नो य आज्ये तत्र स काम उपाप्नो यो हिरण्ये
 तत्पञ्च सम्पद्यन्ते पाङ्क्तो ऽयं पुरुषः पञ्चधा
 विहितो लोमानि त्वङ्मांस मस्थि मज्जा स यावा-
 नेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याग्नौ देवयोन्थां
 जुहोत्यग्निर्वै देवयोनिः सो ऽग्नेर्देवयोन्था आहु-
 तिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोक
 मेति ॥ ४ (१४) ॥

आज्याद्याहुतीनां प्राशस्त्यप्रसिद्धेः तद्वपाहुतिरपि प्रशस्येति
 विवक्षया ताभिः सङ्गैता माहुतिं प्रशंसति--“भा वा एषा ऽमृता-
 हुतिरेव यद्वपाहुतिरमृताहुतिरन्याहुतिरमृताहुतिराज्याहुतिर-
 मृताहुतिः सोमाहुतिरेता वा अशरीरा आहुतयो ; या वै
 काशाशरीरा आहुतयो, ऽमृतत्व मेव ताभिर्यजमानो जयति”-
 इति । या वपाहुतिरस्ति, सैषा स्वय ममृताहुतिः ; देवाना
 ममृते यावती प्रोतिस्तावतीर्तवपाहुती विद्यमानत्वान् । आतिथ्य-
 कर्त्तुं मथितस्याग्नेराहवनीयाग्नौ प्रक्षेपरूपा येय माहुतिः, साध्य-
 मृताहुतिः ; अमृतत्वाख्यस्य देवत्वस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । याप्यन्वा

काचिदाज्याहुतिः, साध्यवृताहुतिः ; “अमृतं वा आज्यम्”-इति-
 नृतेः । याप्यन्वा सोमाहुतिः, सापि ; “अपास सोम ममृता
 अभूम्”-इति (सं० ८. ४८. ३.) सोमस्यामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वश्रव-
 णात् । या एताश्चतस्र आहुतयः, ताः सर्वा अशरीराः ; शीघ्र-
 मरणयुक्तशरीरप्राप्तिसाधनत्वाभावात् । अतएव याः काश्चिदशरीरा
 आहुतयः सन्ति, तामियजमानश्चिरजीवनरूपम् ‘अमृतत्वं’ देवत्व
 मेव प्राप्नोति ॥

पुनः प्रकारान्तरेण वपां प्रशंसति—“सा वा एषा रेत एव
 यद्वपाः—प्रेव वै रेतो लीयते, प्रेव वपा लीयते ; शुक्लं वै रेतः,
 शुक्ला वपा ; शरीरं वै रेतो, शरीरा वपा ; यद्वै लोहितं, यस्मांसं,
 तस्मै शरीरं ; तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत् परिवासयेति”-
 इति । येयं वपास्ति, सेयं रेत एव ; तस्मादृश्यात् । कथं सादृश्यम् ?
 इति तदुच्यते—रेतो योन्यां निषिक्तं सग्नलीयते, एवं वपा-
 प्यम्नी हुता प्रलीयत एव । इदं मेकं सादृश्यम् । शुक्लवर्णत्वं द्विती-
 यम् । अशरीरत्वं तृतीयम् । तस्मात् प्रजोत्पादकरेतो वद्वपा प्रशस्ता ।
 न च वपायाः शरीरमध्येऽवस्थानात् शरीरत्वं शङ्कनीयम् ;—यदेव
 ‘लोहितं’ रक्तं मस्ति, यच्च मांसम्, अनेन सुग्धवालादिप्रसिद्धास्त्रग-
 स्त्रयवयवा उपलब्धव्ये ; अतो वालादिप्रसिद्धं रक्तमांसादिकं मेव
 मुख्यं शरीरम् ; न तु वपायां रेतसि वा बालप्रसिद्धिरस्ति, तत-
 स्तथोरशरीरत्वम् । यस्माद्वपाशरीरयोर्विभागं वक्तुः, तस्माद्याज्ञिको
 वपोद्धरणकर्त्तारं प्रत्येवं ब्रूयात् । वपायाः स्वरूपं यावद् ‘अलोहितं’
 रक्तरहितं ज्ञेयं भवति, तावत् सर्वं ‘परिवासय’ शिष्योति । तदेव
 वपा प्रशस्ता * ॥

* ‘प्रजापतिर्वा इदं मेकं आसीत्’-इत्यादिना वपाविधानम् तं सं० ९. १. १. ४. १

तत्र पञ्चदशानि विभक्तं विधत्ते—“सा पञ्चावत्ता भवति ; यद्यपि चतुरवत्तो यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपा”-इति । द्विविधा यजमानाः,—चतुरवत्तिनः, पञ्चावत्तिनश्चेति । चतुर्भिरवदानैर्युक्तचतुरवत्तो, पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चावत्तिनः । एवं स्थिते त्रया पञ्चभिरवदानैर्युक्ता कर्त्तव्या । तत्र, पञ्चावत्तिनो यजमानस्य ज्ञात एव पञ्चावदानानि प्राप्तानि ; यस्तु चतुरवत्तो, तस्यापि पञ्चावदानानि वपायां कुर्यात् । तान्येतानि पञ्चापि विभज्य दर्शयति—“आज्यस्योपस्तृणाति ; हिरण्यशक्लौ वपा, हिरण्यशक्ल आज्यस्योपरिष्ठादभिघारयति”-इति । ‘आज्यस्य’ आज्येनेत्यर्थः । तदेतदापस्मेन स्पष्टं मुक्तम् (श्री०७.२०.६ ११.) । “शुद्धा मुप-स्तोर्यं हिरण्यशकलं मवधाय कृत्स्नां वपा मवदाय हिरण्यशकलं मुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति । एवं पञ्चावत्ता भवति । चतुर-वत्तिनोऽपि पञ्चावत्तैव स्यात्”-इति ॥

हिरण्यरहितस्य ाकारान्तरेण पञ्चावदानानि प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—“तदाहुर्न हिरण्यं न विद्येत, कथं स्यादिति ; हिरा-ज्यस्योपस्तोर्यं वपा मवदाय द्विपरिष्ठादभिघारयति”-इति ।

आज्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वं मुपपादयति—“अमृतं वा आज्यं ममृतं हिरण्यं ; तत्र स काम उपामो य आज्ये, तत्र स काम उपामो यो हिरण्ये ; तत्पञ्च सम्पद्यन्ते”-इति । आज्यस्य साहु-

‘वपा मेकः परिश्रय आत्मैतास्मानं परिश्रये’ इति अ. ६. १. ७. ४ । ‘अथ’ वा एतत् पश्यतां यद् वपा”-इत्यपि तत्रैवार्थः (६. ४.) । ‘मिदमा देवा तपसा यजामन्’-इति (तै. ब्रा० १. ८. ४. ४.) वपाया याजा । ‘वपा वपायतां जुहोति, तत्र मृत्कर्त्तुं मवपाकानाम्’-इति शत० ब्रा० १२. ७. १. ६ । ‘मिदाऽस्याहिरन्ति वपायै’-इत्यादि (२०. ७. ७) कालावधौ वपाकाश्च’ चेष्ट प्रसिद्धी द्रष्टव्यम् ।

त्वेन हिरण्यस्य च दर्शनीयत्वेन प्रियत्वादसूतत्वम् । एवं सति यत्र हिरण्यं प्रक्षिप्यते, तत्राज्यप्रयुक्तो यः कामः स प्राप्नो भवति ; यत्र त्वाज्यं प्रक्षिप्यते, तत्र हिरण्यप्रयुक्तो यः कामः स प्राप्नो भवति । तस्मादाज्येन हिरण्येन पञ्चावदानानि सम्पद्यन्ते ॥

अवदानगतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति — “पाङ्क्तो ऽयं पुरुषः, पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ्मांस मस्थि मज्जा ; स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याग्नीं देवयोन्वा जुहोत्यग्निर्वै देव-योनिः ;—सो ऽग्नेर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीरं ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकं मेति” इति । पञ्चसङ्ख्यायोगात् पुरुषस्य पाङ्क्तत्वम् । तद्योगाच्च लोमादिभिः पञ्चभिर्निष्पादितत्वात् । तस्मात्पञ्चभिरवदानैः पुरुषो यावान् लोमादिपञ्चावयवोपेतोऽस्ति, तावन्तं सर्वं मपि यजमानं संस्कृत्याग्नीं देवत्वप्राप्तिकारणे हुतवान् भवति । अग्नेश्च यागद्वारा देवजन्मकारणत्वम् । एवं सति ‘सः’ यजमानो देवत्वकारणादग्नेः, स्वेनानुष्ठिताभ्य आहुतिभ्यः समष्टि-रूपेणोत्पद्य सुवर्णवर्णशरीरयुक्तः ऊर्ध्वगामी स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१४) ॥

(पञ्चशेषः समाप्तः *)

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्यु रते
वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदस्मिरूपा अश्विनौ त
एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्त्यास्य देवाः
प्रातर्यावाणो हवं गच्छन्ति य एवं वेद प्रजापतौ
वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यत्युभये देवा-
सुरा यज्ञमुपावसन्नस्यभ्य मनुवक्ष्यत्यस्यभ्य मिति स वै
देवेभ्य एवान्वब्रवीत्ततो वै देवा अभवन् परासुरा भव-
त्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य
एवं वेद प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽन्वब्रवीदात्प्रातरन्व-
ब्रवीत् तत् प्रातरनुवाकस्य प्रातरनुवाकत्वं महति
रात्र्या अनूच्यः सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परि-
गृहीत्यै यो वै भवति यः श्रेष्ठता मश्नुते तस्य वाचं
प्रोदिता मनु प्रवदन्ति तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः
पुरा वाचः प्रवदितोऽनूच्यो यद्वाचि प्रोदिताया
मनुब्रूयादन्यस्यैवैन मुदितानुवादिनं कुर्यात्तस्मान्म-
हति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्नि-
र्द्धतेर्वा एतन्मुखं यद्वयांमि यच्छकुनयस्तद्यत्पुरा
शकुनिवादादनुब्रूयान्मा यज्ञियां वाचं प्रोदिता मनु
प्रवदिष्येति तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यो ऽथो

खलु यदैवाध्वर्युः^१रुपाकुर्यादथानुब्रूयाद्^२ . यदा वा
अध्वर्युः^३रुपाकरोति^४ वाचैवोपाकरोति^५ वाचा होता
ऽन्वाह^६ वाग्धि ब्रह्म^७ तत्र स काम उपाप्नो यो वाचि
च^८ ब्रह्मणि च^९ ॥ ५ (१५) ॥

अथ प्रातरनुवाको वक्तव्यः । तदर्थं मादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”-इति । सुत्या-
दिने प्रातःकाले यान्ति यज्ञभूमिं गच्छन्तीति प्रातर्यावाणः ।
तादृशेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तद्योत्थर्थं हे ‘होतः’ अनुकूला ऋचो ‘ब्रूहि’—
त मेतं प्रैषमन्त्रम् ‘अध्वर्युः’ पठेत् । तं मन्त्रं व्याचष्टे—“एते वाव
देवाः प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ ; त एते सप्तभिः सप्तभि-
श्चन्द्रोभिरागच्छन्ति”-इति । योऽय मग्निः, या चोषःकालाभि-
मानिनी देवता, यौ चाश्विनौ, एत एव देवाः प्रैषमन्त्रे प्रातर्या-
वाण इति विशेष्यन्ते । तत्त्वयम् ? इति, तदुच्यते—“त एते” देवाः
प्रत्येकं सप्तश्चन्द्रोयुक्ताभिः ऋग्भिर्यज्ञभूमिं मागच्छन्ति । तस्मात्
प्रातर्यावाणः ‘सप्तभिः-सप्तभिः’-इति वीप्सा प्रत्येकसङ्ख्यान्वयार्था ।
ताश्च ऋचः सर्वा, आश्वलायनेन “आपो रिवतीः त्रयथ”-इत्यादि-
ग्रन्थेन उदाहृताः (श्री० ४. १३. ७.) । तत्र,—

‘उपप्रयन्त इत्यादिषु (सं० १. ७४. १.) कन्दो गायत्रम् ।

‘त्व मन्त्रे वसूनिरित्यादिषु (सं० १. ४५. १.) अनुष्टुप्कन्दः ।

‘अबोध्यग्निरित्यादिषु (सं० ५. १. १.) त्रिष्टुप्कन्दः ।

‘एना वो अग्नि मित्यादिषु (सं० ७. १६. १.) बृहतीकन्दः ।

‘अमन्त्रे वाजस्येत्यादिषु (सं० १. ७८. ४.) उष्णिक्कन्दः ।

'जनस्य गोपा इत्यादिषु (सं० ५. ११. १.) जगतीच्छन्दः ।
 'अग्निं तं मन्त्र इत्यादिषु (सं० ५. ६. १.) पङ्क्तिच्छन्दः ।
 तान्येतानि सप्त छन्दांस्यान्नेये क्रतौ प्रातरनुवाके द्रष्टव्यानि ॥
 'प्रति वा सूनरीत्यादिषु (सं० ४. ५२. १.) गायत्रीच्छन्दः ।
 'उषो भद्रेभिरित्यादिषु (सं० १. ४८. १.) अनुष्टुप् ।
 'इदं श्रेष्ठ मित्यादिषु (सं० १. ११२. १.) त्रिष्टुप् ।
 'प्रत्युषदशीत्यादिषु (सं० ७. ८१. १.) वृहती ।
 'उषस्तश्चिष माभरेत्यादिषु (सं० १. ८२. १२.) उष्णिक् ।
 'यता उ त्वा इत्यादिषु (सं० १. ८२. १.) जगती ।
 'महे नो षदोत्यादिषु (सं० ५. ७८. १.) पङ्क्तिः ।
 तान्येतान्युषस्वे प्रातरनुवाके सप्त छन्दांसि ॥
 'इषो उषा इत्यादिषु (सं० १. ४६. १.) गायत्री ।
 'षदय इत्यादिषु (सं० ५. ७३. १.) अनुष्टुप् ।
 'वा भात्वग्निरित्यादिषु (सं० ५. ७६. १.) त्रिष्टुप् ।
 'इमा उ वा मित्यादिषु (सं० ७. ७४. १.) वृहती ।
 'अग्निना वर्तिरित्यादिषु (सं० १. ८२. १६.) उष्णिक् ।
 'अवोध्यग्निर्जम् इत्यादिषु (सं० १. १५७. १.) जगती ।
 'प्रति प्रियतम मित्यादिषु (सं० ५. ७५. १.) पङ्क्तिः ।
 तान्येतान्याग्निने प्रातरनुवाके सप्त छन्दांसि ॥
 तैरेतैः प्रत्येकं सप्तभिः छन्दोभिर्देवानां सागमनं द्रष्टव्यम् ॥

* 'उपप्रयत्नः--० इत्याशयेयः क्रतुः'-इति आश० श्री० ४. १२. ७. ८ ।

† 'अवोषज्ञः । प्रति--० इत्यवयवः क्रतुः'-इति आश० श्री० ४. १४. १, २ ।

‡ 'अवाग्निः । एषो उषाः--० प्रति प्रियतमं जिति पाङ्क्तम् । इतैरेतौ छन्दो

व्यक् सूक्तानि प्रातरनुवाकः'-इति आश० श्री० ४. १५. १, २ ।

एतद्देदनं प्रशंसति—“आस्य देवाः प्रातर्यावाणो हवन् गच्छन्ति य एवं वेद”—इति । ह्वयते अत्रेति हवः यज्ञः । अस्य वेदितु-
ह्वं उक्ता देवाः प्राप्नुवन्ति ॥

प्रेषमन्त्रे देवेभ्योऽनुब्रूहीति यदुक्तम् (३३५ पृ० २पं०) तदुप-
पादयितुं प्रातरनुवाकस्य देवसम्बन्धं विशदयति—“प्रजापती
वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाक मनुवच्छत्युभये देवासुरा यज्ञ सुपावस-
न्नस्यभ्य मनुवच्छत्यस्यभ्य मिति; स वै देवेभ्य एवान्वब्रवीत्”—इति ।
पुरा कदाचित् कस्मिंश्चिद्यज्ञे प्रजापतिः स्वयं होता भूत्वा प्रात-
रनुवाक मनुवक्तुं सुस्यतः, तस्मिन्ननुवक्षति देवासासुराश्च ‘अस्यभ्यम्’
अस्मादर्थं मेवानुवक्षतीति प्रत्येकं मभिप्रेत्य तं यज्ञं सुपेत्य तत्रा-
सन्निति । ‘अस्यभ्यम्’—इति वीष्णा वर्गह्वयस्य प्रत्येकं मन्वयार्था ।
तदानीं प्रजापतिरसुरान् उपेक्ष्य देवार्थं मेवान्वब्रवीत् । ततः प्रात-
रनुवाकस्य पूर्वोक्तैरग्न्यादिभिर्देवसम्बन्धः ॥

प्रातरनुवाकस्य देवोत्कर्षहेतुत्वं दर्शयति—“ततो वै देवा
अभवन् परासुराः”—इति । ‘अभवन्’ भूति मुत्कर्षं प्राप्ताः; असुरास्तु
‘पराभवन्’ अपकर्षं प्राप्ताः । वेदनं प्रशंसति—“भवत्यात्मना
परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद”—इति ।
‘आत्मना भवति’ स्वयं मुत्कृष्टो भवति; तदीयस्तु भ्रातृव्यः
‘पराभवति’ ॥

प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति—“प्रातर्वै स तं देवेभ्यो
ऽन्वब्रवीद्यथातरन्वब्रवीत्तथातरनुवाकस्य प्रातरनुवाकत्वम्”—इति ।
प्रातःकाले एव ‘सः’ प्रजापतिः ‘तम्’ अनुवाकम् ऋक्समूहं देवार्थं
मनुक्रमेणाब्रवीत् । यस्मादेवं, तस्मात्प्रातरनुवाक इति नाम
सम्पन्नम् ॥

‘तस्य प्रातरनुवाकस्य कालविशेषं विधत्ते’—“महति रात्र्या
अनूचः; सर्वस्य वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै; यो वै भवति,
यः श्रेष्ठता मनुते, तस्य वाचं प्रोदिता मनु प्रवदन्ति; तस्मात्तद्वति
रात्र्या अनूचः”-इति । ‘रात्र्याः’ पूर्वस्यौपवसथ्याख्यस्य * दिन-
सम्बन्धीषोमीयपञ्चगुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः, तस्या रात्रेः सम्ब-
न्धिनि शेषे महत्यवतिष्ठमाने सति, प्रातरनुवाकाख्य ऋक्समूहो
वक्तव्यः । एतदुक्तं भवति— यस्मिन् काले प्रारब्धः प्रातरनुवाकः,
तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा प्रारब्धश्च
इति । तथाविध मनुवचनं लौकिक्याः सर्वस्याः वाचः ‘ब्रह्मणः’
वेदस्य सर्वस्यापि परिगृह्याय भवति । ‘यो वै’-इत्यादिना लौकिकी
न्याय उच्यते । लोके यः पुमान् ‘भवति’ ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च
विद्यावृत्तादिभिः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, ‘तस्य’ उभयविधस्य पुरुषस्य
सम्बन्धिनीं वाचं ‘प्रोदितां’ प्रथमत उक्ताम् ‘अनु’ पश्चात् सर्वे भूत्याः
शिथ्याश्च प्रवदन्ति । तस्मात्तत्रापि राजाचार्यादिवाकस्थानीयः
प्रातरनुवाकः; खेतरवैदिकलौकिकसर्ववाक्प्रवृत्तेः । पूर्वं रात्र्याः
सम्बन्धिनि महत्यवशिष्टे काले प्राद्यात्ययामेऽनुवक्तव्यः । यद्य-
प्ययं सुषःकालो न तु प्रातःकालः, तथापि प्रातःकालसमीप-

* ‘उपसदा मनिमं’ सन्यासाच्च पूर्वं मन्त्रीषोमीयाङ्गरेषोपवसथ्यं सुच्यते । तथाहि
‘अक्षत्रपरिष्ठादिर्हव’—‘अर्थापवसथ्यं मण्डः’-इत्यादि ७. ५. ६ । ‘अन्नीषोमीयसम्बन्धिनि
सुपवसथशब्देनोच्यते । उपवसथसम्बन्धि [कम] औपवसथम्—इति कात्या० श्रौ० ८. १.
६. टी० या० ६० । “तेऽस्य विद्ये देवा गृह्णानागच्छन्ति, तेऽस्य गृह्णपुपवसन्ति, न उप-
वसथः”—इति (१.१.१.७.), ‘उपवसथेऽधीधीर्मायं पश्य मानमते’-इति (१.५.४.११.),
‘उपवसथे नाग्नीयान्’-इति च (२. ५. १. ६.) शत० ब्रा० । तेत्तिरीयेऽप्येव सैव (ब्रा० १.
५. २. ७.) । औपवसथकर्माणि च कृत्यायनायाष्टमाध्यायादिनीऽवगन्त्यानि ।

वर्तिष्यात् प्रातरनुवाकत्वे द्रष्टव्यम् । वाचात्त्वयामिऽपि वक्षिषु
विशेषं विधत्ते—“पुरा वाचः प्रवदितोरनुचः”—इति । राज्ञी
निद्रां कुर्वन्तः प्राचीन उपःकाले प्रबुध्य वाचं प्रवदन्ति ; तस्मात्
‘प्रवदितोः’ प्रवचनात् पूर्वं मेवाय मनुवक्तव्यः । विपक्षे बाधक
माह—“यद्वाचि प्रोदिताया मनुब्रूयादन्वस्यैवेन मुदितानुवादिनं
कुर्यात्”—इति । निद्रां परित्यज्य प्रबुधैः पुरुषैः वाचि प्रोदि-
तायां यदि पश्चाद् ब्रूयात्, तदानीम् ‘एनम्’ प्रातरनुवाकं ‘उदितानु-
वादिनं कुर्याद्’ अन्वैरुदिता या वाक्, तदनुवादित्वे सति श्रुत्यादि-
शिक्षादिरूपत्वं स्यात् ; न तु राजाचार्यादिरूपत्वम् । स्वपक्षं
निगमयति—“तस्मान्माहति राज्ञा अनुचः”—इति । अपरं
विशेषं विधत्ते—“पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात्”—इति । ‘शकुनयः’
पक्षिणः उपःकाले प्रबुध्य वदन्ति, ध्वनिं कुर्वन्ति ; तस्माद्वादात्
पूर्वं मेवानुब्रूयात् * । तदेतदुपपादयति—“निर्ऋतेषां एतन्मुखं
यद्वाचांसि यच्छकुनयस्तद्यत्पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्मा ऽयज्ञियां
वाचं प्रोदिता मनु प्रवदिष्येति ; तस्मान्माहति राज्ञा अनुचः”—
इति । ‘निर्ऋतिः’ काचिद्वाचसरूपा ऋतुदेवता ; यानि ‘वाचांसि’
ये च ‘शकुनयः’, एतत् सर्वं ऋतुदेवताया मुखम् । अथ वयः-
शब्देन पक्षिसामान्यं मुच्यते, शकुनिशब्देन पक्षिविशेषः । येषां
सञ्चारादध्वनीष्टानिष्टसूचकतया मनुष्या व्यवहरन्ति, ते शकुनयः ।
यस्मादुभयं श्रुत्युत्तमम्, तद्यदि तदुभयध्वनेः पुरा अनुब्रूयात्, तदानीं
‘प्रोदिता’ प्रथमत उक्ताम् ‘अयज्ञियां’ यज्ञसम्बन्धरहितां ‘वाचमनु’
‘मा प्रवदिष्य’ प्रातरनुवाकं पश्चादुक्तवन्तो मा भवामिति होतु-

* ‘अथैतस्मा राज्ञेर्विवासास्वाक्षि प्राक् वयसां प्रवादात् प्रातरनुवाकायामन्वितः’—इत्यादि
साप्र० श्री० ४. १९. १—६ ।

रक्षिष्यायो भवति । अतो महति रात्रिष्वेव ऽवस्थिते सति प्रोक्त-
निवादग्रहानुदयात् तदानीं निवानूचः ॥

पश्चान्तरं विधत्ते—“अथो खलु यदेवाध्वर्युरपाङ्गुर्याद्यानु-
ब्रूयाद्”—इति । अध्वर्योरुपाकरणं प्रैषमन्त्रपाठः * । स एव प्रात-
रनुवाकस्य कालः । तदेतदुपपादयति—“यदा वा अध्वर्युरुपा-
करोति, वाचैवोपाकरोति; वाचा होता ऽन्वाह; वाग्धि ब्रह्म,—
तत्र स काम उपातो यो वाचि च ब्रह्मणि च”—इति । अध्वर्यो-
रुपाकरणं प्रैषमन्त्ररूपया वैदिकवाचैव सम्पद्यन्ते । होतुरनुवचन
मपि वैदिकवाचा भवति । यस्मादुभयविधा वाक् ‘ब्रह्म’ वेदरूपा,
तस्मादुपाकरणान्तरभाविना अनुवचनेन लौकिकवाचि वैदिक-
वाचि यत्फलं भावि, तत् प्राप्नोति । अत्र कालविशेषः शास्त्रान्तरे
ऽप्याख्यातः—“पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाक मुपाकरोति;
यावतीष वाक् ता मवदन्त्ये”—इति (तै० सं० ६.४.३.१.) । उपा-
करणं चापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः
प्रवदितोः प्रातरनुवाक मुपाकरोति । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्य अनु-
ब्रूहि, ब्रह्मन् वाचं यच्छ, प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वप, सुब्रह्मण्य
सुब्रह्मणा मानयेति सम्प्रेष्यति”—इति (श्री० १२.३.१४, १५.) ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपश्चिकायां द्वितीयाध्याये.

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१५) ॥

* ‘प्रातर्वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति खनिष
माहवत्’—इति कात्या० श्री० ८. १. १० ।

प्रजापतौ वै स्वयं होतरि' प्रातरनुवाक मनु-
 वक्ष्यति' सर्वा देवता आशंसन्त' मा मभि प्रतिपत्स्यति
 मा मभीति' स प्रजापतिरैक्षत' यद्येकां देवता मा-
 दिष्टा' मभि प्रतिपत्स्याभीतरा मे केन' देवता उपाप्ता
 भविष्यन्तीति' स एता मृच मपश्यदापो रेवतीरित्यापो
 वै सर्वा देवता रेवत्यः सर्वा देवता' स एतयर्चा
 प्रातरनुवाकं प्रत्यपद्यत' ताः सर्वा देवताः प्रामोदन्त'
 मा मभि प्रत्यपादि मा मभीति' सर्वा हास्मिन् देवताः'
 प्रातरनुवाक मनुब्रुवति प्रमोदन्ते' सर्वाभिर्हास्य
 देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपन्नो भवति य एवं
 वेद' ते देवा अविभयुरादातारो वै न द्रुमं' प्रातर्यज्ञ
 मसुरा यथौजीयांसो वलीयांस' एव मिति तान-
 ब्रवीदिन्द्रो मा विभीत' त्रिषमृद्ध मेभ्यो ऽहं' प्रातर्वज्रं
 प्रहतास्त्रीत्येतां वाव तद्वच मब्रवीद्वज्रस्तेन यदपो-
 नपत्नीया' वज्रस्तेन यत् त्रिष्टुब्' वज्रस्तेन यद्वाक्
 त मेभ्यः प्राहरत्तेनैनानहंस्ततो वै देवा अभवन्' परा-
 मुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्' पाप्मा भाटव्यो
 भवति य एवं वेद' तदाहुः स वै होता स्याद्य एत-
 स्या मृचि' सर्वाणि च्छन्दांसि प्रजनयेदित्येषा वाव

भिरनूक्ता^१ सर्वाणि चक्ष्मांसि भवत्येषा हृन्दसा^२
प्रजातिः ॥ ६ (१६) ॥

अथ प्रातरनुवाके प्रथमा सृचं विधातु माख्यायिका माह—
“प्रजापती वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यति ; सर्वा देवता
आशंसन्त,—मा मभि प्रतिपत्स्यति मा मभीति ; स प्रजापतिरेक्षत,
—यद्येकां देवता मादिष्टा मभि प्रतिपत्स्यामीतरा मे केन देवता
उपाप्ता भविष्यतीति ; स एता सृच मपश्यदापो रेवतीरित्थापो वै
सर्वा देवता, रेवत्यः सर्वा देवताः ; स एतयर्चा प्रातरनुवाकं प्रत्य-
पद्यत ; ताः सर्वा देवताः प्रामोदन्त,—मा मभिप्रत्यपादि मा
मभीति”—इति । प्रजापती वै स्वयं मेव होतृत्वं प्राप्य कस्मिंश्चिद्यज्ञे
प्रातरनुवाक मनुवक्तुं मुद्युक्ते सति सर्वा अपि देवताः प्रत्येकं माम्
‘अभि’लक्ष्य ‘प्रतिपत्स्यति’ प्रारम्भं करिष्यति ‘इति’ एवम् ‘आशंसन्त’
अपेक्षां कृतवन्तः । ‘मा मभि’ इति वीष्णा सर्वसङ्ग्रहार्था । महेव-
त्ययैवर्चा प्रारम्भ इति सर्वासां देवतानां प्रत्येकं माशा मवलोक्य ‘सः’
प्रजापतिः स्वमनसि विचारितवान् । स एव विचारो यदीत्या-
दिना स्पष्टीक्रियते । ‘आदिष्टा’ केनचिन्नान्ते प्रतिपादिता मेकां
देवताम् ‘अभि’लक्ष्य यद्यहं ‘प्रतिपत्स्यामि’ प्रारम्भं करिष्यामि, तदा-
नीम् ‘इतराः’ देवताः, कुप्येयुरिति ॥ गेयः । तस्मात्कारणात् ‘मे’
मम ‘केन’ प्रकारेण ‘देवताः’ सर्वा अपि ‘उपाप्ता’ उपक्रमे प्राप्ता
भविष्यन्ति । एवं विचार्य ‘सः’ प्रजापतिः सर्वदेवतासिद्ध्यर्थम्
“आपो रेवतीः क्षयथा हि वसः”—इत्येता सृचम् (सं० १०. ३०. १२.)

* , † इतरा देवताः केनेत्यादि कवाक्यं न पदाकर्णनासेपीऽभाकम् ।

अपश्यत् । तत्र आद्-ग्रन्थेन, रेवती-ग्रन्थेन च सर्वा देवता उक्ता भवन्ति ; आधुवन्तीत्यापः ; रायो धनानि यासां सन्तीति रेवत्यः ; यज्ञभूमिप्राप्तिर्धनवत्त्वञ्च सर्वासु देवतासु विद्यते, तस्मात्सर्वदेवता-प्रतिपादिकेयं सूक् । ‘सः’ प्रजापतिः रेवत्या एवोपक्रान्तवान् । तेन सर्वा देवताः प्रत्येकं मा मभिलष्य प्रारभ्यः ज्ञात इति प्रहृष्ट-वत्यः । वीक्षा पूर्ववत् ॥

अथार्थवादेन विधिं सुचयति—“सर्वा ऋक्षिन् देवताः प्रात-रनुवाकं मनुहुवति प्रमोदन्ते”—इति । स एतच्चर्या प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यते इति शेषः । यः पुमान् “आपो रेवतीः”—इत्येतया प्रातरनुवाकं प्रारभते*, ‘ऋक्षिन्’ प्रारभ्यानुहुवति सर्वा देवताः प्रहृष्टवन्ति ; तस्मादन्येवर्चा प्रारभेतेति विधिरुच्येयः । त्रेदं प्रश-न्यति—“सर्वाभिर्ह्यस्य देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपद्यो भवति य एवं वेद”—इति । तदेतदाश्रयायनेनाभिहितम्—“अन्तरेण युगधुरावुपविश्य† प्रेषितः प्रातरनुवाकं मनुब्रूयाच्छ्रेणापो रेवतीः अथवा हि वस्त्रं उपग्रयन्त इति सूक्ते”—इति (सौ० ४.१२.६, ७) ॥

आपोरेवतीरित्येता सूच माख्यायिकया प्रशंसति—“ते देवा अभियुरादातारो वै न इमं प्रातर्यज्ञं मसुरा यज्ञीजीयांसी बली-यांस एव मिति ; तानब्रवीदिन्द्रो मा बिभीत त्रिषसृज मेभ्यो ऽहं प्रातर्वर्चं प्रहृतांस्त्रीत्येतां वाव तद्वच मब्रवीद्वक्षस्तेन यदपोनप्-नीया, वक्षस्तेन यत् त्रिष्टुब्, वक्षस्तेन यद्वाक्, त मेभ्यः प्राहरत् ; तेनैनानहंस्ततो वै देवा अभवन् परासुराः”—इति । पुरा कदाचित् प्रजापतौ प्रातरनुवाकं मनुहुवति सति तत्त्वमीपे आगता देवाः ‘अविभयुः’ भीतिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—यथा लोके

केचिच्छब्दः 'ओजीयांसः' अतिशयेनीजसा संतमधातुना युक्तत्वात्
 पुष्टयतीराः, 'वस्वीयांसः' महता सैन्येन युक्तत्वादतिशयेन प्रावक्ष्यात्,
 प्रागत्य धनं मपहरन्ति; एव मसुराः 'नः' अस्मादीयम् 'इमं' प्रातर्वर्जं
 प्रातरनुवाकरूपम् 'आदातारो वै' आदास्यन्थेव, अपहरिष्यन्थेवेति ।
 तदानीं मिन्द्रो 'मा बिभीत' भीतिं मा कुरुतेति 'तान्' देवान्
 अन्नवीत् । कथं भीत्या अभावः ? इति, तदुच्यते—'अहम्' इन्द्र एव
 'एभ्यः' असुरेभ्यः ; असुरविनाशार्थं 'प्रातः' काले 'त्रिषष्ट' त्रिभिः
 प्रकारैः सष्टं प्रवल् वज्रं 'ग्रहर्तास्मि' तेषां सुपरि प्रचेष्टामि ।
 ततो हे देवाः ! अस्माकं भीतिर्माभूत् । इत्याह्वा तदानीम् 'एतां'
 वाचम्, आपो रेवतीरिति यास्ति, तां नृच मेवान्नवीत् । तस्या ऋचः
 त्रिप्रकारवज्रत्वं कथम् ? इति, तदुच्यते—'यद्' यस्मात्कारणात्
 'अपोनपत्नीया' सा ऋक् अपोनप्टदेवताका,—तथाचानुक्रमणौ-
 कारो यस्मिन् सूक्ते सास्ति (सं० १०.३०.), तस्य सूक्तस्य देवतां
 ब्रूते—'प्र देवता पञ्चोना कवष ऐलूष आप मपोनपत्नीयं वा'
 इति । 'तेन' अपोनप्टदेवताकत्वेन कारणेनायं मन्त्रो 'वज्रः'
 सम्यक् । सोऽयं मेकः प्रकारः । अपोनमा देवोऽतिक्रूरः, तत्त-
 दीयाया ऋचो वज्रत्वं युक्तम् । यस्मादियं त्रिष्टुप्छन्दस्का, तेनापि
 प्रकारेण वज्रत्वम् । 'इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुप्' इतिश्रुत्यन्तरं
 वीर्यरूपत्वश्रवणाद् (४६ पृ०) वज्रत्वम्* । सोऽयं द्वितीयः प्रकारः ।
 यस्मादियं वाग्भूपा, तेनापि प्रकारेण वज्रत्वम् ; "स वाग्वज्रो यज-
 मानं हिनस्ति"—इत्यत्र† शब्दरूपाया वाचो वज्रत्वश्रवणात् ।

* त्रिष्टुभोवज्रत्वचेद्वैव साधात् युतं पुरस्तात्—त्रिष्टुबिन्दव्य वज्रः—इति (२४२ पृ० ५ पं०) ।

† 'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रजगुः स्मरतोऽपराधात्'—इति पा० श्रि० १०.४ ।
 तदाह तत्र पा० महाभा० १.१.१. स च वाग्वज्रमजः 'इन्द्रजगुर्वैवैस्'—इति तैत्तिरीय-

सोऽयं द्वितीयः प्रकारः । त मेवं विषयम् अग्र्यं वक्ष्यम् 'एभ्यः' असुरेभ्यः प्राहरत् । तेन 'एनान्' असुरान् 'अहन्' हतवान् । 'ततः' एवासुरबधाद् देवा विजयिनी ऽभवन्, असुराश्च पराभवन् । वेदनं प्रशंसति—“भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद”—इति । पूर्ववद् (३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अस्या ऋचस्त्रिराहसिं विधत्ते—“तदाहुः,—स वै होता स्याद्य एतस्या ऋचि सर्वाणि छन्दांसि प्रजनयेदित्येषा वाव चिरनूक्ता, सर्वाणि छन्दांसि भवत्येषा छन्दसां प्रजातिः”—इति । 'तत्' तस्याम्, आपोरेवतौरित्वाचि ब्रह्मवादिन एव माहुः । यः पुमान्—तस्या ऋचि सर्वाणि छन्दांस्युत्पादयेत्, स एव मुख्यो होता स्यात्, न त्वन्य इति । एतद्ब्रह्मवादिनां वचनं श्रुत्वा कश्चिदभिन्नः सर्व-छन्दसा मुत्पादनप्रकारं ब्रूते,—येय सृगनूक्ता, सेय मेव त्रिः पठिता सती सर्वछन्दसां स्वरूपम् भवति । इयं त्रिष्टुब्रूपत्वाच्चतुः शत्वार्तिशदक्षरा * । तस्यां त्रिराहत्तायां द्वाविंशदधिकशतान् क्षराणि सम्पद्यन्ते । तेषु जगत्यादीन्यधिकाक्षराणि, गायत्र्यादीनि न्यूनाक्षराणि, सर्वछन्दांसि सम्पादयितुं शक्यन्ते † । तस्मादेष्टा

संहिताया मसक्तं श्रुतः (१.४.१२.१ ; ४.२.१०) । “तत्र मन्त्रगतस्वरापराधी निमित्तम् । तथाहि इन्द्रस्य ज्ञातयितेन्द्रश्चरति विषयायां तत्पुरुषसमासस्यान्तीदापत्वेन भवितव्यम्, आद्युदात्तत्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुव्रीहितां दातयति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात् । सति बहुव्रीह्यादिन्द्रः ज्ञातयिता यस्मैत्यर्थो भवति । सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सति उन्नतया ज्ञातया यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्ववगतया ज्ञातया यजमानस्य कार्यसिद्धाभावः सूच्यते”—इति सा०भा० ।

* सैषा—“आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्रः क्रातुं च भद्रं विधेयावृतं च ।

रायश्च स्व स्वपतत्र पत्नीः सरस्वती तद् गृह्णते वयौ धातु”—इति सं० १०. २०. १२ ।

† त्रिराट् २० — गायत्री ४ — उच्छिक् ८ — अनुष्टुप् १२ — उहती १६ — पञ्क्तिः २० — त्रिष्टुप् २४ — जननी २८ = १२९ अक्षराणि । एवमेवैकोपदीष्टीकृति च पुनश्च ।

सर्वेषां हृन्दसां 'प्रजातिः' उत्पत्तिस्थानम् । यदेवमत्रिराहतिः
सूचकारिणो नोक्ता, तर्हि सर्वहृन्दोऽन्तर्भावनीयः सृचः प्रश-
सासु ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२६) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

शत मनूच्य मायुष्कामस्य शतायुर्वै पुरुषः शत-
वीर्यः शतन्द्रिय आयुष्येवैनं तदीर्य इन्द्रिये दधाति
त्रीणि च शतानि षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य
त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्थाहानि ता-
वान्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ
उपैनं यज्ञो नमति यस्यैवंविदांस्त्रीणि च शतानि
षष्टिं चान्वाह सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि
प्रजापशुकामस्य सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संव-
त्सरस्थाहोरात्रास्तावान्संवत्सरः संवत्सरः प्रजाप-

त्रिर्यं प्रजायमानं^१ विश्वं रूपं मिदं मनु प्रजायते^२ प्रजा-
 पति मेव तत्प्रजायमानं^३ प्रजया पशुभिरनुप्रजायते^४
 प्रजात्यै प्रजायते^५ प्रजया पशुभिर्यं एवं वेदाष्टौ शता-
 न्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्य^६ यो वा दुरुक्तोक्तः^७ शमल-
 गृहीतो यजेताष्टाक्षरा वै गायत्री^८ गायत्र्या वै देवाः^९
 पाप्मानं^{१०} शमलं मपाघ्नत^{११} गायत्र्यैवास्य तत्पाप्मानं^{१२}
 शमलं मपहन्त्यप^{१३} * पाप्मानं हते य एवं वेद^{१४} सहस्र
 मनूच्यं^{१५} स्वर्गकामस्य^{१६} सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो
 लोकः^{१७} स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ^{१८} सम्पत्तौ सङ्गत्या^{१९}
 अपरिमितं मनूच्यं^{२०} मपरिमितो वै प्रजापतिः^{२१} प्रजा-
 पतेर्वा एतदुक्तं^{२२} यत्प्रातरनुवाकस्तस्मिन्त्सर्वे^{२३} कामा
 अवबुध्यन्ते^{२४} स यदपरिमितं मन्वाह^{२५} सर्वेषां कामा-
 ना मवबुध्यै^{२६} सर्वान्कामानवबुध्ये य एवं वेद^{२७} तस्माद-
 परिमितं मेवानूच्यं^{२८} सप्तानेयानि हृन्दांस्यन्वाह^{२९} सप्त
 वै देवल्लोकाः^{३०} सर्वेषु देवल्लोकेषु राप्नोति य एवं वेद^{३१}
 सप्तोषस्थानि हृन्दांस्यन्वाह^{३२} सप्त वै ग्राम्याः पशवो
 ऽव ग्राम्यान् पशून् बुध्ये य एवं वेद^{३३} सप्ताश्विनानि
 हृन्दांस्यन्वाह^{३४} सप्तधा वै वागवदत्तावद्वै^{३५} वागवदत्स-
 र्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै^{३६} तिस्रो देवता

अथाह' तयो वा इमे विवृतो लोका' एषा मेव
लोकाना * मभिजित्यै ॥ ७ (१७) ॥

अथ प्रातरनुवाकगताना मृचां काम्या विगेषा वक्तव्याः । तत्रा-
युरर्थं शतसङ्ख्यां विधत्ते — “शत मनूय मायुक्कामस्य ; -- शतायुर्वै
पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुष्येर्वेन' तदीर्य इन्द्रिये दधाति”-
इति । अपमृतुरहित मायुर्यः कामयते, तस्य ऋचां शत मनूयम् ।
ऋग्विशेषासु सूत्रान्तरे द्रष्टव्याः । शतसङ्ख्याका वत्सरा आयुः
यस्य मनुष्यस्य सोऽयं 'शतायुः' । अधर्म्मसम्पादितस्यापमृत्योरभावे
संवत्सरशतं मनुष्या जीवन्ति । दशसङ्ख्याकानीन्द्रियाणि, प्रत्येकं
दशसु नाडीषु वर्त्तमानत्वात् तन्मिलित्वा शतेन्द्रियाणि भवन्ति ।
ततस्तद्द्वयापाराणा मपि शतत्वेन शतवीर्यत्वम् । तस्माच्छतानु-
वचनेन तत्सङ्ख्याके आयुषि वीर्ये इन्द्रिये च 'एन' यज्ञमानं
स्थापयति ॥

अहीनरात्रादुत्तरक्रतुकामस्य सङ्ख्यानन्तरं विधत्ते -- “त्रीणि
च शतानि षष्टियानूच्यानि यज्ञकामस्य ; -- त्रीणि च वै शतानि
षष्टिय संवत्सरस्याहानि, तावान्संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः,
प्रजापतिर्यज्ञः”-इति । षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवसपरिमितो यः संव-
त्सरः कालात्मा, स एव प्रजापतिः । संवत्सरादिकालविशेषणं प्रजा-
पतिमृष्टत्वेन तदभेदोपचारः । तथा यज्ञस्यापि तेन मृष्टत्वात्
तद्रूपत्वम् । एवं सति षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्यायाः संवत्सरप्रजा-
पतिद्वारा यज्ञसम्बन्धादुत्तरक्रतुप्राप्तिहेतुत्वं भवति । होतुर्वेदनं

प्रशंसति—“उपैनं यज्ञो नमति, यस्यैवं विद्वांस्यौषि च शतानि
षष्टिं चान्वाह”-इति ॥

अथ प्रजां पशून् कामयमानस्य पूर्वसङ्ख्याया द्विगुणां सङ्ख्यां
विधत्ते—“सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि प्रजापशुकामस्य ;
—सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रास्तावान्संवत्सरः ;
संवत्सरः प्रजापतियं प्रजायमानं विश्वं रूपं मिदं मनु प्रजायते ;
प्रजापति मेव तत्प्रजायमानं प्रजया पशुभिरनुप्रजायते प्रजात्यै”-
इति । संवत्सरगतानां सङ्ख्यां रात्रौणां च पृथग्गणनायां मिलित्वा
विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्यां संवत्सरे सम्पद्यते । संवत्सरस्य च प्रजा-
पतित्वं मुक्तम् (२४ पृ०) । एतावता विंशतुत्तरसप्तशतसङ्-
ख्यायाः प्रजापतिसम्बन्धो दर्शितः । यं प्रजायमानं मित्यादिना
काम्यमानानां प्रजानां पशूनां च प्रजापतिसम्बन्धः प्रदर्श्यते ।
लोके कस्मिंश्चिद् गृहे प्रजायमानं ‘य’ पुरुषं मनु ‘विश्वं रूपं
मिदम्’ ओषधिवनस्यत्यादि स्थावरम्, भ्रातृभगिनीगोमहिष्या-
दिकं जङ्गमं च, सर्वं प्रजायते । तत्तद्गृहे प्रजायमानं प्रजापति
मेव अनुप्रजापशुरूपेण सर्वं सृज्यते । एतदुक्तं भवति—कस्यचिद्
धनिकस्य पुत्रे उत्पद्यमाने सति कुटुम्बाभिवृद्ध्या तज्जीवनार्थं
सस्यादिनिष्पत्तिं गोमहिष्यादिसम्पत्तिं च स धनिकः प्रभूतां
करोति । तस्य पुत्रस्य भ्रातृभगिन्यादयोऽपि पुनर्जायन्ते । तच्च
च स्थावरजङ्गमरूपाणां प्रजानां पालनहेतुत्वादयं जायमानः पुत्र
एव च प्रजापतिः । अतः प्रजापतिद्वारा प्रजापशुसम्बन्धोऽपि भव-
तीति । तस्मादियं सङ्ख्या यजमानस्य ‘प्रजात्यै’ प्रजापशुव्यादनाय
सम्पद्यते । वेदनं प्रशंसति—“प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-
इति ॥

अथ दुर्ब्रह्मण्यत्वपरिहारकामस्य सङ्ख्यान्तरं विधत्ते—“सहो
शतान्यनूच्यान्ब्राह्मणोक्तस्य; यो वा दुरुक्तोक्तः शमलगृहीतो यजे-
ताष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्र्या वै देवाः पाप्मानं शमल मपाह्नत;
गायत्रैवास्य तत् पाप्मानं शमल मपहन्ति”-इति । अत्राह्मण्यत्वेन
ऋतिषु योऽभिहितः, सोऽयं ब्राह्मणोक्तो राजसेवाधिकारी ।
ऋतिवाक्यं चात्र पूर्वं मेवोदाहृतम् (१२८ पृ०) । तादृशस्याष्टौ
शतान्यनुब्रूयात् । अथवा, यो वा ‘दुरुक्तोक्तः’ दुरुक्तेनापवादेन
अनैर्ब्रह्मण्यः, स ‘शमलगृहीतः’ मलिनेन लोकविरुद्धेन स्वीकृतः ।
तादृशो यदा यजेत, तदाप्यष्टौ शतान्यनुब्रूयात् । गायत्र्या अष्टा-
क्षरत्वात्, तथा च मलिनस्य पापस्य देवैर्विनाशितत्वात्, अष्ट-
सङ्ख्या मनुतिष्ठन् गायत्रैव ‘मलिनं’ पापं विनाशयति ।
वेदनं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”-इति । अप-
हन्तीत्यर्थः ॥

सङ्ख्यान्तरं विधत्ते—“सहस्रं मनूयं स्वर्गकामस्य; सहस्राश्वीनि
वा इतः स्वर्गोऽलोकः, स्वर्गस्य लोकस्य समर्थं सम्पत्त्यै सहस्रं”-
इति । प्रबलोऽहं एकेनाहं यावन्ति योजनानि गच्छति, तावद्यो-
जनपरिमितो देशोऽश्वीनः । स च सहस्रसङ्ख्यायां गुणितः
सहस्राश्वीनः । ‘अश्वस्यैकाहगमः’-इति-(५.२.१८.)-पाणिनीय-
सूत्रादाश्वीनशब्दनिष्पत्तिः * । ‘इतः’ भूलोकादारभ्य ‘सहस्रा-
श्वीनि’ ऊर्ध्वदेशे स्वर्गो लोको वर्तते । अतः सहस्रसङ्ख्या स्वर्गस्य
लोकस्य ‘समर्थं’ प्राप्त्यै भवति; प्राप्तस्य ‘सम्पत्त्यै’ स्थापयित-

* ‘एकाहिन नवत इत्येकाहगमः आश्वीनीऽन्वा’-इति सि० की० । ‘विषाचीनं
यदर्थेन दिनेनेकेन नवते’-इति अम० की० १. ८. ४७ ।

॥

॥ प्रतीयमानम् ॥

कर्त्तव्यवस्तुसम्पादनाय भवति ; सम्पन्नस्य च 'सङ्गत्य' महता मित्रादिदेवानां प्रीतिपूर्वकसम्बन्धाय भवति ॥

॥ स्वर्गकामसिद्धयर्थं मियत्तापरिच्छेदराहित्यसङ्गां विधत्ते—
“अपरिमितं मनूय अपरिमितो वै प्रजापतिः ; प्रजापतेर्वा एत-
दुक्तं यथातरनुवाकस्तस्मिन् सर्वे कामा अवदध्यन्ते ; स यदपरि-
मितं मन्वाह, सर्वेषां कामाना अवदध्यै”—इति । शतं सहस्रं
मित्यादि सङ्गापरिमाणं परित्यज्य मध्यरात्रादूर्ध्वं सुपन्नस्य सूर्यो-
दयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं शक्तिरस्ति तावतीरनुब्रूयात् ।
जगत्कारणभूतः प्रजापतिश्चापरिमितः ;— न ह्येतावदस्य स्वरूप-
मिति प्रजापतेः * परिमातुं शक्यते । यः प्रातरनुवाकोऽस्ति,
तदेतत् तादृशस्य प्रजापतेः 'उक्तं' प्रियं शस्त्रम् ; अतः 'तस्मिन्'
प्रातरनुवाके सर्वे कामा अन्तर्भवन्ति । एवं सति 'सः' होता
यद्यपरिमितं मनुब्रूयात्, तदानीं तदनुवचनं सर्वकामप्राप्त्यै भवति ।
वेदम् प्रशंसति—“सर्वान् कामानवदन्त्ये य एवं वेद”—इति । बहु-
फलहेतुत्वादपरिमितपक्षमादरेण निगमयति—“तस्मादपरिमितं
नेवानूच्यम्”—इति † ॥

प्रातरनुवाकगतास्तृप्तुं छन्दोविशेषान् विधत्ते—“सप्तान्मेयानि
छन्दांस्यन्वाह, सप्त वै देवलोकाः”—इति । प्रातरनुवाके चयो
भागाः । तत्र प्रथमो भाग आग्नेयः । तस्मिंश्च गायत्री, अनु-
ष्टुप् त्रिष्टुप्, बृहती, उष्णिक्, जगती, पङ्क्तिरिति सप्तभिः छन्दो-
भिर्बुक्ता ऋचोऽनुब्रूयात् । देवानां सम्बन्धिना बहुलोकयुक्ता
लोकविशेषाः सप्त ; तस्माच्छन्दसां सप्तसङ्ख्या प्रशस्ता । वेदं प्रशं-

* 'प्रजापतिः' क, च, न ।

† तदुक्तं भाष्यकारेण—‘अतएवस्यपरिमितः’—इति ४. १५. १ ।

सति—“सर्वे देवलोकेषु राधोति य एवं वेद”—इति । भूलोका-
दयः सप्तलोकान्ताः सप्त वै देवलोका द्रष्टव्याः ॥

प्रातरनुवाकस्य द्वितीयभागे छन्दांसि विधत्ते—“सप्तोषस्मानि
छन्दांस्यन्वाह, सप्त वै ग्राम्याः पशवः”—इति । यथा प्रथमभाग-
स्याग्निदेवता, तथा द्वितीयभागस्योषा देवता । तस्मादुषःप्रति-
पादिकास्तृणु पूर्ववद् गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि द्रष्टव्यानि ।
ग्रामे भवाः ग्राम्याः पशवः, ते च सप्त । तथाच बौधायनः—“सप्त
ग्राम्याः पशवो ऽजाश्चो गौर्महिषी वराहो हस्यश्चतरी च”—इति ।
आपस्तम्बमतानुसारिणस्त्वेवं वर्णयन्ति —

“अजाविकं गवाश्वं च गर्दभोष्टनरास्तथा ।

सप्त वै ग्राम्यपशवो गीयन्ते कविमत्तमैः ॥” इति ।

तस्मादत्र सप्तसङ्ख्या युक्ता । वेदनं प्रशंसति—“अव ग्राम्यान्
पशून् कश्च य एवं वेद”—इति ॥

तृतीयभागे छन्दांसि विधत्ते—“सप्ताग्निनानि छन्दांस्यन्वाह;
सप्तधा वै वागवदत्तावहै वागवदत् सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः
परिगृह्णीत्यै”—इति । तृतीयभागस्याश्विनौ देवता । तत्सम्बन्धिनीः
सप्तच्छन्दोयुक्ता ऋचोऽनुब्रूयात् । लोके गानरूपा या वाग्स्ति,
सा ‘सप्तधा अवदत्’ षड्जऋषभादिस्वरोपेता प्रवृत्ता * । ताव-
देव वैदिकवागप्यवदत् ; सान्नि कुष्टप्रथमद्वितीयादीनां सप्त-
स्वराणा मधीयमानत्वात् † । अतोऽत्रत्यसप्तसङ्ख्या, लौकिक्याः

* ‘षड्जं षष्ठमथैव गान्धारी मध्यमस्तथा ।

पञ्चमी धैवतयेव निषादः सप्तमः स्वरः ॥’—इत्यादि जा० शि० १. २. ४ ।

† ‘प्रथमस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थकाः ।

मन्द्रः कुष्टो ज्यतिस्वार एतान् कर्तवन्ति भाभगाः ॥’—इति जा० शि० १. १. १२ ।

सर्वस्या वाचो वेदस्य च सर्वस्याः परिग्रहाय भवति । त्रिष्वप्ये-
ष्वान्वेयीषस्याग्निभागीषु छन्दांस्यस्माभिः पूर्वं मेवोदाहृत्य प्रदर्शितानि (३३६—३३७ पृ०) ॥

भागत्रये देवतात्रयं विधत्ते—“तिस्रो देवता अन्वाह ; त्रयो वा इमे त्रिवर्ती लोका एषा मेव लोकानां मभिजित्वा”—इति । अग्निः, उषाः, अश्विनाविति देवतात्रयम् । यथा गुणत्रयमेलन-
रूपा रज्जुस्तिष्ठत्, एवम् ‘एते’ पृथिव्यन्तरिक्षदुर्लोकाः परस्परं मिलितास्तिष्ठन्तः । यद्वा, एकैकस्मिंलोके सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन अस्योत्तममध्यमाधमरूपत्वात्पत्येकं त्रिवत्त्वम् । अतो देवतातिसङ्ख्या, लोकत्रयजयाय भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३०) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुः कथं मनूच्यः प्रातरनुवाक इति यथा-
च्छन्दसं मनूच्यः प्रातरनुवाकः प्रजापतेर्वा एतान्य-
ज्ञानि यच्छन्दांस्थेऽथ उ एव प्रजापतिर्यो यजते तद्य-
जमानाय हितं पश्चोऽनूच्यः प्रातरनुवाकश्चतु-

आदां वै पशवः पशूनां मवरूपा अर्चयन् एवानूची-
यथैवैन मेतदन्वाह प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुण्य-
चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं
चतुष्पात्पु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादर्चयन् एवा-
नूच्यस्तदाहुर्यद् व्यूहः प्रातरनुवाकः कथं मव्यूहो
भवतीति यदेवास्य बृहती मध्याह्नैतीति ब्रूयात्तेने-
त्याहुतिभागा वा अन्या देवता अन्यास्तोमभागा-
श्छन्दोभागास्ता या अग्नावाहुतयो हूयन्ते ताभि-
राहुतिभागाः प्रीणात्यथ यत् स्तुवन्ति च शंसन्ति च
तेन स्तोमभागाश्छन्दोभागा उभयो हास्येता देवताः
प्रीता अभीष्टाः भवन्ति य एवं वेद त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः
सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चैते देवाः
सोमपा एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एका-
दशोपयाजा एते ऽसोमपाः पशुभाजनाः सोमेन
सोमपान् प्रीणाति पशुना ऽसोमपानुभयो हास्येता
देवताः प्रीता अभीष्टाः भवन्ति य एवं वेद अभृदुषा
रुशत्यशुरित्युत्तमया परिदधाति तदाहुर्यत् त्रीन्
क्रतून्वाहाग्नेयं मुषस्य माश्विनं कथं मस्यैकयर्चा

परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्तीत्य-
 भूदुषा रुशत्पशुरित्युषसो रूपमाग्निरधाय्यृत्विष्य
 इत्यग्नेरयोजि वां वृषणवसू रथो दस्तावमर्त्यो
 माध्वी मम श्रुतं हव मित्यश्विनोरेव मु हास्यैकयर्चा
 परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्ति-
 भवन्ति ॥ ८ (१८) ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तस्मात् प्रातरनुवाकस्यानुवचनप्रकारविशेषं निर्णेतुं प्रश्न
 भवतारयति—“तदाहुः,—कथं मनूयः प्रातरनुवाक इति”—इति ।
 किं मेकैकस्मिन् भागे गायत्र्यादीनि छन्दांस्यनुक्रमेणैवानुवक्त-
 व्यानि, आहोस्विदन्वया ? इत्येकः संशयः । अनुक्रमपक्षेऽपि
 किं पादे पादे अवसानं कृत्वानुवचनीयम्, आहोस्वित् तदर्द्धेऽव-
 सानं कृत्वा ? इति द्वितीयः संशयः । तत्र प्रश्नोत्तरं माह—
 “यथाच्छन्दसं मनूयः प्रातरनुवाकः ; प्रजापतेर्वा एतान्यङ्गानि,
 यच्छन्दांस्तेषु उ.एव प्रजापतिर्यो यजते, तद्यजमानाय हितम्”—
 इति । अनुक्रमेणावस्थितानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि अनति-
 क्रम्येति ‘यथाच्छन्दसम्’, छन्दःक्रमेणैवायं अनुवचनीयः । छन्दसां
 प्रजापतिसृष्टत्वेन तदयवत्वात्, यजमानस्य च प्रजापतिपदप्राप्ति-
 योग्यत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्, तदङ्गरूपच्छन्दसां क्रमेणानुवचनं
 यजमानाय अवयवविपर्ययासराहित्येन हितं भवति । तस्माच्छन्दः-
 क्रमेणैवानुवक्तव्यः ॥

द्वितीयविचारे पूर्वपक्ष माह—“पञ्चोऽनूचः प्रातरनुवाक-
चतुष्पादा वै पश्यः, पशूना मवरुध्यै”-इति । ‘पञ्चः’ एकैकस्मिन्
पादे अवसायेत्यर्थः । सिद्धान्त माह—“अर्धर्चश एवानूचो यथैवैन
मेतदन्वाह प्रतिष्ठाया एव ; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषचतुष्पादाः पश्यो
यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात् पशुषु प्रतिष्ठापयति ;
तस्मादर्धर्चश एवानूचः”-इति । ‘अर्धर्चशः’ एकैकस्मिन् ऋचोऽर्धे
अवसायावसाय प्रातरनुवाकोऽनूचः । ‘एव’कारः पूर्वपक्षव्याह-
त्यर्थः । यथैवेत्यादिना अर्धर्चश इत्येतदेव स्पष्टीकियते । एत मर्थः
‘यथैव’ येनैव प्रकारेण ‘एतदनु’ अध्ययनकालीनं गुरुच्चारण मनु,
—यथाध्यनकाले प्रत्यर्धे अवसाय ‘आह’ पठति, तथैव प्रातरनु-
वाकानुष्ठानकालेऽपि । न त्वत्र ऋगन्ते प्रणवप्रक्षेपादिवत् किञ्चित्
नूतनं कर्त्तव्य मस्ति । तदेतदर्धर्चशोऽनुवचनम् ‘प्रतिष्ठाया एव’
यजमानस्य प्रतिष्ठार्थं मेव भवति । तत्कथम् ? इति, तदेवोच्यते
—यथैकस्या ऋचो द्वे अर्धर्चं, एव पुरुषो ‘द्विप्रतिष्ठः’ । प्रति-
तिष्ठति स्थैर्येणावस्थितो भवति आभ्यां पादाभ्या मिति, प्रतिष्ठे
द्वौ पादौ* ; प्रतिष्ठे यस्यासौ द्विप्रतिष्ठः । पशूनां चत्वारः पादाः ;
तथा सति पादचतुष्टयोपेतासु ऋचु द्वाभ्या मवसानयुक्ताभ्या मनु-
वचने कृते सति ‘द्विप्रतिष्ठं’ द्विपादं यजमानं चतुष्पात् पशुषु
प्रतिष्ठापयति । तस्मादर्धर्चश एवानुवचनं युक्तम् ॥

तत्र प्रातरनुवाकक्रम माक्षिप्य ममाधत्ते—“तदाहुयंद व्यूळहः
प्रातरनुवाकः, कथ मव्यूळहो भवतीति ? यदेवास्य वृहती मध्या-
ह्नतीति ब्रूयात्तेनेति”-इति । छन्दासां योऽथ मनुक्रमः, सोऽय मनु
क्रमणिकाकारेण दर्शितः—“अथ छन्दासि गायत्रुराणिगनुष्टुब्-

सुति—“उभयो ज्ञास्येता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं वेद”—इति । आहुतिभागा एको राशिः, स्तोमभागाश्चन्दो-
भागाश्च द्वितीयो राशिः, एता उभयविधा अपि देवताः वेदनेन
प्रीताः सत्यो वेदितुरभीष्टपदा भवन्ति ॥

शंसनेन छन्दोभागानां प्रीत्यभिधानात् प्रतरनुवाकस्य प्रशंसा
सम्पन्ना; विभिन्ने प्रीतिनिमित्ते दृष्टान्तमभिप्रेत्य सोमं पशुं प्रशंसति
—“अयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपाः, तयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः*,
एकादश रुद्राः †, द्वादशदित्याः ‡, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च §,

* “अधिय ज्ञातवेदाश्च सहीजा अचिरम्, पशु । वेदान्तो भयंयाय पशुकिराधाय
समसः । विसर्पेवाष्टमीऽष्टौना मीऽष्टौ वसवः चिन्ता वति”—तै० प्रा० १. ६. १ । ‘जता
इति’—एतदंशस्य व्याख्यानं माह सायणः—‘अधिया’ सहीन निवासं प्राप्ताः (वसवः) ।
‘इति’ शब्द उद्धानप्रदर्शनार्थः । अयमन्वते तु ‘जतो वति’—एवं पदच्छेदो युक्ततः ; भूया
मिति तार्थं उपदेशः । आह हि याम्नाः ‘अयिः इधिवीम्यानः’—इति (नि० ६. २. १) ।

† “अथ वायोरिकारश्च ।—प्रजाजमाना अतदासा यास वायुकि-अयुताः । रजताः
पशवाः श्यामाः कपिला अधिलोहितः । ऊर्वा अततनात्र नैयुत इत्येकादश”—इति
तै० प्रा० १. ६. ४ । ‘प्रजाजमाना इत्येकादश रुद्राः’—इति च तै० ब्रा० ।

‡ “कतम आदित्या इति ? द्वादश वै सामाः संबन्धस्येव आदित्याः ; एते हीदृप्-
सर्वे साददाना यन्ति ; ते यदिदं सर्वे भणयाना दृष्ट्वा तमप्येकदित्या इति प्रति ह० उ० प०
२. ६. ५ । अपरथा च गन्धर्वः । तयस्य—‘तवष्टा, यावन्त, भजः, तमः, पूषा, विश्वः,
विश्वानरः, वरुणः, केही (केयिनः), ययाकीपः, यमः, प्रजपकपान’ इति नित्यं
५. ६ । एते हि अक्षणीदशायुज्यान्त्यात्रो द्वादशसंज्ञानो कतारः साज्यावक्रतपार्थ-
क्याश्रयाः सूर्या एव । तस्यापि ‘तवष्टा, यावन्त’—इत्यादि । ‘वचनानीयाधि’—इत्यादि
(१२. ११—२०) निषक्तस्योऽवाचीनः । पाता, पिचः, अर्थमा, शक्तः, भगः, दिव-
सान्, पूषा, सविता, तवष्टा, विश्वः । इति व द्वादश महाभारते १. २४२३ ।

§ ‘अष्टौ—०—०—दित्या इमे एव द्यावापृथिव्या अयस्त्रिंशद्वै देवाः ; प्रजा-
पतिश्चतुस्त्रिंशः’—इति शत० ब्रा० १. ५. ७. २ । तत्रैव गम्यते च मणि—‘अष्टौ—०—दित्याश्च
एकत्रिंशत्, इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च अयस्त्रिंशद्वै देवाः’—इति ११. ६. २. ५ । ‘आदित्यैर्जनया-

—एते देवाः सोमपाः । एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः,
एकादशोपयाजाः,—एते असोमपाः, पशुभाजनाः । सोमन्-सोम-
पान् प्रीणाति, पशुना असोमपान्”—इति । वस्त्रादीनां वषट्-
कारान्तानां देवतानां सोमयागेन प्रीतिः । ‘होता यच्चदग्नि
मित्वादिमैत्रावरुणप्रेषमन्त्रेषु, ‘ससिद्धो अथेत्यादियाज्यासु चाभि-
हिताः समिदाद्या एकादश प्रयाजदेवताः * । (‘देवं बर्हिः
सुदेव मित्वादिप्रेषमन्त्रेषु), ‘देवं बर्हिर्वसुवन इत्यादियाज्यासु चाभि-
हिता बर्हिराद्या एकादशानुयाजदेवताः † । ‘समुद्रं गच्छ स्वाहे-
त्यादिमन्त्रोक्ताः समुद्रादय एकादशोपयाजदेवताः ‡ । सर्वा अपि
सोमपानवर्जिताः पशु मेव भजन्ते ; तासां पशुना ह्यग्निः । वेदनं
प्रशंसति— “उभय्यो ह्यस्यैता देवताः प्रीता अभौष्टा भवन्ति य
एवं वेद”—इति । अत्र सोमपाना असोमपानां च भिन्नप्रीति-
निमित्ततया छन्दोभागानां देवतानां मितरदेवताविलक्षणं प्रीति-
निमित्तं प्रातरनुवाक इत्यभिप्रायः ॥

तस्य प्रातरनुवाकस्य समाप्तिं नृचं विधत्ते—“अभूदुषा रुश-

आम वयस्त्रिंशत् शुभान् शुभान् । आदित्यान् च वभूधैव रुद्राश्चैवाग्निनावपि”—इति च ।

रामा० ३. २०. १५ ।

* समिधः, तनूमपात् नराशंसो या, इक्ष्वा, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, देव्याहोतारा,
सिद्धो देव्यः (इडा, सरस्वती, भारती), त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाहागयः ;—इतेऽएकादश
प्रयाजदेवताः । तै० ब्रा० २. ६. २, २ द्रष्टव्याः ।

† बर्हिः, दारः, उषासानक्ता, जोष्टी, कर्वाङ्गती, देव्याहोतारा, सिद्धो देव्याः, नराशंसः,
वनस्पतिः, बर्हिः, श्विष्टकृत्, —इतेऽएकादशानुयाजदेवताः । तै० ब्रा० २. ६. १२, १४ द्रष्टव्याः ।

‡ समुद्रः, अन्नरिचम्, सविता, अहोरात्रं, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, छन्दसि,
वावापृथिवी, दिवां नमः, वैश्वानरः, आपः ;—इतेऽएकादशोपयाजदेवताः । तै० सं० १. ५. ११ ;
६. ४. १ द्रष्टव्याः । उपयजोपयाजश्चद्विविधार्थः ।

अथैवमिति (सं० १.७५.८.) उत्तमया परिदधाति—इति । अथ
 कश्चिदाद्येप मुत्यापयति—“तदाहुयत् त्रीन् क्रतुमन्वाहाभ्ये
 सुषस्य माग्निं, कथं मस्यैकयर्चा परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः
 परिहिता भवन्तीति”—इति । क्रतुशब्दः सोमयागसम्बन्धिनः
 प्रातरनुवाकभागानुपलक्षयति । ते च भागाः त्रयः—आग्नेयः,
 उषस्यः, आश्विनयेति । तत्र सर्वानसौ होता ब्रूते । तदानीं मेक-
 यर्चा परिधानं कुर्वतः ‘अस्य’ होतृस्त्रयो भागाः सर्वेऽपि कथं समा-
 पिता भवन्ति ? इत्याद्येप माहुः । तत्र समाधानं दर्शयति—
 “अभूदुवा रुशत्यश्रित्युषसो रूपं माग्निरधायृत्विय इत्यग्ने-
 रयोजि वां हवणवसू रथो दस्तावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हव
 मित्याश्विनोरेव सु हास्यैकयर्चा परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परि-
 हिता भवन्ति-भवन्ति”—इति । येयम् ‘उषाः’ सूर्योदयात् पूर्वभा-
 विनी, सेयं रुशत्यश्रुभूत् । ‘रुशन्तः’ परस्परं ध्वनिं कुर्वन्तः पशवो
 यस्या सुषसि, सेयं ‘रुशत्यश्रुः’ । रात्रौ निद्रां कुर्वन्तः पशव उषः-
 काले प्राप्ते ध्वनिं कुर्वन्तीति प्रमिह मेतत् । उषोदेवताया
 अस्मिन् पादे अभिहितत्वात् अयं प्रथमः पादः, उषमो ‘रूपम्’ अनु-
 कूल इत्यर्थः । ‘ऋत्वियः’ अर्गणमथनरूपे ऋतुकाले भवन्तादृशो-
 ऽग्निः, ‘आ’ समन्तात् ‘अधायि’ आधानेन सम्पादितः । अत्राग्ने-
 रभिधानाद् द्वितीयः पादोऽग्नेः रूपम् । ‘हवणवसू’ वर्धमानधर्मी
 ‘दस्त्री’ हे अश्विनी देवी ! ‘वां’ युवयोः ‘अमर्त्यो रथः’ मनुष्याणां
 मयोग्यः समीचीनो रथः ‘अयोजि’ अश्वाभ्यां योजितः । अतो
 ‘माध्वी’ मधुरया वाचा ‘मम हवं’ मदीय माह्वानं ‘श्रुतं’ युवां
 श्रुतम् । अस्मिन्नुत्तराहं अश्विनोरभिधानाद् अयं मर्षो ऽश्विनो
 रूपम् । तस्माद् ‘एकयर्चा’ देवतात्रयप्रतिपादिकया ‘एव सु ह’ एत

नैन प्रातरनुवाकं 'परिदधतः' समापयतः 'यस्य' होतुः 'ययः'
 ऋतवः' प्रातरनुवाकभागाः सर्वे 'परिहिताः' समापिता भवन्ति ॥
 पदान्वासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादिभ्यो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—०—

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत' ते कवष मैलूषं
 सोमादनयन् दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः कथं नो
 मध्ये दीक्षिष्टेति' तं बहिर्धन्वोदवहन्नचैनं पिपासा
 ण्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति' स बहिर्धन्वो-
 दूळः' पिपासया वित्त' एतदपोनपत्नीय मपश्यत्' प्र
 देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति' तेनापां प्रियं धामोपा-
 गच्छत् मापो ऽनूदायंस्त्वं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्-
 आश्वाप्येतर्हि परिसारक मित्याचक्षते' यदेनं सरस्वती
 समन्तं परिससार' ते वा ऋषयो ऽब्रुवन्विदुर्वा इमं
 देवा उपेमं ह्वयामहा इति तथेति' त मुपाह्वयन्त'
 त मुपह्वयैतदपोनपत्नीय मकुर्वत्' प्र देवत्रा ब्रह्मणे
 गातुरेत्विति' तेनापां प्रियं धामोपागच्छन् देवानां
 मुपापां प्रियं धाम गच्छत्युप देवानां जयति परमं
 लोकं य एवं वेद' यश्चैवं विद्वानेतदपोनपत्नीयं कुरुते'

तत्सन्तत मनुब्रूयात् सन्ततवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यो
भवति यच्चैवं विद्वानेतत्सन्तत मन्वाह यदवगाह मनु-
ब्रूयात्जीमूतवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यः स्यात्तत्सन्तत
मेवानूच्यं तस्य त्रिः प्रथमां सन्तत मन्वाह तेनैव
तत्सर्वं सन्तत मनूक्तं भवति ॥ १ (१६) ॥

पर्यग्न्यादेर्विशेषांश्च स्तोकाः स्वाहाकृतीरपि ।

वपां चाधीयते प्रातरनुवाकविधिः परम् ॥

अथापोनमूयादयो वक्तव्याः ; तदर्थं मादावाख्यायिका माह
—“ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत ; तं कवषं मूलूषं सोमादन-
यन् ; दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः, कथं नो मध्ये दीक्षि-
ष्टेति ; तं वह्निर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपामा हन्तु, सरस्वत्या उदकं
मा पादिति ; स वह्निर्धन्वोदूळहः पिपासया वित्त एतदपोनपत्नीय
मपश्यत्,— प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ; तेनापां प्रियं धामो-
पागच्छत् ; त मापोऽनूदायस्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्”—इति ।
भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः ‘ऋषयः’ कदाचित् ‘सरस्वत्याम्’ एतन्नामक-
नदीतीरे ‘सत्र मासत’ । द्वादशरात्रः मारभ्य उपरितनं त्रयोदश-
रात्रादिकं बहुयाजमानकं कर्म सत्र मितुश्च्यते । तदुद्दिश्य तत्र
स्थितवन्तः ; सत्र मन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । तदानीं तेषां मध्ये
कश्चिदिलूषाख्यस्य पुरुषस्य पुत्रः कवषनामकोऽवस्थितो ऽभूत् ।
‘ते’ च ऋषयः, तं कवषं सोमयागात् निःसारितवन्तः । तेषां

मभिप्राय उच्यते—‘दास्याः पुत्रः’-इत्युक्तिराक्षेपार्थः * । ‘क्षितवः’
 कृतकारः ; तस्मादब्राह्मणोऽयम् । ईदृशो ‘नः’ अस्माकं शिष्टानां
 मध्ये स्थित्वा कथं दीक्षां कृतवानिति तेषां मभिप्रायः † । ‘तं’
 कवषं सरस्वतीतीराद् ‘बहिः’ दूरं ‘धन्व’ जलरहितां भूमिं
 प्रति ‘उदवहन्’ उद्धृतवन्तः, बलादपसारितवन्तः । धन्वदेशे बला-
 क्षेरयितृणां मय मभिप्रायः,—‘अत्र’ जलवर्जितदेशे ‘एन’ कवषं
 पिपासा मारयतु ;— सरस्वत्या नद्याः पवित्रं सुदृक् मयम्
 पापिष्ठो मा पिबत्विति । ‘सः’ च कवषोऽत्र सरस्वत्याः ‘बहिः’
 दूरं ‘धन्व’ निर्जलं देशं प्रति ‘उद्धूहः’ उत्कर्षेणापसारितः, पिपा-
 शया ‘वित्तः’ लब्धः, आक्रान्तः । तत्परिहारार्थम् ‘एतत्’ प्रदेश-
 वेत्यादिकं मपोनप्लवदेवताकं सूक्तं (सं० १०.३०.) वेदमध्ये
 विचार्यापश्यत् । ‘तेन’ सूक्तेन जपितेन ‘अपां’ जलाभिमानिनीनां
 देवतानां प्रियं स्थानं मुपागच्छत् । ‘तं’ चागतम् ‘आपः’ देवताः
 ‘अनूदायन्’ अनुग्रहेणोत्कर्षो यथा भवति तथा प्राप्तवत्यः । ततः
 ‘सरस्वती’ नदी ‘तं’ कवषं ‘पर्यधावत्’ परितः प्रवाहवेगेन
 प्रवृत्तासीत् । इमं ‡ मयं लोकप्रसिद्धा दृढयति—“तस्माद्वाप्ये-
 तर्हि परिसारकं मित्याचक्षते, यदेनं सरस्वती समन्तं परि-
 ससार”-इति । ‘यद्’ यस्मिन् स्थाने ‘सरस्वतो’ ‘नदी’ ‘एन’
 कवषं ‘समन्तं’ सर्वासु दिक्षु परिससार, तत् स्थानम् ‘एतच्चपि’
 एतस्मिन्नपि काले तीर्थविशेषाभिज्ञाः पुराणकर्तारः परिसारकं
 मित्येतन्नाम्ना व्यवहरन्ति । अथ सत्रानुष्ठायिनां तेषां ऋषीणां
 कृत्यं दर्शयति—“ते वा ऋषयो ऽब्रुवन्,—विदुर्वा इमं देवा

* ‘इत्युक्तिराक्षेपार्थः’ च ।

† ‘उत्त’ च ।

‡ अशिष्ट इति तस्य शिष्टाव्यवहार्यत्वम् । दास्याः पुत्र इति निन्दार्थं सूक्तं न तु सत्यमित्याशयः ।

‘उपेम’ ह्यामहा इति, तथेति ; त सुपाङ्गयन्त ; त सुपङ्गयैत-
दपोनपत्रीय मकुर्वन्,— प्र देवत्वा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ; तेनापां
प्रियं धामोपागच्छन्नुप देवानाम्”—इति । ‘ते’ मृत्वादयः परस्पर
मिदं मनुवन्,— ‘इमं’ कवषं ‘देवाः’ सर्वेऽपि ‘विदुः’ विजान-
न्त्येव । अतोऽस्य कितवत्वादिदोषो नास्ति । तस्मादिमं मस्मत्-
समीपं प्रति आह्वयामः,— ‘इति’ विचार्य त सुपङ्गयन्ते । तेन
दृष्टं मपानमृदेवताकम् प्रदेवचेत्यादि सूक्तम् ‘अकुर्वन्’ प्रयुक्तवन्तः ।
‘तेन’ सूक्तं जलदेवतानां मन्यदेवतानां च प्रियं स्थानं सुपा-
गच्छन् । एतद्देदनपूर्वकं मनुष्ठानं च प्रशंसति—“उपापां प्रियं
धाम यच्छत्युप देवानां जयति परमं लोकं य एवं वेद, यश्चैवं
विद्वानेतदपोनपत्रीयं कुरुते”—इति । यस्मादेवं प्रशस्तं तस्मादपो-
नम्रीयं कुर्यादिति विधिरुद्देयः ॥

तस्मिन्नपोनम्रीयसूक्ते प्रातरनुवाकवत्प्रसक्तं मर्द्धेर्द्धेऽवसानं निवा-
रयितुं नैरन्तर्यं विधत्ते—“तत्सन्तत मनुब्रूयात्”—इति । होतु-
र्वेदनं प्रशंसति—“सन्ततवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यो भवति, यत्रैवं
विद्वानेतत्सन्ततं मन्वाह” इति । ‘पर्जन्यः’ मेघः ‘सन्ततवर्षी’
नैरन्तर्येण वृष्टिमान्,— यावती वृष्टिरपेक्षिता, सा सम्पूर्णा भव-
तीत्यर्थः । विपक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति—“यदवग्राहं
मनुब्रूयाज्जीमूतवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यः स्यात्तस्मात्सन्ततं मेवा-
नूच्यम्”—इति । ‘अवग्राहं’ तस्मिन्नर्द्धे च पादे वा अवगृह्यावगृह्य
पुनःपुनरवसानं कृत्वा यद्यनुब्रूयात्, तदा प्रजोपकारार्थं प्रवृत्तः
पर्जन्यो ‘जीमूतवर्षी’ स्यात् । जीमूतः पर्वतः ; “जीमूतो मेघ-
पर्वतो” इत्युक्तत्वात् * । अनुपयुक्ते पर्वते एव वर्षति, न तूपयुक्तेषु

संख्येचित्त्वर्थः । यस्मादेवं तस्मादवग्रहो न कार्यः, किन्तु सन्तत
निवानूच्यम् ॥

तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋच आवृत्तिसहितं सान्तत्यं विधी-
यते—“तस्य त्रिः प्रथमां सन्तत मन्वाह,—तैनैव तत्सर्वं सन्तत
मनूक्तं भवति”—इति । अस्य सूक्तस्य प्रथमायाः त्रिरावृत्ति-
सान्तत्येन सर्वस्यापि सूक्तस्य सान्तत्यं सिध्यति । प्रथमायाः *
सान्तत्यं माध्वलायनो दर्शयति—“अध्यईकारं प्रथमा मृगावानं
मुत्तराः”—इति (श्री० ५. १. ५.) । त्रिरावृत्तायाः प्रथमायाः
अर्धत्रयेणावसानं कृत्वा पठेत् ; उत्तरासा मृचा मवसानं कृत्वा
पाठः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (२०) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ता एता नवानन्तराय मन्वाहं हिनोता नो
अध्वरं देवयज्येति दशमी^१ माववृ^२ततीरध नु द्विधारा

इत्याहुताश्वेकधनासु प्रति यदापो अदृश्य मायती-
 रिति प्रतिदृश्यमानास्वा धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था इत्यु-
 पायतीषु समन्या यन्तुपयन्त्यन्या इति समायती-
 ष्वापो वा अस्पर्धन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामो वय-
 मिति याज्ञेमाः पूर्वद्युर्वसतीवर्यी गृह्यन्ते याश्च
 प्रातरेकधनास्ता भृगुरपश्यदापो वै स्पर्धन्त इति
 ता एतयर्चा समज्ञपयत्यमन्या यन्तुपयन्त्यन्या
 इति ताः समजानत सञ्जानाना हास्यापो यज्ञं
 वहन्ति य एवं वेदापो न दंशीरुपयन्ति होत्रिय
 मिति होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह वसती-
 वरीष्वेकधनासु चावेरपो ऽध्वर्याश्च इति होता-
 ध्वर्युं पृच्छत्यापो वै यज्ञो विदो यज्ञाश्च इत्येव
 तदाहोते मनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव
 तदाह तास्वध्वर्यो इन्द्राय सोमं सोता मधुमन्तं
 वृष्टिवनिं तीव्रान्तं बहुरमध्यं वसुमते रुद्रवतं
 आदित्यवतं ऋभुमते विभुमते वाजक्ते बृह-
 स्पतिवते विश्वदेव्यावते यस्येन्द्रः पीत्वा वृचाणि
 जङ्घनस्य स जन्यानि तारिषोऽमिति प्रत्युत्तिष्ठति
 प्रत्युत्थेया वा आपः प्रति वै श्रेयांस मायन्त मुत्ति-
 ष्ठन्ति तस्मात्प्रत्युत्थेया अनुपर्यावृत्त्या अनु वै श्रेयांसं

अयं वत्सन्तो तस्मादनुपर्यावृत्त्या अनुव्रवतैवानुप्रपत्त-
व्यं मौश्वरो ह यद्यप्यन्यो यजेताय होतारं यशो
ऽर्त्तिस्तस्मादनुव्रवतैवानुप्रपत्तव्यं मन्वयो यन्त्यध्वभि-
रिच्छेता मनुव्रवन्ननुप्रपद्येत जामयो अध्वरीयतां
पृश्नतीर्मधुना पय इति यो ऽमध्व्यो यशोर्त्ती बुभूक्ष-
दमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सहेति तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामो ऽपो देवीरुपह्वये यच्च गावः पिबन्ति
न इति पशुकामस्ता एताः सर्वा एवानुव्रवन्ननुप्र-
पद्येतैतेषां कामाना मवबुध्या एतान् कामानवबुध्ने
य एवं वेदेमा अगमन् रेवतीर्जीविधन्या इति
साद्यमानास्त्वन्वाह वसतीवरीष्वेकधनासु चागमन्नाप
उशतीर्बर्हिरेद मिति सन्नासु स एतया परि-
दधाति ॥ २ (२०) ॥

तत्पूक्तवचने प्रकारविशेषं विधत्ते — “ता एता नवानन्तराय
मन्वाह”-इति । प्र देवतेत्यारभ्य नवसङ्ख्याका ऋचो याः सन्ति,
तासां हयोः ऋचोर्मध्ये ‘अन्तरायः’ विच्छेदो न भवति तथानु-
ब्रूयात् । अपरं विशेषं विधत्ते — “हिनीता नो अध्वरं देवयज्येति
दशमीम्”-इति । अध्ययनक्रमेण “आवर्ततती”-इति दशमी
(१०.३०.१०.) ; तां परित्यज्य तदुत्तरभाविनी “हिनीता नः”-
इति (१०.३०.११.) ‘दशमी’ क्त्वानुब्रूयात् । परित्यक्तायास्तस्याः

“अध्वरीयतां ३” ग ।

अनुवचने कालविशेषं विधत्ते—“आवर्तततोरध नु द्विधारा इत्या-
वृत्तास्वेकधनासु”—इति ।

अत्रायं प्रयोगक्रमः ।— “सुत्यादिनात् पूर्वस्मिन् दिने अग्नी-
षोमीयं पशु मनुष्याय वसतीवरीसञ्ज्ञिताः सोमाभिषवकाले
सवनौयाः * अपः स्वानीय वेद्या भवस्थाय्य अर्धरात्राद् जङ्घं निद्रां
परित्यज्य आग्नीध्रधिष्णादींस्तत्तन्मन्त्रैरभिमृश्य सोमादीनां
पाचाख्यासाद्य प्रातरनुवाकार्यं होतारं सम्प्रेष्यप्रातरनुवाकान्ते
“मृणोत्वग्निः”—इति (तै० सं० १. ३. १३.) मन्त्रेण हुत्वा तत एक-
धनाः † अपः आनेतुं गच्छन्पोनम्रीयसूक्तार्थं होतारं सम्प्रेष्यति,
—एकधना अप आनयेति । सोऽयं प्रयोगक्रमः आधुर्यवसूत्रेषु
दृष्टव्यः । तत्र होतारं प्रति अपोनम्रीयविषये प्रैष मापस्तम्बो
दर्शयति—“यत्राभिजानात्यभूदुषा कथत्यश्रुरिति, तत्प्रचरण्या

* “अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनानाम् वसतीवरीयहणं रुन्दमानाना मनसमिति”—
इति कात्या० श्रौ० ८. ६. ७ । ‘सोमायां आपो वसतीवरी-शब्देनोच्यते’—इत्यादिष्व
तदुक्तिः । “यत्र होतुः प्रातरनुवाक मनुव्रत उपशृणुयुक्तदपोऽधुर्यवहन्तीनां वृक्षति”—
इति आप० श्रौ० १२. ५. ५ । ‘यावत्पञ्चि प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते, तावत्तत्र
वहन्तीनां सपो गृह्णाति’—इति च तदुक्तिः । ‘वसन् नु न इदं मिति तत्रवसतीवरीणां वसती-
वरीत्वम्’—इति तन्नामनिर्वचनम् तै० सं० ६. ४. २. १ । वसतीवरीयहणविध्यादिकं तु
तत्रैव तत उत्तरं द्रष्टव्यम् । तन्मन्त्रास्वाकातास्तत्र प्रथमे कार्ष्णे (१. १२, १३.) ।

† ‘एकधनशब्दायै स्वयं नैव वराचष्टे—“[प्रतर्गकधनानयुग्मान्] उदहरणास्त्रि-
पञ्चतया पञ्चदशम्”—इति (सू०) । उदकं ज्ञेयत एभिरित्युदहरणाः कलशाः । चत्वारि
पञ्चदशपर्यन्तम् । अयुग्मसङ्ख्यान् विषमसङ्ख्यान् (इत० ब्रा० ३. ६. १. १४.) । अग्नि-
ष्टोमैः पञ्च वा, अतर्गष्टोमैऽपि तावन्त एव, उक्थ्य पञ्च वा सप्त वा, षोडशानि
सप्त वा नव वा, वाजपेयैः नव वैकादश वा, अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अग्नीषोमि
वयोदश वा पञ्चदश वेति’—इत्यादिः कात्या० श्रौ० ६. २. २३ इ० । ‘एकधनस्थानं चोत्तरस्य
वृषिर्धानसाधसादस्य पचान्’—इति च तत्रैव (६. ४. १.) ।

सुहोति मृषोत्वनिः समिधा हवं म इति । अपरं चतुर्गृहीतं
यद्गृहीत्वा सम्प्रेष्यत्यप इत्य होतमैवावरणस्य चमसाध्यवाद्भवेक-
धनिन आद्रवत नेष्टः पत्नी सुदानयोन्नेतर्होद्वचमसेन वसतीवरो-
भिश्च चात्वालं प्रत्यास्वेति”-इति (श्री० १२.५.१,२.) । अस्मात् प्रेषा-
दूर्ध्वं होता सूक्तं मनुब्रूयात् । तदाह्वाश्रलायनः—“परिहिते ऽप
इत्य होतरितुरक्तो ऽनभिहिङ्गुत्वापोनम्रीया अग्राह”-इति (श्री०
५.१.१.) । तत्र पूर्वीक्तदशमीसहिता ऋचो ऽनूय एकधनिनः.
पुरुषाः प्रेषिताः सन्तः एकधनास्था अपः घटैर्गृहीत्वा यदा
अलसमीपादावर्तन्ते, तदानीं तास्वेकधनास्त्वपु आहृत्तासु सतीषु
तदावृत्तिं समीक्षमाणो होता पूर्वं परित्यक्ताम् “आवर्तततीः”-
इति (सं० १०. ३०. १०.), एता मृचं तस्मिन् काले अनुब्रूया-
दित्यर्थः ॥

ऋगन्तरकालं विधत्ते—“प्रति यदापो अदृश्य मायतीरिति
प्रतिदृश्यमानासु”-इति । ता एकधनास्था आपो ग्रहणस्था-
नात् प्रतिनिवृत्तेः पुरुषैरानीयमाना यदा होत्रा दृश्यन्ते,
तदानीं “प्रति यदापः”-इति (सं० १०, ३०. १३.), एता मृच
मनुब्रूयात् ॥

पुनरप्यृगन्तरकालं विधत्ते—“आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था
इतुरपायतीषु”-इति । होत्रा दृष्टाः ता एकधनास्था आपो यदा
चात्वालसमीपं प्रत्यागच्छन्ति, तदानीम् ‘उपायतीषु’ समीप
मागच्छन्तीषु तासु “आ धेनवः”-इति (सं० ५, ४३.१.), एता ऋचं
ब्रूयात् ॥

पुनरप्यृगन्तरकालं विधत्ते—“स मन्या यन्त्युपयन्त्यन्धा इति
समायतीषु”-इति । पूर्वत्र “उन्नेतर्होद्वचमसेन वसतीवरोभिश्च

वाजासं प्रत्याखेति"-इत्यापस्तम्बमुनीनाः (१२.५.२.) प्रैष उदाहृतः ।

तत उवेता होढसम्बन्धिनं चमसं वसतीवर्याख्याः पूर्वदिनानीता

अपचात्वात्समीपे समानयति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्भवेति-
प्रेषितत्वात्मैत्रावरुणस्य परिचारकश्चमसाध्वर्युरपि तदीयं चमसं
चात्वात्समीपे समानयति । तेन होढचमसेन वसतीवर्यो गृह्यन्ते,
मैत्रावरुणचमसेनैकधनाश्च गृह्यन्ते । ततो वसतीवरीसहिते होढ-
चमसे मैत्रावरुणचमसगतासु एकधनास्त्रध्वर्युणा समीपं नीतासु
संयोजयितुं समागतासु "स मन्या यन्ति"-इत्यादिका ऋचम्
(सं० २.३५.३.) अनुब्रूयात् । त मेत मनुवचनकाल मापश्चम्बो
विशदयति—"होढचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले
होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च सप्स्यर्ष्य वसतीवर्योर्नयति । स
मन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुणचमस आनयति ;
मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे ; एतद्वा विपरीतम्"-इति (श्री० १२.
६. १, २.) ।

एतस्या ऋचः प्रशंसार्थं माख्यायिका माह—"आपो वा
अस्यर्धन्त,—वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामो वय मिति ; याज्ञेमाः पूर्वे-
दुर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते, याश्च प्रातरेकधनास्ता भृगुरपश्चदापो वै
स्यर्धन्त इति ; ता एतयर्चा समज्ञपयन्त मन्या यन्त्युपयन्त्यन्या इति ;
ताः समजानत"-इति । पूर्वेदुः सम्पादिता वसतीवर्याख्या या
आपः, याश्च परेदुः सम्पादिता एकधनाख्याः, ता उभयविधा अपि
यज्ञनिर्वहणे पूर्वभाषितार्थं मन्योन्म्यं स्यर्धां कृतवत्यः । तदानीं
भृगुनामक ऋषिः, आप एव परस्परं स्यर्धन्त्य इत्यपश्यत् । अर्थ-
वादत्वाद्वैतजानां स्यर्धायां न चोदनीयम् । यद्वा, तत्तदभि-
मानिन्श्च देवताः स्यर्धन्ते इत्यवगन्तव्यम् । ततो भृगुः स्यर्धां दृष्ट्वा

“स मन्त्रा यन्ति”-इत्येतयर्चा ‘ताः’ उभयोरपः ‘समञ्जस्यत्वं’
‘सञ्ज्ञानं’ परस्पर मैकमत्वं प्रापयत् । ततो मन्त्रसामर्थ्यात् ‘ताः’
उभयविधा आपः ‘समजानत’ ऐकमत्वं प्राप्ताः । वेदनं प्रशंसति—
“सञ्ज्ञानानां हास्यापो यन्नं वहन्ति य एवं वेद”-इति । या
वसतीवरीं यावैकधनाः, ता द्विविधा अपि ‘सञ्ज्ञानानाः’ परस्पर
मैकमत्वं प्राप्ताः ‘अस्य’ विदुषः यन्नं निर्वहन्ति ॥

ऋगन्तरकालं विधत्ते—“आपो न देवीरुपयन्ति होत्रिय
मिति होलचमसे समवनीयमानास्वन्वाह वसतीवरीष्वेकधनासु
च”-इति । एतासु द्विविधासु, होलचमसे सिध्यमानासु तस्मिन्
काले “आपो न देवीः”-इति (सं० १.८३.२.) एता सृच मनु-
ब्रूयात् ॥

अथ होतुः किञ्चिद्यजुर्गात्मकं मन्त्रं विधत्ते—“अवेरपो
ऽध्वर्याश्च इति, होताध्वर्युं पृच्छति”-इति । हे अध्वर्यो! द्विविधा
अपः किम् ‘अवेः’ लब्धवानसि ? अस्मिन्नन्ते भ्रुतिः ॥ प्रश्नार्था ।
त मेतं मन्त्रं व्याचष्टे—“आपो वै यज्ञो ऽविदो यज्ञाश्च इत्येव
तदाह”-इति । एतद्विविधा अप्यापः सोमाभिषवसाधनत्वेन
यज्ञनिर्वाहकत्वात् यज्ञस्वरूपा एव । तथा सति ‘यज्ञम्’ अभूपम्
‘अविदः’ किं लब्धवानसि ? इत्यनेन प्रकारेण, ‘तदाह’, ‘तत्’
मन्त्रवाक्यं ब्रूते । यज्ञाश्मिति भ्रुतिः ॥ पूर्ववत् ॥

अध्वर्योः प्रत्युत्तरमन्त्रं विधत्ते—“उते मनन्नसुरित्यध्वर्युः
प्रत्याह”-इति । ‘उते’-शब्दोऽपिशब्दार्थः । ‘ईम्’-इति ॥ वाक्य-

*, † पा० सू० ८. २. १०७. वा० १ ।

‡ “अथ ये प्रश्नेऽर्थे ऽनिताक्षरेषु यन्त्रेषु वाक्यपुरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्त-
निताक्षरेष्वनर्थकाः कवीमिति (कम्, प्रम्, इत्, उ.)”-इति निरु० १. १. ५ ।

पूरणार्थनिपातः, 'इमाः'-इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । 'इमाः' द्विविधा अप्यापः 'अनन्नमुः' अतिशयेन उपनताः, प्राप्ताः । 'इति' एतम् । अध्वर्योः उत्तरमन्त्रं व्याचष्टे—“उतेमाः पश्येत्येव तदाह”-इति । 'इमाः' द्विविधा अप्यापो हे होतः ! पश्य । 'इति' अनेन प्रकारेण तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । शाखास्तरेऽप्येतत्सर्वं श्रुतम्—‘अध्वर्यो वेरपाश् इत्याह उते मनन्नमुकतेमाः पश्येति वाक्यतदाह’-इति (तै० सं० ६. ४. ३. ४.) ॥

अथ किञ्चिन्निगदरूपेण मन्त्रेण होतुः प्रतुगत्थानं विधत्ते—
 “तास्वध्वर्यो इन्द्राय सोमं सोता मधुमन्तं वृष्टिवनिं तीव्रान्तं
 बहुरमध्यं, वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमते विभुमते वाज-
 वते बृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते, यस्येन्द्रः पीत्वा वृक्षाणि जङ्घ-
 नन् स जन्यानि तारिषोऽमिति प्रतुगत्तिष्ठति”-इति । ‘तासु’-
 इत्यादिः ‘ॐ’-इत्यन्तो निगदः । तेन मन्त्रेण होता द्विविधाना
 मप्यपां प्रतुगत्थानं कुर्यात् । हे ‘अध्वर्योः !’ द्विविधास्वप्सु, ‘सोमं
 सोता’ सोमस्याभिषवकर्त्ता भव । कौटुशं सोमम् ‘मधुमन्तं’
 माधुर्यरसोपेतं, ‘वृष्टिवनिं’ वृष्टेः सन्भजनकर्त्तारं, वृष्टिप्रद मित्यर्थः ।
 ‘तीव्रान्तं’ तीव्र मवश्यभावि फल मन्ते यस्य सोमस्य सोऽयं
 तीव्रान्तः, अविघ्नेन सोमयागे समाप्ते सति सर्वथा फलत्वेवेत्यर्थः ;
 ‘बहुरमध्यं’ बहुल मङ्गादिकं मनुष्ठानं मध्ये प्रारम्भसमाप्त्योरन्तराले
 यस्यासौ बहुरमध्यः ; ऋत्विग्वरणं भारभ्योदवसानीयेष्टेः पूर्वम्,
 दीक्षणीयाद्यङ्गकर्मभिः, उपांशन्तर्यामप्रहादिभिश्च प्रधानैः, अनु-
 स्ठानबाहुल्यं प्रसिद्धम् । कौटुशायेन्द्राय ? वसुरुद्रादित्यैः, अन्यै-
 रप्युभुभिदवः, ‘विभुभिः’ समन्त्रैः ऋत्यैः, ‘वाजेन’ अन्नेन, ‘बृह-
 स्पतिना’ सुरगुरुणा, सर्वदेवहितैर्भाग्यैश्च युक्तत्वेन वस्त्रादिमते ।

अयं भिन्दो 'यस्य' सोमस्य वक्त्रोरूपस्य रसं पीत्वा 'हवाशि' यज-
मानस्य शत्रून् पापानि च 'जङ्घनत्' विनाशितवान् । तादृशं सोमं
मिति पूर्वत्वान्वयः । अथवा, 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनं सोमं
पीत्वेति व्याख्येयम् । 'सः' यजमानः 'जन्यानि' जने सभा-
वितानि 'प्रतारिषत्' प्रकर्षेण तीर्णवान् भवति । 'ॐ'-इत्यङ्गौ-
कारार्थः,— अयं युक्तार्थ एव मेवेत्यङ्गौकारार्थः । एतन्मन्त्रसार्थं
प्रतुल्यान सुपपादयति—“प्रतुल्येया वा आपः, प्रति वै श्रेयांस
मायन्त सुप्तिष्ठन्ति ; तस्मात्प्रतुल्येयाः” इति । याश्च द्विविधा
आपः, ताः 'प्रतुल्येयाः' एव, दर्शनानन्तरं मेव प्रतुल्यानं कर्त्त-
व्यम् । लोकोऽपि श्रेयांस मतिप्रशस्त माचार्यपित्रादिकम् 'आयन्त'
स्वसम्बन्धत्वेन समागच्छन्तं प्रति शिष्यपुत्रादयः उत्तिष्ठन्त्येव ॥
तस्मादतिप्रशस्ता आपः प्रतुल्यानयोग्याः ॥

न केवलं प्रतुल्यानं किन्तु अनुवर्त्तनं मपि कर्त्तव्यं मिति
विधत्ते—“अनुपर्याहृत्याः”—इति । 'अनु' पृष्ठतः 'पर्याहृत्याः'
परितः सञ्चरणयोग्या द्विविधा आपः । तदेतदुपपादयति—“अनु
वै श्रेयांसं पर्यावर्त्तन्ते ; तस्मादनुपर्याहृत्या अनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यम्”
—इति । 'श्रेयांसम्' आचार्यादिकम् 'मनु'गम्य शिष्यादयः परितः
सञ्चरन्ति । तस्मादत्रापि शिष्यस्थानोत्थेन होत्रा पूर्वोक्त मपो-
नपचीयं निगदम् 'अनुब्रुवतैव' तामा मपां पृष्ठतोऽनुगन्तव्यम् ।
ननु यागकर्त्तृत्वाद्यजमानस्यैवानुव्रजनं युक्तम्, न तु होतुरित्या-
शङ्क्याह—“ईश्वरो ह यद्यप्यन्यो यजेताश्च होतारं यशोऽर्त्तो-
स्तास्मादनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यम्”—इति । यद्यपि होता यागकर्त्ता
न भवति, अथाप्यनुव्रजनं होतारं 'यशः' कीर्तिः 'अर्तो'रीश्वरो

च' प्राप्तुं समर्थेव । तस्मात्कीर्तिर्हेतुत्वादनुब्रुवतैव ह्येवा तासां
मपा मनुगमनं कर्त्तव्यम् ॥

ननु प्र देवत्रेत्यादीना मृचां (३६३ पृ०), तास्वध्वर्यवित्यादि-
निगदस्य (३७४ पृ०) च, पूर्व मेवानूक्तत्वात् इतः पर मनुगमन-
काले कि मनुवक्तव्य मित्याशङ्क्य अनुवक्तव्या मवशिष्टा मृचं
विधत्ते—“अस्वयो यन्त्यध्वभिर्गिति (सं० १. २३. १६.), एता-
मनुब्रुवन्ननुप्रपद्येत्”—इति । अस्या ऋचो द्वितीयतृतीयपादावनु-
वदति—“जामयो अध्वरीयतां पृच्छतीर्मधुना पय इति”—इति ।
तस्माय मर्थः—‘अस्व’-इत्यव्ययं मातृवाचकः ; तद्रूपत्वं यान्ती-
त्यस्वयाः । क्वान्दसो ऋस्वः । मातृममाना एता द्विविधा आपः ।
‘अध्वभिः’ नानाविधैर्मागैः ‘यन्ति’ गच्छन्ति । कीदृशः ? ‘अध्वरी-
यताम्’ अध्वरं यज्ञ मात्मन इच्छतां यजमानानां ‘जामयः’ सना-
भयो भ्रातृस्थानीया इत्यर्थः । तथा स्वकीयं ‘पयः’ उदकं ‘मधुना’
मधुरेण सोमरसेन ‘पृच्छतीः’ संयोजयन्त्यः । अस्या मृचि मधु-
शब्दात्पर्यं दर्शयति—“यो ऽमध्व्यो यशोर्त्तां वुभूषेद्”—इति ।
‘यः’ पुमान्, पूर्वम् ‘अमध्व्यः’ मधुररसं सोमं नार्हति, स यदि
‘यशोर्त्ताः’ सोमयागनिमित्तां कीर्त्तिं प्राप्तुं समर्थो भवितु मिच्छेत्,
सः पुमान् पूर्वीक्ता मनुब्रुवन् अनुप्रपदेत्यन्वयः ॥

ऋगन्तरं फलविशेषाय विधत्ते—“अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा
सूर्यः सहेति तेजस्क्रामो ब्रह्मवर्चसकामः”—इति । शरीरकान्तिं
श्रुताध्ययनसम्पत्तिं च कामयमानः पुमान् “अमूर्याः”—इति
(सं० १. २३. १७.), एता मृच मनुब्रुयात् । फलान्तरार्थं
मृगन्तरं विधत्ते—“अपो देवीरुपपद्ये यच्च गावः पिबन्ति न
इति पशुकामः”—इति । पशुप्राप्त्यर्थम् “अपो देवीः”—इति (सं०

१.२३.१८.), एता मनुब्रूयात् । ‘अश्वयो यन्ति’-‘असूयाः’-
‘अपो देवोः’-इत्येतासां तिसृणां विधि मुपसंहरति— “ता एताः
सर्वा एवानुब्रुवन्नुपपद्येतैतेषां कामाना मवसृज्य”-इति । अथवा,
नित्यानुष्ठानार्थोऽयं पुनर्विधिः ; एतेषां भित्वादिस्तत्प्रशंसार्थः ।
वेदनं प्रशंसति—“एतान् कामानपसृज्ये य एवं वेद”-इति ॥

ऋगन्तरस्य कालं विधत्ते —“एमा अग्नयेवतीर्जविधन्या इति
साधमानास्त्वन्वाह वसतीवरोष्वेकधनाभु च”-इति । उक्ता
द्विविधा आपो यदा वेद्यां साद्यन्ते, तदानीम् “एमा अग्नन्”-
इति (सं० १०. ३०. १४.), एता मनुब्रूयात् ।

ऋगन्तरेण समाप्तिं विधत्ते —“आग्मन्नाप उग्रतीर्जहिरेद
मिति सन्नासु स एतया परिदधामि” इति । द्विविधास्तपु वेद्यां
स्थापितासु “आग्मन्नापः”-इति (१०. ३०. १५.), एता मनु-
ब्रूयात्, ‘सः’ अनुवक्ता होता ‘एववा’ एवमी अनुवचनं समा-
पयेत् ॥ २ ॥

इति यौमत्स्यायणाचार्यविरचिते आध्वार्ये वेदार्थपक्षायै

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपक्षिकायां अतीताध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रातरनुवाकः प्राणापाना
उपांश्वन्तर्यामी वज्र एव वाङ्नाहुतयोरुपांश्वन्तर्या-
मयोर्हीता वाचं विसृजेत यदहुतयोरुपांश्वन्तर्या-
मयोर्हीता वाचं विसृजेत वाचा वज्रेण यजमानस्य
प्राणान्वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयाद्वाचा वज्रेण यजमानस्य
प्राणान् व्यगात्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा
स्यात्तस्मान्नाहुतयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्हीता वाचं विसृ-
जेत प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्युपांशु मनु-
मन्वयेत त मभिप्राणेत्प्राण प्राणं मे यच्छेत्यपानं
यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्यन्तर्याम मनुमन्वयेत
त मभ्यपानेदपानापानं मे यच्छेति ध्यानाय त्वेत्युपां-
शुसवनं यावाण मभिमृश्य वाचं विसृजेत आत्मा वा
उपांशुसवनं आत्मन्येव तद्धीता प्राणान् प्रतिधाय
वाचं विसृजेत सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्व मायुरिति य
एवं वेद ॥ ३ (२१) ॥

पूर्वस्मिन् खण्डे द्विविधास्वप्नवेद्यां सादितास्वप्नोन्प्रीयानु-
वचनस्य समापनं मुक्तम् । तत्र सादनप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः
—“अपरया द्वारा हविर्हानं मयः प्रपादयति ; पूर्वया गतश्रियः ।

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । दक्षिणस्य हविर्दानस्य प्रधुरे प्रच-
रणीयं सादयति । यं कामयेत पण्डकः स्यादिति, तं प्रचरणीय-
स्य श्रेत् । एतस्यैव हविर्दानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं मैत्रावरुणचमसम्,
उत्तरस्यां वर्त्तन्यां पुरश्चक्रं होदचमसम्, उत्तरस्य हविर्दानस्या-
धस्तात् पुरोऽक्षं वसतीवरीः, पद्यादक्ष मेकधनाः । एतद्वा विपरी-
तम् । अदो * यजमानो ऽनुप्रपद्यते—इति (श्री० १२. ६. ८—
१३. ४.) । एवं सादितास्तस्य, अपोऽपत्नीया ऋचः समाप्य होता
भवतिष्ठते । ततोऽध्वर्युः दधियज्ञेण †, उपांशुयज्ञेण ‡, अदाभ्य-
यज्ञेण, उपांशुयज्ञेण, अन्तर्यामयज्ञेण क्रमात्प्रचरति § । तावदयं
होता वाचं नियम्यैवास्ते ॥

तदिदं विधत्ते—“शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रातरनुवाकः,
प्राणापाना उपांश्वन्तर्यामौ, वज्र एव वाङ्माहुतयोरुपांश्वन्तर्या-
मयोर्होता वाचं विसृजेत”—इति । योऽयं प्रातरनुवाकः पूर्व
मुक्तः, सोऽयं यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । उपांश्वन्तर्यामयश्चैव प्राणा-
पानस्थानीयौ ; “एष ते योनिः प्राणाय त्वा”, “एष ते योनिरपा-
नाय त्वा”—इति तदीयमन्त्रयोः श्रवणात् (तै० सं० १.४.२,३.) ।
होतुर्या वाक्, सा वज्रस्थानीया । अतएवान्यत्र श्रूयते—“यज्ञै
होताध्वर्युं मित्याह्वयते, वज्र मेव मभि प्रवर्त्तयति”—इति । एवं
सत्यध्वर्युणोपांश्वन्तर्यामयह्वयोर्हुतयोः सतोः पश्चाद्धोता वाचं विसृ-
जेत ; तावत्पर्यन्तं वाचं नियच्छेत् ॥

विपक्षबाधपूर्वकं स्वपक्षमुपसंहरति—“यदहुतयोरुपांश्वन्तर्या-

* ‘अपो’ ए० सो० सु० आप० श्री० ।

† ‘दधियज्ञी’ नित्यः काम्यश्च । काम्याधितरी (आत्थयहसोसयज्ञी)’ आप० १२.७.८ ।

‡ यज्ञकाण्डं तद्वाङ्मनं (तै० सं० १.४.१ ३२, ६.५.५) नित्यम् इति मेव द्रष्टव्यम् ।

सयोर्हीता वाचं विस्मृजेत, प्राचा वच्चेण यजमानस्य प्राचान्वीयाद् ;
 य एनं तत्र ब्रूयाद्वाचा वच्चेण यजमानस्य प्राचान् व्यगात्प्राच एनं
 ब्राह्मतीति ; शश्वत्तया स्यात्तस्माद्वाहुतयोर्पांश्वन्तर्यामयोर्हीता
 वाचं विस्मृजेत"-इति । उपांश्वन्तर्यामहोमात्पूर्वं वाचं विस्मृजन्
 हीता वाग्वच्चेण यजमानस्य प्राचान् 'वीयात्' विगतान् कुर्यात् ।
 कथं प्राणविगमः ? इति, तदुच्यते— 'तत्र' तस्मिन् होतुर्वाग्विसर्गे
 सति, यः कश्चिदागत्यायं हीता वाग्वच्चेण यजमानस्य प्राचान्
 'व्यगात्' विगतान्करोत्, तस्मात्प्राणः 'एनं' यजमानं 'हास्यति'
 परिहृजति 'इति' एवं होतारं प्रति ब्रूयात् ; तदानीं तेन पुरुषेण
 होतरि शप्ते सति, तदीयशापेन 'शश्वत्तया स्यात्' अवश्यं यज-
 मानप्राणविगमो होतुस्तद्वधप्रत्यवायश्च भवेत् । तस्माद्वाहुतयोर्पां-
 श्वन्तर्यामयोर्हीता वाचं विस्मृजेत ॥

उपांश्वन्तर्यामहोमादूर्ध्वं वाग्विसर्गप्रकारं विधत्ते—“प्राणं
 यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेतुर्पांशु मनुमन्त्रयेत, त मभिप्राणे-
 ष्याण प्राणं मे यच्छेत्यपानं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्यन्त-
 र्याम मनुमन्त्रयेत, त मभ्यपानेदपानापानं मे यच्छेति ; स्थानाय
 त्वैत्युपांशुसवनं यावाण मभिमृश्य वाचं विस्मृजेत"-इति । शोभनो
 हवो होमो यद्येतुर्पांशुयज्ञस्य सोऽयं 'सुहवः' । 'हे सुहव !'
 'सूर्याय' त्वदभिमानिसूर्यदेवताप्रीत्यर्थं 'त्वा' उपांशुयज्ञरूपं 'स्वाहा'
 सुष्ठु हुतं करोमि । अतो यजमानसम्बन्धिनं प्राणं 'यच्छ'
 देहि । 'इति' अनेन मन्त्रेण उपांशुयज्ञस्यानुमन्त्रणं कुर्यादिति ।
 अन्वीक्ष्य मन्त्रेण मनुमन्त्रणम् । ततः 'त मभिप्राणेत' । 'तम्' उपांशु-
 यज्ञ मभिलक्ष्योच्छ्वासं कुर्यात् । तत्र प्राणित्यादिको मन्त्रः । हे
 प्राणरूप, उपांशुयज्ञ ! 'मे' मद्वा प्राणं 'यच्छ' देहि । हे 'सुहव !'

अन्तर्यामिणं स्वेतावान् विशेषः, अन्यत् पूर्ववत्—‘अपानेत्’
निष्कासं कुर्यात् । उपांशुग्रहार्थं सोमाभिषवहेतुर्यः पाषाणः, तं
ध्यानायत्वेति मन्त्रेणाभिसृशेत् । हे ‘पाषाण’ उपांशुसवनाख्य !
त्वां प्राणापानयोर्मध्यवर्त्ति-व्यानवायुसिद्धार्थम्, अभिसृशामीति
शेषः । अभिमर्शनादूर्ध्वं मौनं परित्यज्य वाग्व्यवहारं कुर्यात् ॥

उपांशुसवनं अभिमर्शनं सुपपादयति—“आत्मा वा उपांशु-
सवनं आत्मन्येव तद्धोता प्राणान् प्रतिधाय वाचं विसृजते सर्वायुः
सर्वायुत्वाय”—इति । योऽयम् ‘उपांशुसवनः’ आत्मा, सोऽयम्
‘आत्मा वै’ शरीरं मेतत् । तदीयाभिमर्शनेनायं होता शरीरे एव
प्राणान् अवस्थाप्य स्वयं शतसंवत्सरपरिमितेन सर्वेणायुषा युक्तो
वाचं विसृजते । तच्च यजमानस्य सम्पूर्णायुःप्राप्तये भवति ।
वेदनं प्रशंसति—“सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुः सर्पेऽत् न सर्पेऽत् इति सर्पेदिति हैक
आहुर्भयेषां वा एष देवमनुष्याणां भक्षो यजहि-

अवमानस्तस्मादेन मभिसङ्गच्छन्त इति वदन्तस्तत्तन्ना-
 दित्यं यत्सर्पेदृच मेव तत्साम्नो ऽनुवर्त्मानं कुर्याद
 एनं तत्र ब्रूयादनुवर्त्मान्वा अयं होता सामगस्या-
 भूदुक्तातरि यशो ऽधादच्योष्टायतनाच्चोष्यत आय-
 तनादिति शश्वत्तथा स्यात् तस्मात्तत्रैवासीनो
 ऽनुमन्त्रयेत् यो देवाना मिह सोमपीथो यज्ञे वर्हिषि
 वेद्यां तस्यापि भक्षयामसीत्येव मु हास्यात्मा सोम-
 पीथादनन्तरितो भवत्यथो ब्रूयान्मुखं मसि मुखं
 भूयास मिति मुखं वा एतद्वृक्षस्य यद्वह्निष्यवमानो
 मुखं स्वेषु भवति श्रेष्ठः श्वानां भवति य एवं वेदा-
 सुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातःसवने मवालेट्
 तद् व्यमाद्यत्ते देवाः प्राजिज्ञासन्त ते मित्रावरुणाव-
 ब्रुवन् युव मिदं निष्कुरुत मिति तौ तथेत्यब्रूतां तौ
 वै वो वरं वृणावहा इति वृणाथा मिति तावेत-
 मेव वरं मवृणातां प्रातःसवने पयस्यां सैनयोरिषा-
 च्युता वरवृता ह्येनयोस्तद्यदस्यै विमत्तं मित्रं
 तदस्यै समृद्धं विमत्तं मित्रं हि तौ तथा निर-
 कुरुताम् ॥ ४ (२२) ॥

अन्तर्यामयहोमादूर्ध्वं महाभिषयं कृत्वैन्द्रवायव मारभ्य पव-
 मत्यन्तयहार्थं तत्तत्पानेषु सोमं गृहीत्वाऽऽसादितेषु वैमुषान् होमान्

इत्यां बहिष्पवमानार्थं * प्रसर्पयेयुः । प्रसर्पणप्रकार मापस्तम्भ
आह—“सप्तहोतारं मनसानुदुत्याहवनीये सग्रहं इत्योदधः प्रज्ञा
बहिष्पवमानाय पञ्चर्त्विजः समन्वारव्याः सर्पन्ति । अध्वर्युं
प्रस्तीतान्वारभते, प्रस्तीतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं मुह्यतोद्गातारं
ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः”—इति (श्री० १२.१६.१७, १७.१.) ।
आश्वलायनोऽप्याह—“अध्वर्युमुखाः समन्वारव्याः सर्पन्त्यातीर्थ-
देशात् † स्तीतायोपविशन्त्युद्गातारं मभिसुखास्तान् होतानुमन्त्रय-
तेऽवैवासीनो यो देवाना मिह”—इति (श्री० ८. १३. २३.) ।
ततो होतुः सर्पणं निवारयितुं पूर्वपक्षं सुपन्यस्यति—“तदाहुः,
—सर्पेत्, न सर्पेत् ? इति ; सर्पेदिति द्वैकं आहुरभयेषां वा
एष देवमनुष्याणां भक्षो यद्बहिष्पवमानस्तस्मादेन मभिसङ्गच्छन्
इति वदन्तः”—इति । ‘तत्’ तत्र, ऐन्द्रवायवादियज्ञणादूर्ध्वकाले
अध्वर्युप्रमुखाणां सर्पणे केचित् ‘आहुः’ विचारयन्ति । किं मयं
होता तेः सह सर्पेत् न वेति । विचारार्थं भ्रुतिः ‡ । अयं
होतापि सर्पेदिति केचित्पूर्वपक्षिण आहुः । तत्रोपपत्तिं च
कथयन्ति—उद्गाहभिर्गन्धम् “उपास्मै गायता नरः”—इत्यादिकं

* “सामगानां सुतना-सर्थं देवानाम्कानि मुक्ताभ्यास्त्रातानि । तत्र ‘उपास्मै गायता नरः’
—इत्याद्यं सूक्तम्, ‘दविदुःप्रतप्यः अचा’—इति त्रितोयम्, ‘पवमानस्य ते कवे’—इति तृतीयम् ।
ज्योतिष्मिन्स्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु गूढेषु गायत्रे साम गायत्रम् । यदिदं सूक्त-
पथगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानं सिलुष्यते ; तत्रावस्थितानां सर्वान् पवमानार्थलाघटिः
सम्बन्धाः । न खल्विदं स्तोत्रम् इतरलोचनम् । मदीनामकस्य मन्त्रपथस्य सर्थं श्रीदुमन्थाः
सामग्राखायाः सन्निधौ प्रयुज्यन्ते, किन्तु सदसो बहिःप्रसर्पहिः प्रयुज्यन्ते”—इति सामसंहिता-
भाष्योपक्रमे सायणः ।

† ‘तेनानरेण प्रतिपद्यन्ते चालालं चाङ्कुरं चेतद्वै देवानां तीर्थम्’—पञ्चवि० ब्रा० १.१ ।

‡ पा० ८. ३. १००. वा० १ ।

स्तोत्रं (सा० उ० आ० १.१.१-८.) वहिष्यवमानश्चेन्नीयते ।
 यो वहिष्यवमानः, एष एव देवानां मनुष्याणां च उभयेषां 'भक्षः';
 तेन हि सर्वे हृष्यन्ति । अत एव सर्वत्र स्तोमभागानां स्तोत्रेण
 प्रीतिः श्रुता (३५५ पृ०) । 'तस्मात्' कारणात् 'एनं' वहि-
 ष्यवमानं देवमनुष्याः सर्वे अभिसङ्गच्छन्ते 'इति' एता सुपपत्तिं
 'वदन्तः' पूर्वपक्षिणो यदाहुः, तन्निराकरोति—"तत्तन्नादृत्यम्"—
 इति । 'तस्मिन् सर्पणे' 'तत्' पूर्वपक्षिमतं नादरणीयम् ।

विपक्षे बाधं दर्शयति—"यत्कर्पेद्वच मेव तस्मान्नोऽनुवर्त्मानं'
 कुर्याद्य एनं तत्र ब्रूयादनुवर्त्मान्वा अयं होता सामगस्याभूदुक्तातरि
 यशो ऽधादच्योष्टायतनाद्यरोष्यत आयतनादिति शश्वस्तथा स्यात्"-
 इति । यद्ययं होता तैः सह सर्पेत्, तदानीं * स्वकीया सृच मेव
 साम्नः 'अनुवर्त्मानं' पृष्ठगामिनीं कुर्यात् । तद्यायुक्तम् ; ऋच
 आधारत्वात्, साम्न आधेयत्वात् । अत एव हन्दीगा आमनन्ति
 —"तदेतस्या सृचध्यूळ्हं साम ; तस्माद्वचध्यूळ्हं स्पृम गीयते"—
 इति (का० उप० १.६.१.) । ततः पुरोगामिन्या ऋचः पश्चा-
 त्नामित्रं मयुक्तम् । 'तत्र' होतुः सर्पणे 'यः' कश्चिदागत्य 'एनं'
 होतारं ब्रूयात् । अयं होता 'सामगस्य' उक्तातुः 'अनुवर्त्मान्ते' पृष्ठ-
 गाम्येवाभूत् । अतो होता, स्वकीयां 'यशः' कीर्त्तिं सुक्तातरि
 'अधात्' स्थापितवान् ; स्वयम्-'आयतनात्' स्वकीयपदात् 'अच्योष्ट'
 श्रुतवान्, इतः परं मपि 'च्योष्यते' स्वकीयस्थानात् प्रचुरतो भवि-
 ष्यति । 'इति' एवं पुरुषान्तरेण शप्तस्य होतुरवश्यं तथा भवेत् ॥

सर्पणं निवार्यानुमन्त्रणं विधत्ते—"तस्मात्तत्रैवासीनोऽनु-
 मन्त्रयेत्"—इति । यस्मात्सर्पणे दोषाः सन्ति, तस्माद्यत्र पूर्वम्

सर्वस्वितः, तत्रैवासीन इतरेषां सर्पश्च मन्वीष्यानुमन्त्रयेत् ॥ तस्मिन्
चतुर्मन्त्रे मन्त्रं दर्शयति—“यो देवाना मिह सोमपीबो वञ्चे
बहिष्वि वेद्यां तस्यापि भक्षयामसीति”-इति । ‘इह’ देशे क्रिय-
मासी ‘यः’ सोमयागः, तस्मिन् या वेदिः, यच्च तत्तत्त्वं बहिः, तत्र
सर्वदेवानां सम्बन्धी ‘सोमपीयः’ सोमयागरूपो बहिष्यवमानाख्यो
यो भक्षोऽस्ति, तस्याप्यङ्गं वयं भक्षयामः । ‘इति’ एषोऽनुमन्त्र-
मन्त्रः । तं प्रशंसति—“एव सु हास्यात्मा सोमपीथादनन्तरितो
भवति”-इति । एव मेवानुमन्त्रणे मति ‘अस्य’ होतुः ‘आत्मा’
जीवः सोमपानात् कदाचिदप्यन्तरितो न भवति ॥

मन्त्रान्तरं च विधत्ते—“अथो ब्रूयान्मुखं ममि मुखं भूयास
मिति”-इति । पूर्वोक्तामन्त्रादनन्तरं मुखमित्यादिकमपि मन्त्रं
ब्रूयात् । हे बहिष्यवमान ! यज्ञस्य त्वं ‘मुखं ममि यज्ञमध्ये
मुखोऽस्ति, अतस्त्वत्प्रसादादहं मपि ‘मुखं’ मुखो भूयासम् । एत-
न्मन्त्रं प्रशंसति—“मुखं वा एतद्यज्ञस्य यद्बहिष्यवमानः”-इति ।
स्तोत्रेषु सर्वेषु आद्यत्वाद्बहिष्यवमानस्य सुखत्वम्* । वेदनं प्रशंसति
—“मुखं स्वेष्टु भवति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद”-इति ।
सुखत्वं लोकव्यवहारप्रवर्त्तकत्वम् । श्रेष्ठत्वं विद्यावित्तादिसम्पत्तिः ॥

अथ सवनीयपुरोडाशेषु येयं मैत्रावरुणी पयस्यास्ति, तत्सङ्गाव

* उपराद्यन्ते बहिष्यवमानसूक्तेभ्यस्तिथ्य ऊर्ध्वं यानि चत्वारि सूक्ताभ्यामात्मनि, तानेव
प्रातःसवने गायत्रिसाक्षा गीयमानानि चत्वारि आश्वलायान्पञ्चमने । तत ऊर्ध्वं यानि त्रीणि
सूक्तानि, तानेव साध्यन्दिनमवने गायत्रामहीयन्तीरवयीधानश्रीश्वसनभिर्गोधमानानि
पञ्च साध्यन्दिनपवमानलोकाणि । तत आद्यातेषु चतुर्षु सूक्तेषु रथन्तर-वासदेव्य-नीधस-
काशिर-सामभिः सम्पाद्यानि चत्वारि पृष्ठलोकाणि साध्यन्दिनसवनीयानेव । ततस्तृतीयसवने
येयानि गायत्र-मंहिता-सफ-पौक्ता-श्वानाश्वानीव-सामभिर्निपाद्यानि आर्भवपवमान-
लोकाणि वदिति ।

आपस्तम्बेन दर्शितः—“प्राण्यग्ने प्रतिप्रस्थाता सवनीयान् निर्ग-
पति । सर्वे यवा भवन्ति लाजार्थान् परिहाय । इन्द्राय हरिवते
धाना इन्द्राय पूषण्यते करभं सरस्वत्यै भारत्यै परिवाप मिन्द्राय
पुरोडाशं मित्रावरुणाभ्यां पयस्या मिति”—इति (श्री० १२.४.४-६.)।
ता मेतां पयस्यां प्रशंसितु मात्यायिका माह—“आसुरी वै
दीर्घजिह्वी देवानां प्रातःसवनं मवालेट्, तद्, व्यमाद्यत्, ते देवाः
प्राजिज्ञासन्तः ; ते मित्रावरुणावब्रुवन्,—युव मिदं निष्कुरुत मिति ;
तौ तथेत्यब्रूतां ; तौ वै वो वरं वृणावहा इति, वृणाया मिति ; तावेत
मेव वरं महृणातां,—प्रातःसवने पयस्यां ; सैनयोरेषा च्युता ; वरहता
ह्येनयोस्तद्यदस्यै विमत्तं मिव तदस्यै समृद्धं ; विमत्तं मिषं हि तौ
तथा निरकुर्वताम्”—इति । दीर्घा जिह्वा यस्याः सा ‘दीर्घजिह्वी’,
असुरजातावुत्पन्नात्वात् ‘आसुरी’ । तथाच तलवकारा आमनन्ति—
“दीर्घजिह्वी वा आसुर्यास”—इति* । सा च देवानां सम्बन्धि
प्रातःसवनम् ‘मवालेट्’ स्वकीयया जिह्वया तस्यावलेहं कृतवती ।
तत् प्रातःसवनं विषजिह्वालेहनेन ‘व्यमाद्यत्’ विविधं भक्तं मभूत् ;
सर्वस्यापि सवनप्रयोगस्य विपर्यासो जातः । ते देवास्तत्परि-
हारोपायं ‘प्राजिज्ञासन्तः’ प्रकर्षेण विचारितवन्तः । विचार्य च
तत्परिहारसमर्थैः मित्रावरुणौ अब्रुवन्,—हे मित्रावरुणौ ! ‘युवं’
युवाम् उभौ ‘इदं’ प्रातःसवनं ‘निष्कुरुतम्’ निर्गतदोषं† कुर्वतम् ।
तत् तावदङ्गीकृत्य देवेभ्यो वरं याचित्वा प्रातःसवनगतां पयस्या

* ‘दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षी यज्ञहा’—इत्यादि ता० ब्रा० १३.६ । ‘ज्ञानं दीर्घजिह्वाम्’
—इति अ० स० ८.१०१.१ । ‘दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि’—इति (पा० ४. १. ५८.) निपा-
तनादीकारः । महाभारते लिख्य मादिपर्वणि दानवीति, वनपर्वणि तु राक्षसीति ।

† ‘निर्गतविषाददोषं’ च ।

मिव स्वकीयवरत्नेन वृतवन्ती । पयसि भवा भ्रामिषा 'पयस्य' ।
'सा' एषा वरवृतत्वादेनयोः कदाचिदप्यविच्युता । तत्र प्रातःसवनं
यदङ्गम् 'अस्यै' अनया दीर्घजिह्वा विमत्त मिव कृत मासीत्,
'तत्' सर्वम् 'अस्यै' अस्मै, अनया पयस्यया समृद्ध मासीत् । यस्माद्
विमत्त मिव स्थितं प्रातःसवनं 'ती' मित्रावरुणौ 'तया' पयस्यया
'निरञ्जिता' निवारितवन्ती, तस्मात् समृद्धिर्युक्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
चतुर्थे खण्डः ॥ ४ (२२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवानां वै सवनानि नाभ्रियन्त' त एतान् पुरो-
ळाशानपश्यंस्ताननुसवनं निरवपन्त्सवनानां धृत्यै'
ततो वै तानि तेषा मभ्रियन्त' तद्यदनुसवनं
पुरोळाशा निरुप्यन्ते' सवनाना मेव धृत्यै' तथा हि
तानि तेषा मभ्रियन्त' पुरो वा एतान् देवा अकृत
यत्पुरोळाशास्तत्पुरोळाशानां पुरोळाशत्वं' तदाहु-
रनुसवनं पुरोळाशान् निर्वपेदष्टाकपालं प्रातः-
सवनं' एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने' द्वादश-
कपालं तृतीयसवने' तथा हि सवनानां रूपं' तथा

निरुप्यन्ते यदनुसवनं पुरोडाशासकानामेकादश-
 कपालानिव निर्वपेत् तदाहुर्यतो घृतेनानक्तं
 स्यात्ततः पुरोडाशस्य प्राश्नीयात्सोमपीथस्य गुप्तै
 घृतेन हि वज्जेषेन्द्रो वृत्र मृहन्निति तत्तन्नाड्यं
 हविर्वा एतद्यदुत्पूतं सोमपीथो वा एष यदुत्पूतं
 तस्मात्तस्य यत एव कुतश्च प्राश्नीयात्सर्वतो वा एता
 स्वधा यजमान मुपचरन्ति यदेतानि हवींष्याज्यं
 धानाः करस्मः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति सर्वत
 एवैनं स्वधा उपचरन्ति य एवं वेद ॥ ५ (२३) ॥

अथ सवनीयपुरोडाशान् * विधातु मादौ कथा माह—
 “देवानां वै सवनानि नाभ्रियन्त ; त एतान् पुरोडाशानपश्यंस्ता-
 ननुसवनं निरवपन्तसवनानां धृत्यै, ततो वै तानि तेषा मभ्रियन्त”
 -इति । यानि प्रातःसवन-माध्यन्दिनसवन-द्वितीयसवनानि सन्ति,
 तानि त्रीणि देवाना मर्थे ‘नाभ्रियन्त’ नैव धृतानि, देवैरवरोहु
 मशक्त्वानि आसन् । ‘ते’ देवाः तद्धारणहेतून् पञ्च पुरोडाशान् दृष्ट्वा
 तान् प्रतिसवनं निरवपन् । तैः पुरोडाशैः तुष्टानि सवनानि
 देवाना मर्थे धृतान्यासन् ॥ आख्यायिकया प्रथस्य पुरोडाशान्
 विधत्ते— “तद्यदनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते, सवनाना मिव

* ‘सवनैषु भवः सवनीयः । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अह्ने-
 ष्वर्क्षीयसवने इतीदं वद्व्यः’—इति आश्व० श्रौ० ५. २. १. ४० ।

‘तत्’ तेषां हि तानि तेषां मन्त्रियन्त-इति । ‘तत्’ तेषां निर्वर्तमानादि यवमानैः प्रतिसवनं पुरोडाशा निरूप्येरत् तेषां स निर्वापः सवनानां धारणाय भवति । ‘तथा’ तेनैव हि प्रकारेण ‘तानि’ सवनानि ‘तेषां’ देवानां मयं म्रियन्ते ; अतो मनुष्याणां अपि निर्वाप एव धारणोपायः ॥

इदानीं पुरोडाशशब्दं निर्वर्तित-“पुरो वा एतान् देवा अकृत, यत्पुरोडाशास्तत् पुरोडाशानां पुरोडाशत्वम्”-इति । पुरोडाशाः सन्ति ; एतान् देवाः ‘पुरो वै’ सोमाहुतिभ्यः पुरस्ताद् देवाः ‘अकृत’ कृतवन्तः । तस्मात् पुरोडाशेति नाम सम्यक्त्वं ‘दा दाने’-इति धातुः, पुरतो दीयमानं हविरित्यर्थः । यद्यप्यध्वनादिषु हविःषु चतुर्थ एव * पुरोडाशः, तथापि कचिन्वायेन धानादीनां सर्वेषां पुरोडाशत्वोपचारः । यद्वा, पुरःशब्द एव व्याख्येयः—सवनानां धारणार्थं देवा एतानि हवींषि दुर्गमानि पुराण्यकुर्वतेति । यदि पुरस्ताद् यदि वा पुराणि सर्वथापि पुरोडाशशब्दो निष्पद्यते ॥

अथ पुरोडाशस्वरूपविशेषं निर्धारयितुं पूर्वपक्षमाह—“तदा दुरनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपेदष्टाकपालं प्रातःसवनं एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालं तृतीयसवने ; तथा हि सवनानां रूपं तथा कम्दसा भिनि”-इति । ‘तत्’ तेषु पुरोडाशेषु पूर्वपक्षिण आहुः ;— प्रतिसवनं निर्वपणीयेषु पुरोडाशेषु क्रमेण

* ‘पुरो दास्यते पुरोडाः’-इति सि० कौ० वें० १ ख० । पा० १. २. ७१ ।

† “एतानि हवींषि—आज्ञा, धानाः, करभः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्येति”—इति (१८८ ६० ८ पं०) श्रुतेर्यद्यपि पुरोडाशस्य पञ्चमत्वं गम्यते, परं मुभरध्वं ‘धानाः करभः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति’ वै यज्ञी हविष्यन्तिः—इत्यादिश्रुतेस्तुल्यं नैव ।

कपालसङ्ख्यादिरूपा द्रष्टव्या । सवनानां रूपस्य तथाविध-
त्वात् । तच्च हृन्दीहारेण द्रष्टव्यम् । गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती चेति
हृन्दीसि सवननिष्पादकानि ; “गायत्रं प्रातःसवनं—० त्रिष्टुभं
माध्यन्दिनं सवनं—० जागतं तृतीयसवनम्”—इति श्रुत्यन्त-
रात् * । तथा सति तत्तच्छब्दोगताक्षरसङ्ख्यानुसारेण कपाल-
सङ्ख्या युक्तेति † पूर्वपक्षः । तं निराकृत्य सिद्धान्तं दर्शयति—
“तत्तन्नाष्टव्य मैन्द्रा वा एते सर्वे निरुप्यन्ते, यदनुसवनं पुरोडाशा-
स्तस्मात्तानिकादशकपालानिर्वर्षेत्”—इति । पञ्चसु हविःषु
धानादिषु मध्ये चतुर्थस्य पुरोडाशस्येन्द्रदेवताकत्वादैन्द्रयान्यत्रै-
कादशकपाल एव प्रायेण विधीयते इति तत्रयत्रावगमात् ‡
अत्रापि त्रिष्वपि सवनेष्वेन्द्रान् पुरोडाशानिकादशकपालानिर्व-
र्षेत् । शास्त्रान्तरेऽपि विधिविलोमदोषेण § पूर्वपक्षं निराकृत्य
सिद्धान्तोऽभिहितः—“एकादशकपालानिर्वर्षेत् प्रातःसवने कुर्यात्, एका-
दशकपालान् माध्यन्दिने सवने”—इत्यादि (तै० ब्रा० १.५.११.४.) ।

* प्राग्वैश्व मष्टकपालं निर्वर्षेत् प्रातःसवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाह्ण्यज्य-
मष्टकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनं भव तेषां प्रीतिः । आघ्रा-
वैश्व मष्टकपालं निर्वर्षेन्माध्यन्दिनस्य सवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाह्ण्यज्य-
मष्टकपालो भवत्यष्टाक्षरा त्रिष्टुप् त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनं भव तेषां
तेनाग्नीत्याग्रावैश्वं द्वादशकपालं निर्वर्षेत्तृतीयसवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाह्ण्यज्य-
मष्टकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तेषां प्रीतिः भव तेषां
प्रीतिः”—इति तै० सं० २. ३. ८ । भाष्येनेत्यस्य मन्त्रकाण्डं (तै० सं० १. ८. २२.) द्रष्टव्यम् ।

† अतएव युतं तैमितीयै—‘तं वसरोऽष्टकपालिनं प्रातःसवने भिज्जान्, रुद्रा एकादश-
कपालिनं माध्यन्दिने सवने, विष्वदेष्टा द्वादशकपालिनं तृतीयसवने’—इति ब्रा० १.५.११.३ ।

‡ ‘विधीयते + + मष्टीमाहूँ वाग्विसर्गस्तत्प्रयत्नावगमाद्’ च ।

§ तथाहि—‘स द्वादशकपालान् प्रातःसवने कुर्यात्, एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने,
द्वादशकपालान् तृतीयसवने, विलीनं तत्राश्रयं क्षिपेत्’—इति तै० ब्रा० १.५.११.४ ।

आपस्तम्बस्य शास्त्राभिदे मनुस्य पञ्चदश मप्युदाहरति—“यद्वा
पुरोडाशकपालान्येकादश माध्यन्दिने द्वादश तृतीयसवने । सर्वाः
मेन्द्रानेकादशकपालानुसवन मेके समामनन्ति”—इति (श्री०
१२. ४. १, २.) ॥

अथ तत्पुरोडाशशेषभक्षणे कश्चित् पूर्वपक्ष मुपन्यस्यति—
तदाहुर्यतो घृतेनानतं स्वात्तनः पुरोडाशस्य प्राश्नीयात्सोमपीथस्य
गुप्तैः घृतेन हि वज्रणेन्द्रो हव महुन्निति”—इति । तत्सोमपानस्य
रक्षाय भवति ! यस्मादिन्द्रो घृत मेव वज्रं कृत्वा तेन हव
हववान्, तस्मात् तस्य क्रूरत्वात् घृतरहितं सकलं भक्ष्यमिति पूर्व-
पक्षिणं आहुः । तं निराकृत्य सिद्धान्तं दर्शयति—“तत्तन्नादृत्तः”-
इति । एतद्यदुत्पूतं, सोमपीथो वा एष यदुत्पूतं, तस्मात्तस्य यत
यत् कुतश्च प्राश्नीयात्; सर्वतो वा एता स्वधा यजमान मुपचरन्ति;
यदेतानि हवींथाज्यं धानाः करन्धः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति”—
इति । घृतरहितभाग एव भक्षणीय इति मतं नादरणीयम् ।
उत्पवनसंस्काररहितस्य घृतस्य वज्रत्वेऽपि यदुत्पूतं घृतं तद्विरिव ।
किञ्च यदुत्पूतं तत्सोमपीथसदृश मेव । तस्मात् ‘तस्य’ पुरोडाशस्य
यतः कुतश्च घृतयुक्ताद् घृतरहिताद्वा यस्मात् कस्मादपि भागात्
प्राश्नीयात् । आज्यं धानादीनि यानि हवींषि सन्ति, ता एताः
सर्वतः ‘स्वधा’ अक्षम्, तद्रूपा एव भूत्वा यजमानम् ‘उपचरन्ति’
स्ववन्ति ; तस्मात् सर्वतः प्राशन मुपपन्नम् । वेदनं प्रशंसति—
“सर्वत एवैनं स्वधा उपचरन्ति य एवं वेद”—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

यो वै यज्ञं हविष्पंक्तिं वेद हविष्पंक्तिना यज्ञेन
 राध्नोति धानाः करम्भः परिवापः पुरोळाशः पयस्ये-
 त्येष वै यज्ञो हविष्पंक्तिर्हविष्पंक्तिना यज्ञेन राध्नोति
 य एवं वेद यो वै यज्ञ मक्षरपंक्तिं वेदाक्षरपंक्तिना
 यज्ञेन राध्नोति सुमत्पद्मद इत्येष वै यज्ञो ऽक्षर-
 पंक्तिरक्षरपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद यो वै
 यज्ञं नराशंसपंक्तिं वेद नराशंसपंक्तिना यज्ञेन
 राध्नोति द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्य-
 न्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनं मेष वै यज्ञो
 नराशंसपंक्तिर्नराशंसपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं
 वेद यो वै यज्ञं सवनपंक्तिं वेद सवनपंक्तिना यज्ञेन
 राध्नोति पशुरूपवसथे व्रीणि सवनानि पशुरनूबन्ध
 इत्येष वै यज्ञः सवनपंक्तिः सवनपंक्तिना यज्ञेन
 राध्नोति य एवं वेद हरिवा इन्द्रो धाना अस्तु
 पूषणवान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप
 इन्द्रस्यापूप इति हविष्पंक्त्या यजत्यृक्सामे वा
 इन्द्रस्य हरी पशवः पूषान् करम्भः सरस्वतीवान्
 भारतीवानिति वागेव सरस्वती प्राणो भरतः परि-
 वाप इन्द्रस्यापूप इत्यन्न मेव परिवाप इन्द्रिय मपूप

एतासा मेव तद्देवतानां यजमानं सायुज्यं सरूपतां
सलोकतां गमयति गच्छति श्रेयसः सायुज्यं गच्छति
श्रेष्ठतां य एवं वेद हविरग्ने वीहीत्यनुसवनं पुरो-
क्षाशः स्विष्टकृतो यजत्यवत्सारो वा एतेनाग्नेः
प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकं मजयदुपाग्नेः
प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं
वेद यश्चैवं विद्वानेतया हविष्पंक्ता यजते यजतीति
च यजतीति च ॥ ६ (२४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

विहितान् सवनोपपुरोडागान् धानादिरूपान् प्रशंसति—
“यो वै यज्ञं हविष्पंक्तिं वेद हविष्पंक्तिना यज्ञेन गच्छति ; —
धानाः, करश्च, परिवापः, पुरोक्षाशः पयस्यत्वेप वै यज्ञो हवि-
ष्पंक्तिर्हविष्पंक्तिना यज्ञेन गच्छति य एवं वेद”—इति । हविषां
धानादिद्रव्यरूपाणां पंक्तिः समूहो यस्मिन् सोमयागे सोऽयं ‘हवि-
ष्पंक्तिः’; तादृशं यज्ञं यो वेद, स तथैव तादृशेन यज्ञेन समूहो
भवति । भृष्टा यवतण्डुला ‘धानाः’ । तदाहापस्तम्बः -- “कपा-
लानां सुपधानकाले प्रथमकपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं कपाले
अधिश्रिय तण्डुलानोप्य धानाः करोति । व्रीहीनोप्य लाजान्
करोति । पुरोडाशं मधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोति । उद्वा-
सनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धां आग्नेन
संयतीति । अर्धाः पिष्टानां मावृता मत्नू करोति । मन्त्रं संयुतं
करश्च इत्याचक्षते । लाजान् परिवाप इति । नक्षत्राज्येभ्यः

शुक्लान् संहरति”—इति (श्री० १२. ४. ८—१४.) । पुरोडाशः प्रक्षिप्तः ; अग्रे धाना-करन्ध-परिवाप-पथस्या-शब्दा आपस्तम्बेन व्याख्याताः । एतैर्हविर्भिर्युक्ती यज्ञो हविर्पंक्तिः । हविर्पंक्ति-नेत्यादि पुनर्वचन मुपसंहारार्थम् । यद्वा पूर्वं वेदनपूर्वकानुष्ठान-प्रशंसा, इह तु वेदनमात्रप्रशंसा द्रष्टव्या । हविषां पञ्चसंख्यानां समूहरूपा वा पंक्तिः, सा शाखान्तरेऽप्याज्जाता—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति,—नर्वा न यजुषा पंक्तिराप्यते ऽथ किं यज्ञस्य पांक्तत्व मिति ? धानाः, करन्धः, परिवापः, पुरोडाशः, पथस्या ; तेन पंक्तिराप्यते ; तद्यज्ञस्य पांक्तत्वम्”—इति (तै० सं० ६. ५. ११. ४, ५.) । अत्रार्थवादेन धानादीनां पुरोडाशद्रव्याणां विधि-रुच्येतव्यः ॥

अनेनैव न्यायेनाक्षराणां पञ्चानां विध्युक्तयनं दर्शयति—“यो वै यज्ञ मक्षरपंक्तिं वेदाक्षरपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति ; - सुमत्पद्मगद् इत्येव वै यज्ञो ऽक्षरपंक्तिरक्षरपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद” —इति । पञ्चसंख्याकानां मक्षराणां समूहोऽक्षरपंक्तिः । ‘सु’-इत्येक मक्षरम्, ‘मत्’-इति द्वितीय मक्षरम्, ‘पद्’-इति तृतीय मक्षरम्, ‘वक्’-इति चतुर्थ-मक्षरम्, ‘दे’-इति पञ्चम मक्षरम् ; तान्येतान्य-क्षराणि होतृजपादौ प्रयोक्तव्यानि * । तथाच सम्प्रदायविद आहुः—

“एतवोदजपास्थस्य त्वादितो-ऽक्षरपञ्चकम् ।

एकैक मक्षरं चात्र परस्य ब्रह्मणो वपुः ॥

‘सु’ पूजितं, ‘मत्’ प्रहृष्टं, ‘पत्’ सर्वव्यापि, तच्च ‘वक्’—
सर्वस्य वक्तृ ब्रह्मैव, ‘दे’ फलानां प्रदातृ तत् ॥”—इति ।

अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

* “पराङ्मुखर्वावर्तनं सुमत्पद्मगद्”—इत्यादि आच० श्री० ५. ८. १ ।

सर्वेषां पञ्चविधनाराशंसस्य विध्युक्तयनं दर्शयति—“यो वै यज्ञं नराशंसपंक्तिं वेद, नराशंसपंक्तिना यज्ञेन राप्नोति ; द्वितीयसं प्रातःसवनं, द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं, सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनं नैव वै यज्ञो नराशंसपंक्तिर्नराशंसपंक्तिना यज्ञेन राप्नोति य एवं वेद”—इति । भक्षिताप्यायितानासादितानां चमसानां नराशंसशब्दः संज्ञा । अत उक्त माचार्येण *—“आप्यायितानां चमसांसादयन्ति, ते नाराशंसा भवन्ति”—इति । (श्री० ५. ४. ३०.) । भक्षितेषु चमसेषु पुनः पूरणं माध्यायनम् । तथा विधाचमसाः प्रातःसवने द्विः प्रयुज्यन्ते, तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि ; तृतीयसवने तु सकृदेव ; एवं पञ्चसंख्योपेतत्वात् नराशंसानां पंक्तिर्यज्ञे विद्यते ॥

तथैव सवनपंक्तिं दर्शयति—“यो वै यज्ञं सवनपंक्तिं वेद, सवनपंक्तिना यज्ञेन राप्नोति ; पशुसपवसवे श्रीणि सवनानि पशुरनुबन्ध्य इत्येष वै यज्ञः सवनपंक्तिः ; सवनपंक्तिना यज्ञेन राप्नोति य एवं वेद”—इति । परदुर्यध्यमाणस्य व्रजमाणस्य समीपे पूर्वदुरदैवतास्तदीयं यज्ञं प्रतीक्ष्यमाणा वसन्ति ; तस्मात् ‘उप’ समीपे वसन्त्यस्मिन्दिवस इति पूर्वदिवसः ; उपवसत्याख्ये पूर्वदिवसे यः पशुरन्वीषोमीयः, सोऽप्यत्र सवनममीपवर्त्तित्वा-सवनत्वेन गण्यते । प्रातःसवनादीनि तु त्रीणि प्रमिताख्येव सवनानि । सवनेभ्य ऊर्ध्वं मनुहेयोऽनुबन्धाख्यः पशुरपि पूर्ववत्सवनत्वेन गण्यते । अतः पञ्चानां सवनानां पञ्चधा समूहेन युक्तो यो यज्ञ एष एव सवनपंक्तिः । एवं हविर्पंक्ति-प्रसङ्गेनाक्षर-

* एतद्विषयकारिण आत्रेयायनमिति यावत् । तत्र ‘अभ्यर्थ उपवसत्ये’-इत्यादीनि मुखादि-
शब्दव्याप्ति ५.४.२—३० ।

प्रतिर्नरायंसंपत्तिः सवन्नपंक्तिवेत्तेतावदभिहितम् । एतद्दिवाभिप्रेत्य
तत्र तत्र “पात्तो यज्ञः”—इति नूयते * ॥

अथ प्रकृतानां सवनीयपुरोडाशानां क्रमेण याज्यां विधत्ते—

“हरिवाँ इन्द्रो धाना अक्षु, पूषण्वान् करम्भं, सरस्वतीवान् भारती-
वान् परिवाप, इन्द्रस्यापूप इति हविष्पंक्त्या यजति”—इति ।
हरिनामानौ दावस्त्री अस्व स्त इति ‘हरिवान्’ इन्द्रः । सोऽयं
धानाः ‘अक्षु’ भक्षयतु । सेयं प्रथमहविषो याज्या । पोषकत्वात्
पशवः पूषण्वेदेनोच्यन्ते, तत्स्वामी देवः ‘पूषण्वान्’ । स तु करम्भम्,
अश्वित्यनुवर्त्तते । सेयं द्वितीयहविषो याज्या । सरस्वती वाक्,
सास्यास्तीति देवविशेषः ‘सरस्वतीवान्’ । स एव ‘भारतीवान्’—
शरीरभरणाङ्गरणः प्राणः, तस्य सम्बन्धिनौ देहे ऽवस्थितिभारती,
तदुक्तो देवो ‘भारतीवान्’ । अयं विशेषणद्वयोपेतो देवः ‘परि-
वापः’ परिवापाख्यं हविरत्तु । इयं तृतीयस्य हविषो याज्या ।
इन्द्रस्य ‘अपूपः’ पुरोडाशः, प्रिय इति शेषः । तथा सतीन्द्रोऽपूप
मश्वित्यर्थादवगम्यते । सेयं चतुर्थहविषो याज्या । पञ्चमहविः-
स्वरूपायाः पयस्यायाः शाखान्तरादत्रोपसंहर्तव्या * । एवं ‘हवि-
ष्पंक्त्या यजति’ हविष्पंक्तिविषयां याज्यां पठेदित्यर्थः ॥

प्रथमयाज्यां व्याचष्टे— “ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी, पशवः
पूषाञ्च करम्भः सरस्वतीवान् भारतीवानिति ; वागेव सरस्वती, प्राणो

* उपनिषद्दिहैव ३.२.८ । अतः ब्रा० १.१.२.१६ । तै० सं० ७. १. १०. ४ ।

। तथाहि तैत्तिरीयब्रह्म—“तद्विन्नौ धानाभिरभिषिज्यताम्, पूषा करम्भेण, भारती
परिवापेण, मिवावक्ष्यौ पयस्त्रया”—इति ब्रा० १. ५. ११. २ । ‘धाना अक्षयवाः, करम्भो
यवपिष्टं माज्यसंयुतम्, परिवापो लाजाः, पयस्या अग्निचा’—इति च तत्र सा० भा० । “पयस्या
भवति पयो हि वा एतच्चादपक्रामति”—इति च पयस्यास्वरूपमुक्तिः तै० सं० २. १. ११. २ ।

भरतः, परिवाप इन्द्रापूर्व इत्यत्र मेव परिवाप इन्द्रिय मपूपः—
इति । ऋग्देवता सामदेवता चेतुभयदेवतारूपाविन्द्रस्याश्वी ;
अतो हरिवानिति मन्त्रोक्तिरित्यर्थः । द्वितीययाज्यां व्याचष्टे—
पशव इति । पोषकत्वात्पशूनां पूषत्वम्, स्वादु पोषकत्वात् कार-
भस्यान्नत्वम् । अतः पशुस्वामिनः कारभो योग्य इत्यर्थः । तृतीय-
याज्यां व्याख्यापूर्वं व्याचष्टे— स्वरस्वतीवानिति । अत्र सरस्वती-
वान् भारतीवानिति व्याख्येय मनूय वागित्यादिना तद्ग्राह्यान्
क्रियते । 'वागीव सरस्वती'-इत्येतं लोकप्रसिद्धम् ; न त्वत्र किञ्चि-
द्वक्तव्य मस्तीत्येष शब्दस्यार्थः । गरीरभरणहेतुत्वात् प्राणो भरत-
शब्दवाच्यः, तदीयवृत्तिर्भारती । तदुभयोपेतं मत्पत्यगस्यार्थ इति
द्रष्टव्यम् । तृतीययाज्याया उत्तरार्धं चतुर्थयाज्यां चानूय व्याचष्टे—
परिवाप इति । परिवापशब्दवाच्यानां लाजानां मृदुत्वेनात्तुं
सुकरत्वादन्नत्वम् । इन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादपूपस्येन्द्रियत्वम् । अत्र
हरिपूषादिविशेषणरूपदेवताभेदाद्याज्याभेदेऽपि यजनीयविशेषस्य
इन्द्रस्य एकत्वादेकयाज्यात्व मभिप्रेत्य हविर्षपन्त्या यजतीत्येक-
प्रधानविधिरिति द्रष्टव्यम् * ॥

होतुरुक्तयाज्यावेदनं प्रशंसति— “एतामा मेव तदेवतानां यज-
मानं सायुज्यं सरूपतां सलीकतां गमयति,— गच्छति श्रेयसः
सायुज्यं, गच्छति श्रेष्ठतां य एवं वेद”—इति । य एवं वेदिता होता
यजमान मिन्द्रादिदेवतानां 'सायुज्यं' सहवामं, 'सरूपतां' समान-
गरीरत्वं, 'सलीकताम्' एकलोकावस्थानं च प्रापयति,—स्वयं च

* अतएव सूयते—‘अथ कश्चादित्यात्’ प्रावपा मिन्द्र मेव यजतीति एतां होतृ-
देवता इति ब्रूयात्—इति तै० आ० १.३.११. ८ । ‘यथादेताः सर्वा देवता एव मिन्द्रमुप-
जीवतीति श्रेयः, तस्यादिन्द्रमेव धानादिपुत्रिः सार्वभौमं युक्तम्’—इति च तत्र भा० भा० ।

होता 'त्रेयसः' अतिप्रशस्तस्तेषां देः 'साधुष्व' सहवासं प्राप्नोति,
भागाधिक्येन त्रेष्ठतां च प्राप्नोति ॥

सवनीयपुरोडाशसम्बन्धिनः स्विष्टकृतो याज्यां विधत्ते—
“हविरग्ने वीहीत्यनुसवनं पुरोडाशः स्विष्टकृतो यजति”—इति ।
हे अग्ने ! इदं मन्त्राभिर्दत्तं हविः 'वीहि' भक्षय । एता मेव
त्रिष्वपि सवनेषु याज्यां पठेत् ॥ एता मेव प्रशंसति—“अव-
त्सारो वा एतेनाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकं मजयदु-
पाग्नेः प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद, यश्चैवं
विद्वानेतया यजते हविर्षन्तया यजतीति च यजतीति च”—इति ।
अवत्सारनामकः कश्चिद्विधिः हविरित्येतेन मन्त्रेणाग्निदेवतायाः प्रियं
स्थानं प्राप्य तत ऊर्ध्वं ततोऽप्युक्ता लोकां जितवान् । अथ सर्वत्र
यजुःस्वरूपैव याज्या । तदेतन्मन्त्रवेदनं तत्पूर्वकं मनुष्ठानं च
प्रशंसति — उपाग्नेरिति । यस्यात्र वेदिनः फलतया हविष्पत्तिं
स्वार्थं मनुष्ठितो यजमानस्य, परार्थं याज्यां पठतो होतुश्च फलं
भवति । उभयविवक्षयात्मनेपदपरस्मैपदप्रयोगः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय-
ब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थान्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

देवा वै सोमस्य राज्ञोऽयमेवे न समपाद-
यन्नहं प्रथमः पिबेयः महं प्रथमः पिबेय मित्येवाका-
मयन्त ते सम्पादयन्तोऽब्रुवन् हन्ताजि मयाम स
यो न उज्जेष्यति स प्रथमः सोमस्य पास्यतीति
तथेति त आजिमयुस्तेषा माजिं यता मभिसृष्टानां
वायुर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यताग्निन्द्रोऽथ मित्रावरुणा-
वथाश्विनौ सोऽवेदिन्द्रो वायु मुद्वै जयतीति
त मनु परापतत्स ह नावथोज्जयावेति स नेत्यब्रवीद्-
ह मेवोज्जेष्यामीति तृतीयं मेऽथोज्जयावेति नेति
हैवाब्रवीद्हमेवोज्जेष्यामीति तुरीयं मेऽथोज्जयावेति
तथेति तं तुरीयेऽत्यार्जतं तत्तुरीयभागिन्द्रोऽभवत्
त्रिभाग्वायुस्तौ सहैवेन्द्रवायू उदजयतां सह मित्रा-
वरुणौ सहाश्विनौ त एषा मेते यथोज्जितं भक्षा
इन्द्रवायोः प्रथमोऽथ मित्रावरुणयोरथाश्विनोः स
एष इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्यते यदैन्द्रवायवस्तदेतद्विषिः
पश्यन्नभ्यनूवाच नियुत्वा इन्द्रसारथिरिति तस्मादा-

सङ्गृहीतारो वदन्ते' ऽमुनैवानूकाशेन' यदद इन्द्रः
सारथिरिव भूत्वोदजयत् ॥ १ (२५) ॥

अपोनपत्नीयतच्छेष उपांश्वादिग्रहा अपि ।

सवनीयाः पुरोडाशाः पवमानाय सर्पणम् ॥

इदानीं मैत्रवायवादीन् द्विदेवत्वान् ग्रहान् विधातु माख्या-
यिका माह— “देवा वै सोमस्य राज्ञो अग्रपेये न समपादयन्-
हमग्रथमः पिबेय महमग्रथमः पिबेय मित्येवाकामयन्तः ; ते सम्पाद-
यन्तो ऽब्रुवन्,— इत्ताजि मयाम स यो न उज्जेष्यति, स प्रथमः
सोमस्य पास्यतीति ; तथेति ; त आजि मयुस्तेषा माजिं यता
मभिसृष्टानां वायुर्मुखमग्रथमः प्रत्यपद्यताथेन्द्रो ऽथ मित्रावरुणा-
वथाश्चिनी”—इति । पुरा कदाचिद् देवाः सोमस्य ‘अग्रपेये’
प्रथमपाने निमित्तभूते सति ‘न समपादयन्’ सम्पादनं सम्पत्तिं
न प्राप्ताः, किन्तु अह मेव प्रथमः पिबेय मिति सर्वेऽप्यकामयन्तः ;
सर्वे समग्रबन्धपुरःसरम् ‘आजिं’ धावनावधिं कञ्चिद् दृष्ट्वा पाषाण
मन्थद्वा किञ्चिद् ‘अयाम’ प्राप्नुवाम । स यो यः कश्चिदपि ‘नः’
अस्माकं मध्ये ‘उज्जेष्यति’ तस्मिन् धावने उत्कर्षेण जयं प्राप्स्यति,
स एक-एव प्रथमो भूत्वा ‘सोमस्य’ सोमं पास्यति । तं देवाः
तथेत्यङ्गीकृत्य ‘आजिं’ धावनमर्यादाम् ‘अयुः’ प्राप्तवन्तः । आजिं
‘यतां’ प्राप्नुवतां अभिसृष्टानां मभितः प्रवृत्तानां तेषां मध्ये वायुः
प्रथमो भूत्वा ‘मुखम्’ अवधेः सम्मुखं प्रत्यपद्यत । वायोः पृष्ठतः
इन्द्रः, तस्य पृष्ठतो मित्रावरुणौ, तयोः पृष्ठतोऽश्विनौ । एवं
क्रमेण सर्वे धावनं प्रारब्धवन्तः । तस्मिन् धावने वायोरिन्द्रस्य च

वरुणं सर्वार्थं दर्शयति— “सो ऽवेदिन्द्रो वायु मुहै जयतीति ; त मनु परापतत् ; सह नावथोज्जयावेति ; स नेत्यब्रवीद्दह मेवोज्जिषामीति ; तृतीयं मे ऽथोज्जयावेति ; नेति ह्येवाब्रवीद्दह मेवोज्जिषामीति ; तुरीयं मे ऽथोज्जयावेति ; तथेति ; तं तुरीये-
ऽत्यार्जत ; तत्तुरीयभागिन्द्रो ऽभवत् त्रिभान्वायुः”—इति । अयं वायुरत्नर्षेण जयत्येवेति स इन्द्रः ‘अवेत्’ स्वमनसि ज्ञातवान् । ज्ञात्वा च ‘तं’ वायुम् ‘अनु’ पृष्ठतः ‘परापतत्’ सहसैवाधायत् । आगत्य चेद मुक्तवान्—हे वायो ! ‘नी’ आवथोरुभयोः सह सोम-
पान मसु,— तवार्द्धम्, ममार्द्धम् । अथ तस्मात् कारणात् आवा मुभौ सहैवोत्कर्षेण जयं प्राप्नुवावेति । ‘सः’ वायुः ‘नेति’ निराकृत्य अह मेक एवोज्जिषामीत्यब्रवीत् । ततः स इन्द्र एव मुवाच,— ममार्द्धं माभूत् किन्तु ‘तृतीयं’ त्रिषु भागेषु भागो ऽस्तु, तव द्वौ भागौ । अथैवं सति सहैवावा मुज्जयावेति । पुनरपि नेत्येव निराकृत्य स वायुरह मेवोज्जिषामीत्यब्रवीत् । ततः स इन्द्रः पुन-
रप्युवाच,— तृतीयो माभूत् किन्तु मे ‘तुरीयं मसु’ चतुर्थी भागो ऽस्तु, तव त्रयो भागाः । अथैवं मत्वावा मुसावज्जयावेति । ततो वायुरङ्गीकृत्य ‘तम्’ इन्द्रं ‘तुरीये’ चतुर्थभागं ‘अत्यार्जत’ अतिशयंन स्थापितवान् । तस्मात्कारणादिन्द्रश्चतुर्थभागभूत्, वायुरंशत्रय-
भागवान् ॥

अथ विजयक्रमेण सोमपानक्रमं दर्शयति— “नीं सहैवेन्द्रवायू उदजयतां, सह मित्रावरुणौ, सहऽश्विनौ ; त एषा मेने यथोज्जितं भक्षाः,—इन्द्रवायोः प्रथमो ऽथ मित्रावरुणयोरथाश्विनोः”—इति । इन्द्रवायू उभौ सहैव ‘उदजयतां’ धावता-मवधिदेशं प्राप्नुतः । तयोः पृष्ठतो मित्रावरुणौ सह प्राप्नुतः । तयोः पृष्ठतो ऽश्विनौ सह

प्रापुतः । 'एषा' देवाणां 'यद्योजितम्' तत्तज्जय मनतिक्रम्य त-
 एते 'भक्षाः' सोमपानरूपाः अभवन् । इन्द्रवायोः प्रथमं सोम-
 पानम्, ततो मिषावरुणयोः सोमपानम्, ततोऽश्विनीः सोमपान-
 मित्वेवं हि देवत्वप्राप्तां क्रमो व्यवस्थितः ॥

इदानीं मैन्द्रवायवग्रहं विधत्ते— "स एव इन्द्रतुरीयो ग्रहो
 गृह्यते यदैन्द्रवायवः"—इति । योऽयं मिन्द्रवायुदेवताको ग्रहः, स
 एव 'इन्द्रतुरीयः' इन्द्रस्य तुरीयभागो यस्मिन् ग्रहे सोऽयं मिन्द्र-
 तुरीयः, तादृशं ग्रहं गृह्णीयात् ॥

उक्तभागविशेषं मन्त्रसंवादेन दृढयति— "तदेतद्विषिः पश्व-
 न्नभ्यनूवाच, नियुत्वा इन्द्रसारथिरिति"—इति । तदेतच्चतुर्थभागत्वं
 दिव्यदृष्ट्या पश्यन् कश्चिन्मन्त्रात्मकं ऋषिः *, तेन मन्त्रेण 'अभ्यनू-
 वाच' साकल्येन तदुक्तवान् । नियुत्वानित्यादिको मन्त्रः (सं०
 ४. ४६. २.) । नियुत्वच्छब्दो वायुसम्बन्धिनां मन्त्राणां वाचकः ;
 "अथ वायुं नियुतः सद्यत स्वाः"—इत्यादिमन्त्रेष्वभिधानात् (सं०
 ७. ६०. ३.) । नियुतो यस्य वायोः सन्ति, सोऽयं 'नियुत्वा' † ।
 इन्द्रः सारथिर्वस्य वायोः, सोऽयम् 'इन्द्रसारथिः' । अथ सार-
 थित्वाभिधानादिन्द्रस्य चतुर्थभागप्राप्तिर्दर्शिता ॥

उक्तं मर्थं लोकव्यवहारेण दृढयति— "तस्मात्वाप्येतर्हि
 भरताः सत्त्वनां विस्तिं प्रयन्ति ; तुरीये ह्येव सङ्गृहीतारो
 वदन्ति ऽमुनैवानूकाशेन,— यदद इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोद-
 जयत्"—इति । यस्मात् सारथिरूपस्येन्द्रस्य चतुर्थभागः पूर्वं प्राप्तः,
 'तस्मात् धा' तत एव कारणात् 'एतर्ह्यपि' इदानीं अपि 'भरताः'

* इहं कर्तृकरणयोरैकत्वं सुपगतं सायणसेन्यालोच्यम् ।

† 'नियुतो वायोः'—इति निघ० १. १५. १० ।

सर्वं सङ्गमः तं तन्वन्ति विस्मरयन्तीति भ्राता शोचतः । 'सत्त्वनां'
सारधीनां 'वित्ति' वितनां जीवितरूपाम् 'प्रयन्ति' प्रकर्षेण
सम्पादयन्ति । ते च 'सङ्गहीतारः' सारथयः 'तुरीये इव' बुद्ध-
सम्पत्स्य द्रव्यस्य चतुर्थभाग एव 'वदन्ते' अस्माकं मेतावदुचित मिति
कथयन्ति । तदौचित्ये युक्ति माह— 'अमुनैव' पूर्वोक्तेनैव 'अनु-
काशेन' दृष्टान्तेन । स एव 'गन्तो यदद इत्यादिना स्पष्टीक्रियते ।
यस्मात् कारणादिन्द्रो वायोः सारथिरिव भूत्वा 'अदः' चतुर्थभागरूपं
सोमात्मकं धनं मुदजयत्, तस्मान्नोक्तोऽपि तथैव प्रवृत्त मित्यर्थः ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (२४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ते वा एते प्राणा एव यद् द्विदेवत्या वाक् च
प्राणश्चैन्द्रवायवस्तुश्च मनश्च मैत्रावरुणः श्रीचं
आत्मा चाग्निस्तस्य द्वैतस्यैन्द्रवायवसाम्येकेऽनुष्टुभौ
पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति गायत्री याज्ये वाक् च वा
एष प्राणश्च यही यदैन्द्रवायवस्तदपि कन्दीभ्यां
यथायथं कल्प्येते * इति तत्तन्नादृत्य व्यूहं वा

* 'कल्प्येते' क, ग, छ ; टी० ख, टी० ग ।

एतद्यज्ञो क्रियते' यत्र पुरोनुवाक्या ज्यायसी
 याज्यायै' यत्र वै याज्या ज्यायसी तत्समृद्धं मयो
 यत्र समे यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यात्प्राणस्य
 च वाचश्चात्रैव तदुपाप्तं वायव्या पूर्वा' पुरोनुवाक्यै-
 न्द्रवायव्युत्तरैवं याज्ययोः' सा या वायव्या' तथा
 प्राणं कल्पयति' वायुर्हि प्राणो ऽथ यैन्द्रवायवी' तस्यै
 यदैन्द्रं पदं' तेन वाचं कल्पयति' वाग्धौन्ध्यपो तं'
 काम माप्नोति' यः प्राणे च वाचि च न यज्ञे विषमं
 करोति ॥ २ (२६) ॥

अथैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनास्थान् हिदेवत्यग्रहान् प्राणरूप-
 त्वेन प्रशंसति— “ते वा एते प्राणा एव यद् हिदेवत्याः”-इति ।
 तेषां त्रयाणां प्राणरूपत्वं विभज्य दर्शयति— “वाक् च प्राणयैन्द्र-
 वायवश्चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः श्रोत्रं चात्मा चाश्विनः”-इति ।
 उच्छ्वासादिहृत्तिभेदवर्ती वायुः प्राणः । वागादीनीन्द्रियाणि ; तेषां
 प्राणरूपत्वाभावेऽपि प्राणाधीनहृत्तिलाभत्वेन पूर्वत्र प्राणा इति
 निर्देशः कृतः । इमं मयं वाजसनेयिन आमनन्ति— “त एतस्यैव
 सर्वे रूप मभवन्स्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः”-इति (अत०
 ब्रा० १४.४.१.३२.४) । तत्र वायुरूपो मुख्यः प्राणो वाक् चेत्ये-
 तदुभय मैन्द्रवायवग्रहस्वरूपम् । चक्षुर्मनश्चेतीन्द्रियद्वयं मैत्रावरुण-
 ग्रहस्वरूपम् । श्रोत्रं जीवात्मा चेतुरभय माश्विनग्रहस्वरूपम् ॥

* “पञ्चधा विहितो वा अथ० शीर्षेण प्राणा मनी वाक् प्राणवयुः शीर्षम्”-इत्यादि च
 अत० ब्रा० ८.२.२.५ ; १.५.२.५ ; १.१.१.१८-२१ ; ५.२.४.१० ; ११.७.१.७ ; ११.१.७.२ ।

यस्यमाणयाज्यानुवाक्योपयोगित्वेन प्राणरूपतया प्रसिद्धेन्द्र-
वायवग्रहस्य याज्यानुवाक्ये विधातुं पूर्वपक्ष माह—“तस्य हैत-
स्येन्द्रवायवस्याप्येके ऽनुष्टुभौ पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति, गायत्री याज्ये”
—इति । योऽयं मैन्द्रवायवग्रहः पूर्व मुक्तः, तस्यैके ह याज्ञिकाः
अनुष्टुप्छन्दस्के ऋचौ पुरोनुवाक्ये कृत्वा गायत्रीच्छन्दस्के ऋचौ
याज्ये इति कुर्वन्ति । ‘अपि’ शब्दो वानर्थकः, यदापि कुर्व-
न्तीतिशब्दं पूर्वपक्षानुवादाद्यर्थो वा । तेषां पूर्वपक्षिणा अभिप्रायं दर्श-
यति—“वाक् च वा एष प्राणश्च अहो यदेन्द्रवायवस्तदपि
छन्दोभ्यां यथायथं कल्प्येते इति” इति । योऽयं मैन्द्रवायवग्रहः,
स एष प्राणात्मकः ; तत्वेन्द्रो वाचो व्याकरणरूपायाः कर्ता, “ता
मिन्द्रो मध्यतो वाचं व्याकरोत्”—इतिश्रुत्यन्तरात् (तै० सं० ६.
४. ७. ४. *) । अतः इन्द्रद्वारा वाग्रूपत्वम् ; “यः प्राणः स वायुः”—
इतिश्रुत्यन्तरात् † प्राणरूपत्वम् । तानुभावपि यथोक्ताभ्यां मनुष्टु-
गायत्रीच्छन्दोभ्यां ‘यथायथं’ स्वस्वमग्नय मनतिकम्य ‘कल्प्येते’
कल्पितौ भविष्यतः । “वाग्वा अनुष्टुप्”—इतिश्रुत्यन्तरात् (प० ३.
२. ४.) अनुष्टुप्छन्दसो वाग्रूपत्वम्, “प्राणो वा गायत्री”—इति-
श्रुत्यन्तराद्वायव्याः प्राणरूपत्वम् । अत्र सन्निविष्टाः शाखान्तरे
द्रष्टव्याः ‡ । सोऽयं पूर्वपक्षिणा अभिप्रायः ।

पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वकं सिद्धान्तं दर्शयति—“तत्तत्सादृत्यं ;
व्युदं वा एतद्यज्ञे क्रियते,—यत् पुरोनुवाक्या जायमी याज्यायै ;

* “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवज्जन्त्य व्याकरोत्”—इति संहितापठः । १ का० ७ प्र० ४ अनु०-
भाष्ये अस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

† “यो वे प्राणः स वातः + + + यवं वे प्राणो सोऽयं पवते”—इति शन० ब्रा० ५. २. ४. ८ ।

‡ “ता वाचो भूष यज्ञिषाः”—इत्यादयः तै० सं० १ का० ४ प्र० ४ अनु० ।

यत्र वै याज्या ज्ञायसी तत्समृद्ध, मयो यत्र समे; यस्मै तत्
 कामाय तथा कुर्यात्, प्राणस्य च वाचश्चात्रैव तदुपासम्”—इति ।
 ‘तत्’ पूर्वपक्षमतं नादरणीयम् । तत्र हेतुद्वयते— यस्मिन्
 कर्मणि याज्यायाः सकाशात् पुरोनुवाक्याक्षरैरभ्यधिका, तत्कर्म
 ‘व्युक्तं’ समृद्धिरहितम् ; पूर्वपक्षिणश्चात्रान्यूनं याज्यां पुरोनुवाक्या
 मधिकां कुर्वन्ति ; तस्मादेतन्मतं मयुक्तम् । ‘यत्र वै’ यस्मिंस्तु
 कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः सकाशात् अभ्यधिका याज्या भवति,
 ‘तत्’ कर्म समृद्धम् । अपि च यत्र कर्मणि याज्यानुवाक्ये समे
 भवतः, तदपि कर्म समृद्धम् । साम्यपक्षेऽपि गुणोऽस्ति, तत्कथं
 मिति तदुच्यते,— ‘प्राणस्य च वाचश्च’ प्राणवाचोर्मध्ये यस्य यस्य
 वस्तुनः ‘कामाय’ अपेक्षितफलसिद्धये ‘तत् तथा कुर्यात्’ तेन
 पूर्वोक्तप्रकारेणाष्टुद्गायत्रीजन्यं मनुष्ठानं पूर्वपक्षिणः कुर्वन्ति,
 तत्सर्वं विफलम् । तत्रैव याज्यानुवाक्ययोः साम्यानुष्ठानं एव ‘उपासं’
 शीघ्रं प्राप्तं भवति । तस्मात् साम्यपक्ष एवादरणीय इत्यर्थः । साम्य-
 पक्षे पूर्वपक्षभिप्रेतं प्रयोजनं कथं सिध्येदित्याशङ्क्याह— “वायव्या
 पूर्वा पुरोनुवाक्यैर्वायव्युत्तरैवं याज्ययोः ; सा या वायव्या तथा
 प्राणं कल्पयति, वायुर्हि प्राणो, ऽथ यदैन्द्रवायवो तस्यै यदैन्द्रं पदं,
 तेन वाचं कल्पयति, वाग्धैरन्दुरपो तं कामं प्राप्नोति यः प्राणे च
 वाचि च ; न यज्ञे विषमं करोति”—इति । द्वयोः पुरोनुवाक्ययोर्मध्ये
 या पूर्वा पुरोनुवाक्या, सा ‘वायव्या’ वायुदेवताका ; “वायवा याहि
 दर्शत”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. २. १.) वायोः श्रवणात् । या
 तूत्तरा पुरोनुवाक्या, सेयम् ‘ऐन्द्रवायवी’ ; “इन्द्रवायू इमे सुताः”—
 इत्यस्या ऋचि (सं० १. २. ४.) इन्द्रवायूः श्रवणात् । एवं
 याज्ययोरपि द्रष्टव्यम् । उभयोर्वाज्ययोर्मध्ये या पूर्वा, सा वायव्या ;

“अथ पिबा मधूनाम्”-इत्यस्या ऋचि (सं० ४. ४६. १.) ‘सुतं वायी दिविष्टिषु’-इति वायोः श्रवणात् । योत्तरा याज्या, सैन्द्र-वायवौ ; “अतेना नो अभिष्टिभिः”-इत्यस्या ऋचि (सं० ४. ४६. २.) ‘मिथुत्वा इन्द्रसारथिः’-इतीन्द्रः श्रूयते, ‘वायो सुतस्य’-इति वायु-रपि श्रूयते ; तस्मादिय मैन्द्रवायवौ । एवं सति या वायव्या पुरोनु-वाक्या याज्या च, तथा प्राणकल्पितः स्वव्यापारसमर्थो भवति ; “यः प्राणः स वायुः”-इति युत्यन्तरेण वायुप्राणयोरैकत्वस्य पूर्व-पक्षिणाप्यङ्गीकर्तव्यत्वात् । अथ यैन्द्रवायवौ पुरोनुवाक्या, याज्या वा, ‘तस्यै’ तस्या सुभयविधायां यत् ‘ऐन्द्रम्’ इन्द्रसम्बन्धि पदं विद्यते, तेन पदेन वाचं ‘कल्पयति’ समर्थो करोति । ‘हि’ यस्मात्कारणा-द्वागैन्द्री,— इन्द्रस्य व्याकरणकर्तृत्वात् *, तस्माद्वाचा सामर्थ्यं भवति । एव मनुतिष्ठन् पुरुषो वाक्प्राणयोर्यः कामोऽस्ति, तं प्राप्नोति,—यज्ञे च इन्द्रः सामर्थ्यं, विधम मनुष्ठानं न करोति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२६) ॥

* पुरासौदेन्द्रं व्याकरणमिति प्रवादयित मेतदुक्तम् । वसतः ‘इन्द्र पन्द्र’-इति वीपदेवौय-कविकल्पदुममुखवन्मादी लिखितत्वादिन्द्राचार्यस्य अथर्वशास्त्रिकत्वमात्रं प्रतीयते, न तु व्याकरणप्रणेष्टत्वम् (नि० भा० जी.); तथात्वेऽपि मैत्रेयैव ब्राह्मणपूर्वकत्वं तस्य सम्भाव्यते ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्राणा वै द्विदेवत्या' एकपात्रा गृह्यन्ते' तस्मा-
 त्प्राणा एकनामानो' द्विपात्रा हूयन्ते' तस्मात्प्राणा
 द्वन्द्व' येनैवाध्वर्युर्यजुषा प्रयच्छति' तेन होता
 प्रतिगृह्णात्येष वसुः पुरुवसुरिह वसुः पुरुवसुर्मयि
 वसुः पुरुवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहीत्यैन्द्रवायवं भक्ष-
 यत्युपहूता वाक् सह प्राणेनोप मां वाक् सह
 प्राणेन ह्वयता मुपहूता ऋषयो दैव्यासस्तनूपा-
 वानस्तन्वस्तपोजा' उप मा मृषयो दैव्यासो ह्वयन्तां'
 तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति' प्राणा वा ऋषयो दैव्या-
 सस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयत' एष
 वसुर्विद्वसुरिह वसुर्विद्वसुर्मयि वसुर्विद्वसुश्चक्षु-
 ष्याश्चक्षुर्मे पाहीति मैत्रावरुणं भक्षयत्युपहूतं चक्षुः
 सह मनसोप मां चक्षुः सह मनसा ह्वयता मुपहूता
 ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा' उप मा
 मृषयो दैव्यासो ह्वयन्तां' तनूपावानस्तन्वस्तपोजा
 इति' प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्त-
 पोजास्तानेव तदुपह्वयत' एष वसुः संयद्वसुरिह
 वसुः संयद्वसुर्मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे
 पाहीत्याश्विनं भक्षयत्युपहूतं श्रोत्रं' सहात्मनोप मां

सहात्मना ह्यता मुपहृता ऋषयो देव्यास्त-
नूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मा मृषयो देव्यासो
ह्यन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा
ऋषयो देव्यास्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानिव तदुप-
हृत्यते पुरस्तात्प्रत्यञ्च मैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात्पुर-
स्तात्प्राणापानौ पुरस्तात्प्रत्यञ्च मैत्रावरुणं भक्षयति
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषीं सर्वतः परिहार माश्विनं
भक्षयति तस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च सर्वतो वाचं
वदन्तीं शृण्वन्ति ॥ ३ (२७) ॥

अथ हिदेवत्याना मैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणां ग्रहाणां
ग्रहणहोमयोः पात्रवैषम्यं विधत्ते— “प्राणा वै हिदेवत्या एकपात्रा
गृह्यन्ते, तस्मात्प्राणा एकनामानो हिपात्रा ह्यन्ते; तस्मात्प्राणा
इन्द्रम्”—इति । हे देवते युग्मरूपे तेषां ग्रहाणां ते हिदेवत्याः ।
इन्द्रश्च वायुश्चेत्येकं युग्मम्, मित्रश्च वरुणश्चेति द्वितीयं युग्मम्;
ग्रावश्विनौ तौ तृतीयं युग्मम्; त एते हिदेवत्याग्रहाः । प्राणा वै
इन्द्रियरूपा एव; “वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्र माश्विनः”
—इतिश्रुत्यन्तरात् (४१३ पृ०) । ते च ग्रहा एकपात्राग्रहीतव्याः;
— इन्द्रवायोरिकस्मिन् पात्रे ग्रहणम्, मित्रावरुणयोरिकस्मिन्निति ।
यस्मात्प्राणरूपाणां ग्रहाणां मेकपात्रत्वं तस्माद्वाक्-चक्षुः-श्रोत्ररूपाः
प्राणाः ‘एकनामानः’ प्राणा इत्येव मेतेषां नाम । ते च ग्रहा
होमकाले हिपात्रा होतव्याः । तत्तद्ग्रहणपात्रेणाध्ययुर्जुहोति,—
प्रतिप्रस्तातः पात्रान्तरेण जुहोतीति । यस्माद्होमकाले पात्रद्वयं

तस्मात्पुनराहः प्राणाः सप्तगोत्रेषु 'इन्द्र' ही ही भूमा
वर्तन्ते । अथ सर्वः भुवनतरे प्रतीतराभ्या माकातः — "ब्रह्मवादिनो
वदन्ति,— कस्मात्सत्त्वादेकपात्रा हिदेवत्वा गृह्यन्ते, हिपात्रा
ह्यन्त इति ? यदेकपात्रा गृह्यन्ते, तस्मादेकोत्तरतः प्राणो ;—
हिपात्रा ह्यन्ते, तस्माद् द्वौद्वौ बहिष्ठात् प्राणाः"—इति (तै० सं०
६. ४. ८. १.) । होमकाले हिपात्रत्व मापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—
"हविर्धानं प्रच्छन्सम्प्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्या मनुब्रूहीत्युपयाम-
गृहीतोऽसि वाक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशा-
देन्द्रवायवस्य प्रतिनिधातुं गृहीत्वा न सादयत्येन्द्रवायव मादाया-
ध्वर्युद्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजान सुभी निष्क्रम्य दक्षिणतो
ऽवस्थाय दक्षिणं परिधिसन्धि मन्ववहत्याध्वरो यज्ञोऽय मसु देवा
इति परिप्लवया ऽऽधार माधारयति०—० आश्राव्यप्रत्याश्राविते
सम्प्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्येति वषट्कते जुहोति । एव सुत-
राभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरतः"—इति (श्री० १२.२०.१८-२४. *) ॥

अथ होतुर्ग्रहशेषभक्तप्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते— "येनैवाध्वर्युर्यजुषा
प्रयच्छति, तेन होता प्रतिगृह्णाति"—इति । अध्वर्योः प्रदान-
मन्त्रः आपस्तम्बेन दर्शितः— "ग्रह मध्वर्युरादाय क्षिप्रं होतार
मभिद्रुत्य मयि वसुः पुरुवसुरिति ग्रहं होत्रे प्रयच्छति । एते-
नैव होता प्रतिगृह्णा दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निगृह्णास्ते"—
इति (श्री० १२.२१.५, ६.) ॥ अथ होतुः समन्त्रकं भक्षणं विधत्ते—
"एष वसुः पुरुवसुरिह वसुः पुरुवसुर्मायि वसुः पुरुवसुर्वाक्पा वाचं
मे पाहीत्येन्द्रवायवं मन्त्रयति"—इति । 'एषः' ऐन्द्रवायवग्रहो 'वसुः'
निवासहेतुः 'पुरुवसुः' प्रभूतनिवासहेतुः । कस्मिन् लोके निवास-

* "जुहोति । उपवषट्कते जुहोतः"—इतिव पाठो मौक्तिकः ।

देवैरिन्द्राकाङ्क्षानिष्ठस्वर्यम् 'इह वसुः'—इत्यादिकं सुच्यते,—अस्मिन्
 देवे मनुष्यलोके निवासं करोति, तथापि प्रभूतनिवासं करोति ।
 कश्चिन् पुनरेव यदस्य निवास इत्याकाङ्क्षानिष्ठस्वर्यम् 'ममि-
 वसुः'—इत्यादिकं सुच्यते । मयि होतरि निवसति, तदापि प्रभूत-
 निवासं करोति । स तादृशो यद्वो 'वाक्पाः' वाचं पालयति ।
 हे यद्व ! मे वाचं पालय । 'इति' अनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवशेषं
 भक्षयेत् । तस्य मन्त्रस्यावशिष्टभागं पठति— "उपहूता वाक्
 सह प्राणेनोप मां वाक् सह प्राणेन ह्यता सुपहूता ऋषयो
 देव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो देव्यासो ह्यन्तां,
 तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति"—इति । प्राणेन सह वाग् देवता
 मया 'उपहूता' अनुज्ञाता, तस्मात् प्राणसहिता सा वाग्दे-
 वता माम् 'उपह्वयताम्' अनुजानातु । तथा ऋषयः 'उपह्वताः'
 मयानुज्ञाताः । कौटशा ऋषयः ? 'देव्यासः' देवेषु भवाः । 'तनू-
 पावानः' अस्मच्छरीरपालकाः ; 'तन्वः' शरीरस्यास्मदीयस्य सञ्च-
 न्निन इति शेषः । 'तपोजाः' पूर्वजन्मानुहितात् तपसो जाताः ।
 अस्मादीदृशा ऋषयो मयानुज्ञाताः, तस्मात् तेषां यथोक्तविशेषण-
 ताम् 'उपह्वयन्ताम्' अनुजानन्तु । 'इति' एव मन्त्रशेषः । अस्म-
 णस्य तात्पर्यं दर्शयति— "प्राणा वा ऋषयो देव्यासस्तनूपावा-
 स्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयते"—इति । यथोक्तविशेषणविशिष्टा
 ऋषयः प्राणस्वरूपा एव, तस्मात् तेन मन्त्रशेषपाठेन 'तानेव'
 प्राणाननुजानाति ॥

मैत्रावरुणस्य समन्तकं शेषभक्षणं मन्त्रशेषव्याख्यानं च
 दर्शयति— "एव वसुर्विदहसुर्गिह वसुर्विदहसुर्मयि वसुर्विदहसु-
 रनुज्ञावसुर्मे पाहीति मैत्रावरुणं भक्षयतुपह्वनं वसुः सह मन्त्र-

ओष मां वसुः संयद्वसुः मनसा ह्ययता मुपहता ऋषयो दैव्यासस्तनू-
पावानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो दैव्यासो ह्ययन्तां तनूपावान-
स्तन्वस्तपोजा इति ; प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्व-
स्तपोजास्तानेव तदुपह्यते”-इति । ‘एषः’ मैत्रावरुणश्च ; ‘विह-
दसुः’ ज्ञानपूर्वकनिवासहेतुः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

आश्विनग्रहशेषस्य समन्तर्कं भक्षणं मन्त्रशेषव्याख्यानं च
दर्शयति— “एष वसुः संयद्वसुरिह वसुः संयद्वसुर्मयि वसुः संय-
द्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहीत्याश्विनं भक्षयत्युपहृतं श्रोत्रं सहा-
त्मनोप मां श्रोत्रं सहात्मना ह्ययता मुपहता ऋषयो दैव्यासस्तनू-
पावानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो दैव्यासो ह्ययन्तां तनूपावानस्त-
न्वस्तपोजा इति ; प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपो-
जास्तानेव तदुपह्यते”-इति । ‘एषः’ आश्विनग्रहः ; ‘संयद्वसुः’
नियतनिवासः । अथवा वसुशब्दः सर्वत्र धनपरत्वेन व्याख्येयः ।
मन्त्रशेषस्य पृथक् पाठो व्याख्येयत्वप्रदर्शनार्थः ॥

भक्षणे कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैन्द्रवायवं
भक्षयति, तस्मात् पुरस्तात् प्राणापानी ; पुरस्तात् प्रत्यक्षं मैत्रावरुणं
भक्षयति, तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषी ; सर्वतः परिहार माश्विनं भक्ष-
यति, तस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च सर्वतो वाचं वदन्तीं शृण्वन्ति”-इति
प्राङ्मुखो होता स्वस्य पुरस्तात्तन्तु मैन्द्रवायवं ‘प्रत्यक्षं’ तथैव
स्ववक्त्रसमीपवर्तिनं कृत्वा भक्षयेत् । अत एव पुरुषस्य प्राणा
पानवायू पुरोभागे सम्यन्तौ । मैत्रावरुणोऽपि समानन्यायः । आश्वि-
नस्तु ‘सर्वतः परिहारं’ सर्वासु दिक्षु परितो हरणं कृत्वा, शिरः प्र-
क्षिप्तीकृत्येत्यर्थः । यस्माच्छ्रोत्ररूपस्याश्विनस्य परितो हरणं, तस्मा-
च्छ्रोत्रेण ‘सर्वतः शृण्वन्ति’ पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोः ‘वाचं वदन्’

सर्वं मभिदधानां वाचं शृणुति । यथा होतुरीह्यं भक्ष्यं,
तथाध्यौरपि शास्त्रान्तरे श्रुतम् — “वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मेधा-
वरुणः श्रोत्र माश्विनः ; पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति, तस्मात् पुर-
स्तादावा वदति ; पुरस्तान् मैत्रावरुणं, तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा
पश्यति ; सर्वतः परिहार माश्विनं, तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति
(तै० सं० १. ४. ८. ४.)”-इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (२७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

प्राणा वै द्विदेवत्या अनवानं द्विदेवत्यान्यजेत् ।
प्राणानां सन्तत्यै प्राणाना मव्यवच्छेदाय प्राणा वै
द्विदेवत्या न द्विदेवत्याना मनुवषट् कुर्याद् यद् द्विदे-
वत्याना मनुवषट् कुर्यादसंस्थितान् प्राणान्त्संस्था-
पयेत्संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो य एनं तत्र
ब्रूयादसंस्थितान् प्राणान्त्समतिष्ठिपत् प्राण एनं
हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मान्न द्विदेवत्याना मनु-
वषट् कुर्यात् तदाहुर्विरागूर्यं मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति ।

सकृदागूर्यं होता द्विर्षट्करोति का होतुरागूरिति
 प्राणा वै द्विदेवत्या आगूर्वज्जस्तद्यदत्र होतान्तरेणा-
 गुरेतागुरा वज्जेण यजमानस्य प्राणान् वीयाद्य एनं
 तत्र ब्रूयादागुरा वज्जेण यजमानस्य प्राणान् व्यगा-
 त्प्राण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात् तस्मात्तत्र
 होतान्तरेण नागुरेताथो मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो
 वाग्यज्ञस्य होता मनसा वा इषिता वाग्वदति यां
 ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वाग्देवजुष्टा
 तद्यदेवाच मैत्रावरुणो द्विरागुरते सैव होतु-
 रागूः ॥ ४ (२८) ॥

अथ द्विदेवत्यग्रहेषु होवा प्रयोक्तव्यानां मन्त्राणां मध्ये
 उच्छ्वासं विधत्ते—“प्राणा वै द्विदेवत्याः; अनवानं द्विदेवत्यान्वजेत्,
 प्राणानां सन्तत्यै,—प्राणानां मव्यवच्छेदाय”-इति । द्विदेवत्यग्रहेषु
 याज्यां पठन् होता ‘अनवानं यजेत्’ मन्त्रमध्ये उच्छ्वासं मकृत्वा
 यजेत् । द्विदेवत्यानां प्राणरूपत्वादयं नैरन्तर्यापाठः प्राणानां
 सन्ततावस्थापनाय भवति । ततस्तेषां व्यवच्छेदो न भवति ।
 सन्ततिरव्यवच्छेदश्चेत्येक एवार्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुच्यते । इतरेषु
 ग्रहेषु याज्यान्ते षष्ट्कारेण सकृद्भुत्वा सोमस्य “अन्ने वीहि”—इत्यनु-
 षष्ट्कारेण (१५८५०) पुनर्यजति । अतः प्रसक्तं मनुषष्ट्कारमन्त्रं
 निषेधति—“प्राणा वै द्विदेवत्याः; न द्विदेवत्यानां मनुषष्ट्कुर्यात्”
 -इति । विषये बाधपुरःसरं स्वपक्षं निगमयति—“यद् द्विदेवत्यानां
 मनुषष्ट्कुर्यादसंस्तितान् प्राणान्संस्थापयेत्; संस्था वा एषा यदनु-

वर्षट्कारी,—य एनं तन्न ब्रूयादसंस्थितान् प्राणान्कृतमतिष्ठियत्,
प्राण एनं ह्रास्यतीति, यन्नतया स्यात्; तस्मान्न द्विदेवत्वानां मनु-
वषट् कुर्वात्—इति । यदि होता द्विदेवत्वेऽनुवषट्कारमन्त्रं पठेत्,
तदाग्नौ असंस्थितान्समाप्ताननुपरतान् प्राणान् 'संस्थापयेत्' उप-
रतान् कुर्यात् । योऽयं मनुवषट्कारः, एषैव 'संस्था' यज्ञस्य
समाप्तिः । अतो यज्ञरूपाणां प्राणानां मध्युपरतिः स्यात् । 'तन्न'
अनुवषट्कारकाले यः कोऽपि 'एनं' होतारं 'ब्रूयात्' शपेत् । कश्च
मिति तदुच्यते,— अनुपरतान् प्राणानुपरतान्करोत् । तस्मात् 'एनं'
होतारं प्राणः परित्यजतीति । ततोऽपराधिनो होतुरवश्यं तथा
भवेत् । तस्मादेतेऽनुवषट्कारमन्त्रं न पठेत् ॥

अथैन्द्रवायवे कश्चिद्विशेषं यज्ञं प्रश्नं मुत्थापयति— "तदाहु-
र्द्विरागूर्ध्वं मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति ; सक्तदागूर्ध्वं होता द्विर्वषट्
करीति, का होतुरागूरिति"—इति । 'आगूः'—शब्देन प्रतिज्ञा
अभिधीयते । मैत्रावरुणो 'द्विरागूर्ध्वं द्विः प्रतिज्ञाय 'द्विः प्रेष्यति' ;
दावस्य प्रेषमन्त्रौ—"होता यज्ञदायु मयेगाम्"—इत्येकः, "होता
यज्ञदिन्द्रवायू अर्हन्त"—इति द्वितीयः * । तयोर्बभूवोरप्यादौ
अर्थे च "होता यज्ञत्"—इति द्विः प्रतिज्ञानाति । इयोर्मन्त्रयोरन्ते
'होतयज', 'होतयज' इति द्विः प्रेष्यति । होता तु "अथ पित्रा
मधूनाम्"—इत्यादिके (सं० ४.४६.१,२.) इति याज्यं पठितुं मादौ
"ये यजामहे"—इति (या० सं० १६.२४.) सक्तदेवं प्रतिजानीते ;
इयोर्वाय्वयोरन्ते वौषट् वौषडिति द्विर्वषट्करोति । तच्च न्यायेन
द्वितीयमन्त्रादावपि "ये यजामहे"—इत्यागूःकरणं मपेक्षितम् ;

* "होता यज्ञदायु मयेगाम्, होता यज्ञदिन्द्रवायू अर्हन्तेति प्रेषान्वयम्"—इति
आच० नो० ४. २. १ ।

तच्च न क्रियते । तस्माच्चोतुर्द्वितीययाज्यादावागूः का नाम स्यात् ?
इति प्रश्नः । द्वितीययाज्यादौ मा भूदेवागुरित्येतदुत्तरम् ॥

विपक्षबाधपूर्वकं सिद्धान्तं दर्शयति—“प्राणा वै द्विदेवत्या आगूर्व-
जस्तथदत्त होतान्तरेणागुरेतागुरा वक्ष्ये यजमानस्य प्राणान्वीयाद् ;
य एनं तत्र ब्रूयादागुरा वक्ष्ये यजमानस्य प्राणान् व्यगात्, प्राण एनं
हास्यतीति ; शशसया स्यात् ; तस्मात्तत्र होतान्तरेण नागुरेत”--
इति । द्विदेवत्वग्रहाः प्राणरूपाः । येय मागूः “ये यजामहे”-
इति प्रतिज्ञा, सा वज्ररूपा । तथा सति ‘अत्र’ कर्मणि ‘अन्तरेण’
याज्ययोर्मध्ये यदि होता ‘आगुरेत’ प्रतिजानीयात् । तदानीं
मागूः-स्वरूपेण वक्ष्ये यजमानस्य प्राणान् ‘वीयात्’ विगतान्
कुर्यात् । ‘तच्च’ तस्या मागुरि क्रियमाणायाम् यः कोऽपि ‘एनं’
होतारं शपेत् । कथं मिति तदुच्यते,— आगुरा वक्ष्ये होता
यजमानस्य प्राणान् ‘व्यगात्’ विगतान् अकरोत् । तस्मात्
प्राणः ‘एनं’ यजमानं होतारं वा परित्यजतीति तेन हतः प्रापो
ऽवश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् ‘तत्र’ तयोः याज्ययोः ‘अन्तरेण’
मध्ये होता नागुरेत ॥

तत्रैव युक्त्यन्तरं माह — “अथो मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो,
वाग्वज्रस्य होता, मनसा वा इषिता वाग्वदति ; यां ह्यन्यमना
वाचं वदत्यसुर्या वै सा वाग्देवशुष्टा ; तद्यदेवाच मैत्रावरुणो
हिरागुरते, सैव होतुरागूः”-इति । अपि च मैत्रावरुणो यज्ञस्य
मनःस्थानीयः, होता तु वाक्स्थानीयः ; लोके हि मनसा प्रेरिता
‘वाक्’ वक्तव्यं ब्रूते । यस्त्वन्यमनस्को यां वाचं वदति, तच्च सा
वाग्देवभ्यस्तामवेभ्यो हिता ; तेषां मत्सम्बन्धप्रलापप्रियत्वात् । न
त्वसौ वाक् आलिकानां देवानां प्रिया । तस्मात् मनःपूर्विकैव

तथा सत्यं मनोरूपो मेधावन्तो 'हिराण्ये' इति यदस्ति, सैव तत्प्रेषितस्य वायूपस्य 'होतुराणूः' द्वितीया भविष्यति । तस्माद्यान्ययोर्मध्ये होता नागुरेत ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्राणा वा ऋतुयाजास्तद्यदृतुयाजैश्चरन्ति प्राणा-
नेव तद्यजमाने दधति षष्ठृतुनेति यजन्ति प्राण मेव
तद्यजमाने दधति चत्वार ऋतुभिरिति यजन्य-
पान मेव तद्यजमाने दधति द्विर्ऋतुनेत्युपरिष्ठाद्
व्यान मेव तद्यजमाने दधति स वा अयं प्राणस्त्वेधा
विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति तद्यदृतुन-
ऋतुभिर्ऋतुनेति यजन्ति प्राणानां सन्तत्यै प्राणाना
मव्यवच्छेदाय प्राणा वा ऋतुयाजा नर्त्तुयाजाना
मनुवषट् कुर्यादिसंस्थिता वा ऋतव एकैक एव यदृतु-
याजाना मनुवषट् कुर्यादिसंस्थितानृतून्त्वंस्थापये-
त्वंस्था वा एषा यदनुवषट्कारो य एनं तत्र ब्रूया-

सर्वस्वितान्द्रुग्धमिति विषद् दुग्धम् भविष्यतीति
 मन्त्रतया स्यात्तन्नामस्तुयाजाना मनुष्यष्ट कुर्यात्
 ॥ ५ (३८)

ऋतुयज्ञागान्धिते — “प्राणा वा ऋतुयाजास्तद्यजमान-
 ऋति, प्राणानिव तद्यजमाने दधति”-इति । मनुमाधवाद्य
 ऋतुदेवा यत्नेष्यन्ते, त एते ‘ऋतुयाजाः’ * । ते च प्राणस्वरूपाः
 प्राणशब्देन प्राणापानव्यानास्त्रयोऽपि विवक्षिताः । तैः ऋतुयाजै-
 रनुतिष्ठेयुः, तेन प्राणानिव यजमाने स्थापयन्ति ॥

ऋतुग्रहाश्च द्वादशसङ्ख्याकाः ; तत्राद्येषु षट्सु कश्चिद्विशेषं
 विधत्ते — “षट्ऋतुनेति यजन्ति, प्राण मेव तद्यजमाने दधति”
 -इति । अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तगतैर्धन्वैः क्रमेण
 होत्रादीन् प्रेषति ; तेन प्रेषिता होत्रादयः “ऋतुना सोमम्”-
 इत्येवं यजेयुः । एतेषां षष्ठा ऋतुयाजानां प्राणस्वरूपत्वात्
 होत्रादयः षडपि यजमाने प्राणं स्थापयन्ति । सप्तम मारुत्य
 दशमान्ते विशेषं विधत्ते — “चत्वार ऋतुभिरिति यजन्ति,
 अपान मेव तद्यजमाने दधति”-इति । अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रा-
 वरुणः प्रेषसूक्तगतैः सप्तमादिभिश्चतुर्भिः धन्वैः होत्रादीन् क्रमेण
 चतुरः प्रेषति । ते “ऋतुभिः सोमम्”-इति बहुवचनान्तप्रयोगेण
 चत्वारोऽपि यजेयुः । तेषां चतुर्णां ऋतुयाजानां मपानवासु-
 स्वरूपत्वात्तन्नामपान मेव यजमाने स्थापयन्ति । एकादश

* ‘ऋतुयाजैरनुतिष्ठेयुः’-इत्यादीनि आत्र० श्री० ५. ८. १-७ । शत० आ० ४. २.
 १-२७ । काजा० श्री० ८. १२. १-१८ । तै० सं० १. ४. १४ ; ६. ५. १ । आप० १
 २६. ८-१७ । निर० ८. १. २ ।

अथ प्रश्नोर्विशेषं विवक्षते — “द्विर्ऋतुर्वेत्सुपरिहोतुः व्यान मेव नक्त-
मन्तानि दधति”-इति । अर्धयुप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रैषः
मन्ताभ्यां मेकादश-द्वादशाभ्यां मन्ताभ्यां प्रेषति । तेन प्रेषितौ वा-
वर्धयुज्यमानौ “ऋतुना सोमम्”-इत्येव मेकवचनान्तप्रयोगेण
यजिताम् । अन्वयोर्द्वयोर्यागयोर्व्यानस्वरूपत्वात् तद्व्यानेन व्यान मेव
यजमाने सर्वेऽपि ऋत्विजः स्थापयन्ति । अनेनैव क्रमेण मैत्रावरुणं
प्रति अर्धयोः प्रैष आपस्तस्येन दर्शितः— “ऋतुना प्रेषेति
द्विष्वादेव अर्धयुः सम्प्रेषत्येवं प्रतिप्रस्थाता ; पात्रयोर्मुखे पर्याहृत्य-
तुभिः प्रेषेति द्वयोरर्धयुरेवं प्रतिप्रस्थाता ; पुनः पर्याहृत्यर्तुना
प्रेषेति सङ्कदधर्धयुरेवं प्रतिप्रस्थाता”-इति (श्रौ० १२.२६.१०—
१८.) । तदेकवचनान्तबहुवचनान्तैकवचनान्तैः ऋतुशब्देरुदाहृतः
प्रैषः तैत्तिरीयब्राह्मणे * सङ्गृह्यान्नातः— “ऋतुना प्रेषेति षट्काल
आह षड्वा ऋतव ऋतून्व प्रीणातुर्तुभिरिति चतुश्चतुष्वद एव पशून्
प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतूनाह द्विपद एव प्रीणाति”-इति (तै० मं० ६.
५.१.१.) । तानेतादृशतुयाजान् प्रशंसति— “स वा अयं प्राणस्त्रेधा
विहितः,—प्राणोऽपानो व्यान इति ; तद्यदृतुनऋतुभिर्ऋतुनेति
यजन्ति, प्राणानां सन्तत्यै,— प्राणानां संव्यवच्छेदाय”-इति ।
शरीरमध्ये स्थितस्य प्राणवायोः प्राणापानव्यानाख्याभिर्हन्तिभि-
स्त्रिविधत्वात् ऋतुशब्दप्रयोगेण त्रिविधेन यजमानस्य प्राणाः
सन्तत्या भवन्ति, न तु व्यवच्छिद्यन्ते ॥

तेषु ऋतुयाजेष्वनुवषट्कारं निषेधति— “प्राणा वा ऋतु-
याजा नर्तुयाजानां अनुवषट् कुर्यादिति स्थिता वा ऋतव एकीक

* मन्त्रभागीये इति ज्ञेयम् ; तैत्तिरीयश्रौतस्य ब्राह्मणस्येऽपि मन्त्रा आवाताः, तथा
मन्त्रभागेऽपि ब्राह्मणवचनामीति ।

यव' इति । लोकी वसन्तादय ऋतवः 'वसंसिताः' वसन्तासाः, अनुपराताः; एकैकस्थानन्तरं मेव द्वितीय इत्येव मेकैकक्रमेण वसन्तशीतवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराख्याः प्रत्येकं मासद्वयेन द्वादश-मासात्मकाः, घटीयन्त्रवत् * पुनःपुनरावर्तन्ते । अतो न कदा-चिदपि ऋतूनां सुपरतिरस्ति ॥

विपक्षबाधपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति— "यद्वतुयाजानां मनु-वषट् कुर्यादसंस्थितानृतून्संस्थापयेत् संस्था वा एषा यदनुवषट्-कारो य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितानृतून्समतिष्ठिपट् दुष्पमं भविष्य-तीति शश्वत्तथा स्यात्, तस्मात्तुयाजानां मनुवषट् कुर्यात्"— इति । 'दुष्पमं' रोगदारिद्र्यादिरूपं विषमं किञ्चिदस्वास्थ्यम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

प्राणा वै द्विदेवत्याः पशव इळा द्विदेवत्यान्
भक्षयित्वेळा मुपह्वयते पशवो वा इळा पशून्नेव
तदुपह्वयते पशून् यजमाने दधाति तदाहुरवा-

* 'उद्घाटनं घटीयन्त्रं सखिलीवाहनं प्रष्टुः'—इति अम० को० २. १०. २७ ।

न्तरेळां पूर्वा प्राश्नीयाद्दत्तं होतचमसं भक्षयेत्
इति अवान्तरेळा मेव पूर्वा प्राश्नीयाद्दत्तं होत-
चमसं भक्षयेद्यद्वाव द्विदेवत्यान् पूर्वान् भक्षयति
तेनास्य सोमपीथः पूर्वं भक्षितो भवति तस्माद्-
वान्तरेळा मेव पूर्वा प्राश्नीयाद्दत्तं होतचमसं भक्षयेत्
तदुभयतो ऽन्नाद्यं परिगृह्णाति सोमपीथाभ्या मन्ना-
द्यस्य परिगृह्णीत्यै प्राणा वै द्विदेवत्या आत्मा होत-
चमसो द्विदेवत्यानां संस्वान् होतचमसे समवनय-
त्यात्मन्येव तद्धीता प्राणान्त्वमवनयते सर्वायुः
सर्वायुत्वाय सर्वं मायुरेति य एवं वेद ॥ ६ (३०) ॥

सवनीयपशुपुगेडाशप्रचारादूक्तं तदङ्गं मिळोपद्धान् मव-
स्थाप्य द्विदेवत्यग्रहप्रचारः कृतः । तत ऊर्ध्वं तद्ग्रहशेषभक्षणं मपि
प्राप्तम् । तत्र इळोपद्धानग्रहशेषभक्षणयोः किं पूर्वं किं मपर-
मिति क्रमस्य ज्ञातुं मशय्यत्वात् तं क्रमं विधत्ते -- “प्राणा
वै द्विदेवत्याः पशव इळा, द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेळा सुपन्नयते ;
पशवो वा इळा पशून्नेव तदुपन्नयते, — पशून् यजमाने दधाति”
— इति । द्विदेवत्यानां वागादिप्राणरूपत्वं पूर्वं मेवोक्तम् ; इळा
देवता च “गौर्वा अस्य शरीरम्” — इति श्रुतेः पशुरूपा । तत्रैवं स्थिते
प्रथमतो द्विदेवत्यग्रहशेषान् भक्षयित्वा पश्चादिळोपद्धानं कुर्यात् ।
तथा सतीळायाः पशुरूपत्वेन पशून्नेव उपन्नयतवान् भवति । तांश्च
पशून् स्वकीयैः प्राणैः सुस्थिते यजमाने स्थापयति । अयं निवार्यो
व्यतिरेकसुखेन श्रुत्यन्तरे प्रतिष्ठापितः -- “प्राणा वा एते यद्

‘‘देवा वै हिदेवता आत्मा होलचमसो हिदेवतानां संख्यता
होलचमसो समवनयत्यात्मन्येव तद्गीता प्राचान्समवनयते सर्वा
सर्वायुत्वाय’’-इति । संख्यता विन्दवः ; तद्वत्तत्वेन हिदेवतायाः
प्राचान् ‘आत्मन्येव’ शरीरे होलचमसरूपे होला प्रविपति ।
प्राचाना मवस्थापनात् स्वयं ‘सर्वायुः’ अपवृत्तुरहितो भवति ।
तद्यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— ‘‘सर्वं मायुरेति य एवं वेद’’-इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्पायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

पठः खण्डः ॥ ६ (३०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

देवा वै यदेव यज्ञे ऽकुर्वन्तदमसुरा अकुर्वन्ते
समावह्वीर्या एवासन्न व्रावर्तन्त ततो वै देवा एतं
तूष्णींशंस मपश्यन्त मेषा मसुरा नान्ववायन्तूष्णीं
सारो वा एष यत्तूष्णींशंसो देवा वै यं य मेव वज्र
मसुरेभ्य उदयच्छन्तं त मेषा * मसुराः प्रत्यबुध्यन्त
ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्र मपश्यन्त मेभ्य उद-

यच्छंसं मेघा मसुरा न प्रताबुध्यन्तः त मेघः प्रहर्ष-
 स्तेनैनानप्रतिबुद्धेनाहंस्ततो वै देवा अभवन् परासुरा-
 भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति
 य एवं वेद ते वै देवा विजितिनो मन्यमाना यज्ञ-
 मतन्वतः त मेघा मसुरा अभ्यायन् यज्ञवेशस मेघां
 करिष्याम इति तान्त्वमन्त मेवोदारान् परियत्ता-
 नुदपश्यंस्ते ऽब्रुवन्त्संस्थापयामेमं यज्ञं यज्ञं नो ऽसुरा
 मा वधिषुरिति तथेति तं तूष्णींशंसे संस्थापयन्
 भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगे संस्थापय-
 त्त्रिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति निष्क्रोवत्य-
 मरुत्वतीये संस्थापयन्त्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः
 सूर्य इति वैश्वदेवाग्निमारुते संस्थापयंस्त मेवं तूष्णीं-
 शंसे संस्थापयन्स्त मेवं तूष्णींशंसे संस्थाप्य तेना-
 रिष्टेनोद्वच माश्रुवत स तदा वाव यज्ञः सन्ति-
 ष्ठते यदा होता तूष्णींशंसं शंसति स य एनं शस्ते
 तूष्णींशंस उप वा वदेदनु वा व्याहरेत् ब्रूयादेष
 एवैता मार्त्तिं मारिष्यति प्रातर्वाव वय मद्येमं शस्ते
 तूष्णींशंसे संस्थापयामस्त यथा गृहानितं कर्मणा-
 नुसमियादेव मेवैन मिद मनुसमिम इति स ह वाव
 ता मार्त्तिं मृच्छति य एवं विद्वागन्त्यंशस्ते तूष्णींशंस

यस्य वा मदत्तनु वा व्याहरति तस्मादेवं विधानात्
स्ते तूष्णींशंसे नोपवदेन्नानुव्याहरेत् ॥ ७ (३१) ॥

अथ तूष्णींशंसविधानार्थं मितिहास माह—“देवा वै यदेव
यज्ञे कुर्वन्सदसुरा अकुर्वन्ते समावद्भीर्या एवासन्न व्यावर्तन्तः ; ततो
वै देवा एतं तूष्णींशंसं मपश्यन्त मेवा मसुरा नान्ववायन्तूष्णींसारो
वा एव यस्तूष्णींशंसः”—इति । देवाः पुरा स्रक्वीये यज्ञे यदे-
वाङ्गं मन्वतिष्ठन्, असुरा अप्यवेक्ष्य तदेवान्वतिष्ठन्, तदा ते देवास्त-
पुराश्च परस्परं ‘समावद्भीर्याः’ तुल्यसामर्थ्या एवाभवन्,— एकस्मिन्
शर्गस्य सामर्थ्याधिक्यं मितरस्य न्यूनं मित्वेवं व्यावृत्तिं न प्राप्ताः ।
ततो देवाः सामर्थ्याधिक्यलक्षणव्यावृत्तिहेतुं वेदेन निषिद्धन्तः ।
एवं वक्ष्यमाणं तूष्णींशंसं तदुपायत्वेन दृष्टव्यम् । सर्वेष्वपि यज्ञे-
ष्वप्युचः पठ्यन्ते, अस्मिन्नु यज्ञे न पठ्यन्ते इति तूष्णींशंसत्व-
मुक्त्वा ठारादित्येन गूढम् । ‘एषां’ देवानां तूष्णींशंसं मसुराः ‘नान्व-
वायन्’ नानुगतवन्तः, एतदनुष्ठानं मविज्ञाय न कृतवन्त इत्यर्थः ।
योऽयं तूष्णींशंस एवः ‘तूष्णींसारो वै’ ऋक्पाठराहित्यलक्षणः
तूष्णींभाव एवास्मिन् यज्ञे शस्तः ; असुराणां तु निष्कण्ठं तूष्णीं
निष्कण्ठमिति निश्चयः ॥

अथ तूष्णींशंसस्यासुरविनाशहेतुत्वं दर्शयति—“देवा वै यं य
मेव असुरेभ्य उदयच्छन्तः त मेवा मसुराः प्रत्यबुध्यन्तः ; ततो
वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्रं मपश्यन्त मेभ्य उदयच्छन्त मेवा
मसुरा न प्रत्यबुध्यन्तः ; त मेभ्यः प्राहरन्ते नैनान् प्रतिबुद्धेनास्त्रं
सतो वै देवा अभवन् परासुराः”—इति । देवाः असुरविना-
शायै मातुषरूपं मन्त्ररूपम् अभिचाररूपं वा यं यं वज्रं प्रयुक्तवन्तः,

ततो देवा विजयिनो ऽभवन् । मसुराणां मन्त्राणां प्रतिहारं
 (मन्त्राणां मन्त्रिणां वा) कुरुन्ति । ततो देवा एतं तूष्णीं-
 श्रवणं कथ्यतेन हृद्वा तदसुरविनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरास्तु
 देवानां तं तूष्णींश्रवणं मन्त्राणां प्रतिहारं न ज्ञातवन्तः । ततो
 निर्विघ्नेन देवास्तं तूष्णींश्रवणं वक्ष्य मसुराणां सुपरि 'प्राहरन्'
 तद्विनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरैरविज्ञातेन तेनैवासुरान् हतवन्तः ।
 ततो देवा विजयिनो ऽभवन् । मुख्येष्वसुरेषु हतेष्ववशिष्टा असुराः
 पराभूताः ॥ एतद्देवं प्रशंसति— "भवत्यात्मना परास्य द्विषन्
 पाप्मा आदध्यो भवति य एवं वेद"—इति ॥

अथोपाख्यानमुखेनैव तूष्णींश्रवणस्य स्वरूपं दर्शयति,— "ते वै
 देवा विजितिनो मन्यमाना यज्ञं मतन्वतः ; त मेघा मसुरा अभ्या-
 वन्—यज्ञवेशस मेघां करिष्याम इति ; तांस्तमस्त मेघोदारान्
 परियन्तानुदपश्यन्तो ऽब्रुवन्त्संस्थापयामि यज्ञं यज्ञं नो ऽसुरा मा
 वधिषु रिति ; तथेति ; तं तूष्णींश्रवणं संस्थापयन् ; भूरग्निर्ज्योति-
 रन्निरित्थाण्यप्रचगे संस्थापयन्निन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति
 निष्कोवक्ष्यमरत्वतीये संस्थापयन्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य
 इति वैश्वदेवान्निमाहते संस्थापयन्स्त मेवं तूष्णींश्रवणं संस्थापयन्स्त
 मेवं तूष्णींश्रवणं संस्थाप्य तेनारिष्टेनोद्वच मानुवत"—इति । मुख्यानां
 मसुराणां हतत्वात् ते देवाः 'विजितिनः' विजयवन्तो वय मिति
 मन्यमाना यज्ञं विस्तारितवन्तः । 'एषां' देवानां यज्ञं मभिलक्ष्यासु-
 रास्तत्र गताः । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते— 'एषां' देवानां
 'यज्ञवेशस' यज्ञविघातं करिष्याम इति तदभिप्रायः । ततो देवाः
 'समस्त मेव' पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोश्च समागतान्, 'उदारान्'

अथानाह 'परिधानम्' ॥ अथानाहसविधीन् 'उपपन्नम्' अथानाहः
 सन्तोऽहवन्तः । दृष्ट्वा च परस्परं निदं मनुवन्—'एवं यत्नं' अथानाहः
 सन्तोऽहवन्तः । तदा सति 'नः' अथानाहः अथ
 मसुराः 'मा वधिषुः' मा विधास्यन्तु; विसन्तो सति विनाशक-
 ण्ति, तन्नाभूदिति । तद्वचनं परस्परं मन्त्रीकृत्य अन्तोर्न तं अन्तं
 तूष्णींशंसे 'संस्थापयन्' शीघ्रं समापितवन्तः । यदा तूष्णींशंसं
 वज्ररूपेण रचकात्वाद्विषयं तस्मिन् स्थापितवन्तः । अन्तोर्न
 तूष्णींशंस इति, स उच्यते— "भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः"—'इति'
 एष नवाक्षरात्मको मन्त्र एकस्तूष्णींशंसभागः । चाण्डं प्रच्छन् वेत्ति
 अग्निं प्रातःसवनकालीने शस्त्रे; तदुभय मध्युक्ते तूष्णींशंसभागे
 स्थापितवन्तः । "इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः"—'इति' एष
 दशाक्षरात्मको मन्त्रो द्वितीयस्तूष्णींशंसभागः । निष्कोवत्वं मन्त्र-
 त्वतीयं चेतुर्गमे माध्यन्दिनसवनकालीने शस्त्रे; तदुभय मिन्त्री-
 ज्योतिरित्वास्मिंस्तूष्णींशंसभागे स्थापितवन्तः । "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
 सः सूर्यः"—'इति' एष नवाक्षरात्मको मन्त्रस्तृतीयस्तूष्णींशंसभागः ।
 वैश्वदेव मन्त्रिमाह तं चेत्युमे तृतीयसवनकालीने शस्त्रे; तदुभय
 सूर्योर्ज्योतिरित्वादिके तूष्णींशंसभागे स्थापितवन्तः ॥ 'त'
 सवनमवगतैः षड्भिः शस्त्रैरुपेतं यज्ञम् 'एवम्' उक्तप्रकारेण तूष्णीं-
 शंसे स्थापितवन्त इत्येव मुक्तार्थस्योपसंहारः । पुनस्तमेव मिन्त्रादि
 उक्तार्थानुवादः । षड्विधशस्त्रसंस्थापनादूर्ध्वम् 'परिधेन' विंशतिरिति

* मन्त्रेषु सर्वेष्वेव, मूलप्रसङ्गे 'परिधानम्'—इति तथा टीकाप्रसङ्गे 'परिधानम्'—
 इति विभिन्नी पाठौ । किञ्च टीकाप्रसङ्गेषु तसुलभमप्यपि 'परिधानम्'—इति ।
 † "भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रोऽग्नौ, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
 सः सूर्योऽग्निः चिदम् तूष्णींशंसः"—इति चाण्ड. श्रौ. ५.८.११ ।

‘तेन’ यज्ञेन ‘उद्वचन्’ उत्तमा मृचं यज्ञसमाप्तिम् ‘आश्रुवतः’
प्राप्तवन्तः ॥

इत्थं मास्त्रायिकामुखेन तूष्णींशंसस्वरूपं मभिधाय तद्दण्डानं
विधत्ते—“स तदा वाव यज्ञः सन्निष्ठते, यदा होता तूष्णींशंसं
शंसति”—इति । यस्मिन् काले होता त मिमं मन्त्रं शमेत्, तदैव
स यज्ञो निर्विघ्नः समाप्यते ; तस्मात् होत्रा तच्छेषं शंसनीयम् ।
तत्प्रकारं आश्वलायनेन दर्शितः—“सुमत्पद्गदे पिता मातरिष्वा
हिद्रापधादच्छिद्रोक्त्वा कवयः शंसन् सोमो विश्वविन्नीथानिनेषद्
हृहस्पतिरुक्त्वा मदानि शंसिषद् वागायुर्विष्यायुर्विष्य मायुः, क
इदं शंसिष्यति, स इदं शंसिष्यतीति जपित्वा ऽनभिहिङ्कृत्य शोसावो
मित्युच्चैराह्वयं तूष्णींशंसं शंसेदुपांशुं प्रणवमसन्तन्वन्नेव आहावः
मातःसवने शस्त्रादिषु”—इति (श्री० ५, ८, १, २) । अस्त्राय मर्थः—
वृत्तुपात्रभक्षणानन्तरं होतुर्मुखतः आसीनोऽध्वर्युः पराश्रुवः
सन्नावर्त्तते, तदानीं होता सुमदित्यादि स इदं शंसिष्यतीत्यन्तं
मन्त्रं जपित्वा, अभिहिङ्गारं मकृत्वा, शोसावो मित्यनेन मन्त्रेणाध्वर्यु
मुच्चैराह्वयं, भूरग्निरित्यादिकं प्रणवसहितं मुपांशुं पठेत् । प्रणवेन
सह असन्ततं मविच्छेदनं कुर्यात् । एष शोसावो मिति मन्त्रो
ऽध्वर्योराह्वानरूपत्वादाहाव इत्युच्यते । स च प्रातःसवने शस्त्रा-
दिषु प्रवर्त्तते इति ॥

उक्तं तूष्णींशंसनं प्रशंसति—“स य एनं शस्ते तूष्णींशंस उप
वा वदेदनु वा व्याहरेत्, तं ब्रूयादेव एवैता मार्त्तिं मारिष्यति
प्रातर्वाचं वयं मदेमं शस्ते तूष्णींशंसे भस्त्रापयामस्तं यथा गृह्णा-
मितं कर्मणातुसमियादेव मैवैनं मिदं मनुसमिम इति स ह वाव
ता मार्त्तिं मृच्छति य एवं विद्वान्शंसते तूष्णींशंसे उप वा वदत्यनु

आ व्याहरति ; तस्मादेवं विद्वान्तंशस्ते तूष्णींशंसे नोपवदेन्नातु-
 व्याहरेत्—इति । होत्रा तूष्णींशंसे शस्ते सति 'एनं' होतारं सः
 'उपवदेद्वा अनुव्याहरेद्वा' यः कोऽप्यन्यः पुरुषो निन्देत् शपेत् वा ;—
 उपवादी निन्दा, अनुव्याहारः शापः ; तदानीं मयं होता निन्दि-
 तारं शप्तारं वा ब्रूयात् । कथं ब्रूयादिति, तदुच्यते— यो निन्दिता
 शप्ता वास्ति, एष एव निन्दारूपां शापरूपां वा 'आर्त्तिं' विनाशम्
 'आरिष्यति' प्राप्स्यति, न त्वत्तं प्राप्स्यामि । तत्र हेतुरुच्यते—
 'प्रातर्वाव' प्रातःसवने एव 'वयं' होतारः 'अद्य' अस्मिन्दिवसे
 अस्माभिः शस्ते तूष्णींशंसे त मिसं यज्ञं 'संस्थापयामः' समाप-
 यामः । यथा लोके 'गृहानितं' खजौयान् गृहान् प्राप्त मतिथिं
 'कर्मणा' आतिथ्यसत्काररूपेण 'अनुसमियात्' आनुकूल्येन
 सम्यक् प्राप्नुयात्, उपचरेदित्यर्थः । 'एवम्' एव सपि 'इदं' तूष्णीं-
 शंसानुष्ठानं कृत्वा 'एनं' यज्ञं 'अनुसमिमः' आनुकूल्येन सम्यक्
 प्राप्नुमः, उपचरेम इत्यर्थः । एष एवेत्यादिकोऽनुसमिम इत्यन्तः,
 निन्दाशापपरिहारार्थो भन्तः ; तं होता ब्रूयात् । तस्मिन्मुक्ते
 सति यः पुमान् स्वयं विद्वानेव सन् तूष्णींशंसस्य शंसनादूर्ध्वं
 निन्दति शपति वा, स एव ता आर्त्तिं प्राप्नोति ! तस्मात्
 कारणात् 'एवम्' उक्ताय विद्वान् पुरुषः तूष्णींशंमपाठार्द्धं ह्येतारं
 न निन्देत् नापि शपेत् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवोपनिषद्वाङ्मयप्रकाशे

द्वितीयब्राह्मणस्य द्वितीयपत्रिकायां अनुशाखायां

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

चक्षूषि वा एतानि सवनानां यत्तूष्णींशंसो^१
भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी^२
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति माध्य-
न्दिनस्य सवनस्य चक्षुषी^३ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः^४
सूर्य इति^५ तृतीयसवनस्य चक्षुषी^६ चक्षुष्मद्भिः सवनै^७
राध्नोति^८ चक्षुष्मद्भिः सवनैः^९ स्वर्गं लोकं मेति य एवं
वेद^{१०} चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यत्तूष्णींशंस^{११} एका सती
व्याहृतिर्द्वेधोच्यते^{१२} तस्मादेकं सच्चक्षुर्द्वेधा^{१३} मूलं वा
एतद्यज्ञस्य यत्तूष्णींशंसो^{१४} यं कामयेतानायतवान्स्या-
दिति^{१५} नास्य यज्ञे तूष्णींशंसं शंसेदुन्मूलं मेव तद्यज्ञं
पराभवन्त मनु पराभवति तदु वा आहुः शंसेदेवापि
वै^{१६} तद्वत्विजे हितं^{१७} यज्ञोता तूष्णींशंसं न शंसत्यृ-
त्विजि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो^{१८} यज्ञे यजमान-
स्तस्माच्छंसन्तव्यः शंसन्तव्यः ॥ ८ (३२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणं द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्यायः ॥४॥

अथ प्रकारान्तरेण तूष्णींशंसं प्रशंसति— “चक्षूषि वा
एतानि सवनानां यत्तूष्णींशंसो ; भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नि-
रिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र
इति माध्यन्दिनस्य सवनस्य चक्षुषी, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः

सूर्य इति तृतीयसवनस्य चक्षुषी'-इति । यत्तूष्णींशसोऽस्ति,
'एतानि' एव तद्वतानि पदानि त्रयाणां सवनानां चक्षुःस्थानी-
यानि । कथं मेतदिति तदेव, स्पष्टीक्रियते--'भूरग्निर्ज्योतिः'-
इति प्रथमस्य तूष्णींशसपादस्य पूर्वो भागः, स च प्रातः-
सवनस्य दक्षिणचक्षुःस्थानीयः ; 'ज्योतिरग्निः' इत्ययं सुत्तरो भागो
वामचक्षुःस्थानीयः ; भूलोकवर्ती योऽग्निः, स एवैको गोलकद्वये
प्रकाशक इत्यर्थः । 'इन्द्रो ज्योतिः'-इति अयं द्वितीयस्य पूर्वो
भागो माध्यन्दिनसवनस्य दक्षिणं चक्षुः ; 'भूयो ज्योतिः'-इत्ययं
सुत्तरो भागो वामचक्षुः ; अन्तरोक्षलीकवर्ती परमैश्वर्ययुक्तो
वायुगोलकद्वये भासक इत्यर्थः । 'सृगो ज्योतिः' इत्येष तृतीयस्य
पूर्वभागस्तृतीयसवनस्य दक्षिणं चक्षुः ; 'ज्योतिः स्वः सूर्यः'-इत्ययं
सुत्तरो भागो वामचक्षुः ; स्वर्लोकवर्ती सूर्यः गोलकद्वये भासक
इत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति-- "चक्षुषाग्निः सवनं रात्रिं चक्षुषाग्निः
सवनं स्वर्गं लोकं मेतिय एवं वेद" इति । रात्रिर्दिह लोके
समृद्धिः ॥

तूष्णींशस्य चक्षुःस्वरूपस्य सुपभादयति -- "चक्षुर्वा एनद्यज्ञस्य
यत्तूष्णींशं म एका भती व्याहृतिर्देवायते, तस्मादेकं समक्षुर्देवा"
-इति । यद्यपि भूरित्येकैव व्याहृतिः, तथापि तदेवागादग्निर्ज्योतिः-

* "यद्यु वै षट्पदः, पूर्वैर्ज्योतिःशब्देनैव ज्ञेयं त्वं-इति आत्रेयः ११ । 'चिपदः
षट्पदो वाचं शंसत्यः । चिपदपक्षे यथापठितं मिव (२३० पृ० २ पृ० २३० पृ० १)
षट्पदपक्षे श्रीणि श्रीणि वाक्यानि दिव्या क्रिया शंसन्तः । मिव षट्पदः ३४३० ३४३०
पूर्वैर्ज्योतिःशब्देनैव ज्ञेयं त्वं-इति तद्वतः ।

† "रात्रिः समृद्धी भवति" - इति च शत० ब्रा० २४ अ० १ २३ ।

रिति अपि पदद्वयं व्याहृतिर्विनीयते । सेवं व्याहृतिरेकैव सती
आरोहावरोहाभ्यां हेधोच्यते * । यस्मादेवं तस्माच्चक्षुरिन्द्रिय
मध्येकमेव सन्नोलकद्वये द्विधा वर्त्तते । तस्माच्चक्षुर्द्वयं युक्तम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“मूलं वा एतद्यज्ञस्य यत्
तूष्णींशंसो ; यं कामयेतानायतनवानस्यादिति, नास्य यज्ञे
तूष्णींशंसं शंसेदुमूलमेव तद्यज्ञं पराभवन्त मनु पराभवति”-
इति । ‘यं’ यजमान मुद्दिश्य होता हेपादेवं कामयेत,—
‘अनायतनवान्’ स्वर्गसाधनरूपेणायतनेनाश्रयेण रक्षितोऽयं यज-
मानः स्यादिति, तदानीम् ‘अस्य’ द्वेषस्य यजमानस्य यज्ञे
तूष्णींशंसं होता न शंसेत् । तथा सति ह्यक्षमूलवत् यज्ञमूल-
त्वेनावस्थितस्य तूष्णींशंसस्य पाठाभावादयं यज्ञो मूलरहितः ‘परा-
भवति’ विनश्यति ;— त मनु यजमानोऽपि विनश्यति । तदेवं
द्वेषस्य विनाशहेतुत्वेन प्रशंसा कृता ॥

पुनरप्युत्विजो होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसति—“तदु वा आहुः”
— शंसेदेवापि वैतदुत्विजे हितं यदोता तूष्णींशंसं न शंसत्यु-
त्विजं हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो, यज्ञे यजमानस्तस्माच्छंस्यः
शंस्यः”-इति । ‘तदु वै’ तत्रैव तूष्णींशंसविषयं ब्रह्मवादिनः
आहुः । किं मिति, तदुच्यते— यद्यापि यजमाने प्रीतिरहितो
होता, तथापि शंसेदेव—‘अपि वा’-इति पूर्वोक्तापेक्षया
पञ्चान्तरोपन्यासार्थम् । होता न शंसतीति यदस्ति, तदेत-

* “व्याहृतीर्मेनसामुद्रवेत् भूर्भुवःस्वरिति”—इति षड्विं० ब्रा० १. ६ । “सोऽताम्यत् ।
स भूर्भुवःस्वरिति व्याहरत् । + + + । स भुव इति व्याहरत् । + + + । स भुवस्वरिति व्याह-
रत् । + + + । एता वै व्याहृतय इमे लोकाः”—इति तै० ब्रा० १. २. ४. २ । आरोहा-
वरोही चात्र क्रमव्युत्क्रमाभ्यां पाठौ ;—‘अग्निः ज्योतिः’, ‘ज्योतिः अग्निः’—इत्येव मिति ।

हृत्विजे होत्रेऽप्यहितम्; अष्टे यज्ञे दक्षिणाया अलाभात् । यस्मात्
 ऋत्विजि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः, तस्माद्यज्ञयजमानयोः प्रतिष्ठा-
 द्वारा होतुर्हितत्वेनऽयं तूष्णींशंसः शस्तव्यः ॥
 अन्त्याविऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
 पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यतीर्थमहेऽक्षरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(८१)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ब्रह्म वा आहावः क्षत्रं निविद्धि सृक्तं माह्वये
ऽथ निविदं दधाति ब्रह्मण्येव तत्क्षत्रं मनुनियुनक्ति
निविदं शस्त्वा सूक्तं शंसति क्षत्रं वै निविद्धि सृक्तं
क्षत्रं एव तद् विश मनुनियुनक्ति यं कामयेत क्षत्रे-
णैवं व्यर्हयानीति मध्य एतस्यै निविदः सूक्तं
शंसिच्छत्रं वै निविद्धि सृक्तं क्षत्रेणैवेन तद् व्यर्ह-
यति यं कामयेत विशेन व्यर्हयानीति मध्य एतस्य
सूक्तस्य निविदं शंसिच्छत्रं वै निविद्धि सृक्तं
विशैवेन तद् व्यर्हयति यं कामयेत सर्वं मेवास्य
यथापूर्वं मृजुकृष्टं स्यादित्याह्वयेताथ निविदं
दध्यादथ सूक्तं शंसिक्तो सर्वस्य कृप्तिः प्रजापतिर्वा
इदं मेक एवाय आस सो ऽकामयत प्रजायेय भूया-
नस्यामिति स तपो ऽतप्यत स वाचं मयच्छत्स
संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरद् द्वादशकृत्वो द्वादश-
पदा वा एषा निविदेतां वाव तां निविदं व्याह-

रतां सर्वाणि भूतान्यन्वसृज्यन् तदेतद्विधिः प्रजया
अनूवाच स पूर्वथा निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा
अजनयन्मनूना मिति तद् यदेतां पुरस्तात्सूक्तस्य
निविदं दधाति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्ह
एवं वेद ॥ १ (३३) ॥

अतुयाजा द्विदेवत्यास्तद्विशेषफला सुतिः ।

तूष्णींशंसप्रशंसा च नवमाध्यायस्योदना ॥

अथाहावादयो वक्तव्याः ; आहावं निविदं सूक्तं च विधत्ते—
“ब्रह्म वा आहावः, जलं निविद, विट् सूक्तं माह्वयते ; इयं निविदं
दधाति, ब्रह्मण्येव तत् जलं मनुनियुनक्ति; निविदं शस्यता सूक्तं
शंसति,—जलं वै निविद, विट् सूक्तं, जल एव तद्विश मनुनियु-
नक्ति”—इति । “गीसावोम्”—इत्यनेन मन्त्रेण शंसनकाले जीताध्वर्यु
माह्वयति, सोऽयम् ‘आहावः’ ; “अग्निदेवेभ्यः” इत्यादिभिर्होताध्वर्यु-
र्वध्यमाणाः पदैः ॥ सूक्ता तत्समूहरूपा ‘निविद’ ; “प्र वो देवा-
यान्वहे”—इत्यादिकं सप्तमं सूक्तम् (सं० ३.१३.१—७) । तदेतत्
अयं क्रमेण ब्राह्मण्यक्षत्रियवेद्यरूपम् । तत्र ब्राह्मण्यरूपत्वेन
प्रथमम् ‘आह्वयते’ मन्त्रेणाध्वर्योराह्वानं कुर्यात् । ‘अथ’ अनन्तरं
क्षत्रियरूपत्वेन ‘निविदं दधाति’ अग्निदेवेभ्य इत्यादि पदसमूहं

• संख्या० ब्रा० १३. २ । आश्व० या० ४. २. १ ।

† तद्यथा निविदध्याने—“अग्निदेवेभ्यः । अग्निमन्त्रिभ्यः । आश्वः सुपमिन् । जीता देव-
वृत्तः । जीता मनुवृत्तः । प्रचीर्यजानाम् । रथोन्मथराणाम् । अश्वोर्होताः । गृक्षिर्होता ।
आ देवी देवान् वधत् । यवध्विर्दिती देवान् । सी अश्वरा कर्वात जातयदा,—इति
(१. १—१९.) । उपरस्मिन् षष्ठे चोक्तानि पदानि विधायकम् ।

(निवि० १, १—१२) वदेत् । तथा सति 'ब्रह्मण्येव' ब्राह्मण-
जातावेव 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिम् 'अनुनियुनक्ति' । प्रथमतो
ब्राह्मणजातिः, पश्चात् क्षत्रियजातिरित्येवं नियोगः कृतो भवेत् ।
तां निविदं श्रुत्वा पश्चात् "प्र वो देवाय"—इति सूक्तं शंसेत् । तथा
सति क्षत्रियजातिरूपायां निविदि वैश्यजातिरूपं सूक्तम् 'अनु-
नियुनक्ति' आनुकूल्येन पश्चादवस्थापयति । यः पूर्व सूक्तसूक्ष्णी-
शंसः, ये च निविदसूक्ते, तदेतत् त्रय माज्यनामकशस्त्रस्य रूपम् ।
तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः— 'तूष्णींशंसनिविदसूक्तैराज्यशस्त्रं त्रिपूर्व-
कम्'—इति * ॥

अथ कश्चिदभिचारप्रयोगं विधत्ते— "यं कामयेत क्षत्रेणैनं
व्यर्हयानीति, मध्य एतस्यै निविदः सूक्तं शंसेत् ; क्षत्रं वै निविदः,
विदः सूक्तं, क्षत्रेणैवेनं तद् व्यर्हयति"—इति । येयं द्वादशपदात्मिका
निविदस्ति, तस्या मध्ये सूक्तशंसने सति क्षत्रियजातिरूपायाः
निविदः खण्डितत्वात् 'एनं' यजमानं क्षत्रियजात्या 'व्यर्हं' वियुक्तं
विरोधिनं करोति । अतो यजमान मुद्दिश्य होता यत्कामिनं
तत्सिध्यतीत्युक्तं भवति । अभिचारान्तरं विधत्ते— "यं कामयेत
विश्वेनं व्यर्हयानीति, मध्य एतस्य सूक्तस्य निविदं शंसेत् ; क्षत्रं वै
निविदः, विदः सूक्तं, विश्वेनं तद् व्यर्हयति"—इति । "प्र वो
देवाय"—इत्यस्य सूक्तस्य वैश्यस्थानीयस्य मध्ये निविदः शंसने
सति वैश्यजातेः खण्डितत्वात् तद्विरोधो यजमानस्य भवति ॥

प्रतिकूलं प्रयोगद्वयं विधायानुकूलं प्रयोगं विधत्ते— "यं सु
कामयेत सर्वं मेवास्य यथापूर्वं मृजुक्लृप्तं स्यादित्याह्वयेताथ निविदं
दध्यादथ सूक्तं शंसेत्सो सर्वस्य क्लृप्तिः"—इति । 'यसु' यन्तु यजमानं

प्रति । पूर्वोक्तस्य हेत्यस्य यजमानस्य व्यावृत्त्यर्थः 'उ'-शब्दः । 'अस्य'
यजमानस्य 'सर्वं मेव' ब्राह्मणजनवियवैश्वजातिरूपं 'यथापूर्वम्'
उत्तमजातेः पूर्वता मनतिक्रम्य 'ऋतुशुक्लम्' सम्यक् सम्पादितं
स्यादिति कामनायां "शीसावीम्"-इत्याह्वावः प्रथमः, ततः
"अग्निर्देवेवः"-इति निवित्, ततः "प्र वो देवाय"-इति सुक्तं
गन्हेत् । 'सो' मेव उक्तादुठितिरेव 'सर्वस्य' जातित्रयस्य 'कृतिः'
समोचीनकल्पना भवति ॥

अथ निविदः प्रगंसितुं मास्वयिषा माह-- "प्रजापतिर्वा
इदं मेक एवाय आस ; सो ऽकामयत प्रजायेथं भूयान्स्या मिति ;
स तपो ऽतप्यत, स वाचं मयच्छत्, स संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरद्
द्वादशकुलो ; द्वादशपदा वा एषा निविदेतां वाचं तां निविदं
व्याहरत्, तां सर्वाणि भूतान्यन्वसृज्यन्त"-इति । 'इदम्' इदानीं
दृश्यमानं जगत् 'अथ' स्वोत्पत्तिः । एषा 'प्रजापतिः' ईश्वर एक एव
आस वै । स च अकामयत, - अहं मेव प्रजायेथं प्रजारूपेणो-
त्पदेय । तथा सति पूर्वस्माद्वितीयरूपाद् 'भूयान्' अतिप्रभूतः
स्या मिति । कामयित्वा 'मः' प्रजापतिः सृष्टिमाधनं तपः कृत-
वान् । तस्मिंस्तपसि 'वाचम्' मयच्छत् मोनव्रतं कृतवान् । तथा
कृत्वा संवत्सरादूर्ध्वं द्वादशकुलो वाचं सुचारितवान् । सेयं सुचा-
रिता वागेषा द्वादशपदोपेता निवित् समीक्षा । ता मेता मेव
निविदं प्रजापतिर्व्याहृतवान् ; 'तां' निविदम् 'अनु' तस्मादर्थ्यात्
सर्वाणि भूतानि असृज्यन्त ॥

उक्तार्थं दृढयितुं कश्चिन्नन्यं सुदाहरति-- "तदेतद्विषिः पश्य-
न्नभ्यनुवाच,--स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अज-
नयन्ननुना मिति"-इति । 'तदेतत्' प्रजापतेः मर्जनं दिव्यदृष्ट्या

पश्यन् कुंसेनामको महर्षिः मन्त्रेणाभ्यनुवाच । “स पूर्वया”-इत्या-
दिर्मन्त्रः (सं० १.८६.२.) । ‘सुः’ प्रजापतिः ‘पूर्वया’ प्रथमं प्रादुर्भूतया
‘निविदा’ वादप्रपदरूपया ‘कथ्यता’ कवित्वं शब्दस्मृत्वम् ‘आयोः’
प्रागतवान् प्राप्तवानित्यर्थः । तत ऊर्ध्वं ‘मनूनां’ वैवस्वतादीनां
सम्बन्धिनीः ‘इमाः’ ब्राह्मणक्षत्रियादिरूपाः ‘प्रजाः’ ‘अज-
नयत्’ । ‘इति’ अयं मन्त्रः पूर्वोक्तं मेवार्थं ब्रूते ॥

निविदं प्रशस्य तदनुष्ठानं प्रशंसति— “तद्यदेतां पुरस्तात्
सूक्तस्य निविदं दधाति प्रजालै”-इति । यस्मात् प्रजापतिर्नैवं
कृतम्, तस्माद्यदि होता सूक्तस्य पुरस्तात् ‘एतां’ निविदं दध्यात्,
तदा सा निविद्यजमानस्य ‘प्रजालै’ प्रजोत्पादनाय सम्प्रद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति -- “प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (३३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अग्निर्देवेभ्य इति शंसत्यसौ वा अग्निर्देवेभ्य एतं
हि देवा इम्यत एत मेव तदेतच्छिलोकः * आया-
तयत्यग्निर्मन्विह इति शंसत्ययं वा अग्निर्मन्विह
ब्रह्मं हि मनुष्या इम्यते ऽग्नि मेव तदच्छिलोकः

* ‘तदेतच्छिलोक’ ख ; ‘तदेतच्छिलोक’ ग, घ, टी० ख, ग, घ ; ‘तदेतच्छिलोक’ ड ।

आयातयत्यग्निः सुषमिदिति शंसति वायुर्वा अग्निः
 सुषमिद्वायुर्हि स्वय मात्मानं समिधे स्वय मिदं सर्वं
 यदिदं किञ्च वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति
 होता देववृत्त इति शंसत्यसौ वै होता देववृत्त एष
 हि सर्वतो देवैर्वृत्त एत मेव तदेतस्मिँल्लोक आयात-
 यति होता मनुवृत्त इति शंसत्ययं वा अग्निर्होता
 मनुवृत्तो ऽयं हि सर्वतो मनुष्यैर्वृत्तो ऽग्नि मेव तद-
 स्मिँल्लोक आयातयति प्रणीर्यज्ञाना मिति शंसति
 वायुर्वै प्रणीर्यज्ञाना यदा हि प्राणित्यथ धत्तो ऽथाग्नि-
 होत वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति रथी-
 रध्वराणा मिति शंसत्यसौ वै रथीरध्वराणा मेष हि
 यथैतच्चरति रथीरिवैत मेव तदेतस्मिँल्लोक आयातय-
 त्यतूर्तो होतेति शंसत्ययं वा अग्निरतूर्तो होतेमं
 ह न कश्चन तिर्यञ्च तरत्यग्नि मेव तदस्मिँल्लोक
 आयातयति तृणिर्हव्यवाळिति शंसति वायुर्वै
 तृणिर्हव्यवाड् वायुर्होदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं
 किञ्च वायुर्देवैर्यो हयं वहति वायु मेव तदन्त-
 रिक्षलोक आयातयत्या देवो देवान्वच्चदिति शंस-
 त्यसौ वै देवो देवानावहत्येत मेव तदेतस्मिँल्लोक-
 आयातयति यच्चदग्निर्देवो देवानिति शंसत्ययं

वा अग्निर्देवो देवान् यजत्यग्नि मेव तदस्मिँल्लोक-
 आयातयति सो अध्वरा करति जातवेदा इति
 शंसति वायुर्वै जातवेदा वायुर्हृदं सर्वं करोति
 यदिदं किञ्च वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आया-
 तयति ॥ २ (३४) ॥

द्वादशपदोपेतायाः निविदः प्रथमं पदं विधत्ते— “अग्नि-
 र्देव इति शंसत्यसौ वा अग्निर्देवः ; एतं हि देवा इन्धते,—एत मेव
 तदेतस्मिँल्लोक आयातयति”—इति । देवैरिदः प्रज्वालितोऽग्नि-
 रित्येष निविदि प्रथमभागस्यार्थः । तं भागं होता शंसेत् । ‘असौ
 वै’ आदित्यमण्डलेऽवस्थित एव प्रकाशो देवैरिदोऽग्निः । यस्मात्
 ‘एतं’ दुरलोकवर्त्तिनं प्रकाशं देवाः ‘इन्धते’ इदं दीपितं समृद्धं
 कुर्वन्ति, ‘तत्’ तेन प्रथमभागपाठेन एतदेवादित्यरूपं प्रकाशम्
 ‘एतस्मिन्’ द्युलोके ‘आयातयति’ प्रसारयति ॥

द्वितीयं पदं विधत्ते— “अग्निर्मन्विष इति शंसत्ययं वा
 अग्निर्मन्विषः ; इमं हि मनुष्या इन्धते,—ऽग्नि मेव तदस्मिँल्लोक
 आयातयति”—इति । अङ्गाररूपोऽग्निर्भूलोकवर्त्तिमनुष्यैः प्रज्वा-
 ल्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीयं पदं विधत्ते— “अग्निः सुषमिदिति शंसति, वायुर्वा
 अग्निः सुषमिद् ; वायुर्हि स्वय मात्मानं समिन्धे,—स्वय मिदं सर्वं
 यदिदं किञ्च, वायु मेव तदन्तरिक्षलोक अयातयति”—इति ।
 शोभना समित् प्रकाशनं सञ्चरणरूपं यस्य वायोः, सोऽयं
 ‘सुषमित्’ । तस्याग्नित्वं गतिहेतुत्वाद्यौगिकम् । ‘अग्नि गतौ’—

इत्यस्मादस्मिन्त्यस्योऽयं शब्दः * । प्रथमपर्यायेऽप्यादित्यपरत्वं जीव-
योजनीयम् । वायुर्हि स्वात्मानं सर्वं जगच्च 'समिन्धे' सम्भवा-
प्रकाशयति, व्यापारक्षमं करोतीत्यर्थः ॥

चतुर्थं पदं विधत्ते -- "होता देवव्रत इति शंसत्यसौ वै होता
देवव्रतः ; एष हि सर्वतो देवैर्हृतः, -- एत मेव तदेतस्मिन्नोक्त आया-
तयति" -- इति । 'असौ' आदित्यः सोदयास्तमयाभ्यां सायं प्रातर्होम-
नेष्पादकत्वेन 'होता' । स वै द्युलोके वर्तमानत्वात् 'देवैर्वृतः' ॥

पञ्चमं पदं विधत्ते -- "होता मनुव्रत इति शंसत्ययं वा
प्रमिहोता मनुव्रतो ; ऽयं हि सर्वतो मनुष्यैर्हृतो, -- ऽस्मि मेव
तदस्मिन्नोक्त आयातयति" -- इति । भूलोकेऽवस्थितोऽग्निः होमा-
धिकरणत्वात् 'होता', यजमानवर्त्मनिषेष्टितत्वात् 'मनुव्रतः' ॥

षष्ठं पदं विधत्ते -- "प्रणीर्यज्ञाना मिति शंसति ; वायुर्वै
प्रणीर्यज्ञानां ; यदा हि प्राणित्यय यज्ञो ऽथाग्निहोतृः ; वायु-
मेव तदन्तरिक्षलोका आयातयति" इति । यज्ञान् प्रकर्षेण
नयति वायुस्तस्मादेव 'यज्ञानां प्रणीः' ; यस्मिन् काले पुरुषः
'प्राणिति' प्राणवायुना चेतन, तदा यज्ञो भवति । तस्यैव
व्याख्यानं मुदाहरणरूपं मयाऽग्निहोत्र मिति ; प्राणवायुचेष्टया
अग्निहोत्रगताधिकार्यादिव्यापारो निव्यवहन्ते ॥

सप्तमं पदं विधत्ते -- "रथी रथगणां मिति शंसत्यसौ वै
रथीरध्वराणा मेव हि यद्येतज्जगति रथीरिष्यत मेव तदेतस्मि-
न्नोक्त आयातयति" इति । 'असौ' आदित्योऽध्वराणां प्रकाशनाय
'रथीः' भवति । रथवान् भूत्वा सञ्चरति । अयं मेवार्थः एषः
हीत्यादिनोच्यते । यथा लोके 'रथीरिव' कश्चन रथशनेन 'एतत्'

* भू० प०, धा० पा० ४, ३५, ३५, ४ ५१, १ ।

मन्त्रव्यख्यानं प्रति चरति, तथैव आदित्योऽपि रथयुक्त एव चरति । शाखान्तरे तु तदीयरथप्रदर्शनपूर्वकं मेव मन्त्रो व्याख्यातः—“रथी रथ्वराणां मित्याह एष हि देवरथः”—इति (तै० सं० २. ५. ८. २.) ॥

अष्टमं पदं विधत्ते — “अतूर्तो होतेति शंसत्ययं वा अग्नि-
रतूर्तो होतेमं न कथनं तिर्यञ्चं तरत्यग्निं मेव तदस्मिँल्लोक
आयातयति” इति । भूलोकवर्ती वह्निः ‘अतूर्तः’ केनाप्यतीर्णः ;
मार्गमध्ये ‘तिर्यञ्चं’ मार्गस्यावरोधकत्वेनावस्थितं प्रौढं दावानि
कश्चिदपि तरितुं न समर्थः ॥

नवमं पदं विधत्ते — “तूर्णिर्हव्यवाकिति शंसति ; वायुर्वै
तूर्णिर्हव्यवाह् ; वायुर्हीदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं किञ्च, वायु-
देवेभ्यो हव्यं वहति,—वायु मेव तदन्तस्त्रिलोक आयातयति”—
इति । तरतीति ‘तूर्णिः’ ; वायोः सर्वतरणसामर्थ्यं प्रसिद्धम् । हव्यं
वहतीति ‘हव्यवाह्’ हविर्वहनस्य क्रियारूपस्य वायुनिष्पाद्यत्वादसौ
हव्यं वहति ॥

दशमं पदं विधत्ते — “आ देवो देवान्वर्त्तदिति शंसत्यसौ वै
देवानावहत्येत मेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति” इति । ‘असौ’
आदित्यो देवः, स्त्रोदयास्तमयाभ्यां होमकालसूचनेन देवानाम्
‘आ वक्षत्’ आवहति ॥

एकादशं पदं विधत्ते — “यच्चदग्निर्देवो देवानिति शंसत्ययं
वा अग्निर्देवो देवान् यजत्यग्निं मेव तदस्मिँल्लोक आयातयति”—
इति । ‘अयम्’ भूमौ दृश्यमानो ऽग्निः देवो देवान् यजतीति
प्रसिद्धम् ॥

द्वादशं पदं विधत्ते — “सो अश्वरा करति जातवेदा इति

अंसति ; वायुर्वै जातवेदा, वायुर्हीदं सर्वं करोति यदिदं किञ्च,—
वायु मेव तदन्तरिक्षलोका आयातयति'—इति । उच्छ्वासनिश्वास-
प्रदानेन जातं प्राणिनं वेदयति जीवनयुक्तत्वेन प्रापयतीति
वायुः 'जातवेदाः' । स च 'अध्वरा' सर्वयज्ञान् 'करोति' निष्पा-
दयति ; व्यापाररूपस्यानुष्ठानस्य वायुधीनत्वात् ॥

एषु द्वादशसु पदेषु सूर्याग्निवायवश्चतुराहताः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपश्चिकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (३४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्र वो देवायाम्नय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विह-
रति तन्मात् स्तूय विहरति समस्यत्वोत्तरे पदे
तन्मात्पुमानूय समस्यति तन्मिथुनं मिथुन मेव
तदुक्त्यमुक्त्वे करोति प्रजात्यै प्रजायमे प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद प्र वो देवायाम्नय इत्येवानुष्टुभः
प्रथमे पदे विहरति वज्र मेव तत्परोवरीयांसं
करोति समस्यत्वोत्तरे पदे आरम्भणतो वै
वज्रस्याणिमाथो दण्डस्याथो परशोर्वज्र मेव तत्प-

हरति' द्विषते भाटव्याय वधं' योऽस्य स्तृत्यस्तस्यै
स्तर्तवै ॥ ३ (३५) ॥

निविदो याजि द्वादश पदानि भागरूपाणि, तान्युक्तानि; अथ
तदनन्तरम्भावि सूक्तं विधत्ते — “प्र वो देवागन्मय इत्यनुष्टुभः” —
इति । प्र य इत्यादि सूक्तस्य (सं० ३, १३) प्रतीकम् । तस्मिन्
सूक्ते याः सप्तमहाः का अनुष्टुप्छन्दस्का ऋचः सन्ति, ताः ग्रंथेदिति
शेषः । प्रथमाया ऋचि यो प्रथमद्वितीयपादौ. तयोः विहरणं
विधत्ते — “प्रथमे पदे विहरति, तस्मात् स्म्यरू विहरति” इति ।
विहरणम् पृथक्करणम् । द्वयोः पादयोर्मध्ये विहारं विच्छेदं
कृत्वा पठेत् । यस्मादत्र पादयोः परस्परवियोगः, तस्मात्त्रयोऽपि
स्तीसश्लोककाले स्वकीये जगत् ‘विहरति’ नियोजयति । तस्या
ऋचि तृतीयचतुर्थपादयोरेविच्छेदं विधत्ते — ‘समस्यन्तरे पदे
तस्मात् पुमान्मूक समस्यति ; मन्त्रियुनं, -- मन्त्रियुन मेव तदुक्त्य-
मुखे करोति प्रजाप्ये’ इति । यस्मात् तृतीयचतुर्थपादयोर्मध्ये
रादेगलयो संयोजनं, तस्मात्त्रयोऽपि उपरिवर्त्ती पुमान् मन्त्रिकाले
स्वकीये जगत् ‘समस्यति’ संयोजयति । तदुभयोर्मन्त्रियुन मन्त्रियुनं
भवति । तस्मात् ‘उक्त्यमुखे’ शब्दास्तोपक्रमं मन्त्रियुनं जगत् करोति ;
तच्च यजमानस्य प्रजिननाय समस्यते । वेदनं गजसति “प्रजा-
यत प्रजया पशुभिर्य एवं वेद” इति ॥

पुनरप्युक्त मिवानूया प्रकारान्तरेण प्रशंसति -- “प्र वो देवा-
गन्मय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति ; यच्च मेव तत्परोजरीयांसं
करोति, -- समस्यत्येवोत्तरपदे ; आरम्भणतो वै वज्रस्यांजसा, ऽथो
दण्डस्याधो परशोर्वज्र मेव तद्वहरति, -- द्विषते भाटव्याय वधं

योऽस्य स्तुत्यस्तुतौ स्तुतयै' इति । 'इत्येवानुष्टुभः' इति योऽय
 न्निष्कारः, स पूर्वस्यानुवादः ; न तु नूतनविधिरिति ज्ञापनार्थः ।
 'परीवरीयांसं' परस्परभारभागे यतिशयेन शूलम्, द्रैदृशं वज्रं सूक्त-
 पठनेन सम्पादयति । प्रथमाया ऋच उतगर्दि पदे, तत्पादयोः
 समसनम्, तदपि वज्रसादृशार्थम् । वज्रस्य क्षारमणतः 'अणिमा'
 भूले सौख्यं यित्वते । वज्रशब्देन शब्दादिरूप भागध भभि
 चीयते ; तस्य हि 'मूले' सृष्टिव्यवस्थाले सूक्ष्मता भवति, तदपि
 तु विस्तारः । दण्डशब्देन गदा विवक्षिता । भापि तस्त्वग्रमणस्थाने
 मूले सूक्ष्मा प्रहारस्थाने अग्रे शूलम् । गदामपि तथाविधः ।
 यथायं त्रिविधो यज्ञः, गदं मित्रं मणिं मूलं पथमादर्शपाट-
 विहरणेन सूक्ष्मम्, उतगर्दिपादसनमेन शूलम् । अत इदृशं
 सूक्तद्वयं वज्रं मेव, द्वेयं कृतं तौ साधयन्त्य यत्र सृष्टिश्च प्रहरति :--
 यः गदुरस्य 'स्तुत्याः' तस्तस्य, 'स्तुते' स्तुतयै तस्य हिंसायैव
 भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितेन सप्तरचये वेदार्थशकामि

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां ऋषिभाष्ये

द्वितीयाः ऋचः ५ । ४ । ५

॥ ५ ॥ अन्तर्गते खण्डः ॥

देवासुरा वा एव नीक्ष्य समयतनां ते वै देवाः
 सद एवायतनं गकुर्वन्तं तान्त्वदमीऽजयंस्तान्गानीध्रं

सम्प्रापद्यन्त' ते ततो न पराजयन्त' तस्मादाग्नीध्रे
 उपवसन्ति' न सदस्याग्नीध्रे ह्यधारयन्त' यदाग्नीध्रे
 ऽधारयन्त' तदाग्नीध्रेऽग्नीध्रत्वं' तेषां वै देवाना
 मसुराः सदस्यानग्नीध्रिवापयाञ्चक्रुस्ते देवा आग्नी-
 ध्रादेव' सदस्यानग्नीन्विहरन्त' तैरसुररक्षांस्यपान्नत'
 तथैतद्यजमाना' आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीन्वि-
 हरन्त्यसुररक्षांस्येव तदपन्नत' ते वै प्रातराज्यैरेवा-
 जयन्त आयन् यदाज्यैरेवाजयन्त आयंस्तदाज्याना
 माज्यत्वं तासां वै होत्राणां मायतीनां माजयन्तीनां
 मच्छावाकीयां हीयत' तस्या मिन्द्राग्नी अध्यास्ता
 मिन्द्राग्नी वै देवानां भोजिष्ठौ बलिष्ठौ सहिष्ठौ
 सत्तमौ पारयिष्णुतगौ तस्मादेन्द्राग्नि मच्छावाकः
 प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्नी हि तस्या अध्यास्तां
 तस्माद् पुगस्तादन्ये होत्रकाः मदः प्रसर्पन्ति
 पश्चाच्छावाकः पश्चेव हि हीनो ऽनुसञ्जिगमि-
 षति' तस्माद्यो ब्राह्मणो बह्वृचो वीर्यवान्स्यात्सो
 ऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्तेनैव सा ऽहीना भवति ॥
 ॥ ४ (३६) ॥

अथाग्नीध्रीयवासादिमिज्यर्थं माख्यायिका माह—'देवासुरा
 वा एषु लोकेषु समयतन्त ; ते वै देवाः मद एवायतनं मकुर्वन्त ;

तांस्तदसौ ऽजयंस्त आग्नीध्रं सम्प्रापयन्तः ; ते ततो न पराजयन्तः ;
तस्मादाग्नीध्र उपवसन्ति, न सदस्याग्नीध्रे आधारयन्तः ; यदाग्नीध्रे
ऽधारयन्त, तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वम्”-इति । पुरा कदाचिद् देवा-
श्चासुराश्च लोकविषये ‘समयतन्त’ सङ्ग्रामं कृतवन्तः । वयं मैत्रेषु
लोकेषु निवसामो न तु यूय मिति एवं परस्परस्पर्धा । तदानीं
‘देवाः सौमिकवेद्यां प्राग्वंशस्य पूर्वस्यां दिशि येयं सदोऽभिधाना
शाला, ता मेव स्वस्य निवासस्थानं कृतवन्तः । तत्रावस्थितान्
तान् देवान्, असुराः सदसः अजयन् जित्वा सदसो निःसारित-
वन्त इत्यर्थः । ततो देवा निर्गताः सन्तः आग्नीध्राभिधां शालां
प्राप्तवन्तः । ते देवाः प्राप्य तत आग्नीध्रीयं ‘न पराजयन्त’ तत्रासु-
राणां मेव पराजयो न तु देवानाम् । यस्मादेवं तस्मादाग्नीध्र-
शालायां सुपवसत्ये दिने वजमानाः ‘उपवसन्ति’ अग्नीसमीपे
निवसेयुः ; न तु सदसि निवासः कर्त्तव्यः । आग्नीध्रे हि देवाः
पलायनं परित्यज्य स्वात्मानं धारितवन्तः, तस्मात् तत्र निवासो
युक्तः । यस्मादाग्नीध्रे धारितवन्तः, तस्मादाग्नीध्रत्वं नाम सम्प-
न्नम् ; अग्निसमीपे स्वात्मभरणस्य प्रशस्तिर्निमित्तत्वात् ॥

अथ सदस्यवस्थितेषु धिष्णोश्चाग्नीधादग्निविहरणं विधत्ते—
“तेषां वै देवानां असुराः सदस्यानग्नीध्रिर्वापयाञ्चकुस्ते देवा
आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीध्रिर्विहरन्तः ; तैरसुररक्षांस्यपाततः—तथैवै-
तद्यजमाना आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीध्रिर्विहरन्त्यभुररक्षांस्येव तद-
पन्नते”-इति । पुरा देवानां सव्यन्धिना योऽग्नयः सदस्यवस्थि-
तेषु धिष्णोश्वासन्, तान् सर्वान् देवपलायनेन सदःप्रतिष्ठा असुराः
‘निर्वापयाञ्चक्रुः’ जनप्रक्षेपेणाग्नीन् गालान् अक्षतवन्तः । तदानीं
ते देवा आग्नीध्रे स्थित्वा तत्रान्यान् सदस्यान् अग्नीन् ‘विहरन्त’

सर्वस्यवस्थितेषु धिणोषु पृथक् पृथक् अग्नीन् 'विहृतवन्तः'
स्थापितवन्तः । तैः प्रबलैरग्निभिः असुरान् रक्षांसि च सदसि हत-
वन्तः । यथा देवैर्विहरणं कृतम्, तथैवैतस्मिन्नपि काले यजमाना
आग्नीध्रादेव वक्त्रेः सदस्यानग्नीन्विहरयुः । तेन विहरणेन असुरान्
रक्षांसि च 'तदपघते' तत्तदानीं नाशयन्ति । सोऽयं मर्थः सर्वोऽपि
शास्त्रान्तरे सङ्गृह्यान्नातः— "देवा वै यज्ञं पराजयन्त, त माम्नीध्रात्
पुनरपराजयन्ते वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्रातिशि-
यान् विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते"—इति
(तै० सं० ६, ३.१.१.) ॥

इत्थं शंसनस्यानगतेषु धिणोषु अग्निविहरणं विधाय तत्र शंस-
नीयानां शस्त्राणां यदेतदाज्यनामकत्वं तदेतच्छब्दनिर्धचनेन
विस्पष्टयति— "तं वै प्रातराज्यं राजयन्त आयन् ; तदाज्यं देवा-
जयन्त आयंस्तदाज्यानां भाज्यत्वम्" इति । त एव देवाः प्रातः-
सवर्गं यान्याज्यनामकानि शस्त्राणि, तैरेवामन्ताज्यं प्राप्नुवन्तः
आगच्छन् ; यस्मादेवं तस्मादा ममन्ताज्यन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या
शस्त्राणां भाज्यनाम सम्पन्नम् । अनेनैव न्यायेन मामवेदे "पञ्च-
दशान्याज्यानि" इतिवाक्येन (ता० ब्रा० २०, ३.१.) विहितानां
पञ्चदशस्तोमयुक्तानां स्तोत्राणां भाज्यनामत्वं द्रष्टव्यम् * ॥

अथाच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते— "तासां वै होत्राणां माय-
तौगा भाजयन्तीनां मच्छावाकीया जीयत ; तस्या मिन्द्राग्नी
अध्यास्ता मिन्द्राग्नी वै देवानां मोजिष्ठो बलिष्ठो सहिष्ठो सत्तमो

* "प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा प्रायस्कृतं तैऽन्वीऽत्यक्त्वा अथाव नातिष्ठन् तान्-
ब्रवीदाजिं सञ्चिन्तिनेति त आजिं मायव्यदाजिं मायव्यस्तदाज्यानां भाज्यत्वम्"—इत्याद्याखण्ड-
समादि द्रष्टव्यम् (ता० ब्रा० ७, १.) ।

पारयिष्णुतमौ ; तस्मादैन्द्राग्नि मच्छावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्नी
हि तस्या मध्यास्ताम्”-इति । प्रशास्ता, ब्राह्मणाच्छमी, अच्छा-
वाक इति एते शस्त्रिणी होत्रका यद्यपि पुरुषाः, तथापि तदीय-
तनुविवक्षया ‘तासाम्’-इत्यादिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । यास्तनवः
पूर्वं मसुरान् अपान्नत, तामा मेव ‘होताणां’ होत्रकतनूनाम्
‘आयतीनां’ सदः प्रवेष्टुं मागच्छन्तीनाम्, ‘आजयन्तीनां’ सर्वतो
जयं प्राप्नुवन्तीनां मध्ये ‘अच्छावाकीया’ अच्छावाकसम्बन्धिनी
तनुः ‘अह्नीयत’ हीना अभूत् ; सदः समागन्तुं नाशक्तौदित्यर्थः ।
तदनुग्रहाय ‘तस्यां’ तन्वा मिन्द्राग्नी ‘अध्यास्ताम्’ अधिष्ठाय
निवासं कृतवन्ती । युज्यते हि इन्द्राग्न्योऽनुगृह्णीतत्वम् ; यस्माद्
देवानां मध्ये इन्द्राग्नौ ‘ओजिष्ठा’ ओजमा बलहेतुना अष्टम-
धातुना अत्यन्तं सुपेता । अतएव ‘बलिष्ठा’ अतिशयेन शरीर-
शक्तियुक्ता । नत एव ‘मज्जिष्ठा’ अतिशयेन शत्रून्भिभवितारि ।
स्वभक्तविषये तु ‘सत्तर्मा’ अतिशयेन सन्तो, सस्मार्गवर्त्तिजा
मनुगृह्णीतारावित्यर्थः । अतएव ‘पारयिष्णुतर्मा’ स्वभक्तैरनुगृहीय-
मानं कर्मातिशयेन पारं गतं सतीत्युक्ता । तस्मादयं मच्छावाक
इन्द्राग्नीदेवतायां गम्य प्रातःसवने शंसेत् । ‘इन्द्राग्नी आग-
तम्’ इत्यादिकं (सं० ३, १२,) तच्छब्दम् । यस्यादि-
न्द्राग्नी तस्या मच्छावाकतन्वा मध्यास्ताम्, तस्मादैन्द्राग्निगच्छं
तस्य युक्तम् ॥

इदानीं मच्छावाकस्य सदःप्रवेशे विशेषं विधत्ते -- “तस्मादु
पुरस्तादन्ये होत्रकाः सदः प्रसर्पन्ति, पश्चाच्छावाकः ; पश्चेव हि
हीनोऽनुसज्जिगमिषति”-इति । यस्मादच्छावाकश्चतिगताः प्रशा-

* “इन्द्राग्नी आगतं सुतम्”-इति अ-१० श्लो० ५, १०, २८ ।

स्त्रादयो होत्रकाः सहसा गन्तुं शक्नुवन्ति, न त्वच्छावाकः; तस्मा-
त्प्रशावादयः पुरस्तात्सदः प्रसर्पयुः, अच्छावाकस्तु पश्चात्प्रसर्पत् ।
लोकेऽपि हि 'हीनः' अशक्तः 'पश्येव हि' पश्चादेव जिगमिषमीति
प्रसिद्धम् । अत्र पुरस्तात्-पश्चा-शब्दौ देशतः कालतश्चेति वेदितव्यौ ॥

अच्छावाकीयशस्त्रं प्रशंसति— “तस्मादयो ब्राह्मणो बहुचो
वीर्यवान्स्यात्सो ऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्तेनैव सा ऽहीना भवति”
—इति । यस्मादिन्द्राग्नी तस्यां तन्वा मधिष्ठाय निवमतः, तस्मा-
ल्लोके यः कोऽपि ब्राह्मणो 'बहुचः' ऋग्वेदाध्यायी, 'वीर्यवान्' वेद-
पाठमामर्ष्यातिशयोपेतः स्यात्, सः 'अभ्य' यजमानस्य 'अच्छा-
वाकीयां कुर्यात्' अच्छावाकसम्बन्ध मेन्द्राग्निशस्त्रं पठेत् । 'तेनैव'
पाठेन 'सा' तदीयतनुः 'अहीना व्यवहर्तु' समर्था भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाषवौधे वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

अनुष्यः खण्डः ॥ ४ (३६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवरथो वा एष यद्यज्ञस्तस्यैतावन्तरौ रश्मी'
यदाज्यप्रउगे' तद्यदाज्येन पवमान मनु शंसति' प्रउगे-
णाज्यं देवरथस्यैव' तदन्तरौ रश्मी विहरत्यलोभाय'
ता मनु कृतिं मनुष्यरथस्यैवान्तरौ रश्मी' विहरन्त्य-
लोभाय' नास्य देवरथो लुभ्यति' न मनुष्यरथो य

एवं वेदं तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रं पाव-
 मानीषु सामगा स्तुवत आग्नेयं होताज्यं शंसति
 कथं मस्य पावमान्यो अनुशस्ता भवन्तीति यो वा
 अग्निः स पवमानस्तद्व्येतदृषिणोक्तं मग्निर्हविः
 पवमान इत्येव स हास्याग्नेयीभिरेव प्रतिपद्यमानस्य
 पावमान्यो अनुशस्ता भवन्ति तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र
 मेवं शस्त्रं गायत्रीषु सामगा स्तुवत आनुष्टुभं होताज्यं
 शंसति कथं मस्य गायत्री अनुशस्ता भवन्तीति
 सम्पदेति ब्रूयात् सप्तैताः पञ्चदशमस्तुः प्रथमया
 त्रिंशत्तमयैकादश भवन्ति विराट् प्रजा प्रादशी न
 वा एकेनाक्षरेण कृन्ताम ईवगन्ति न क्षात्रां ताः
 षोडश गायत्री इत्येव स हास्यानुष्टुभभिरेव
 प्रतिपद्यमानस्य गायत्री अनुशस्ता भवन्त्यन इन्द्रश्च
 दाशुषो दुरीषा इत्यादिभ्यः शंसति न वा एता-
 विन्द्राग्नी सन्तो व्यन्ते वा पावन्ती वा एतो सन्तो
 व्यजयेतां तदाहग्नेन्द्रो न य नति विजित्या एव सा
 विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षणा भवति चण्डिस्त्वगद्वै देवा अष्टौ
 वसव एकादश कटा प्रादशादित्याः प्रजापतिश्च
 वषट्कारश्च तत्प्रथम उक्तप्रत्यये देवता अक्षरभाजः
 करोत्यक्षर मक्षरं मेवं तद् देवता अनुप्रपिबन्ति

देवपात्रेणैव तद् देवतास्तृप्यन्ति तदाहुयथा वाव
 शस्त्र मेवं याज्याग्नेयं होताज्यं शंसत्यथ कस्मादा-
 ग्नेन्द्राः यजतीति या वा आग्नेन्द्रैर्गन्दाग्नी वै सा
 सेन्द्राग्ने मेतदुक्तं यद्देवा च तूष्णींशंसेन चेन्द्राग्नी
 आगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् अस्य पातं धिये-
 पितेत्येन्द्राग्ने मध्वर्युर्गृहं गृह्णाति भूरग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निर्गन्दी ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो
 ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति होता तूष्णींशंसं
 शंसति तद्यथैव शस्त्र मेवं याज्या ॥ ५ (३७) ॥

प्रयाज्यशस्त्रस्य बहिष्यवमानस्तोत्रोत्तरत्वं, प्रउगशस्त्रस्याज्य-
 स्तोत्रोत्तरत्वं विधत्ते—“देवरथो वा एष यदाज्यस्तस्मादन्तरौ
 रश्मी,—यदाज्यप्रउगे ; तद्यदाज्येन पथमानं अग्नं शंसति, प्रउगे-
 णाज्यं, देवरथस्यैव तदन्तरौ रश्मी विहरत्यलोभाय” इति । यो
 यज्ञोऽस्ति, एष देवानां रथ एव । ‘तस्य’ रथस्य पथमा याज्यं
 प्रउगं च यच्छस्त्रद्वयं, तत् ‘अन्तरौ रश्मी’ पथमावमानस्तु ; रथस्यो-
 पर्यवस्थितेन संरक्षिता प्रियमाणत्वात् तयोर्गम्यतावत्त्वम् । यस्मादेवं
 तस्मादयदाज्यशस्त्रेण बहिष्यवमानम् ‘अग्नं’ पथात् शंसितुं, तदाज्य-
 शस्त्रेण च आज्यस्तोत्रं मनु शंसितुं, तदानीं देवरथस्यैव शस्त्रस्य ना-
 वभ्यन्तरौ ‘रश्मी’ प्रयहौ ‘विहरति’ विशेषेण सम्पादयति ; तच्च
 ‘अलोभाय’ व्यामोहराहित्याय सम्पादयते । रश्मिराहित्ये दुष्टाभ्या

नन्माभूत् प्रव त्वापि दुर्गमे देशे रथनयने सति रथभङ्गरूपो
व्यामोहः स्यात्, नन्माभूदिति शस्त्रद्वयं क्रमेण प्रयोक्तव्यम् ॥

लौकिकफलप्रदर्शनं रश्मिस्थानोयं शब्दद्वयं प्रशंसति—
 “ता मनु कृतिं मनुष्यव्यस्यैवान्तरी रश्मी विहरन्त्यलोभाय” इति।
 तां ‘कृतिं’ देवव्ये शब्दद्वयपरश्मिकारणम् ‘अनु’ पश्यान्मनुष्य-
 व्यस्यैवान्तरी सारथिनः अङ्गणयोर्व्यो ‘रश्मी’ पश्यन्ति ‘विहरन्ति’
 सम्पादयन्ति ; तत्र मनुष्यव्यस्यैवान्तरीत्यस्य सारथी मनुष्य-
 रथो यजमानस्य मन्त्रवर्तीत्यर्थः । तदर्थं प्रशंसति — “तास्य देव-
 रथो लुभ्यति न मनुष्यव्ये । य एवं वि०” इति ॥

इदानीं स्तोत्रश्रवणायोऽन्त्येष्टिकारण्यकरणं त्रिंशत् मुद्रावधत्तिः—
 “तदप्यर्थं वाव स्तोत्रं सैव तस्य पठ्यमानोप भागमा भवति :—
 आग्नेये होताव्यं श्रमतिः । तत्र तस्य प्रायश्चित्तं । अन्त्येष्टा भव-
 त्तीति ? यो वा अग्निं । न पठ्यमानः । तदप्यन्त्येष्टिर्वापि
 मग्निर्वापिः पठ्यमान इति । इति । तत् तस्मिन्नाग्नेयस्य ब्रह्म-
 वहदिनः ‘आहुः’ चोदयामि । तथैव स्तोत्रं सामयैकतः, तथैव
 बह्वृचैः शस्तं यत्तव्यम् । तस्य अन्त्येष्टिर्वापि । इति विधानात् ।
 अथ तु सामगाः “अथवा सावता नराः पठ्यमानास्ते” इत्यदिषु
 ‘पठ्यमानोपु’ पठ्यमानदेवत्वोक्तं । अ. १०. १. १. २. ३. ४. ५.
 बह्विष्यवमानास्थेन स्तोत्रेण नृणां च । बह्वृचम् होता ‘प्र यो-
 ऽग्निं । नराणां । तस्मिन्नेष्टिः । तस्य अन्त्येष्टिः । इति निषेधः । अ. १०. १. १. २. ३. ४. ५.
 इति श्रमतिः” इति श्रमः । अ. १०. १. १. २. ३. ४. ५. इति श्रमः । अ. १०. १. १. २. ३. ४. ५.
 अथ ५. १. १. २. ३. ४. ५. :

[illegible]

देवायाम्नये (सं० ३.१३.१-७.) ” इत्यादिक भाज्यशस्त्रं शंसति ।
 तथा सति कथं मस्य होतुः ‘पावमान्यः’ ऋचोऽनुशस्ता भवेयुः ?
 न हि पवमानः शस्त्रस्य देवता किन्त्वग्निगिति चोद्यम् ॥ तस्य
 परिहारमाह—‘यो वा अग्निः, स पवमानः’ इति । अग्निपवमान-
 देवतयोः परस्परप्रतीत्या अभेदादान्नेयं मपि स्तूतं पावमानमिति
 वक्तुं शक्यते । तेन पावमान्योऽनुशस्ताः सम्पद्यन्ते । अग्निपवमानयो-
 रेकत्वे कञ्चिन्नन्व सुदाजहार—‘तदप्यंतदिनि (सं० ८.६६.२०.) ।
 ‘ऋषिः’ अतीन्द्रियद्रष्टा । योऽयं मणिः, य एव पवमानो वायुः ;
 प्रीत्यतिशयेन एकत्वप्रतिभामात् । यद्वा, शोधकत्वादग्निरेव पव-
 मान इति मन्वार्थः ॥ परिहारं सुपपाद्य निगमयति—“एव
 सु हास्याग्नेयोभिरेव एतिपद्यमानस्य पावमान्योऽनुशस्ता
 भवन्ति” इति । अग्निदेवताकार्भिः सूक्तगमाभिः ऋग्भिः शस्त्रं
 पारभमाणस्य होतुर्वेद्विष्यवमानस्ताव्रगताः पवमानदेवताकाः
 ऋचोऽनुशस्ता भवन्ति ॥

देवताप्रयुक्तं वैयधिकरणं परिहृत्य कुन्दप्रयुक्तं वैयधिकरण-
 रूपं चोद्यं पूर्वयदुक्तावयति—“तदाहुर्ध्या वाव स्तीत्र मेव शस्त्रं—
 गायत्रीषु सामगा सुवतं, आनुष्टुभं होताज्यं शंसति ; कथं मस्य
 गायत्रीषुऽनुशस्ता भवन्तीति ?” इति । वेद्विष्यवमानस्ताव्रगताः
 “उपाधौ गायता” इत्याद्या ऋचो गायत्रीकुन्दस्ताः । (उ० आ०
 १.१.१-३.१ ८.), ‘प्र वो देवाय’—इत्यादिक भाज्यशस्त्रम् (सं०
 ३. १३.१-७.) अनुष्टुप्कुन्दस्तू मिति वैयधिकरणं चोद्यम् ॥

तस्य परिहारमाह—“सम्पदति ब्रूयात्” इति । अ-
 णुप्सु गायत्रीत्वे सम्पादिते सति, तथा ‘सम्पदा’ वैयधिकरण-

* “अग्निः ऋषिः पवमानः पावमान्यः प्रतीकितः । तं सोमं सहागयम्”—इति सं० ८.६६.२० ।

परिचारादनुकूलशंसनं भवतीति परिहारं ब्रूयात् ॥ सम्पादन-
प्रकारं दर्शयति—“समैता अनुष्टुभस्तास्त्रिः प्रथमया चिरस्त-
मयेकादश भवन्ति ; विराद्याज्या द्वादशी ; न वा एकेनाक्षरेण
च्छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्यां ; ताः षोडश गायत्री भवन्ति”—
इति । आद्यन्तयोश्चोस्त्रिराहर्त्ता सव्यां स्वभावतः समाना मनु-
ष्टुभा मेकादशत्वं सम्भवति । “अग्न इन्द्रश्च” इति (सं० ३.२५.४.)
याज्या * विराट्छन्दस्तः ; भा द्वादशनुष्टुभिर्वा गणनीया । यद्यपि
तस्य विराजन्त्यस्मिन् दक्षरत्वादेक सक्षर एतदुपुत्वादतिरिच्यते,
तथाप्यल्पेन वैकल्पेन छन्दस्योत्पत्तेरिति न्यायः पूर्वं सम्युदाहृतः
(५३२०.१२५०) । एवं सति द्वादशम अनुष्टुप् द्वादश पादान्
अपनीय अवशिष्टैः पादैर्विषयतां गायत्रीं द्वादश सम्पादनीयाः ;
अपनीतैश्च पादैश्च तिस्रस्तु गायत्रीः कानिच प्रत्येकं षोडशमक्षयाका
गायत्री एव सम्पादयन्ति । एतत्तु न निमित्तमात्रं । “एव मु द्वास्यानु-
ष्टुब्भिरेव प्रतिपद्यमानस्य गायत्रीः उत्पत्त्या भवन्ति” इति ॥

इदानीं मैत्राक्षरयोर्यथावत् विधेयं — “अग्न इन्द्रश्च
दाशुषो दुरीण इत्यग्नेन्द्रश्च यजति” इति । तन्मैत्राक्षरयोर्यथा
पूर्वभावित्यग्नेन्द्रश्च प्रत्येकं गायत्रीं गायतादित्वम् ; याज्यायां तु
तद्विपर्ययः कस्यात् (कौ०) । तद्व्याप्यतात्तु — “न वा एताविन्द्राग्नी
सन्तौ व्यज्रयेता आग्नेन्द्रो न जेत सन्ता अजयेता ; तद्यदाग्नेन्द्रा
यजति, विजिता एव सा विराज्यते” इति । अशुभैः सह देवानां विजय-
युक्ते सति विजयार्थं मिन्द्रश्च परीयमानं भवेत्, पयान्नमन मित्येवं न
सम्भवम्, किंत्वग्निः पुरीयान् इन्द्राय पयान्नतः । अतो विजय-

* “अग्न इन्द्रश्च याज्यायां दुरीण इति (सं० ३.२५.४.) ताः षोडश गायत्री भवन्ति” इति आथर्व श्रौ० ४.२.२६ ।

काखोनक्रमेणैवाग्निपूर्वकत्वप्रतिपादिकया यजने सति यजमानस्य विजयाय सम्पद्यते ॥

एवं याज्यागतान्यक्षराणि प्रशंसति—“अयस्त्रिंशदक्षरा भवति ; अयस्त्रिंशद्देवाः,—अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; तद्यथम उक्त्यमुखे देवता अक्षरभाजः करोति,—अक्षर मक्षर मेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति ; देवपात्रेणैव तद् देवतास्तृप्यन्ति”—इति । अक्षराणां देवतानां च सङ्ख्यासाम्यम् ‘उक्त्यमुखे’ शस्त्राणां मध्ये मुख्ये ‘प्रथमे’ आज्यशस्त्रे देवताः प्रत्येव मक्षरभाजः करोति,—तास्मान्नदक्षर मेवानुसृत्य ता देवताः सोऽम् प्रकर्षेण पिबन्ति । तथा सति स्वयोर्येनाक्षररूपेण देवपात्रेणैव देवतास्तृप्ता भवन्तीति ॥

शस्त्रयाज्ययोर्देवताप्रयुक्तं वैय्यधिकरणरूपं चोद्य सङ्गावयति—“तदाहुर्यथा वाच शस्त्र मेवं याज्या ऽऽग्नेयं होताज्यं शंसत्यथ कश्मादानेन्द्रा यजतीति ?” इति । शस्त्रस्याग्निरेक एव देवता, याज्यायाएवग्निरिन्द्रोति इत्योर्मिलितयोर्देवतात्वमिति वैय्यधिकरणम् ॥

अस्य चोद्यस्य परिहार माह —“या वा आनेन्द्राग्नी वै सा सेन्द्राग्नि मेतदुक्त्यं यत्तेण च तृणोऽग्नेन च” इति । देयम् ‘आग्नेद्री’ याज्या, सेयम् ‘ऐन्द्राग्नी’ अपि भवति ; इयोः पौर्वापर्यमविभवादेऽपि तस्या ऋचो हिदेवत्यत्वसङ्गावाद् देवतयोः क्रमविपर्ययसमात्रे ऽङ्गीकृते सति याज्याया ऐन्द्राग्नेत्वमुपचरितं यथा सम्पद्यते तथैवेतद् ‘उक्त्यम्’ आज्यशस्त्रमपि यद्द्वारा तृणींशंहारा चेन्द्राग्नीदेवतासहितं सम्पद्यते । तथा सत्यैन्द्राग्नेत्वस्योपचरितस्य याज्याशस्त्रयोः सङ्गावात् नास्ति वैय्यधिकरणम् ॥

आज्यशस्त्रस्य यहदायकं तूष्णींशंसहारकं वैन्द्राग्नत्वं इत्य-
यति— “इन्द्राग्नी आ गतं सतं गोभिर्नभो वरेण्यम्, अस्य पातं
धियेषितेत्येन्द्राग्न मध्वर्युर्यज्ञं गृह्णाति ; भूरग्निज्योतिर्ज्योतिरग्नि-
रिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य
इति होता तूष्णींशंसं ग्रंथति ; तद्यज्ञैव शस्त्रं मेव याज्या” इति ।
हे इन्द्राग्नी ! ‘सुतम्’ अभिषुतं सोमं प्रति ‘आ गतम्’ आगच्छतम् ।
कीदृशं सुतम् ? ‘गोभिः’ सुतिभिः, युक्तं मिति शेषः । ‘नभः’
आकाशस्वरूपम्, आकाशवत् सच्चदियते । ‘वरेण्यम्’ वरणीयम् ।
आगत्य च युवां प्रिया इयितां स्वबुद्ध्या देयितो सक्तो ‘अस्य’
सोमस्य सारं ‘पातं’ पिबतम् (सं ३. १२. १.) । ‘इति’ अने-
नैन्द्राग्नदेवताकमन्त्रेण मध्वर्युरेन्द्राग्नं यज्ञं गृह्णाति । तूष्णींशंसे
“भूरग्निः”—इत्यग्निरावाह्यतः, “इन्द्रो ज्योतिः”—इतीन्द्रोऽप्यावाह्यतः
(४२४ पृ०) । तत उभयसंज्ञायां तूष्णींशंसोऽप्येन्द्राग्नः । ईदृशस्य
अस्यस्य, तूष्णींशंसस्य च नमन्नादाज्यशस्त्रं मध्येन्द्राग्नं भवति । तस्या-
न्वयस्याज्ययोरैन्द्राग्नत्वमभ्यादनात् नास्ति वैयधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति आसत्सः यणाचार्यविरचिता माधवीय वेदार्थप्रकाशे

रितरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

पञ्चमः पाठः ॥ ५ (१०.) ॥

॥ अथ प्रथः खण्डः ॥

हीटजपं जपति रेतस्तस्मिञ्चर्युपांशु जपत्युपां-
श्विव वै रेतसः सिक्तिः पुराहावाज्जपति यद्वै किञ्चो-

माहावाक्छस्त्रैव तत्पराञ्च चतुष्पादासीन मभ्या-
 जयते तच्चात् पराञ्चो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति
 सम्यङ् द्विपाद् भवति तस्मात्सम्यञ्चो भूत्वा द्विपादो
 रेतः सिञ्चन्ति पिता मातरिश्वेत्याह प्राणो वै पिता
 प्राणो मातरिश्वा प्राणो रेतो रेतस्तत्सिञ्चत्यच्छिद्रा
 पदाधा इति रेतो वा अच्छिद्रं मतो ह्यच्छिद्रः
 सम्भवत्यच्छिद्रोक्था कवयः शंसन्निति ये वा अनू-
 चानास्ते कवयस्त इदं मच्छिद्रं रेतः प्रजनयन्नित्येव
 तदाह सोमो विश्ववित्रीथा निनेषद् बृहस्पतिरुक्था-
 मदानि शंसिषदिति ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रं सोमः
 स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च दैवेन
 चैवैतद् ब्रह्मणा प्रसूतो दैवेन च क्षत्रेणोक्थानि
 शंसत्येतीह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्येणाते यदिदं
 किञ्च तद्यदेताभ्या मप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृतं
 मकरिति वै निन्दन्ति कृतं मस्य कृतं भवति नास्या-
 कृतं कृतं भवति य एवं वेद वागायुर्विश्वायुर्विश्व
 मायुरित्याह प्राणो वा आयुः प्राणो रेतो वाग्योनि-
 र्योनिं तदुपसन्धाय रेतः सिञ्चति क इदं शंसिष्यति
 स इदं शंसिष्यतीत्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिः
 प्रजनयिष्यतीत्येव तदाह ॥ ६ (३८) ॥

“पूर्वव “पराङ्मुख्यो”-इत्याद्याश्रयायनसूत्रोदाहरणेन होतुर्बो
जपो दर्शितः (४२८५०), तस्मिन् अपि विधत्ते — “होतुश्च
जपति, रेतस्तस्मिन्” इति । होतुः कर्मण्यो यो जपः, त मनु-
तिष्ठेत् । तेन प्रजोत्पादनार्थं मादी रेतः सितं भवति ॥

तत्रोच्चारणप्रकारविशेषं विधत्ते — “उपांशु जपत्युपांश्विव वै
रेतसः सितिः” इति । ओष्ठस्यन्दनं मेव परैर्दृश्यते, न तु शब्दः
श्रूयते, तादृशं मुपांशुत्वम् । सौकिके रेतःसेवनेऽपि ध्वनेरश्रवणाद्
युक्तं तथाविधत्वम् ॥

तस्य जपस्य “शीसावीम्” इत्येतस्मादाज्ञावात् पूर्वभावित्वं
विधत्ते — “पुरा ऽऽज्ञावाज्जपति; यद्वै किञ्चिद् ग्राह्यावाच्छस्त्वस्यैव
तत्” इति । अथर्वरात्रयते येन शीसावी मितिमन्त्रेण, तस्मात्
पूर्वभावी होतुजपः । तथा चाश्रयायनसूत्रोदाहृतम् — “जपित्वा
ऽनभिहिङ्ग्य शीसावी मित्युच्चेराज्य” इति (श्रीः ५. ८. १.) ।
आज्ञावादूहं यत्किञ्चित्पठति, तत्तर्पणं शस्त्वस्यैव सम्बन्धि भवेत्;
आज्ञावमन्त्रेण शस्तानुष्ठानस्य पठत्वात् । अतो होतुजपस्य शस्त्वा
न्तर्भावं निवारयितुं पूर्वकासीनत्वम् ॥

अथाज्ञानं प्रकारविशेषं विधत्ते — “पराङ्मुख्यं चतुष्पद्यासीन
मभ्याहृत्यते; तस्मात्पराङ्मुखो भूत्वा चतुष्पादी रेतः सिञ्चति”
इति । अस्मिन् काले अथर्वः ‘पराङ्मुख्यं’ होतुर्विमुखो
भवति । तथा ‘चतुष्पादी’ गौरिव हस्तः भूमाववस्थाप्य आसीनी
भवति; तादृशं भव्यं मन्त्रोध्य अभिमुखो यथा भवति तथा
होता शीसावी मितिमन्त्रेण आहृत्यते । यस्मादाज्ञानकाले देहयो

ऽध्वर्युस्तस्मात्तोकेऽपि 'चतुष्पादः' गवादयः 'पराश्वः' सभोगावस्थायां
परस्परामिसुखरहिता भूत्वा रेतः सिञ्चन्ति ॥

आहावाद्गृहं मन्वरीयचतुष्पात्त्वं परित्यज्य सम्यगुत्थानं विधत्ते —
“सम्यङ् द्विपाद भवति ; तस्मात्सम्यक्षो भूत्वा द्विपादो रेतः
सिञ्चन्ति”-इति । ऊर्ध्वत्वेनोत्थानं सम्यक्तम् ; तथाविधो भूत्वा
रेतः सिञ्चति । जपितव्यो यो मन्वस्तस्यादौ “सु मद्-पद्-वग्-
दे”-इति पञ्चाक्षराणि पठितव्यानि । तानि च पूर्व मेवाक्षर-
पङ्क्तिप्रशंसायां (३८२ पृ०) विहितानि ॥

तेभ्य ऊर्ध्वं यो जपितव्यो मन्त्रः, तस्य प्रथमभाग मनूय
व्याचष्टे — “पिता मातरिश्वेत्याह ;— प्राणो वै पिता, प्राणो
मातरिश्वा, प्राणो रेतो, रेतस्तत्सिञ्चति”-इति । तस्मिन् मन्त्रे
यजमानस्य नूतनं जन्म सम्पाद्यते, अतोऽत्र मातरिश्वा वायुः
पितृत्वेन वर्ण्यते । तस्मिन् पितृत्यादिकं मन्त्रं * होता ब्रूयात् ।
प्राण एव लोके 'पिता' ; सृतात्पितृदेहात् जन्मासम्भवात् ।
वायुश्च प्राणः ; प्राणस्य वायुकार्यत्वात् । रेतश्च प्राणः ; प्राण-
युक्तस्यैव रेतसो जननहेतुत्वात् । अतएवास्मिन् समाम्नायते †—
“यद्वा ऋते प्राणाद्रेतः सिञ्चेत, पूयेन्न सम्भवेत्”-इति ‡ । 'तत्'
तेन प्रथमभागपाठेन यजमानस्य पुनर्जन्मायै रेतः मिक्तं भवति ॥

द्वितीयभाग मनूयं व्याचष्टे — “अच्छिद्रा पदा ऽधा इति;—
रेतो वा अच्छिद्र मतो अच्छिद्रः सम्भवति”-इति । स वायुरूपः

* एष मन्त्रोऽन्यशास्त्रीय इति आश्रयायनेन प्रपञ्च्य इति;—“पिता मातरिश्वाच्छिद्रा
पदाधादच्छिद्रोक्ता कवयः शंसन् । सीमो विश्वित्रीया निनेवद् ब्रह्मन्ति ब्रह्मामदानि
शंसिषद् वागायुर्विचायुर्विच मायुः क इदं शंसिषति स इदं शंसिषतीति”-इति श्री०
५. ८. १ । 'पदाधाः'-'पदाधाम्'—इति ब्राह्मणमूचयोः पाठौ ।

† “जन्मासम्भवे” च ।

‡ मि० आ० ३. २. २. ५ ।

पिता छिद्ररहितं पदं प्रापणीयं रेतः 'अधाः' गर्भाशये स्थापितवान् । अतोक्त मच्छिद्रं वस्तु रेत एव । अतो हि रेतसः पुमान् अच्छिद्र उत्पद्यते ॥

द्वितीयभाग मन्थ व्याचष्टे -- "अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन्ति ; -- ये वा अनूचानास्ते कवयस्त इदं मच्छिद्रं रेतः प्रजनयन्ति तेव तदाह" इति । 'कवयः' पुरुषाः 'अच्छिद्रोक्था शंसन्' छिद्ररहितं सुकथं शंसन् शंसन्ति । अत्र अधिशब्देनानूचानाः षडङ्गसहितवेदाध्यायिनः उच्यन्ते । तदेतं मच्छिद्रं रेतः प्रजनयन् उत्पादयन्तीति । अनेनैव प्रकारेण तदच्छिद्रोक्त्येति वाक्यम'आह' ब्रूते ॥

चतुर्थभाग मन्थ व्याचष्टे -- "सोमो विश्वविशीया निनेषत् ब्रह्मस्मतिरुक्त्यामदानि शंसिषदिति ; -- ब्रह्मा वै बृहस्पतिः, सत्वं सोमः ; सुतशस्त्राणि नीशानि चोक्त्यामदानि च, दैवतं चैवैतद् ब्रह्मणा प्रसूतो देवेन च अग्नेर्लोक्त्यानि शंसति" इति । 'विश्ववित्' सर्वज्ञः सोमो नीशानि वितव्यानि अनुदेयानि स्तोत्रशस्त्राणि 'निनेषत्' नैव भिक्षां क्षतवान्, प्रयच्छवानित्यर्थः । तथा ब्रह्मस्मतिः 'उक्त्यामदानि' शस्त्रकार्याणि मन्तोषकारणानि 'शंसिषत्' शंसितुं मिच्छति, शस्तवानित्यर्थः । अस्मिन् भागे ब्रह्मस्मतिः सोमशब्दाभ्यां ब्रह्मणस्तत्त्वविज्ञातिनां दैवतं विवक्षितम्, नीशशब्देन उक्त्यामदानां च स्तोत्रशस्त्राणि विवक्षितानि । अतएवैतन्नागपाठे सति देवभस्वस्थिना ब्रह्मणस्तत्त्वविज्ञेयं च प्रेरितः शस्त्राणि शंसति । सोमहृत्प्रत्नो, सर्वैकप्रप्रेरकत्वप्रसिद्धिं दर्शयति -- "एतो ह वा अस्म सर्वस्य प्रमवस्येयान् याददं किञ्च" इति । यज्ञेऽनुष्ठितं यत्किञ्चिदस्ति, अस्य सर्वस्य प्रमयो यत्

प्रेरणं, तस्य सोमहृदस्यती एव स्वाभिनी । व्यतिरेकमुखेनैतदेव
 दृढयति— “तद्यदेताभ्या मप्रचृतः करोत्यकृतं तदकृत मकरिति
 वै निन्दन्ति”—इति । ‘तत्’ तथा इयोः प्रेरकस्वामित्वे सति
 ‘यत्’ अङ्ग मेताभ्या मप्रेरितः करोति, ‘तत्’ अङ्ग मकृतं मेव
 भवति । लोकेऽपि स्वाम्यनुज्ञा मन्तरेण यत् क्रियते, तत्र ‘अकृतम्
 अकः’ अकर्त्तव्यं कृतवानिति जना निन्दन्ति ॥ वेदनं प्रशंसति—
 “कृत मस्य कृतं भवति, नास्याकृतं कृतं भवति, य एवं वेद”—
 इति । ‘अस्य’ वेदितुः ‘कृतं’ कर्त्तव्यं मेव ‘कृतं भवति’, न तु
 ‘अकृतम्’ अकर्त्तव्यं कृतं भवति ॥

पञ्चमभाग मनूय व्याचष्टे— ‘वागायुर्विश्वायुर्विश्व मायुरि-
 त्याह ;— प्राणो वा आयुः, प्राणो रेतो, वाग्योनिर्योनिन्तदुपसन्वाय
 रेतः सिञ्चति” इति । श्रेयं ‘वाक्’ इन्द्रियरूपा, यदपि ‘आयुः’
 जीवनम्, तदुभयम्, अग्नित्वति श्रेष्ठः । न चाय्यायुरत्यं विवक्षितं
 किन्तु ‘विश्वायुः’ विश्वं समस्तं शतमं वत्सरपरिमितं आयुर्विष-
 क्षितम् ; तस्माद्विश्व मायुः यजमानः प्राप्नोत्वित्यव्याहारः । त
 मिमं भागं पठेत् अत्रायुःसंज्ञेन प्राण एव विवक्ष्यते ; “याव-
 द्वाग्निर्व्यक्तीरे प्राणो वसति तावदायुः” इति श्रुतेः । रेतसः प्राणत्वं
 पूर्वं मेवोदाहृतं (४६० पृ०) वाक्संज्ञेन योनिकप्रपन्नध्वनं । तया
 सति तद्भागपाठेन योनिं सुपसन्वाय गमस्त्वान मभिलक्ष्य रेतः
 सिञ्चति ॥

षष्ठं भाग मनूय व्याचष्टे— “क इदं शंसिष्यति, स इदं
 शंसिष्यतीत्याह ;— प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिः प्रजनयिष्यतीत्येव
 तदाह”—इति । ‘कः’ प्रजापतिः ‘इदं’ शस्त्वं ‘शंसिष्यति’ शंसितु
 मिच्छति । अतः स एवेदं शंसिष्यति । त मिमं मन्त्रिमभागं

ब्रूयात् । अत्र क-शब्देन प्रजापतेरुक्तत्वात् स एव यजमानः
सुत्यादयिष्यति 'इति' अनेनैव प्रकारेण तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३८) ॥

॥ अथ नमः खण्डः ॥

आहूय तूष्णींशंसं शंसति रेतस्तत् मिक्तं विकरोति
सिक्तिर्वा अग्रे ऽथ विकृतिरुपांशु तूष्णींशंसं शंस-
त्युपांशिवव वै रेतसः सिक्तिस्तिर इव तूष्णींशंसं
शंसति तिर इव वै रेतसि विक्रियन्ते षट्पदं
तूष्णींशंसं शंसति षड्विधो वै पुरुषः पळङ्ग
आत्मान मेव तत् षड्विधं पळङ्गं विकरोति तूष्णीं-
शंसं शस्त्वा पुरोरुचं शंसति रेतस्तद्विकृतं प्रजनयति
विकृतिर्वा अग्रे ऽथ जातिरुच्चैः पुरोरुचं शंसत्युच्चैरवैनं
तत् प्रजनयति द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति द्वादश
वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः सो
ऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता स यो ऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता
स एवैनं तत्प्रजया पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै प्रजा-

यते मजया पशुभिर्य एवं वेद जातवेदस्यां पुरीरुचं
 शंसति जातवेदन्यङ्गां तदाहुर्यत्तृतीयसवन मेव
 जातवेदस आयतन मय कस्मात् प्रातःसवने जात-
 वेदस्यां पुरीरुचं शंसतीति प्राणो वै जातवेदाः स
 हि जातानां वेद यावतां वै स जातानां वेद ते
 भवन्ति येषां मु न वेद किमु ते स्युर्यो वा आज्य
 आत्मसंस्कृतिं वेद तत्सुविदितम् ॥ ७ (३६) ॥

आद्यावात् पूर्वकालीनं जप सुद्धोत्तरकालीनं तूष्णींशंसं
 विधत्ते — “आह्वय तूष्णींशंसं शंसति । रेतस्तत्किं विकरोति ; —
 सिक्त्वि अथ इथ विक्रतिः” — इति । शीभातो मितिमन्त्रेण
 अह्वयं सुपह्वयं पश्चात् तूष्णींशंसं पठेत् । तथा सति होतृजपेन
 सिक्तं रेतो ऽनेन ‘विकरोति’ पिण्डाद्याकारं रेतसि जनयति ।
 भेकः पूर्वभावी, विकारः पश्चाद्भावीति युक्तोऽयं क्रमः ॥

शंसनकाले ध्वनिराहित्यं विधत्ते — “उपांशु तूष्णींशंसं शंस-
 त्वुपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः” इति । परेर्ध्वनेरश्रवणादपठित-
 सदृशं भवतीत्यस्य तूष्णींशंस इति नामधेयम् । तस्मात्तदनुसारे-
 णोपांशुचारयेत् ; रेतःशेकोऽप्युपांशुसदृशः, रजसि क्रियमाणत्वात् ॥
 उपांशुत्वेन होतृजपसाम्यप्रसक्तौ वैषम्यं विधत्ते — “तिर इव तूष्णीं-
 शंसं शंसति, तिर इव वै रेतांसि विक्रियन्ते” — इति । यथा कुच-
 गृहादिव्यवहितं मन्थैरधीयमानं वाक्यं मीषत् प्रतीयते, न तु
 स्पष्टम्, तद्वत् तूष्णींशंसोऽपि अस्पष्टो यथा भवति तथा शंसते ;
 तदिदं ‘तिर इव’ — इत्युच्यते ; होतृजपादीषदुच्चैरित्यर्थः ॥

तूष्णींशंसस्वेयसा विधत्ते—“षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ; षड्विधो वै पुरुषः, षळङ्ग आत्मन मेव तत् षड्विधं षळङ्गं विक्करोति”—इति । ‘षट्पद’ षड्भागम् ;-- भूरग्निर्ज्योतिरित्येको भागः, ज्योतिरभिरिति द्वितीयो भागः ; एव मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् * । तथाविधशंसने पुरुषमात्म्यं भवति । पुरुषस्य षड्विधत्वमेव ‘षळङ्गः’ इत्यनेन स्पष्टीक्रियते । प्ररुपाय्यबषट्कं शाखान्तरे दर्शितम् — “घोदा विच्छितो वै पुरुष आत्मा च शिरः सत्वार्थज्ञानि”—इति (तै. सं. ५.६.८.१.) । घां हस्तौ हा पादावित्यङ्गचतुष्टयम् । प्राक्प्रश्नो मध्यदेश्याचो । भागतयोपेतं तूष्णींशंसे तत्तद्भागमन्वेषस्थाने षड्भागत्वं भवति । अण्त्वाद्यनञ्चाह—“भूरग्निर्ज्योतिरित्येको भिर्यो ज्योतिर्मया ज्योतिरिन्द्रो सूर्यो ज्योतिर्ज्योति स्मः सूर्यो मिति त्रिपदतूष्णींशंसी यद्यु वै षट्पदः पूर्वोक्तविषयैरीषास्येत्” इति (पू. २. ११.) । अतः षट्पदे तूष्णींशंसंत यत्तमः तस्य शरीरमेव षडङ्गोपेतं कृत्वा विकरोति ॥

एतदानन्तर्यं निविदो विधत्ते -- “तुर्णाग्निं प्रस्थाप्य पुरोक्तं
ग्रंथं, रेतस्तद्विदो प्रजनयति ; विस्तिथो अग्रे ऽगं जातिः”
-इति । “प्र वो देवाय” इत्यग्नेः स्मृतात् पुरतो दोष्यते गोचरे
इति पुरोक्तस्मृत्या विहितं रेतः प्रणीयमादूर्ध्वं पठेत् ।
तेनोर्ध्वपातेन पङ्कजमया विस्मृत रेतः शरीररूपेणोत्पादितं भवति ।
विकारः पूर्वभावो प्रथम एवादावि ; तस्मात् तदानन्तर्यं निविदो
युक्तम् ॥

होतुजपगतं यदुपाश्रुत्वं, नृणांशंसगतं च यदीषदुष्वनित्वं,

* ਪ੍ਰਸ਼ਨ "A" ਟੀਚੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾ।

तस्मादुभयज्जाह्नैलक्षणं निविदो विधत्ते— “उच्चैः पुरोरुचं शंसत्यु-
च्चैरेवैनं तव जनयति”—इति । उत्पादनकाले प्रसवे वेदनया
तस्मातोच्चैर्धनिं करोति, तदिदम् ‘उच्चैः प्रजनयति’—इत्युच्यते ॥

निविदां न्यूनाधिकाभागशङ्खाव्युदासाय सङ्ख्यां विधत्ते—
“द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः
प्रजापतिः, सा ऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता ; स एवैनं तपजया
पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै”—इति । निविदो द्वादशभागाः पूर्व
मेव तदव्याख्याने विवेचिताः (४३८—४४३ पृ०) ; अतो मास-
सङ्ख्यासाध्यात्म्यासंवत्सरद्वारा सर्वस्य जगत उत्पादकत्वेन प्रसिद्धः
प्रजापतिरेवेयं पुरोरुक् भवति । तादृश्याः पाठे सति प्रसिद्धिः ।
सर्वस्योत्पादको यः प्रजापतिरस्ति, स एव ‘एनं’ यजमानं प्रजा-
पशुसहितं प्रजनयति । तस्मादेतच्छंसनं प्रजात्यै सम्पाद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रजायते प्रजया पशुभिर्ग एव वेद”—इति ॥

देवताद्वारा पुरोरुचं प्रशंसति— “जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसति
जातवेदोन्यङ्गाम्”—इति । जातवेदा देवता तस्याः पुरोरुचः, सा
‘जातवेदस्या’ । जातवेदःशब्दरूपं ‘न्यङ्गं’ नितरा मङ्गं चिह्नं यस्याः
पुरोरुचः सा ‘जातवेदोन्यङ्गा’ ; तस्याः पुरोरुचो ऽन्तिमं भागे,—
“सो अध्वरा करति जातवेदाः” इति (४४० पृ० २ पं०) जात-
वेदः-शब्दः पठ्यते ॥

उक्तं मथे माग्निपति— “तदाहुर्न तृतीयसवनमेव जातवेदस
आयतनं मथ कस्मात्पातः सवने जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसतीति”—
इति । तृतीयसवनस्य जातवेदसं प्रत्यायतनत्वं माग्निमारुतशस्त्रे
देवत्वादवगन्तव्यम् । तथा च सम्प्रदायविद आहुः— “जात-
वेदास्तु देवोऽयं वर्त्तत आग्निमारुते”—इति । यस्मादेवं तस्मात्

प्रातःसर्वमे जातवेदस्यायाः शंसने कारणं नास्तीति चाक्षेप-
तद्वादिन आहुः ॥

तस्य परिहारं दर्शयन्ति— “प्राणो वै जातवेदः, स हि
जातानां वेद, यावतां वै स जातानां वेद, ते भवन्ति ; येषां न
वेद, किमु ते सूर्यो वा आन्ध्र आत्मसंस्कृतिं वेद, तत् सविदितम्”
—इति । अत्र जातवेदः-शब्देन प्राण एवाभिधीयते, न स्वस्मिन् ; अतः
एवान्तिमभागव्याख्याने “वायुर्वै जातवेदः”—इत्यास्तातं (४४० पृ०
३ पं०) । यस्मात् स प्राणो ‘जातानाम्’ उत्पन्नानां शरीराणां
स्वरूपं ‘वेद’ जानाति, न भूत इत्यर्थः, तस्मात् प्राणस्य जातवेदो
इति नामधेयम् । एवं सति प्राणो यावता सुत्यवानां शरीराणां
स्वरूपं ‘वेद’ लभते, ते’ देहा भवन्ति, स तान् भजन्तः ; येषां तु
देहानां स्वरूपं प्राणो ‘न वेद’ न लभते, ‘ते’ देहाः ‘किमु स्युः’
किमु विद्यमानतां भजन्तः ? न भजन्ति इत्यर्थः । एवं सति जात-
वेदो नामकस्य प्राणस्य प्रतिपादिकायाः पुरोरुचोः अतपाठे यजमानो
लब्धप्राणः सन् विद्यमानो भवति । अन्यथा अयं समत्कल्पः स्यात् ।
‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘यः’ यजमान आज्यशक्ते पुनर्जन्मस्वरूपां
संस्कृतिं वेद, ततः तस्य यजमानस्य ‘सविदितं’ पथ्यक् ज्ञानं
सुत्पन्नम् । अनेन शीतजपे मिथ्यात्वमपि प्रोक्तं प्रष्टव्यं । अस्थित-
स्यार्थवादस्य सर्वस्याप्युपमं हारी ज्ञातः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते आध्वरीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपत्रिकायां पञ्चमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ३ (३८) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

प्र वो देवायाम्नय इति शंसति प्राणो वै प्र प्राणं
हीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति प्राण मेव तत्स-
म्भावयति प्राणं संस्कुरुते दीदिवांस मपूर्य मिति
शंसति मनो वै दीदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं
मस्ति मन एव तत्सम्भावयति मनः संस्कुरुते स नः
शर्माणि वीतय इति शंसति वाग्वै शर्म तस्माद्वाचा-
नुवदन्त माह शर्मवदास्मा अयांसीति वाच मेव
तत्सम्भावयति वाचं संस्कुरुते उत नो ब्रह्मन्नविष
इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति
श्रोत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितं श्रोत्र मेव तत्सम्भावयति श्रोत्रं
संस्कुरुते स यन्ता विप्र एषा मिति शंसत्यपानो वै
यन्तापानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवत्यपान
मेव तत्सम्भावयत्यपानं संस्कुरुते ऋतावा यस्य
रोदसी इति शंसति चक्षुर्वा ऋतं तस्मादतरो
विवदन्तानयोराह मनुष्या चक्षुषादर्शयामि तस्य
श्रद्दधति चक्षुरेव तत्सम्भावयति चक्षुः संस्कुरुते नू-
नो रास्व सहस्रवक्त्रोक्वत्पुष्टिर्भस्विस्तुत्तमया परि-
धात्यात्मा वै समस्तः सहस्रवांस्तोक्वान् पुष्टिमाना-

* “अयांसि” ‘क’ भिन्नसूत्रप्रसक्तानाम् ; “आयांसि” भाणप्रसक्तानाम् ।

+ “त्यपान मेव” क ।

त्मान मेव तत्त्वमस्तं सम्भावयत्यात्मानं समस्तं संस्कु-
रते^१ याज्यया यजति प्रत्तिवै^२ याज्या पुण्यैव लक्ष्मीः
पुण्यामेव तल्लक्ष्मीः^३ सम्भावयति पुण्यां लक्ष्मीं संस्कु-
रते^४ स एवं विद्वांश्कुन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो
ऽमृतमयः^५ सम्भूय देवता अर्प्यति य एवं वेद^६ यो
वै तद्देद^७ यथा कुन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो
ऽमृतमयः^८ सम्भूय देवता अर्प्यति तत्कुविदित मित्य-
ध्यात्वा मथाधिदेवतम् ॥ ८ (४०) ॥

अथ सूत्रशता प्रथमा सूत्रं विधत्ते - "प्र वा देवायान्य इति
शंसति ; प्राणो न प्र ; प्राणं जीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति ;
प्राण मेव तत्त्वमाह प्रति, प्राणं संस्कृतं^१ इति । अस्याः प्रथमाया
ऋच आदौ प्रतिशब्दः दूयते, य एवमस्वरूपः, नाम्न आद्यन्तर-
साम्यात् । 'प्रि' यस्यात् कारणात् 'भवीणि' इयानि 'भूतानि'
जीवजातानि 'प्राण मनु प्रयन्ति' प्राणः प्रथमतो गच्छति, त मनु
पश्चाद्देहाः प्रयन्ति ; प्राणप्रेरणादौ देहाया वलनात् । अतः तथा
सति 'प्र'-शब्दयुक्ताया ऋचः प्रसमेन प्राणं 'सम्भावयति' सम्भावितं
पूजितं करोति । अनया पत्रया प्राणः संस्कृतः मनु स्वध्यापार-
समर्थो भवति । तस्याद्यजोदयार्थेया । (सं. २. २३. १) शंसनीया ॥

द्वितीया सूत्रं विधत्ते - 'दीदिवोस अपूर्व्य मिमि शंसति ;
मनो वै दीदाय ; मनसो हि न किञ्चन पूने गस्ति ; मन एव

॥ ऐतरीयब्राह्मणम् ॥

तत्प्रत्यययति, मनः संस्क्रुते”-इति । यद्यप्यध्ययनक्रमेणैवं ऋक् पञ्चमी (सं० २. १२. ५.), तथापि द्वितीयात्वेन प्रयोक्तव्या ; ब्राह्मणक्रमस्यानुष्ठानार्थत्वात् । ‘दीदिवांसं’ दीप्तियुक्तम्, ‘अपूर्वम्’ अस्मादन्येन पूर्वेण रहितम् ;—इत्येताभ्यां मन्त्रपदाभ्यां मनोऽभिधीयते ; तच्च मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वात् ‘दीदाय’ दीप्तियुक्तं भवति । तथा अमनसोऽपि न किञ्चिदपौन्द्रियव्यापारवत्तास्ति ; मनसा सङ्कल्पितेष्वर्थेषु पथाद्वागादोन्द्रियाणां व्याप्रियमाणत्वात् । अत एवारण्यकाण्डे वक्ष्यति— “मनसा वा अग्रे सङ्कल्पय-
त्यथ वाचा व्याहरति”-इति ॥ अतो दीदिवांसं मपूर्व्य-
मितिपदद्वयस्यार्थस्य मनसि विश्रुतत्वात् तच्च मनसि मनसः
सम्भावनासंस्कारौ सम्पद्यते । अतोऽध्ययनक्रमोऽन्य मनुष्ठान-
क्रम मभिप्रेत्याश्रयलायन अस्ति— “अनुब्राह्मणे वागुपूर्वम्”-इति
(आ० ५. ८. १३.) ॥

अध्ययनक्रमेण चतुर्थीम् (सं० २. १२. ५.) अनुष्ठानाय तृतीया-
त्वेन विधत्ते— “स नः शर्माणि वीतय इति शंसति ; वाग्वै शर्मै ;
तस्माद्वाचानुवदन्त माह शर्मवदास्मा अयांसौति ; वाच मेव तत्स-
म्भावयति, वाचं संस्क्रुते”-इति । ‘गः’ अग्निः ‘नः’ अस्माकं
‘वीतये’ कामाय ‘शर्माणि’ सुखानि ‘यच्छतु’ इति मन्त्रपदादस्यार्थः ।

“यच्च मनसा ध्यायति, तद् वाचा वदति”-इति, “यत् पुरुषो मनसाभिगच्छति,
सद् वाचा वदति”-इति, “यच्च मनसा जपते, तद् वाचा वदति ० ० यच्च मनसा
चिन्तयते, तद् वाचा वदति ० ० यच्च मनसाभिगच्छति, तत् करोति”-इति च तेषां सं० १. २.
११. ५. ; ५. २. १. ३. ; २. १. ७. ३. “महदाव्य गायं कार्यं तस्मिन्”-इति कपि० सु०
१. ७२ । “युगपज्जागृत्यार्चिर्मनसो लिङ्गम्”-इति शीत० सु० १. १६ । “गमो नाम
सङ्कल्पविकल्पाभिकानः करणवृत्तिः”-इति वेदा० सा० । “सुमद्वादापत्तिमाधनं मिन्द्रियं
मनः”-इति त० सं० ।

अथ शर्मशब्देन वाग्विवक्षिता । यस्मादेवं तस्मात्तौके स्रगुरुत्वं
मर्थं स्ववाचा सम्यगनुवदन्तं पुरुष मितरः प्रामाणिक एव आह—
'अस्मै' गुरुक्तार्थस्य सम्यगनुवादिनें शिष्याय 'शर्मवत्' सुखंयुक्तं
जीवनं सम्पन्नं यस्मात् तस्मात् हे शिष्य ! 'आयासि' समस्ततः
नियतोऽसि ; आहपूर्वस्य 'यसु उपरमे' इत्यस्य धातोश्चान्दसं
रूपम् । 'आस्मै' इत्याकारश्चान्दसः । इत्येवं वाङ्मयमित्यस्य
सुखस्य लौकिकेनोच्यमानत्वात् मन्तोक्त- 'शर्म'-शब्देन वाग्वि-
वक्ष्योपपन्ना । तस्मात्स्वपाठेन वाचः सन्नायनामंस्कारो भवतः ॥

• अध्ययनक्रमेण प्रथी सृचम् (सं. ३. १३. १.) अनुष्ठानाय
वतुर्थीत्वेन विधत्ते — 'उत नो ब्रह्मविद्यं प्रति शंसति ; शीवं
वै ब्रह्म ; शीचेण हि ब्रह्म शृणोति. शीवे यत् प्रतिष्ठितं ; शीव
मेव तत् सम्भावयति, शीवं संस्कुरुते' इति । 'उत' अपि च हे
ब्रह्मन्' देवेषु ब्राह्मणरूपान्ते । 'नो' अस्मान् 'अविद्य' रक्षसि ।
अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मशब्देन शीवं भगवन्त्वम् ; शीतेण हि 'ब्रह्म'
वेदपुरुषः शृणोति, 'शीवे' भगवन् तस्य वेदयाजं 'प्रतिष्ठितं'
कदाचिदप्यविस्मृतं भवति । तस्मात्सम्यक्पाठेन शीवस्य सम्भावना
संस्कारो भवतः ॥

अध्ययनक्रमेण तृतीया सृचम् (सं. ३. १३. ५.) अनुष्ठानाय
पञ्चमीत्वेन विधत्ते — 'य यस्ता विष्णुं पपा मिति शंसति ; अपानो
वै यस्ता ; अपानेन ज्ञायं यतः प्राणो न पराह् भवति ; अपान मेव
तत्सम्भावयत्यपान मेव संस्कुरुते' इति । 'सः' अग्निः 'विष्णुः' देवेषु
ब्राह्मणः सन् 'पपा' मनुष्यविष्णुः 'यस्ता' नियमनकर्ता । अस्मिन्
मन्त्रे यस्तृशब्देनापानवायुरपलब्धते ; नि. ग्वासरूपेण अपानेन 'यतः'
नियमितः प्राणवायुः 'पराह् भवति' परं वाङ्मयं दूरदेशम् अश्नुति

गच्छतीति पराङ् । यद्ययं बहिर्मुख उच्छ्वासरूपः प्राणवायु रपान-
वायुना न नियम्येत, तदा बहिरेव गच्छेत्, न पुनर्निवर्त्तत,
ततः पुरुषो म्रियेत, अतो ऽपानस्य नियन्तृत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्र-
पाठेनापानवायोः सम्भावनासंस्कारौ भवतः ॥

अध्ययनक्रमेण द्वितीया मृचं (सं० ३. १३. २.) षष्ठीत्वे-
नानुष्ठानाय विधत्ते — “ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति ;
चक्षुर्वा ऋतं, तस्माद्यतरो विवदमानयोराहाह मनुष्या चक्षुषादर्श-
मिति, तस्य अद्धति, चक्षुरेव तत् सम्भावयति, ‘चक्षुः संस्कुर्वते’
इति । ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘यस्य’ अग्नेः ‘ऋतावा’ मत्यदत्तौ ।
अस्मिन् मन्त्रगत ऋतशब्देन चक्षुरुपलक्ष्यते ; यस्मादेवं तस्मात्सोके
विवदमानयोः पुरुषयोः मध्ये यतरः पुमान् एव भाह । कथ-
मिति ? तदुच्यते — “अहं अनुष्टया अनुष्ठित्या प्रयत्नेन चक्षुषा
‘अदर्शं दृष्टवानस्मि’ इति, ‘तस्य अद्धति’ तदीयवचनं सर्वे विश्व-
सन्ति । दूरस्थं चूतदृष्टे फलं मास्ति न वेति नियेतुं राजा द्वौ
पुरुषौ प्रेषयति, तयोरग्नयः कथिदापाततो दृष्ट्वा नास्तीति ब्रूते,
अपरस्तु तत्र प्रयत्नेन दृष्ट्वा ; यत्त कापि पर्णेनाच्छन्नं फलं सम्यक्
दृष्टवानस्मि इति ब्रूते, तस्य वचने सर्वेषां विश्वासा जायते ।
तस्मात् सम्यग्दर्शिनश्चक्षुष ऋतत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन चक्षुषः
सम्भावनासंस्कारौ भवतः ॥

अध्ययनक्रमेणानुष्ठानक्रमेण च सप्तम्या (सं० ३. १३. ७.) शस्त्र-
समाप्तिं विधत्ते — “नू नो रास्त्र सहस्रवत्तोक्वत् पुष्टिमदस्त्रि-
त्युत्तमया परिदधाति ; आत्मा वै समस्तः सहस्रवांस्तोक्वान्
पुष्टिमानात्मानं मेव तत्समस्तं सम्भावयत्यात्मानं समस्तं संस्कुर्वते”-
इति । यद् ‘वसु’ धनं ‘सहस्रवत्’ सहस्रसङ्ख्योपेतं ‘तोक्वत्’

अथोपेतं 'सृष्टिमत्' सृष्टियुक्तं मस्ति, तादृशं धनं 'नः' अस्माभ्यं
'तु' क्षिप्रं निव 'रास्व' अमे ! देहि । अनया अग्निमया आज्यशस्त्रं
समापयेत् । अथ 'समस्तः' पूर्वोक्तप्राणमनोवागादिभिः सर्वै-
रिन्द्रियैः सम्पूर्णः 'आत्मा वै' पुरुषः एव, सहस्रसंज्ञोपेतधनयुक्तः,
बहुभिरपत्यैरुपेतः, सृष्टियुक्तश्च विवक्षितः ; अतस्तत्पाठेन तादृ-
शस्य पुरुषस्यैव सम्भावनासंस्कारो भवतः ॥

शस्त्रस्यान्ते याज्यां विधत्ते — "याज्यया यजति" — प्रगिवं
याज्या, पुण्यैव लक्ष्मीः, पुण्या एव तल्लक्ष्मीं सम्भावयति, पुण्यां
लक्ष्मीं संस्कारते" इति । "अग्नि इन्द्रश्च" इति त्रयेण याज्या पूर्व
मुक्ता *, तथा 'यजति' गार्ग्यं याज्या पठेत् । याज्या च 'प्रसिद्धं'
प्रदानरूपैव । तथा च हविष आदाने प्रदाने अग्नेश्च पुरोनुवाक्या-
याज्याधाने सुव्यन्तं सूयते — "पुरोनुवाक्याया ऽऽदत्ते, प्रयच्छति
याज्यया" — इति † । अतः प्रदानरूपत्वादित्यं पुण्यैव लक्ष्मीः ;
शास्त्रीयत्वात् पुण्यत्वम्, फलस्य लब्धिहेतुत्वालक्षणस्य दर्शनहेतु-
त्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया एव लक्ष्म्याः सम्भा-
वनासंस्कारो भवतः ॥

उक्तक्रमेणानुष्ठानोदवाः फलं दर्शयति - "स एवं विद्वां-
श्छन्दोमयो देवतासगो वज्रमयो ऽभूतमयः सम्भूय देवता अभ्येति
य एवं वेद" इति । एवं विद्वान् इत्यत्र अनुतिष्ठति इत्याहार्यम् ।

* ४५५ ३० अ. ८. १५ पं. ताल्पतिः न दृश्यते ।

† "यजति वा अन्तरिक्षाय प्रदत्तं यजमानः — सा वा प्रस्ताव्यया गात्रं
वाक्या स्यात् — ० पथ च दक्षिणोक्त्या सा याज्या स्यात्" — इति अ. श्रवणं ब्रा० १. ७.
१. १७-१८ । "पुरोनुवाक्या अन्तरिक्षाय, याज्या च हविःप्रदानार्थः" इति
कार्ष्णी० श्री० १. ८. १. ३०

वेदनपूर्वको ऽनुष्ठाता गायत्र्यादिऋन्द्ःस्वरूपो वज्रादिदेवता-
स्वरूप ऋगादिवेदस्वरूपो मरणरहितो मोक्षस्वरूपः सन् 'सम्भूय'
सर्वं जगदेकीकृत्य सर्वा देवताः प्राप्नोति । तदेतदनुष्ठातुः फलं य
एवं वेदेत्यत्रापि विदुषः फलत्वेन हृन्दीमयत्वादिकं भावर्त्तनीयम् ।
अथवा य एवं वेदेत्युक्तस्यैव स एवं विद्वानित्यनूयमानत्वात्वेदं
वाक्यं भावर्त्तनीयम् । वेदनभावस्य कथं मोक्षं फलं मित्या-
शङ्क्य सुवेदनत्वाद् युक्तं फलं मित्येतद् दर्शयति — "यो वै तवे-
यथा हृन्दीमयो देवताभयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः सम्भूय देवता
अप्स्यति तत् सुविदितम्" इति । येन प्रकारेण हृन्द्प्राप्तादि-
पूर्वकं सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति, 'तत्' तादृगं प्रकारं यो वेद, 'तद्'
वेदनं 'सुविदितं' शोभनं ज्ञानम्, तस्माद् युक्तं फलं मित्यर्थः ॥

उक्तवत्प्रमाणयोः शङ्कापरिहाराय विभागं दर्शयति—
"इत्यध्यात्मं अथाधिदेवतम्" इति । आत्मानं शरीरं अधिदेव-
वर्त्तते इति 'अध्यात्मम्' । अस्मिन् शब्दे शरीररूपत्वेन प्रक-
सन् भाज्यशब्दस्तत्कम उत्तरशब्दे तु 'अधिदेवतम्' देवताविषय-
भाज्यशब्दप्रशंसनं सूचते ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थरकायं

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्यायं

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (४०) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति षड् वा ऋतव ऋतू-
 नेव तत्कल्पयत्यनुपेति द्वादशपदां पुरोश्चं शंसति
 द्वादश वै मासः मासानेव तत्कल्पयति मासा-
 नपेति प्र वो देवायामन्य इति शंसत्यन्तरिक्षं वै
 प्रान्तरिक्षं लोकांश्च नर्वर्णिम भूतान्यनु भयन्त्यन्तरिक्ष
 मेव तत्कल्पयत्यन्तरिक्षं अपेति दीदृश्वंस मपृथ्य
 मिति शंसत्यसौ वै दीदृश्व वो जगं तप्रत्येतथाहि न
 किञ्चन पूर्वं पश्यत मेव तत्कल्पयत्येति अपेति स
 नः शर्मणि तीत्य इति शंसत्येति शर्मण्येताद्यानि
 यच्छत्यस्ति ॥ तत्कल्पयत्यस्ति अपेति नो प्रजा-
 न्रविष इति शंसति यन्त्रा नो ब्रह्म वन्द्यमस मेव
 तत्कल्पयति नन्द्यमस यमाति स यमा विम एषा
 मिति शंसति यमयं ततः ज्ञानुना नैवं यम मन्त-
 रित्रं न सुखेनात तावु सव तत्कल्पयति वायु मपी-
 त्युतायत यमो वातपी इति शर्मण्येताद्यापृथिवी
 वै वातसी एतापृथिवी यम तत्कल्पयति व्याता-
 पृथिवी प्रथिति नु वा वात्य सवमयन्त्येकवत्यु-
 ष्मिहवित्तुाचराया परिहृयति मयस्मि न मयस्तः
 सहस्रवांसोऽकवायु पृष्टमागमं तद्वम मेव तत्समस्त

कल्पयति' संवत्सरं समस्त मपेति' याज्यया यजति'
 दृष्टिर्वै याज्या' विद्युदेव विद्युद्बीदं' दृष्टि मन्नादा'
 सम्प्रयच्छति' विद्युत मेव तत्कल्पयति' विद्युत'
 मपेति' स एवं विद्वानेतन्मयो' देवतामयो भवति'
 भवति' ॥ ६ (४१) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

पूर्वोक्तक्रमेणैव देवताविषयशब्दप्रशंसनं विवक्षित्वा प्रथमं
 भूर्ग्निरित्यस्य प्रशंसां दर्शयति-- "पट्पटं तूष्णींशंसं शंसति ;
 यद् वा ऋतव ऋतून्वै नत् कल्पयत्यृतून्प्यति"--इति । भूर्ग्निर-
 रित्यादीनां भागानां पट्मञ्ज्वासाभ्यां ऋतुत्वे सति नत्पाठेन
 ऋतून् स्वभोगप्रदानमभयान् करोति, ततः ऋतून् देवान्
 प्राप्नोति ॥

निविदः प्रशंसां दर्शयति-- "द्वादशपदां पुरांश्च शंसति :
 द्वादश वै गामा भासानेव तत्कल्पयति भासानप्येति" इति ।
 निविदां पाठेन मधुमाधवादीन् गामान् स्वात्मभोगाय भक्ष्या-
 दयति, प्राप्नोति च ॥

भूक्तप्रथमा ऋचं प्रशंसति-- "प्र वो देवायान्वय इति (सं०
 ३. १३. १.) शंसत्यन्तरिक्षं वै प्रान्तरिक्षं जीमानि सर्वाणि भूता-
 न्यनुप्रयन्त्यन्तरिक्षं मेव तत्कल्पयत्यन्तरिक्षं मयेति" इति । सर्वं

* "मधुय माधवय शुक्रय शनिष नभय नमस्यगेषवीर्ज नभय पद्वत्यश्च तपश्च
 तपस्वयः" इति हे० सं० १. १. १४ ।

।।णिनी ऽत्तरिक्त मनुसत्त्व तिष्ठन्ति । तस्मिन्प्रकाशे प्रकटयमना-
ऽत्तरिक्तस्य 'प्र' शब्दवाच्यत्वम् ॥

अनुष्ठानक्रमेण द्वितीया मृचं प्रशंसति— “दौदिवांस मपूर्व
मेति (सं० २. १३. ५.) शंसत्यसौ वै दौदाय यो ऽसौ तपत्ये-
त्स्माद्धि न किञ्चन पूर्वं मस्येत मेव नक्तस्यत्येत मयेति” इति ।
यो ऽसौ षादित्यः ‘तपति’ जगति सत्तापं करोति, असौ वै
दौदाय’ दौष्यते; तस्योदयात् पूर्वम् अन्धकारं किमपि पाणिजातं
व्यापारकर्तुं नास्ति : तस्मादादित्यस्य दौदिवांस मपूर्वं मिति-
दहयाभिधेयत्वम् ॥

तृतीया मृचं दर्शयति— “म नः शर्मणि वीतय इति (सं०
१. १३. ४.) शंसत्यसि वै शर्मण्यथाशानि श्चक्षत्यनि मेव तत्
तप्यत्यनि सदेति” इति । मृचकराणि अक्षुं योग्यानि
मन्त्रानि पाक्तेन प्रयच्छन्तीति अतः शर्मण्यथाशत्वम् ॥

चतुर्थी मृचं दर्शयति - “उत नो ब्रह्मभविष्य इति (सं०
१. १३. ६.) शमांतः ; चन्द्रमा वै ब्रह्म ; चन्द्रमस मेव तत्
तप्यन्तीति, तच्चक्रम सधेति” इति । ब्रह्मत्वादप्रकाशेषु ब्रह्मत्वा-
चन्द्रमसो ब्रह्मत्वम् ॥

पञ्चमी मृचं दर्शयति— “स यन्ता विषम ण्मा मिति (सं०
१. १३. ३.) जयति ; वायुश्च यन्ता ; वायुना ह्येतं यन मन्त्रिजं न
मृच्छति ; वायु मेव तत् जालयति, वायु मध्प्रति” इति । ‘वटं’
इत्यमानं मृचं यन्त्रादिना वटं सप्त वायुना यतं नियमितं
तत् अन्तरिक्तं न मन्त्रकृतिं मध्यक् न प्राप्नोति, वायुनियमाभावे
मध्यक् प्राप्नुयात्, अन्तरिक्तस्य निरवधिकत्वेन तस्मिन् यत कापि
वेदित्यर्थः । तस्मादायमपि नियन्ता ॥

यष्टी मृचं दर्शयति—“कृतावा यस्य रोदसी इति (सं० ३.१३.२.) शंसति ; द्यावापृथिवी वै रोदसी ; द्यावापृथिवी एव तत् कल्पयति, द्यावापृथिवी मध्येति” इति । रोदः-शब्द-वाच्यत्वं द्यावापृथिव्योर्लोकोऽपि प्रसिद्धम् ॥

सप्तमी मृचं दर्शयति—“नू नो रास्व सहस्रवस्तोकवत् पुष्टि-महस्वित्युत्तमया (सं० ३.१३.७.) परिदधाति ; संवत्सरो वै समस्तः, सहस्रवास्तोकवान् पुष्टिमान्संवत्सर मेव तत् समस्तं कल्पयति, संवत्सरं समस्तं मध्येति” इति । चैवादिफाल्गुनान्तः ‘समस्तः’ संवत्सरः, सहस्रादिविशेषणयुक्तः ; संवत्सरेण हि धनिकानां वृद्धिः सहस्रसंख्याका सम्पद्यते, ‘तोकानि’ अण्व्यानि गर्भधारणं मारुध्य संवत्सरमध्ये एवोत्पद्यन्ते, रोगैः क्षणानां शरीराणां मार्गैस्तं सति संवत्सरमध्ये पुष्टिर्भवति ॥

शस्तयाज्यां दर्शयति—“याज्यया यजति ; वृष्टिर्वै याज्या विदुर्देव, विदुर्बोदे वृष्टिं मन्वायं सम्पद्यच्छति, विदुस्त मेव तत् कल्पयति, विदुस्त मध्येति” इति । याज्यया प्रक्षिप्तं हविर्-वृष्टिर्पयवमितं भवति । तथा च स्मर्यं (म० सं० ३.७६.)—

“अग्ने प्रास्ताहुतिः सम्पद्यादित्य सुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्देवेभ्यो नतः प्रजाः ॥” इति । वृष्टिश्च विदुस्त पुराभरत्वाद् ‘विदुर्देव’, यस्मात् मेघेषु उत्पन्ना विदुस्त वृष्टिं मम्याद्य तद्धारणान्नं गृह्यच्छति, तस्माद्वृष्टिर्विदुर्देव ॥

वेदन्नं प्रशंसति—“अ एव विद्वानेतन्मया देवतामयो भवति भवति” इति । ‘एतन्मयः’ वसन्तशीर्षादितिदुग्दन्तवस्तु-मयो भूत्वा तदभिमानिदेवतानां भोगं प्राप्नोति ॥

अभ्यासोऽध्यायसमाख्यः ॥ ८ ॥

इति सोमसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये
नवमः खण्डः ॥ ८ (४९) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्मै इति निपादयन् ।
पुनर्धातुतो देवाद् विद्यातोर्धमहेत्तरः ॥

इति सोमराजाधिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरवृक्षभूपाससाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यदेशतो
भगवत्सायनाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाषे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

यज्ञेन वै दश^(१) । देवा वै यज्ञ मष्टौ^(२) । ऋषयो
वै षट्^(३) । देवा वै सोमस्याष्टौ^(४) । ब्रह्मा वै नव^(५) ॥ १ * ॥
यज्ञेन वै, देवा वै, शिरो वा एतद्, देवा वै
यदेवैकादश ॥ १ + ॥

॥ इति द्वितीयपञ्चिका समाप्ता ॥

